tarih

HİTİTLER

Bir Anadolu İmparatorluğu

Hazırlayanlar: Meltem Doğan-Alparslan – Metin Alparslan

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

3 ■ baskı

HİTİTLER
Bir Anadolu İmparatorluğu

Yapı Kredi Yayınları - 5350
Tarih - 135

Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu
Hazırlayanlar: Meltem Doğan-Alparslan - Metin Alparslan

Kitap editörü: Nihat Tekdemir
Düzelti: Begüm Kovulmaz, Seyda Öztürk, Ömer Şişman, Fahri Güllüoğlu

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel
Grafik uygulama: Merve Çakıroğlu

Baskı: Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi, No: 26, Acar Binası
34524, Haramidere - Beylikdüzü / İstanbul
Telefon: (0 212) 422 18 34 Faks: (0 212) 422 18 04
www.acarbasim.com
Sertifika No: 44977

(Bu kitabın ilk baskısı 23.5 x 33 cm boyutlarında,
ISBN 978-975-08-2636-8 numarasıyla yayımlanmıştır.)
1. baskı: İstanbul, Nisan 2019
3. baskı: İstanbul, Eylül 2020
ISBN 978-975-08-4471-3

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2019
Sertifika No: 44719

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
facebook.com/yapikrediyayinlari
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Hititler

Bir Anadolu İmparatorluğu

Hazırlayanlar
Meltem Doğan-Alparslan – Metin Alparslan

Tüpraş
Türkiye Petrol Rafinerileri A.Ş.

YAPI KREDİ YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

YAPI KREDİ YAYINLARI — Sunu • 6

İBRAHİM YELMENOĞLU — Saygıyı Öne Çıkaran Köklü Bir Uygarlığın Mirasçılarıyız • 7

ZAMAN VE MEKÂN

THEO P. J. VAN DEN HOUT — Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi • 11

METİN ALPARSLAN — Geçmişi Kaydetmek: Hitit Tarih Yazıcılığı • 30

HASAN PEKER — Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi • 42

HALKLAR, YAZILAR VE DİLLER

CEM KARASU — Hititçe ve Hitit Çiviyazısı • 57

DAVID HAWKINS — Hitit Hiyeroglifleri ve Luwice • 68

JARED L. MILLER — Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Halklar ve Diller • 82

YERLEŞİM ORGANİZASYONU VE KENTLER

DIRK MIELKE — Şehirler ve Yerleşim Düzeni • 93

ANDREAS SCHACHNER — Hattuša, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti • 104

YAPILAR, İNŞAAT TEKNİKLERİ VE ÇANAK ÇÖMLEK

JÜRGEN SEEHER — Hitit Mimarlığı • 129

JÜRGEN SEEHER — Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler • 149

ULF SCHOOP — Gündelik Hayatın ve Ayrıcalığın Nesneleri: Hitit Çanak Çömleği • 162

BELGELER VE BELGELİKLER

MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN — Kâtipler ve Arşivler • 175

ALİ DİNÇOL – METİN ALPARSLAN — Hitit Mühürcülüğü (Gliptik) • 188

İNANÇ DÜNYASI

STEFANO DE MARTINO — Din ve Mitoloji • 203

DANIEL SCHWEMER — Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı • 219

AHMET ÜNAL — Falcılık ve Kehanet • 229

AHMET ÜNAL — Hititlerde Rüya • 246

ÜRETİM VE TOPLUM DÜZENİ

METİN ALPARSLAN — Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret • 261

BELKIS DİNÇOL — Hitit Yasaları • 272

SANAT

ANDREAS SCHACHNER — Hitit Sanatının Gelişimi ve Toplumsal İşlevlerine Dair • 283

ÖMÜR HARMANŞAH — Taşa Oyulmuş Suretler: Hitit Kaya Anıtları • 305

BELKIS DİNÇOL — Hititlerde Müzik ve Dans • 315

Sunu

Dünyanın en eski ve görkemli uygarlıklarından Hititler, varlıklarını ve devlet yapılarını yaklaşık 450 yıl sürdürmüş, insanlık tarihine pek çok yenilik getirmişlerdir. Her şeyden önce, Anadolu'da devletleşme sürecini başlatmış ilk toplum olmaları nedeniyle Anadolu arkeolojisi ve tarihinde apayrı bir yere sahiptirler. Gerçekten de coğrafyası ve toplum yapısı bakımından yönetilmesi son derece güç olan Anadolu'da ilk defa Hititler Dönemi'nde siyasi birlik sağlanmış ve bir yönetici sınıf egemenliğini kabul ettirebilmiştir.

İşte böylesine güçlü ve görkemli bir uygarlığı bütün yönleriyle anlatan bu kitap, 2013 yılında Yapı Kredi Yayınları tarafından Türkçe ve İngilizce yayımlanan *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* adlı kitabın kısaltılmış yeni basımıdır. Tüpraş ve YKY ortaklığında hazırlanan kitabın daha geniş okur kitlesine yönelik bir başka basımına karar verilirken hiç kuşkusuz yayınevimize gelen istekler göz önüne alındı. Konuya ilgi duyan herkesin, özellikle öğrencilerin kolaylıkla ulaşabilecekleri doyurucu ve güncel bir içeriğin yeni biçimde, ekonomik bir tasarımla sunulmasına özen gösterildi.

Yeri gelmişken, kitabın ilk basımından sonra yitirdiğimiz değerli bir bilim insanını, bu kitaptaki "Hitit Mühürcülüğü" başlıklı makaleyi kaleme alan Hititoloji ve Arkeoloji dünyasının önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Ali Dinçol'u saygıyla ve rahmetle anıyoruz.

Sonuçta, Hititleri; tarihi, yasaları, sanatı, mimarisi, ekonomisi, dini ve sosyal yaşamı, kısacası bütün yönleriyle anlatan, irdeleyen *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* kitabımıza –değerli editörler Meltem Doğan-Alparslan ve Metin Alparslan başta olmak üzere– katkı sağlayanlara, emek verenlere teşekkürlerimizi sunarız.

Yapı Kredi Yayınları

Saygıyı Öne Çıkaran Köklü Bir Uygarlığın Mirasçılarıyız

Anadolu'da yapılan araştırmalarda milattan önce ikinci binyıl ve sonrası dönemlere ait binlerce kil tablet bulundu. Sağlık ve ticaret konularından, askeri ve siyasi işlere, hayatın pek çok yönünü ele alan bu tabletlerden her biri bugün bize çok şey söylüyor.

Söz gelimi günümüzden yaklaşık olarak 3300 yıl önce Hititler ve Mısırlılar arasındaki Kadeş Savaşı'ndan sonra yapılan tarihin ilk yazılı antlaşmasını içeren tablete baktığımızda bugün de hayatın her alanında ihtiyacımız olan "saygı" kavramının öne çıktığını görüyoruz. Tabletteki metne göre, Mısır firavunu II. Ramses ile Hitit kralı III. Hattuşili bundan böyle birbirlerinin egemenlik haklarına saygı gösterecek, aralarındaki dostluğu sonsuza dek koruyacak, düşman saldırılarında ortak hareket ederek kardeşliklerini sürdüreceklerdi. Öte yandan, tutsaklar ve kaçaklar isteğe bağlı olarak koşulsuz iade edilecek, fakat onlar şiddetle cezalandırılmayacak, gözlerinden yaş akmayacak, eşleri ve çocuklarından öç alınmayacaktı. İşte Hititleri komşu devletlerden ayıran en önemli özellik buydu. İki güçlü devlet arasında yapılan barış sözleşmesi aynı zamanda evrensel bir insan hakları bildirgesiydi.

Biz de kendimizi yeryüzünde canlıların yaşama hakkına ve dünyanın her yerinde insani değerlere saygıyı öne çıkaran böylesi köklü bir uygarlığın mirasçıları sayıyoruz. Bu anlayış doğrultusunda kültürel geçmişimizi günümüzle buluşturmayı önemsiyoruz.

Elinizdeki kitap 2013 yılında Tüpraş ve Yapı Kredi Yayınları ortaklığında Türkçe ve İngilizce yayımlanan *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* adlı kitabın daraltılmış yeni basımı. İlk baskısı çıktıktan kısa bir süre sonra tükenmiş olsa da kitaba ilgi devam etti.

Bu ilgiye kayıtsız kalmayan Tüpraş ve Yapı Kredi Yayınları da altı yıl sonra kitabı yeni bir tasarım, boyut ve içerikle Türkçe basmaya karar verdi. Yeni baskı ile kitabın daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlayacağımız için ayrıca mutluluk duyuyoruz.

Koç Topluluğu ve Tüpraş olarak, Anadolu Uygarlıkları Kitap Serisi'ne başlarken enerjimizi tarih, kültür ve sanatta sürdüreceğimize söz vermiştik. Hedefimiz değişmedi: "Kültür mirasımıza kalıcı eserler bırakmak."

Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu kitabımızın yeni baskısıyla, sözü tekrar bereketli Anadolu topraklarına bırakarak Hitit Ülkesi'ne yolculuğa çıkıyoruz.

İbrahim Yelmenoğlu
Genel Müdür
Nisan 2019

Zaman ve Mekân

Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi

THEO P. J. VAN DEN HOUT*

Yaklaşık 4000 yıl önce, MÖ 20. yüzyılın başında Kuzey Mezopotamya'daki Assur'dan gelen tüccarlar, tüm Orta Anadolu'yu içine alacak şekilde kırka yakın ticari yerleşim ağı kurdu (Veenhof – Eidem 2008: 131-146). Geride bıraktıkları binlerce iş kaydı sayesinde bu, Anadolu tarihinin başladığı noktadır. Assurluların kurduğu ağın merkezi, Kızılırmak'ın üst kollarına yakın bir yerde bulunan Kaneš idi (Neša ya da bugünkü Kültepe) ve daha sonra Hititlerin başkenti olacak Hattuša da ikinci derece ticaret istasyonlarından biriydi. Assurlular büyük oranda kalay –tuncun yerel üretiminde çok aranan bir metaldi– ile kumaş ithal ediyor ve karşılığında altın, gümüş ve bakır gibi metalleri satıyordu. Assurlu tüccarlar ticaret şartlarını yerli Anadolu hükümdarlarıyla müzakere etmekte, kendi kasaba ve köylerinde yaşamaktaydılar. Bu dönem MÖ 1720'lere kadar tek bir kesintiyle devam etti: MÖ 1835 civarında Kaneš'in büyük kısmı görünüşe göre Anadolu kaynaklı bir iç askeri ihtilaf yüzünden tahrip edildi ve üç yıl boyunca ticaret durdu. Arkeologlar ilk dönemi Kaneš II olarak adlandırır. 1832'den sonra ticaret yeniden başladı (Kaneš Ib'de), fakat Assurluların bu tarihlere ait geride bıraktıkları az sayıdaki metin bir göstergeyse Kaneš hiçbir zaman tam anlamıyla toparlanmamış olabilir ve yerleşim 1720 civarında bütünüyle sona ermiştir. Bu tarihten sonra yerleşim alanı bir süre daha iskân görmüştür (Kaneš Ia), ancak yazılı kanıtlara artık rastlanmaz.

Kaneš Ib dönemi boyunca birtakım Orta Anadolu şehir devletlerini başarılı bir şekilde bir krallık altında birleştiren bildiğimiz ilk yerel hükümdar Anitta olmuştu. Aslen babası Pithana ile birlikte muhtemelen Kaneš'in doğusundaki Kuššar'dan gelen Anitta, Kaneš'i fethetti ve burasını iktidarının merkezi yaptı. Buradan başlayarak, kuzeyde Karadeniz Dağları'ndan Kızılırmak'ın hemen güneyindeki bölgeye kadar uzanan bir krallık kurdu. Metinlerde kaydedilmiş başarılarından biri, geleceğin Hitit başkenti Hattuša'yı yerle bir etmesi ve lanetlemesidir.

* The Oriental Institute, University of Chicago, 1155 E. 58th Street Chicago, IL 60637, tvdhout@uchicago.edu

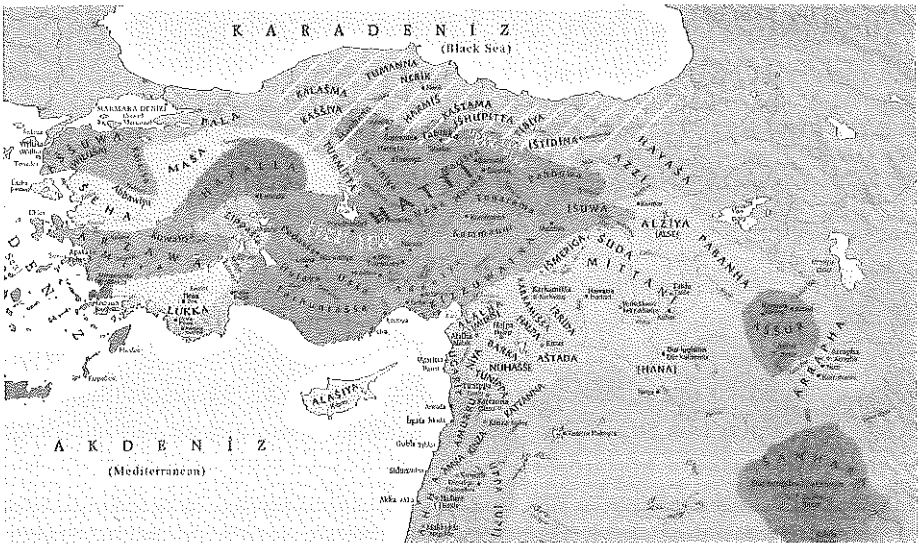

Fig. 1: Hitit Dönemi Önasya haritası (Arkeoatlas Dergisi'nden uyarlanmıştır)

Anitta'nın kurduğu krallığın ve Kaneš Ib'nin sonunu neyin getirdiği bilinmiyor. Çöküşlerinin nedenleri farklı olabilirse de bunların kabaca aynı tarihlerde meydana gelmesi belki de tesadüf değildi. Kaneš Ib evresinde, Assurluların ticari başarılarının vazgeçilmez bir parçası olan kimliklerini koruma başarısını gösterememiş olmaları mümkündür. Belki de Anadolulular egemen olmaya başlamış ve ticaret kârlı olamayacağı bir noktaya kadar küçülmüştü (Stein 2008: 32). Kaneš Ia'ya ait kayıtların yokluğu ve Hitit kaynaklarının gelmeye başladığı zamana kadar geçen 75 yıllık boşluktan dolayı, aradaki yıllar karanlıkta kalmaktadır. Hattuša'nın I. Labarna, imparatorluğa adını veren I. Hattušili ve ardılı I. Muršili'nin saltanatları altında yeni Hitit krallığının başkenti olarak ortaya çıkması MÖ 1650'den önce vuku bulmamıştır. Geç tarihli Hitit metinleri birtakım şehir devletleri, özellikle Hattuša ile Karadeniz kıyısındaki Zalpa arasındaki ihtilafların, Anitta'nın krallığından sonra yeniden alevlendiğini ima etmektedir. Her halükârda sonuç, yaklaşık MÖ 1650'den itibaren Hitit Krallığı'nın sağlam biçimde Hattuša'ya yerleşmiş olmasıydı. Krallık, Zalpa hanedanıyla Hattuša'daki ana hanedanın birleşmesiyle meydana getirilmiş bir hanedan tarafından yönetiliyordu (Forlanini 2010). Eski Hitit Dönemi ile ilgili temel kaynağımız olan sonraki krallardan Telepinu'nun (yaklaşık MÖ 1500) fermanı, Labarna'yı Anadolu'nun güneyinde birtakım şehirleri fethetmiş başarılı bir komutan olarak anlatır. Daha geç tarihli bir geleneğe göre Labarna, Batı Anadolu'daki Arzawa Ülkesi'ne de sefer düzenlemiş olabilir. Fetihleri, Hattušili'nin kuzeybatı seferleri, ama her şeyden önce Güneybatı Anadolu ve Kuzey Suriye'ye yönelik olanlar için bir atlama tahtası vazifesi görmüştü (Fig. 1).

Yakın Doğu'nun siyasi ve kültürel merkezi olarak Mezopotamya, bütün çevresel güçleri cezbetmekteydi ve Suriye bunların birbirleriyle birleştikleri yerdi. İlk kralların doğudaki başarıları, Hattušili'nin Asi Nehri üzerindeki Alalakh şehrini fethiyle sonuçlandı, fakat Hattušili dikkatini batıda Arzawa'ya yöneltince çabalar boşa gitti. Bu durum, Hurrilere doğuda intikam için fırsat verdi. Ancak Hattušili bir başka Suriye seferiyle karşılık verdi ve hatta Fırat'ı geçerek kendisini büyük Akkad kralı Sargon'a benzetti. Bununla birlikte Yamhad Krallığı'nın en önemli kalesi ve merkezi olan Halpa (Halep) şehrinin nihai ilhakı halefi Muršili'ye kalacaktı.

Öte yandan Hattušili'nin kendi evinde ciddi sorunlarla baş etmesi gerekiyordu. Kardeşinin oğlu olan resmi halefi kendisini tam bir hayal kırıklığına uğratmış ve Hattušili onu veliaht prens mevkiinden mahrum bırakmıştı. Oğullarından biri olan Huzziya ve bir kızı isyan bayrağını açmış ve sürgüne yollanmıştı. Nihayetinde Hattušili, torunu Muršili'yi tahtın vârisi olarak ilan etti. Askeri başarılarına rağmen Muršili hakkında nispeten çok az şey biliyoruz. Tahtın vârisi seçildiğinde epey genç olmalıydı ve belki de Pimpira adlı bir naibin rehberliğindeydi. Muršili, Hattušili'nin Suriye'de yarım kalan işini, Halpa'yı alarak tamamladı. Ardından ordusunu 800 km kadar güneydoğuda kalan Fırat boyundaki Babil'e yönlendirdi. Bir zamanların ünlü şehri yağmalandı ve Kassitlere bırakıldı. Bu açıklanması zor sıradışı başarı, jeopolitik anlamda Hititler için çok fazla şey ifade etmiyor olsa da, Suriye'deki bu fetihler Hititlere, devlet yönetimi için bir kayıt aracı olan çiviyazısını getirmiştir.

Hattušili ve Muršili'nin Hitit Krallığı'nı siyasi haritaya yerleştiren başarılarından sonra en az 50 yıl süren bir siyasi gerileme yaşandı. Her şey Muršili'nin MÖ 1595 civarında Babil'den dönüşünde öz oğlu Zidanta ve kayınbiraderi Hantili tarafından öldürülmesiyle başladı. Anlatılanlara göre Hantili pişmanlık göstermesine rağmen yeni kral olarak tahta çıktı. Muhtemelen sonunda krallık için es geçileceğinden korkan Zidanta, Hantili'nin oğlu Piseni'yle beraber onun oğulları ve hizmetkârlarını öldürerek tahtı gasp etti. Buna karşılık Zidanta'nın hayatına da öz oğlu Ammuna son verdi. Ammuna'nın saltanatı çeşitli anlatımlarda talihsiz olarak ifade edilir: Bir isyanı bastırmakta başarısız olmuştu ve tarımla hayvancılıktaki gerilemeler muhtemel kıtlıklara işaret etmektedir. Yine de doğal sebeplerden ölmüş gibi görünmektedir ve nihayetinde yerine, kaynaklarda soyu verilmemiş Huzziya geçti.

Telipinu Huzziya'nın kayınbiraderiydi ve onun kendisini ve eşini öldüreceğini tam zamanında haber aldı. Telipinu Huzziya'yı öldürmedi, ama onu ve beş erkek kardeşini başkentten sürgüne gönderdi. Böyle yaparak hanedanı şimdi dört nesildir pençesinde tutan cinayet zincirine toptan son vermeyi ümit etmiş olabilir: "Onlar bana kötülük yaptılar, ama ben onlara kötülük [yapmayacağım]" (van den Hout 1997). Kralın "beyanı" ya da "kararnamesiyle"

ileride hanedan içi çatışmalardan kaçınmak üzere yeni ardıllık kuralları getirmesi, bu planının sonraki adımını oluşturuyordu. Bunların büyük ölçüde ataerkillik ilkelerine göre işleyen bir toplumda, daha da büyük bir baskı hâline gelmiş eski ardıllık sisteminde bir kırılma olması düşünülmüştü (Forlanini 2010).

İç huzursuzluklara rağmen imparatorluk, görünüşe göre Muršili'nin halefine bıraktığı hâliyle büyük bir zarar görmemişti. Hatti Ülkesi'nin çekirdeğinde süregelen hâkimiyetin varlığı Telipinu kararnamesinin son kısmıyla doğrulanmaktadır. Burada Telipinu, listelenen Kızılırmak Havzası ile Aşağı ve Yukarı Ülke topraklarını kapsayan çeşitli kent ve bölge adlarını, tarımsal ve mali yönetim sisteminde yeni bir düzenlemeyi karara bağlamıştır. Ancak Suriye'deki fetihler ve Kizzuwatna üzerindeki kontrol büyük ihtimalle kaybedilmişti. Telipinu'nun kral İšputahšu ile yaptığı eşitlik antlaşmasına bakılırsa, Kizzuwatna bu sırada tam bağımsızlığını kazanmış olmalıydı. Bununla birlikte antlaşma Hititler açısından yeni bir tutumun işaretiydi. Mümkün olduğu zaman diplomasi ve yazılı sözlerin gücü, askeri hâkimiyete tercih ediliyordu. Özellikle diplomasi, ordu tehdidiyle birlikte kullanıldığında inandırıcı oluyordu. Genel olarak değerlendirildiğinde, Telipinu'nun saltanatıyla sonuçlanan MÖ 16. yy'ın ikinci yarısı, Muršili'nin ölümünü takiben bir gerileme ve ardından iyileşme dönemini getirir. Yeni yerleşimlerin sayısında ani bir artış olmuş ve başkent Hattuša iki katı büyümüştür (Schachner 2011). Telipinu'nun fermanı, aynı döneme tarihlenen ilk Hitit kanun "derlemesi" (Hoffner 1995) ve yönetici zümrenin üyelerine bahşedilen bir dizi büyük toprak hibesi hep birlikte bu süreçte önemli yapıtaşları olarak görülmelidir.

Telipinu'dan (yak. MÖ 1525-1500) en fazla üç nesil sonrasını, altı kralın hızlı şekilde tahta geçişi ve bunlardan en az ikisinin yönetime gaspla gelişi karakterize etmektedir. Neredeyse tüm çağdaş kaynaklar başka toprak hibeleri ve Kizzuwatna ile birtakım antlaşmaları kaydetmektedir (Beckman 1999: 11-13). Öte yandan krallara yapılacak sunuları içeren daha geç tarihli listeler, kralların sırasını belirlemede yardımcı olur. Antlaşmalar, Suriye ve Hurri topraklarına giriş sağlayan stratejik açıdan önemli bölgeyi, Hitit orduları için açık tutmak ve Kizzuwatna'nın muhtemel işgallere karşı tampon olarak hizmet etmesine izin vermek amacını taşır. Telipinu'yu, Alluwamna ve oğlu (II.) Hantili izledi. Her ikisinin saltanatında Hatti Ülkesi'nin düşman işgaline ve ayaklanmalara maruz kaldığına dair belirtiler vardır. Bunlardan en dikkat çekici olanı, bir kült merkezi olan Nerik şehrinin, Karadeniz Bölgesi'nde olan Kaška kavimlerinin eline geçmiş olmasıdır. Bir tarihte Tahurwaili adlı bir kralın saltanat sürmüş olması gerekir (Wilhelm 2009: 227). Ancak kralın sunu listelerinde adı geçmediği gibi kendinden önce ve sonra gelenlerle ilişkisi de bilinmemektedir. (II.) Zidanta'dan sonra –yaklaşık MÖ 1450'ye yerleştirilmesi

gereken– bir başka (II.) Huzziya, nerdeyse sadece toprak bağış belgelerinden biliniyorsa da, eski muhafız alayının komutanı ve tahtı gasp eden I. Muwatalli tarafından öldürülüşü, küçük bir tarihi kayıtta ayrıca geçmektedir. Tahurwaili gibi Muwatalli de kurban listelerinde görülmez. Muwatalli iki yüksek rütbeli memur tarafından öldürülmüştür. Bunlardan biri muhtemelen, kendisinden sonra tahta geçen kral I. Tuthaliya'nın babasıydı (Fig. 2).

	Hitit Kral Listesi	Yaklaşık Tarihler (MÖ)
Eski Krallık Dönemi	I. Hattušili	1650-1620
	I. Muršili	1620-1595
	I. Hantili	1595-
	I. Zidanta	
	Ammuna	
	I. Huzziya	-1500
	Telipinu	1500-1475
Orta Krallık Dönemi	Tahurwalli ?	1475-
	Alluwamna	
	II. Hantili	
	II. Zidanta	-1450
	II. Huzziya	1450-
	I. Muwattalli	
	I. Tuthaliya	1420-
	I. Arnuwanda	
	II. Tuthaliya	
	III. Tuthaliya (?) (Genç)	
İmparatorluk Dönemi	I. Šuppiluliuma	1350-1320
	II. Arnuwanda	1320-1318
	II. Muršili	1318-1290
	II. Muwattalli	1290-1273
	III. Muršili	1273-1267
	III. Hattušili	1267-1240
	IV. Tuthaliya	1240-1220
	Kurunt(iy)a?	
	III. Arnuwanda	1210-
	II. Šuppiluliuma	-1200

Fig. 2: Hitit kralları listesi

I. Tuthaliya'nın (yak. MÖ 1420) iktidara gelmesiyle birlikte, Hitit İmparatorluğu bir kez daha doğal sınırlarının ötesinde otoritesini kabul ettirmiş ve uluslararası siyasette önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Tuthaliya, Hurri adı taşıyan ve muhtemelen Kizzuwatnalı muhtelif kraliçelerin, prenslerin ve prenseslerin ilki olan Nikalmati ile evlenmiştir. Ayrıca kraliyet çevresinde isimler, pantheon ve kült alanında güçlü Hurri etkileri öne çıkmıştır. Yüzlerce Hurrice metin yazılmış ve kopyalanmıştır; öyle ki Hurrice koleksiyonunun neredeyse tamamı Hattuša'daki tabletlerden gelmektedir.

Tuthaliya tahta çıktığında Hititler artık Suriye'de toprağa sahip değildi ve imparatorlukları muhtemelen Kızılırmak Havzası yanında Aşağı ve Yukarı Ülkelerle sınırlıydı. Tuthaliya önce dikkatini batıya çevirerek yurduna zengin ganimetler ve esirlerle döndü. Şükranının bir göstergesi olarak Fırtına Tanrısı'na iki yazıtlı kılıç adadı (Fig. 3). Bu ve Batı Anadolu'ya yönelik sonraki seferler, Hititleri Ahhiya ya da Ahhiyawa (Homeros'un Akhaları) olarak bildikleri Mikenlerle temasa geçirdi. Batıdaki başarıları Tuthaliya'nın imparatorluğa karşı öteki tehditlerle ilgilenmesine imkân verdi. Bu arada kuzeydeki Karadeniz Dağları'nda yaşayan Kaškalar Hatti Ülkesi'ni işgal etti, ancak geri püskürtüldüler ve yenilgiye uğratıldılar. Doğudaki en büyük tehlike giderek güçlenen Mittani ve Hanigalbat adlı Hurri Devletleri idi (Wilhelm 1989). Güneydoğu

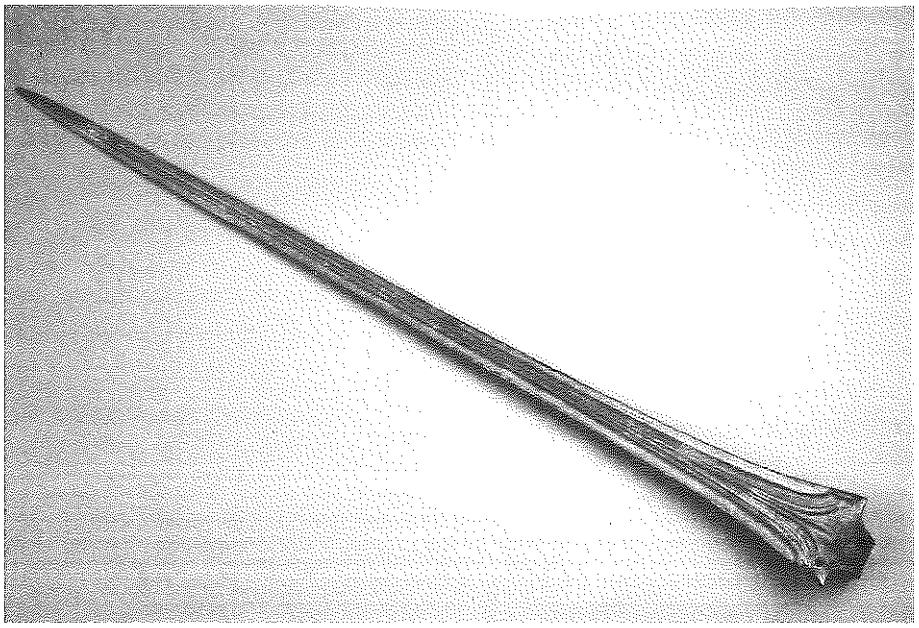

Fig. 3: Boğazköy'de bulunmuş olan I. Tuthaliya'ya ait Akkadça yazıtlı kılıç
(Boğazköy Kazısı Arşivi)

Anadolu'daki Kizzuwatna'nın kontrolü, Hurri Devletlerindeki herhangi bir faaliyet için gerekliydi ve Tuthaliya seleflerinin politikasını sürdürerek, kral Šunaššura ile bir antlaşma yaptı (Beckman 1999: 17-26). Hurri etkisine giren ve Mittani Ülkesi tarafına geçmiş olan Aşağı Fırat'taki Išuwa ve Halep tekrar Hitit topraklarına katıldı.

Tuthaliya bazı seferlere tahttaki ortağı I. Arnuwanda ile çıkmıştır. Arnuwanda muhtemelen oğlu değildi, ama kızı Ašmunikal ile evlenmişti. Böylece kendisi, Tuthaliya'nın damadı, ardından evlatlık oğlu ve vârisi ilan edildi. Ne var ki Arnuwanda'nın kendisi ve kayınpederi tarafından eski büyüklüğüne döndürülen imparatorluk Arnuwanda'nın saltanatı sırasında yeniden parçalanmaya başladı. Dönemine ait bir metin Kaškaların tırmanan baskısından bahseder. Kaškaların kabile benzeri organizasyonu, bulunmalarını zorlaştırıyordu: Hititlerin ilgilenebileceği tek bir Kaška ulusu ya da lideri yoktu; bunun yerine sadece açık hiyerarşik yapısı olmayan birçok bağımsız grup bulunmaktaydı. Sonuç olarak Hatti Ülkesi başka gruplarla yapılmış antlaşmalara kendilerini bağlı hissetmeyen Kaškalı toplumlarının akınlarına maruz kaldı. Hem sınırları hem de başkenti güvenceye almak için Arnuwanda, Hattuša'nın "şehrin idarecilerine" ve sınır eyaletlerinin valilerine yeni talimatlar vererek güvenliği artırmaya çalıştı. Arnuwanda'nın ardılı ve oğlu II. Tuthaliya zamanında durum daha da kötüleşti. Tuthaliya babasının saltanatı sırasında kraldan sonraki ikinci kişi olan prense ait *tukhanti* unvanını almıştı. Aşağı yu-

karı aynı dönemde varlığı hâlen tartışmalı II. Hattušili adında bir kral kısa süreliğine yönetime geçmiş olabilir. II. Tuthaliya, Kaška tehdidinin dışında Kizzuwatna'nın Mittani'ye katılması sorunuyla baş etmek zorundaydı. Mittani kralı I. Artatama, kızını firavun IV. Tuthmosis ile evlendirerek bir antlaşmayı güvence altına almış ve Suriye'deki yakın tarihli Hitit başarılarına karşı destek vermişti. Mittani-Mısır ilişkileri Artatama'nın halefi II. Suttarna ve firavun III. Amenophis ile devam etmiştir.

Anadolu'da, Hatti Ülkesi'ne batıdan, kuzeyden (Kaškalar) ve doğudan gelen saldırılar imparatorluğu yok olmanın eşiğine getirmişti. Batıdaki Arzawa Krallığı Kizzuwatna'nın batı sınırlarına kadar güneydoğuda ilerlemişti. Öte yandan doğudaki Armatana Ülkesi, anlatılanlara göre imparatorluğun kuzeybatıdaki topraklarını ele geçirmişti. Hatta Arzawa kralı Tarhundaradu, kızını teklif ederek III. Amenophis'le müttefik olmanın yollarını aramıştı. Tel el-Amarna'da bulunmuş Arzawa mektubu adındaki belge, Amenophis'in bu evlilik teklifine verdiği cevabı içerir ve bu tarihte Arzawa'nın bağımsız statüsünü doğrular (Haas apud Moran 1992: 101-103). Bu sırada Kaškalar iyice güneye ilerlemişti ve anlatılanlara göre Hattuša'yı bile yağmalayarak, kraliyet ailesinin başkenti terk edip geçici bir süre doğudaki Šamuha'da yerleşmelerine sebep olmuşlardı. Küçük Tapikka (modern Maşat Höyük) yerleşiminde bulunmuş yaklaşık yüz kadar mektup, Hititlerin Kaška tehdidi karşısındaki tedirginliğini gösterir.

Bu talihsiz durumun MÖ 1350'ye doğru tersine çevrilmesinden (ve Hitit başkentini eski hâline getiren) büyük ölçüde sorumlu tutulan kişi, babasının hükümdarlığı döneminde görev yapan I. Šuppiluliuma'dır. Bununla birlikte Šuppiluliuma, II. Tuthaliya'nın halef olarak ilk adayı değildi. Başka bir oğlun (evlat edinilmiş?) varlığı genellikle kayıtlarda Genç Tuthaliya olarak geçen bir figürden anlaşılır. Bu Tuthaliya'ya resmen ant içilmiş ve yönetici sınıfın üyeleri kendisine bağlılık yemini etmişti. Böylece III. Tuthaliya olarak bir kraldan söz edilebilir, ama saltanatı da kısa sürmüş olabilir. Tuthaliya'nın hangi koşullar altında tahttan indiği bilinmemektedir, ancak görünüşe göre, öldürülmesinde ve destekçilerinin Alašiya (Kıbrıs)'a sürgüne gönderilmesinde bizzat Šuppiluliuma'nın parmağı vardır.

Šuppiluliuma, tahtta rakipsiz kaldıktan sonra imparatorluğu yeniden ayağa kaldırma işini tamamlamıştır. Ancak bu görev, saltanatının daha iyi geçen ikinci kısmında gerçekleşecektir. Šuppiluliuma ilk olarak Arzawa askerlerini Aşağı Ülke'den sürdü ve Kaškaları da başarılı bir şekilde Karadeniz Bölgesi'ne doğru püskürttü. Kuzeydoğuda babasının Ermenistan Dağları civarında bulunan Azzi-Hayaša Bölgesi'ndeki halklarla yaptığı antlaşmaları devam ettirdi (Beckman 1999: 26-34). Šuppiluliuma, doğuda ve güneydoğuda hem Mittani hem de Mısır'da ortaya çıkan istikrarsız ortamdan yararlandı (Wilhelm 2012).

Hurri sarayındaki hanedan savaşına karşın, bir Mittani prensesiyle III. Amenophis arasında bir başka siyasi evlilik üzerinde anlaşmaya varıldı. Fakat firavunun ölümü ve ardılı IV. Amenophis (daha iyi bilinen adıyla Akhenaten)'in yeni dini öncelikleri yüzünden işbirliği sona erdi. Šuppiluliuma Hurrilerin mevcut sıkıntılarını körükledi ve bunu gören Assur ile Babil yakınlaşarak kendi taraflarından Hurri topraklarına saldırdılar. Bu ve Mısır'ın Suriyeli müttefikleri üzerinde gevşeyen kontrolü, Šuppiluliuma'ya neredeyse tüm Suriye'yi ve Fırat'ın batısındaki toprakları kendisine bağlama fırsatı sağladı. Başarısını, bölgedeki önemli müstahkem mevkilerden biri olan Karkamiš şehrini fethederek taçlandırdı. Bu sırada Hurri kralı Tušratta öldürüldü ve oğlu Šattiwaza Hitit vassalı oldu.

Hayatının sonunda Šuppiluliuma geriye dönüp etkileyici bir saltanata, doğu sınırında bir dizi vassal devletle (Azzi-Hayaša, Mittani ve Halep ile Karkamiš'in yönetimindeki Suriye bölgeleri) savunulan ve etkileyici bir siyasi evlilik ağıyla sağlamlaştırılmış bir imparatorluğa bakabilirdi. İki kızından birini Mittani kralı Šattiwaza ile, öbürünü Arzawa'nın eski kralıyla evlendirmişti. Kız kardeşlerinden biri Anadolu'nun kuzeydoğusundaki Hayaša'nın hükümdarı Hukkana'ya gönderildi. Doğuda iki oğlunu genel vali olarak bıraktı: Telipinu Halep'te ve Piyašili (Šarrikuš olarak da bilinir) Karkamiš'ta görev yapıyordu. Son olarak kendisi de Kassit kralı II. Burnaburias'ın kızı olan bir Babil prensesiyle evlendi. Bu siyasetin nihai başarısı başka bir oğlu Zannanza'nın bir firavunun (bazı bilim adamları tarafından Tutankhamun olarak tanımlanmıştır) dul kalan eşiyle evlenmesi olacaktı. Geride kalan dul eş, Šuppiluliuma'ya iki mektup yazarak oğullarından birini kendisine koca ve Mısır'a kral olarak göndermesini rica etmişti. Šuppiluliuma uzun süre tereddüt etti ve sonunda Zannanza'yı Mısır'a yolladı, ama prens yolda ya öldü ya da öldürüldü. Šuppiluliuma intikam almak üzere Arnuwanda'yı Suriye'deki Mısır topraklarını işgal için görevlendirdi. Arnuwanda bol ganimet ve esirle geri döndü, ama on yıl sürecek bir salgını da beraberinde Hatti Ülkesi'ne getirdi. Kısa süre sonra Šuppiluliuma muhtemelen II. Arnuwanda gibi hastalığın ilk kurbanlarından biri olarak hayata gözlerini yumdu. Şimdi sıra II. Muršili'deydi.

II. Muršili en az 22 yıl hüküm sürmüştür ve yazınsal olarak en verimli kralardan biridir. Tarihi çalışmalarının yanında, birçok konuyla bizzat ilgilendiğini gösteren oldukça şahsi duaları mevcuttur (Singer 2002: 47-79). Son olarak, kralın bir travmatik tecrübesi sonucunda geçici konuşma kaybı dolayısıyla yapılmış ayinlerin sıradışı anlatıları vardır (van den Hout 2004).

Muršili tahta çıktıktan sonra pek çok ciddi sorunla karşılaştı. Yirmi yıl boyunca ortalığı kasıp kavuran ve aktarılanlara göre binlerce hayata mal olmuş salgın hastalık devam ediyordu. Hititlere göre, Šuppiluliuma III. Tuthaliya'yı

öldürdüğü, iki generalini Mısır kontrolündeki Suriye'ye gönderip Amka bölgesini işgal ederek eski Hitit-Mısır antlaşmasını bozduğu ve dini sorumluluklarını yerine getirmediği için tanrılar öç alıyordu. Muršili gönülsüzce de olsa suçu üzerine aldı ve tanrılara merhamet için yalvardı. Haberimiz olan tek önlem budur ve salgın nihayetinde kendi yolunu izlemiş olmalıdır. Muršili'nin en büyük endişesi üvey annesinin başkentteki nüfuzuydu. Muršili onu sürekli tanrılara yalvaran, kara büyü yapmaktan keyif alan, babasının arazilerini israf eden biri olarak betimler ve karısı Gaššulawiya'nın ölümünden onu sorumlu tutar. Kâhinler üvey annesini öldürmeye izin vermiş olsa da, kral onu sürgüne yollamıştır: Salgın, bir aile üyesine el kaldırmanın er ya da geç sertçe cezalandırılacağını bir kez daha göstermişti. Muršili bir kez daha, bu sefer Hurri ismi taşıyan Danuhepa adında bir kadınla evlenmiş olabilir (Herbordt – Bawanypeck – Hawkins 2011: 92 vd.).

İçerideki bütün bu sorunların yanı sıra imparatorluğun durumu Muršili'nin iki öncelinin birbiri ardına kısa süredc ölümleriyle tehlikeye girmişti. Muršili nispeten gençti ve tecrübesiz görüldüğünden yakınıyordu. İmparatorluğun etrafındaki halklar başkaldırma fırsatını yakalamıştı. Dini görevlerini yerine getirdikten sonra Muršili dikkatini önce kuzeydeki Kaškalara yöneltti. Batıda Arzawa kralı Uhhazidi muhtemelen Ahhiyawa'nın yardımıyla Hitit iktidarını sarsmaya ve komşu kralları kendisine katılmaları için teşvik etmeye başlamıştı. Aynı zamanda Ahhiyawa kralının Milliwanda (Miletos) şehrini ele geçirmesine fırsat verdi. Üçüncü ve dördüncü yılında Muršili, Arzawa koalisyonunu yendi ve Milliwanda'yı ele geçirdi. Uhhazidi ise buradan "adalara", yani görünüşe göre Ahhiyawa kralının topraklarına kaçtı ve kısa süre sonra da orada öldü. Bunun sonucunda Muršili Arzawa'yı Mira, Haballa ve Šeha Nehri Ülkesi olmak üzere üçe ayırarak başlarına geçirdiği vassal krallıklarla antlaşmalar yaptı (Beckmann: 69-86) (Fig. 4).

İlk onyılının son dönemlerinde Muršili imparatorluğun kuzeydoğu ve en güney ucuna yöneldi. Suriye'de Nuhašše ve Kadeš kralları Mısır firavunu Horemheb'in desteğiyle Hitit aleyhine dönmüşlerdi. Başlangıçta Karkamiš'taki Hitit valisi ve aynı zamanda Muršili'nin erkek kardeşi Piyaššili/Sarrikušuh ile Ugarit kralı II. Nikmaddu'nun Muršili'nin bir generaliyle kuvvetlerini başarılı bir şekilde birleştirmesine karşın, Šarrikušuh'un ölmesinin ardından bizzat kralın araya girmesi gerekti. Bundan kısa süre önce Halep kralının bir başka erkek kardeşi Telipinu da hayatını kaybetmişti. Assurlular bu fırsatı Karkamiš'ın doğusunda, Fırat'ın kendi taraflarında kalan toprakları istila etmek için kullandılar. Muršili Hitit otoritesini dokuzuncu yılında tekrar kurdu ve Šarrikušuh ve Telipinu'nun oğulları Šahurunuwa ile Talmišarruma'yı yeni valiler olarak atadı; Amurru ve Ugarit'le yeni antlaşmalar imzaladı (Beckman 1999: 59-69). Sonraki iki yılda kral nihayet, Kafkasların yanı başındaki Azzi-

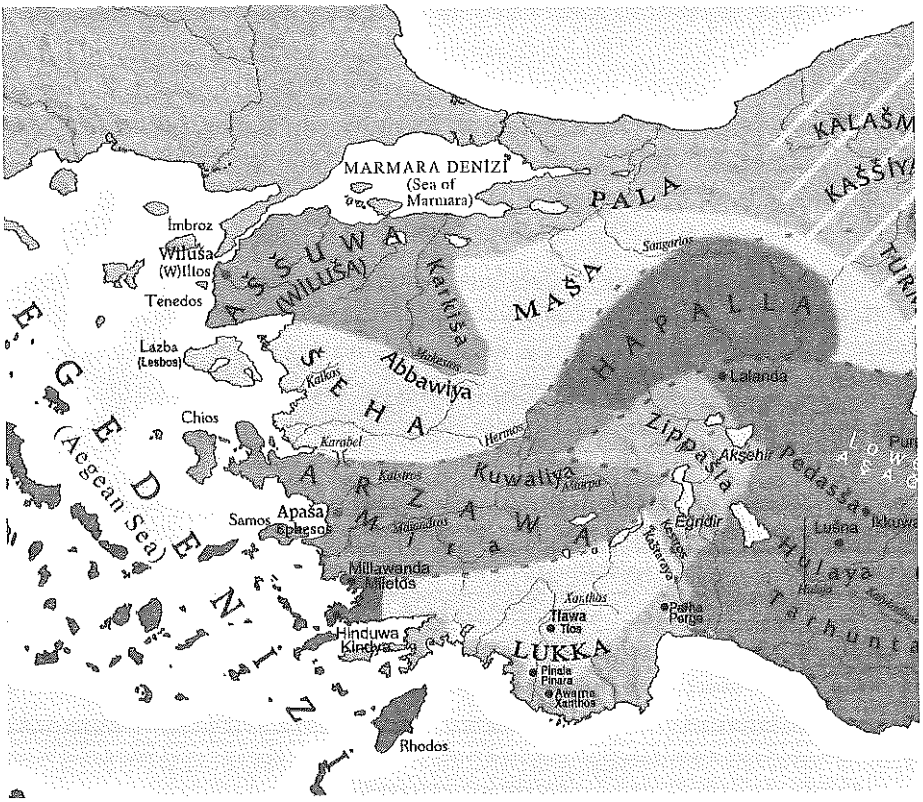

Fig. 4: Hitit Dönemi Batı Anadolu haritası (Arkeoatlas Dergisi'nden uyarlanmıştır)

Hayaša ile sorunlarını çözdü. Burada da yeni bir antlaşma ile bütün düşmanlıklara son verildi. Antlaşmaları silah zoruyla sadakate tercih eden Muršili, böylece babasının siyasetini sürdürdü ve devlet antlaşmalarını benzersiz bir uluslararası diplomasi aracı olarak geliştirdi. Aksine kanıt olmadığına göre, Muršili'nin imparatorluğu ardılına iyi ve istikrarlı bir şekilde bıraktığını düşünmeliyiz.

Muršili ve Gaššulawiya'nın dört çocuğundan II. Muwatalli üvey annesi Danuhepa'yla birlikte babasının yerine geçti (Fig. 5). En genç erkek evlat olan Hattušili kralın ordu komutanı ve Yukarı Ülke'nin valisi olarak hizmet etmeye başladı. Burada Hattušili'nin Kaškaları uzak tutması gerekiyordu ve bunda genelde başarı sağladı. Batıda, Wiluša kralı Alakšandu Arzawa topraklarında çıkan bir isyanın bastırılması için Muwatalli'yi çağırdı (Beckman 1999: 87-93). Sorunun bir kısmı eskiden Arzawa kraliyet ailesinin asi bir üyesi olan Piyamardu'dan kaynaklanıyordu. Ahhiyawa kralının desteğini alan Piyamaradu, Hitit topraklarına akınlar düzenledi ve görünüşe göre Wiluša'yı geçici olarak üs yaptı. Muwatalli ayrıca muhtemelen Piyamaradu olayındaki tutumundan

memnun olmadığı için Šeha Nehri Ülkesi kralını azletti; buraya kız kardeşinin kocası ve Manapatarhunta'nın oğlu Mašduri'yi getirdi. Bununla birlikte batıdaki barış ne tamdı ne de kalıcı çünkü Piyamaradu III. Hattušili'nin saltanatına kadar sorun çıkarmaya devam edecekti.

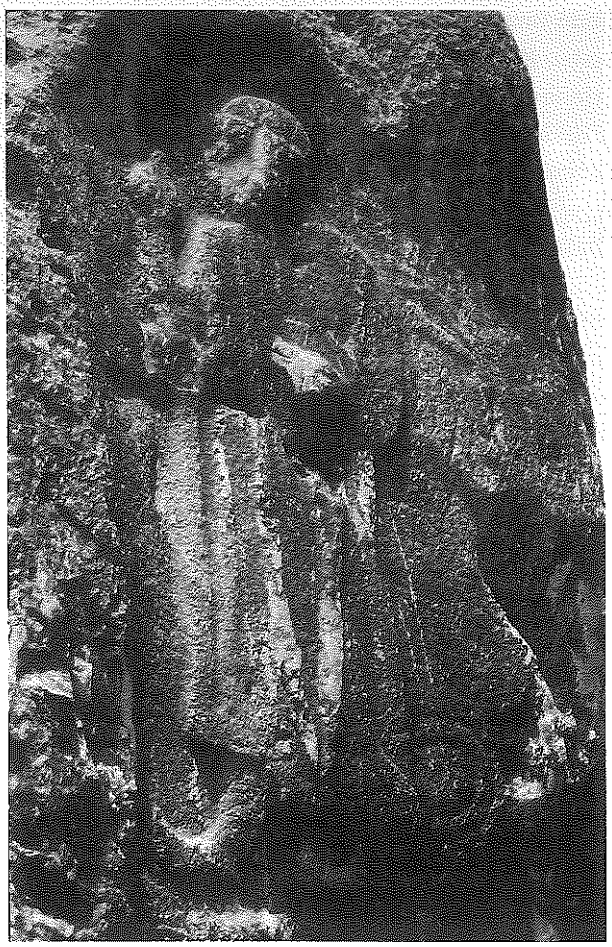

Fig. 5: II. Muwatalli'ye ait Sirkeli Anıtı

II. Muwatalli'nin Kuzey Suriye'de ve eski Hurri krallığı Hanigalbat'ta ne derece aktif olduğu, metinlerin eksikliğinden dolayı açık değildir. Daha önce babası ve Halep kralı Talmišarruma arasındaki antlaşmayı yeniden yazdırttı, çünkü orijinal antlaşma tableti kaybolmuştu (Beckman 1999: 93-95). Bu sırada ve muhtemelen daha II. Muršili'nin son yıllarında, Assur kralı I. Adad-Nerari o sırada Wasasatta'nın yönettiği Hurri vassal krallığı Hanigalbat'ı topraklarına kattı. Krallık bir süreliğine, Muwatalli'nin kendisini yeniden Hitit hâkimiyetine sokana dek Assur ile Hatti arasında dengeleyici yarı-bağımsız bir konumdan faydalanmış olabilir. Ancak asıl tehdit Mısır'dan geliyordu. Muwatalli'nin saltanatı boyunca Mısır istikrarsız Amarna Dönemi'nden kurtulmuş ve firavunlar I. Seti ve II. Ramses'in yönetiminde Suriye'de kaybettikleri nüfuzlarını geri kazanmak için girişimlere başlamışlardı. Daha I. Seti'nin hükümdarlığında hem kral Bentešina'nın idaresindeki Amurru Ülkesi, hem de Kadeš civarındaki topraklar muhtemelen zorla Hititlerden koparılmış ve Mısır ile ittifaka zorlanmıştı. Beklenebileceği gibi bu durum Hatti ve Mısır arasında silahlı ihtilafa dönüştü ve anlaşılan Seti bundan muzaffer çıktı. Başlangıçtaki bu başarılardan cesaret alan II. Ramses, birkaç sene sonra (MÖ 1275) muaz-

zam bir ordunun başında, Muwatalli ile buluşmak üzere Kadeš'e doğru yola çıktı. Firavuna göre Hitit ordusunun yaklaşık 48.000 askeri vardı. Bu askerlerin arasında Hattušili'nin komutasında yer alan Kaška birlikleri de vardı. Başta Hititler avantajlı gibi göründüyse de, görünen o ki Ramses başarılı bir şekilde karşılık verdi ve bir yenilgiden kurtuldu. Dolayısıyla karşılaşmada taraflardan biri üstünlük sağlayamadı, fakat Amurru ve Kadeš krallıkları yeniden Hitit hâkimiyetine girdi ve Suriye'deki durum savaş öncesine döndü.

Bir noktada Muwatalli benzeri görülmemiş bir adım atarak başkenti şimdiye kadar yeri kesin olarak belirlenememiş güneydeki Tarhuntašša şehrine taşıdı. Kral Hattuša'yı baş kâtip Mittannamuwa'nın becerikli ellerine bırakmış olsa da, şehir belki de bu "rütbe indiriminden" kurtulup asla kendine gelemedi. Akropolisi, otuzun üzerinde tapınağı, yedi kilometrelik etkileyici surları ve burçlarıyla muhteşem bir şehir olması gereken Hattuša değişti. Birçok tapınak sökülüp işliğe çevrildi. Bu değişimi tarihlemek zordur, ama Muwatalli'nin güneye yönelmesiyle ilgili olabilir. Muwatalli kararını bizim bildiğimiz bir yolla açıklamadığından bilim adamları gerekçelerini farklı şekilde yorumlamıştır. Bazıları Kaškaların süregelen tehditlerini ya da kralın Kadeš'te, II. Ramses ile karşılaşmasında daha güneydeki bir konumun stratejik kabul edildiğini kanıt olarak gösterir. Yakın tarihli savlar tamamen tek bir tanrıya, yani Yıldırımın Fırtına Tanrısı'na adanmış bir şehre taşınmanın her şeyden önce dini bir karar olduğunu öne sürmektedir (Singer 2006). Şüphesiz Muwatalli Tarhuntašša şehrinin isminden ("Fırtına Tanrısı'nın şehri") belli olduğu üzere, özellikle güneyde saygı gören bu tanrıyı koruyucusu olarak seçmişti.

Muwatalli olasılıkla Kadeš Savaşı'ndan kısa süre sonra öldü, fakat oğlu Urhitešup'u bile rekardılı olarak seçmiş ve yetiştirmişti. Öbür oğlu Kurunt(iy)a'nın daha çocukken yetişmesi konusunda Hattušili'ye güvenmişti. Urhitešup, III. Muršili adıyla tahta çıktı, ama öteki ismini de kullandı. Kralın yedi yıllık nispeten kısa saltanatına ait metinlerin miktarı çok azdır ve kendisiyle ilgili bilgilerin nerdeyse hepsi, amcası Hattušili'nin açıkça taraflı olan anlatılarından gelmektedir. Geçişin ne derece pürüzsüz olduğunu söylemek zordur. Hattušili kuzeydeki Hakpiš ve Nerik şehirlerinin genel valisi olarak kalmıştır ve Urhitešup'un tahta tamamen yasal çıkışına rağmen onun kendisine krallığı borçlu olduğunu iddia etmiştir. Bununla, aksine bir karar verebilecek olduğuna inanmamızı istemiştir. Urhitešup vakit kaybetmeden babasının bazı kararlarını tersine çevirdi: Hattuša'yı yeniden imparatorluğun başkenti yaptı ve üvey oğlu Muwatalli tarafından sürgüne yollanmış Danuhepa'yı geri çağırdı. Bu arada Hattušili zamanının gelmesini bekledi, fakat ikisi arasındaki gerilim giderek arttı. Hattušili'nin boyun eğmeyinceye ve isyana kalkışıncaya kadar gücünü sistematik olarak kısıtladığı için yeğenini suçlar. Nihayetinde ordusu ve engin tecrübesiyle bir komplo düzenlemiş ve Büyük Kral III. Hattušili

olarak tahta geçmiştir. Urhitešup ise Suriye'deki Nuhašše bölgesine sürgüne gönderilmiştir.

Urhitešup'un yoldan çekilmesine karşın III. Hattušili, onun erkek kardeşi olan ve kendisi tarafından büyütülüp muhtemelen evlat edinilmiş Kurunt(iy)a'nın, olası intikam duygularını dikkate alması gerekiyordu. İlk kararlarından biri Kurunt(iy)a'yı babasının saltanatındaki eski başkent Tarhuntašša'ya genel vali atamak oldu. Böylece, Kurunt(iy)a'ya *tukhanti* ve Büyük Kral'ın kendisinden sonra üçüncü büyük mevkii veriliyordu. Bu politika Kurunt(iy)a'yı hoşnut ve aynı zamanda iktidar merkezinden belli bir mesafede tutma amacını taşımaktaydı. İkisi arasındaki ilişki, vassal krala gösterilen anlayış açısından öne çıkan bir dizi antlaşmayla kurallara bağlandı. Hattušili'nin saltanatına ait birkaç belge, tahtı gasp edişini meşrulaştırma isteğini gösteren savunma nitelikli metinlerdir (van den Hout 1997).

Bu sırada Assur Hurri kökenli Hanigalbat üzerindeki baskısını artırmıştı. Hattušili'nin tahta çıkışından (yak. MÖ 1267) kısa süre sonra I. Salmaneser babası Adad-nerari'nin yerine kral oldu (MÖ 1263) ve Hititlerin yardımıyla kendisine başkaldırmış Wasašatta oğlu II. Šattuara'ya ağır bir yenilgi tattırdı. Başarısı kısa sürmüş olsa da Fırat'ı geçip Anadolu'ya girmiş olması mümkündür. Assur saldırısı Hattušili'nin II. Ramses'le barış görüşmelerini başlatması için özendirici oldu ve sonuçta Ramses'in saltanatının 21. yılında (MÖ 1259) (Beckman 1999: 96-100) bir eşitlik antlaşması imzalandı. Bu durum, yıllar boyunca bir dizi karşılıklı mektupta kendisini belli eden sıcak ilişkilerin başlangıcı oldu (Beckman 1999: 128-138). On yıldan uzun bir süre sonra Hattušili'nin kızlarından biri, Ramses'in sadece cariyelerinden biri olarak değil, kraliçesi olmak üzere Mısır'a doğru yola çıktı.

İki ülke arasındaki barışı test eden ilk olay Urhitešup'un Mısır'a gelişiyle ilgili bir diplomatik meseleydi. Nuhašše'deki pozisyonundan hoşnut olmayan Urhitešup, Babil kralı Kadašman-turgu'nun desteğini arıyordu. Ancak kral, Mısır antlaşmasından önce Hattušili ile imzaladığı bir metne göre Hattušili'yi durumdan haberdar etmiş olmalıydı. Sonuçta Urhitešup yeniden, bu sefer "deniz boyunda" bir yere sürgüne gönderildi, ama kaçmayı başardı ve hayatının sonuna kadar kalacağı Mısır'a sığındı.

Erkek kardeşi için hem Kaška bölgesinde hem Kadeš Savaşı'nda ve hem de bundan sonra Urhitešup'un ayaklanmasına karşı komutan sıfatıyla görev alarak Hattušili, görünüşe göre silahlara davranmadan imparatorluğunu mümkün olduğu ölçüde sağlamlaştırdı. Urhitešup tarafından eski konumuna getirilmiş Bentešina'nın hüküm sürdüğü Amurru'da, yönetici hanedanının arzuladığı antlaşmayı memnuniyetle kabul etti (Beckman 1999: 100-103). Antlaşma Hattušili'nin kızlarından birini Bentešina'yla evlendirmesi ve onun kızlarından birini de kendi oğlu Nerikkaili'ye almasıyla mühürlendi. Salmaneser'in

Hanigalbat'ı istilası yüzünden Hattušili öncelikli olarak Assur ile bütün ilişkilerini kesmiş olabilir, fakat belki de saltanatının sonuna doğru daha uzlaşmacı bir politika izlemişti. Anadolu'nun güneybatısındaki Lukka Ülkesi'nde Piyamaradu'nun istilalarına yönelik bir sefer yönetmiş gibi görünmektedir. Tawagalawa Mektubu adı verilen ünlü metinde Hattušili, Ahhiyawalı muadilinden Piyamaradu'nun iadesini talep etmektedir (Hoffner 2009: 296-313). Piyamaradu ilk önce vassal kral olarak tanınmak istemiş, ama Hitit kralı bunu gerçekleştirmek için bir elçi gönderdiğinde onu reddetmiştir.

Anavatanda görünüşe göre Hattušili, oğlu Tuthaliya'yı yerine geçmesi için hazırlıyordu. Genç oğul, babasınınkine benzer bir kariyer yapmıştı ve belki de bir Babil prensesiyle evlenmişti. Ancak aslında Hattušili, Tuthaliya'nın şimdiye kadar kimliği belirsiz kalan "büyük bir erkek kardeşini" *tukhanti* ya da komutan yardımcısı yaparak halefinin kim olacağı konusunda bir beklenti yaratmıştı. Ancak Hattušili, ömrünün sonlarına doğru, söz konusu oğlunun mevkiini indirmiş, aynı zamanda Tuthaliya'yı "krallığa" atamıştır. Bu durum Tuthaliya'nın o tarihlerde Hattušili'nin naibi olarak görev yaptığını, dolayısıyla *tukhanti* unvanını almaksızın kral olduğunu mu ima etmektedir, yoksa kral olmadan *tukhanti* mevkiinin kendisine bahşedildiğine dair bir başka ifade midir, bilinmiyor. Ancak görünüşe göre büyük ihtimalle Tuthaliya bir süreliğine babasının yanında kral IV. Tuthaliya olarak hizmet etmiştir. Tuthaliya'nın babası Hattušili, kendisini evlat edinen babasının ölümü karşısında Kurunt(iy)a'nın yapabileceklerinden endişe duyduğu için böyle bir ortak krallık çözümüne gitmiş olabilir.

III. Hattušili öldükten sonra muhtemelen büyük çaplı olmasa da bazı huzursuzluklar ve isyanlar ortaya çıktı. Genel anlamda Tuthaliya imparatorluğun vassal krallıklarına, özellikle de Kurunt(iy)a'ya karşı tutumunda babasının siyasetini sürdürmüştür. Tuthaliya'nın duyduğu şüphe, olasılıkla ilave ayrıcalıklar tanımasına yol açmıştı ve bununla ilgili bir antlaşmanın kopyası bize ünlü Bronz Tablet şeklinde gelmiştir (Beckman 1999: 114-123). Tahta çıkışından hemen sonra Tuthaliya'nın başka bir kızının II. Ramses'le evlenmesi, Mısır'la süren dostane ilişkilerin devamına işaret eder ve bu durum iki saray arasındaki yazışmalarla doğrulanmaktadır.

Tuthaliya'nın saltanatına ait öteki metinler Suriye, özellikle de Ugarit ve Amurru'daki siyasi duruma faal katılımına kanıttır. Babasının saltanatının sonlarına doğru Assur ile ilişkiler dikkat çekici ölçüde iyileşmiştir; öyle ki iki hükümdar arasında bir zirvenin yapılması uzak değildir. Fakat Salmaneser'in ölümü ve halefi I. Tukulti-Ninurta'nın tutumundaki ani değişim durumu farklılaştırdı. Yeni Assur kralı saltanatının ilk yıllarında Hanigalbat'ın Hititlere ait kısmını istila etti ve Tuthaliya'nın askerlerini bozguna uğrattı. Tuthaliya'nın karşı tedbirlerinden biri, Amurru vassal kralı Šaušgamuwa'nın sınırlarını ve limanlarını bütün Assur

krallarına kapattırarak, bir ekonomik boykota zorladı (Beckman 1999: 98-103). Sonuçta, anlaşılan o ki Tukulti-Ninurta bu başarılarla ve kendi adıyla anılan yeni bir başkent kurmakla yetindi.

Tuthaliya batıdaki Alašiya Adası ile uğraşırken daha şanslıydı. I. Arnuwanda'dan Muwatalli'ye kadar olan dönemde ve belki de daha sonrasında Alašiya Hitit egemenliği altındaydı, ancak nispeten yakın bir tarihte Hitit kontrolünden çıkmıştı. Bu durumun muhtemelen, Ege'nin bu köşesindeki denizaşırı ticareti tehlikeli duruma soktuğu düşünülmüştü. Tuthaliya adayı yeniden ele geçirdi ve antlaşma yoluyla imparatorluğa bağladı (Güterbock 1967). Batıda kral, Šeha Nehri Ülkesi'ndeki bir isyanı başarıyla bastırdı ve yakındaki Wiluša'nın, muhtemelen Ahhiyawa zoruyla uzaklaştırılmış kralı Walmu'nun yardımına koştu. Walmu, Hitit büyük kralının müttefiki Mira kralı Tarkasnawa'ya sığındı (Hoffner 2009: 313-321). Daha güneyde Tuthaliya diktirdiği Yalburt'taki hiyeroglif yazıtlı anıtına göre Lukka (Likya)'ya sefere çıktı (Hawkins 1995).

Tuthaliya'nın saltanatıyla ilgili en büyük sorun, Kurunt(iy)a'nın Büyük Krallık mevkiine dair, inkâr edilemez kanıtların varlığıdır: Birtakım mühür baskıları ve Hatip'teki büyük kaya kabartması (Dinçol 1998) gibi. Bunların hepsi bir tarihte Kurunt(iy)a'nın hem III. Hattušili hem de Tuthaliya'nın korkmuş olabileceği şeyi yaptığını gösterir. Tuthaliya'nın 1220'lere kadar hüküm sürmüş olması gerektiğinden, Kurunt(iy)a'nın ondan sonra tahta geçmesi yaşı açısından mantıklı olacaktı. Ayrıca bu geç dönemde genel valilerin Hattuša'daki hükümdarları gibi "Büyük Kral" unvanı aldıkları öne sürülmüştür. Ancak bu yetersiz kanıtlara dayanmaktadır. Tuthaliya'nın saltanatı sırasındaki kısa bir iktidar boşluğunu, Kurunt(iy)a tarafından düzenlenmiş bir komplonun izlemiş olması, daha tercih edilebilir bir seçenektir.

IV. Tuthaliya artık Yukarı Şehir'in inşasından sorumlu tutulmamakla birlikte, Yazılıkaya'daki Açıkhava Tapınağı da (Fig. 6) dâhil olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki muhtelif yazıtlı anıtları bırakma konusunda aktifti. Hatta, bazı metinler başkentin "Hattuša-Tuthaliya Şehri" olarak yeniden adlandırılışını ima ediyor olabilir.

Tuthaliya tahtını III. Arnuwanda'ya bırakmış olmalıdır, fakat saltanatı muhtemelen kısa sürmüştür. Bilinen son Hitit kralı, Arnuwanda'nın kardeşi Šuppiluliuma'dır ve dolayısıyla adı ayrılmaz bir biçimde Hitit İmparatorluğu'nun çöküşüyle anılmaktadır. Bununla birlikte krala atfedilen birkaç metin, aslında tam anlamıyla bir çöküş manzarası sunmaz. Babasının saltanatıyla ilgili kronolojik sıkıntıları akılda tutarsak ve III. Arnuwanda için kısa bir ara dönem bırakırsak, tahta MÖ 1210'da çıkmış olabilir. Ugarit ve sonuç olarak Hattuša'nın düşüşü son tarih olarak dikkate alındığında, Šuppiluliuma'nın en az on beş yıl, hatta hükümdarlığının imparatorluğun

Fig. 6: Yazılıkaya'daki IV. Tuthaliya'ya ait kabartma

çöküşüyle kesiştiği kabul edilirse, yirmi yıl yönetimde kaldığı düşünülebilir. Belki tahta çıkışında bazı sorunlar yaşanmış ve bunlar da babasıyla büyük babasının yaptığı gibi onu bireyler ve çeşitli gruplara sadakat yeminleri ettirmeye zorlamıştır. Ancak öteki metinler, Büyük Kral'ın görevlerini başarıyla yerine getirdiğinin kanıtıdır. Karkamiš kralı Talmitešup ile bir antlaşma yapmıştır (Singer 2001) ve Hattuša'daki, en azından bir anıtsal yazıt ona atfedilebilmektedir.

Asıl sorun, güney kıyı bölgesinin istikrarsız durumu gibi görünmektedir. Askeri ihtilaflar Šuppiluliuma'yı yeniden Alašiya'ya getirmişti. Denizde ve Alašiya'da yendiği düşmanlar genellikle Deniz Kavimleri'yle ilişkilendirilir.

O günlerde bu grupların oluşturduğu tehdit, Šuppiluliuma'nın donanmasını Batı Anadolu'daki Lukka Ülkesi'ne göndermesini emrettiği, Ugarit ile yazışmalarında görülmektedir. Kralın yaşamını nasıl yitirdiğini bilmiyoruz, fakat bir ardılının tespitine dair çabalar şimdiye kadar başarılı olmamıştır.

Hattuša ve Hitit İmparatorluğu'nun sonu büyük ölçüde karanlıkta kalmaktadır (Schachner 2011: 109-114). Hitit başkentinin son evresi, en yakın tarihli belgeler de dahil, binaların sistematik temizliğiyle öne çıkar. Buna neyin yol açtığı açık değildir. En sık adı geçen nedenler Deniz Kavimleri, kıtlıklar, belki de Balkan göçleriyle ilerleyen grupların istilası ve/veya bir iç çöküştür. Yeni bulgular geride kalan başkent sakinlerinin, çanak çömlekleri Orta ve Batı Anadolu Erken ve Orta Tunç Çağı keramiğiyle bağlantı sergileyen yeni gelenlerle kaynaştığına işaret etmektedir.

Bu önemli noktada Anadolu'nun arkeolojik kaydı tek tip bir resim sunmaz. Kızılırmak Havzası'nın içindeki ve hemen civarındaki yerleşimlerin yangınla son bulduğu anlaşılsa da, diğerleri ve büyük ölçüde Doğu Anadolu'daki yerleşimler büyük kesintiler olmadan varlıklarını sürdürmüşlerdir. Batıda yeni yabancı öğeler gözlemlenirken, çoğunlukla Kilikia kıyısında Deniz Kavimleri'nin etkisi açıktır. Deniz Kavimleri, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü gibi büyük dramatik olaylara sebep olacak derin istilaların sorumlusu değildir. Öte yandan, varlıkları Batı Anadolu kaynaklı daha genel nüfus hareketlerinin bir yönü olabilir. Yukarı Fırat bölgesinde 12. yy'da Kaškaların varlığı, bu huzursuzluklarının belki de başka bir işaretidir. Ayrıca Deniz Kavimleri faaliyetleriyle, Doğu Akdeniz kıyılarından ya da Mısır'dan Hatti Ülkesi'ne tahıl sevkiyatını engellemiş ve Anadolu'da gıda sıkıntısına yol açmış olmaları mümkündür. Son olarak, hanedan içindeki gerilimler merkezi yönetimi etkisizleştiren ve imparatorluğun kontrolünü zayıflatan bir noktaya ulaşmış olabilir.

Sorun, yukarıda bahsedilen olayların aynı zamanda merkezi otoritedeki çöküşün nedenleri yerine, bunun sonucu olarak da açıklanabilmesidir: Nüfus hareketleri, onları durduracak hiçbir devletin bulunmaması yüzünden meydana gelmiş ve merkezi ekonomik sistemin çöküşüyle gıda sıkıntısı baş göstermiş olabilir. Bildiğimiz tek şey, 12. yy'ın başında Hattuša'nın güneyindeki Konya Ovası, doğuda Elbistan yakınındaki Karahöyük ve Karkamiš'ta özgün Hitit tarzında Büyük Kralların ortaya çıktığıdır. Bunlar, bölgede Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla oluşan boşluğu dolduracak Yeni Hitit Devletlerinin ilk örnekleriydi (Bryce 2012). Bunlardan ikisi Hattuša'nın yönetici hanedanıyla bağlantıya sahipti: Karkamiš kralı Kuzitešup, I. Šuppiluliuma'nın soyuna doğrudan (büyük büyük büyük torunu) mensuptu. Kızıldağ ve yakındaki yazıtlardaki Hartapu kendisini "Muršili'nin oğlu" olarak isimlendiriyordu (Fig. 7). Hitit İmparatorluğu güneydoğu yönünde küçük krallıklara bölünmüştü ve bunlardan bazılarının hükümdarları "Büyük Kral" sıfatı üzerinde hak iddia ediyordu. Bunlar eski im-

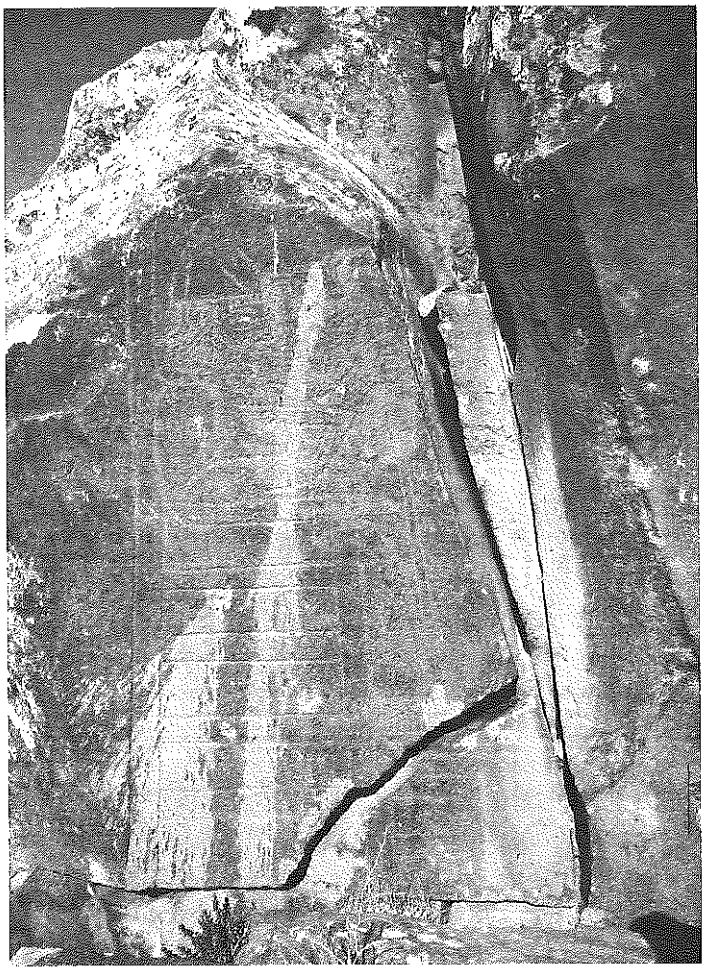

Fig. 7: Yazılıkaya'daki IV. Tuthaliya'ya ait kabartma

paratorluğu sürdürüyormuş gibi görünmekteydiler ve MÖ I. binyılın Yeni Hitit Şehir Devletleri, Assurlular tarafından Hatti Ülkeleri olarak tanımlanıyordu. Fakat kilden tabletlere çiviyazısıyla yazılan Hititçenin, birleştirici bir unsur olmaktan çıkıp yerini Luwiceye ve onun hiyeroglif yazısına bırakması imparatorluğun nihai ölümünü ortaya koyar.

KAYNAKLAR

Beckman, G. 1999 *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta GA.

Bryce, T.R. 2012 *The World of the Neo-Hittite Kingdoms. A Political and Military History*, Oxford.

Dinçol, A. 1998 "Die Entdeckung des Felsmonuments in Hatip und ihre Auswirkungen über die historischen und geographischen Fragen des Hethiterreichs", *TÜBA-AR* 1: 27-35.

Forlanini, M. 2010 "An Attempt At Reconstructing The Branches of the Hittite Royal Family of the Early Kingdom Period", Y. Cohen - A. Gilan - J. Miller (eds.), *Pax Hethitica: Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*, Wiesbaden: 115-135.

Güterbock, H.G. 1967 "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", *JNES* 26: 73-81.

Hawkins, J.D. 1995 *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa* (SÜDBURG), Wiesbaden.

Herbordt, S. – D. Bawanypeck – J. D. Hawkins 2011 *Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*. Boğazköy-Hattuša XXIII, Mainz.

Hoffner, H. A. 1995 "The Laws of the Hittites" M. T. Roth (ed.), *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*, Atlanta: 213-240.

2009 *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta.

Moran, W. 1992 *The Amarna Letters*, Baltimore-London.

Schachner, A. 2011 *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München.

Singer, I. 2001 "The Treaties between Karkamiš and Hatti", G. Wilhelm (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, (4-8 October 1999, Würzburg), Wiesbaden: 635-641.

2002 Hittite Prayers, Atlanta, Georgia.

2006 "Pihašaš(š)i-", *RlA*, Band 10, 7/8: 559-561.

Stein, G. 2008 "A Theoretical Model for Political Economy and Social Identity in the Old Assyrian Colonies of Anatolia", *TÜBA-AR* 11: 25-40.

van den Hout, Th.

1997 "The Proclamation of Telipinu" and "The Apology of Hattušili", W.W. Hallo – K. Lawson Younger (eds.), *The Context of Scripture. Canonical Compositions from the Biblical World* (Leiden), vol. one, Leiden-Boston: 194-204.

2004 "Some Thoughts on the Composition known as Mursili's Aphasia (CTH 486), M. Mazoyer – O. Casabonne (eds.), *Antiquus Oriens. Mélanges offerts au professeur René Lebrun*, Vol. 1, Paris: 359-380.

Veenhof, K.R. – J. Eidem 2008 *The Old Assyrian Period (OBO 160/5)*, Fribourg-Göttingen.

Wilhelm, G. 1989 *The Hurrians*, Warminster.

2009 "Demographic Data from Hittite Land Donation Tablets", F. Pecchioli Daddi – G. Torri – C. Corti (eds.), *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives In Light of Recent Research*, Rome: 223-233.

2012 "Šuppiluliuma I. und die Chronologie der Amarna-Zeit", R. Hachmann (ed.), *Kamid el-Loz 20. Die Keilschriftbriefe und der Horizont von el-Amarna*, Bonn: 225-257.

Geçmişi Kaydetmek: Hitit Tarih Yazıcılığı

METİN ALPARSLAN*

'Tarih' kelimesi birden çok anlam taşımaktadır. Bir yanda *belirli bir zamanı* (yani gün, ay ve yıl) ifade ederken, diğer yanda *bir konuyu geçmişi ve gelişimi içinde inceleyen anlatı* olarak da kullanılmaktadır. İkinci tanımından da anlaşıldığı gibi 'tarihin' en basit eşanlamlı karşılıklarından biri 'geçmiş' olarak ifade edilebilir. Bu düşünceden yola çıkarak, "tarih yazıcılığı"nı (historiografi) da, en yalın biçimiyle 'geçmişin kaydedilmesi', olarak ifade etmek mümkündür. Ancak "geçmişe yapılan her atıf tarih yazıcılığı mıdır?" ya da "ne zaman tarih yazıcılığından bahsedebiliriz?" soruları tartışma konusudur. Seters, tüm Eski Yakındoğu'nun tarih yazıcılığını irdelerken, *Hitit tarih yazıcılığı*na geniş yer ayırmakla birlikte, sonuçta Hititlerin "gerçek bir tarih yazıcılığı"na sahip olmadığını ileri sürer. Ona göre Hititler geçmiş dönemlerini, tarihe olan merakları yüzünden kaydetmediklerinden, yani tarihi kaydetmek için tarih yazmadıkları için, gerçek bir tarih yazıcılığından da bahsetmek mümkün değildir (van Seters 1983: 122). Frahm konuyu biraz daha açar: "daha geç dönemlerin tarih yazıcılığı prensipleri doğrultusunda, Eski Yakındoğu'da bir tarih yazıcılığı söz konusu değildi" (Frahm 1998: 990). Bununla beraber, eski dönemlerin tarih anlayışının bugünkü şeklinden farklı olması kadar doğal bir şey yoktur. Ancak Yakındoğu'nun belgelerinde, 'modern tarih yazıcılığının' temellerini yatmakta olduğu da bir gerçektir.

Bu bilgilerin ışığı altında, tarih yazıcılığının tanımı şöyle yapılabilir: *Geçmiş dönemlerde meydana gelen kültürel, siyasi ya da askeri olayları, zaman ve mekânı belirten, neden-sonuç ilişkisine yer veren ve bu olayları iyi bir kronolojik iskelete oturtan, genellikle nesir tarzda yazılan, şahıs ve yer isimleri gibi ayrıntılara yer veren, bir ilgililer kesimi için oluşturulan yazıları,* 'tarih yazıcılığı' başlığı altında toplamak mümkündür (Cancik 1976: 3 vdd., Freydank 1984: 380 vdd., Carena 1989: 1 vd., Klinger 2001: 273).

Bizce, bir belgenin yazılış sebebi mühim olmakla beraber, tarih yazıcılığının gerekli unsurları için bir önem ifade etmemektedir. Dolayısıyla Seters'in

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı 34134-İstanbul, metinalparslan@gmail.com

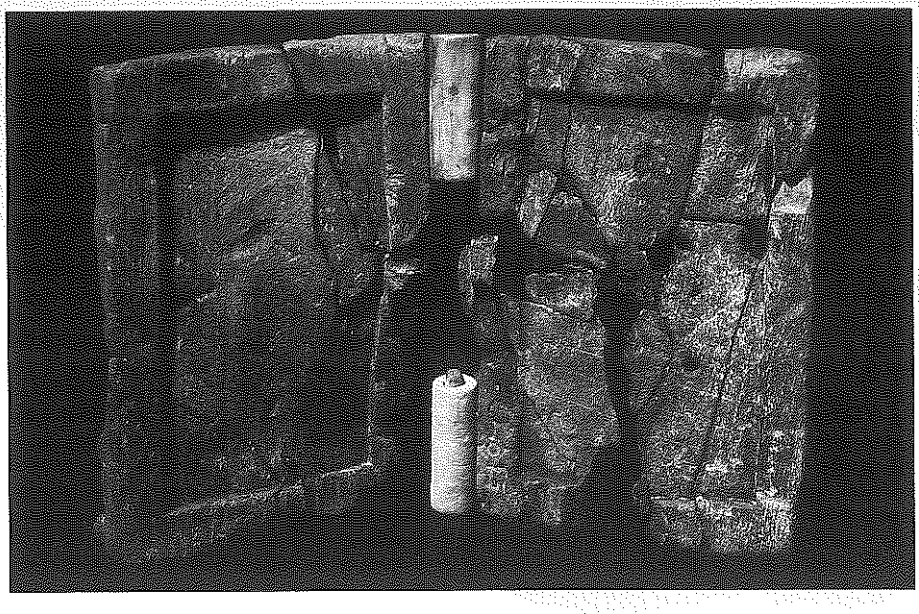

Fig. 1: Antalya-Kaş açıklarında bulunmuş olan Uluburun batığında ele geçen tahta tablet. Hititler de muhtemelen benzer tabletlerde yazıyorlardı (Fotoğraf: Cemal Pulak, Uluburun Projesi-INA).

öne sürdüğü gibi, 'tarih ancak tarih için yazılırsa, gerçek tarih yazıcılığı adını alabilir' düşüncesi bizce doğru değildir (Strobel 2011: 255).

Hititler'in tarihe verdikleri önemin ne zaman ve nasıl geliştiğini söylemek, bugün için mümkün değildir. Büyük bir ihtimalle, yazıyla tanışmadan uzun zaman evvel, sözlü olarak başlamıştır. Yazının kullanılması ile bu alışkanlıklar artarak devam etmiştir. Başkent Hattuša'da şimdiye kadar toplam 13 çiviyazılı tablet arşivi bulunmuştur. Tüm arşivler Hitit Devleti'ne ait belgeleri taşımakta, dolayısıyla tam anlamıyla 'devlet arşivleri' olduğunu söylemekte fayda vardır. Başkentin dışında ise Šapinuwa'da (Ortaköy), Šarišša'da (Kuşaklı) ve Tapigga'da (Maşat Höyük) da arşivler bulunmuştur.

Kil tabletlerin yanında, Hitit metinlerinden tahta tabletlerin varlığı da bilinmektedir. Bugüne kadar Boğazköy'deki arkeolojik kazılarda maalesef bunun bir örneği ele geçmiş değildir, ancak Antalya-Kaş açıklarındaki Uluburun batığında bulunan bir tahta tablet bize bu konuda bir fikir vermektedir (Fig. 1). Tahta tabletlerin ortasında yer alan çukur kısmı muhtemelen balmumu ile doldurulmuş ve bir şekilde iplik ve bir mühürlü bulla (konik kil topağı) vasıtasıyla mühürlenmiş olmalıydı. Nişantepe'nin batı binasında bulunan 3268 mühürlenmiş kil bulla belki de böyle bir tahta tablet arşivine işaret etmektedir (Fig. 2). Bu doğru ise muazzam bir bilgi kaybının söz konusu olduğunu düşünmemiz gerekir ve bu bilgi kaybı kuşkusuz Hititlerin tarih yazıcılığı konusunu

Fig. 2: Bir nesneyi mühürlemek için bir kil topağın üstüne mühür basılırdı. Mühürlenmiş bu konik kil topağına Latince *bulla* denmektedir (Boğazköy Kazısı Arşivi)

da kapsamaktadır. Ancak her durumda Hititlerin bu arşivcilik geleneğinin, tarih yazıcılığı için son derece önemli olduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Hititçe olarak elimize geçen en eski historiografik belge, Eski Hitit döneminde yazılmış olan Anitta-Metni'dir. Metin daha eski bir belgenin kopyası olarak kabul edilmektedir. İçerik açısından Hitit Devleti'nin kurulmasından önceki dönemi anlatması, ilk dönemlerden itibaren Hititlerin tarih bilincinin oluştuğunu göstermektedir. Daha sonra yazılmış ve tarih yazıcılığı açısından önemli olan metinlerin arasında, hikâye (Zalpa Hikâyesi), savaş anlatımı (Uršu kentinin kuşatılması), ferman (Telipinu Fermanı) gibi metinleri, ayrıca Hitit antlaşma metinlerinin başında yer alan tarihsel özetleri saymak gerekmektedir. Bunların dışında ise, Hititlerde oldukça önemli olan bir historiografik belge türü daha bulunur ki, bu özellikle II. Muršili döneminde 'modern tarih yazıcılığına' en yakın olan annallerdir. Kelimenin kökeni Latince'nin annus (=yıl) ve annales (=yıllık) ifadelerine dayanır. Annaller, tarihi olayları yıllara göre ayıran ve böylece kronolojik olarak kolaylık sağlayan, bunu yaparken de konu olarak birlikte işlenmesi gerekenleri beraber kaydeden yazılı belgelerdir. Biz bugün bu tip belgeleri 'annal' kelimesi ile adlandırıyor olsak da, Hititler bu belgelerin içeriğini *pešnatar-* kelimesiyle ifade etmişlerdir. *pešnatar-* kelimesinin anlamı "erkeklik"tir. Ancak buradaki anlamı daha ziyade "icraat" olarak düşünülmelidir. Bahsedilen kralın "erkek" olarak "icra" ettiği kahramanlıklarıdır.

Hitit tarih yazıcılığı, çağdaşı olan Mezopotamya tarih yazıcılığı ile karşılaştırıldığında bazı önemli farklar ortaya çıkar. Mezopotamya tarih yazıcılığı, önemli ölçüde dini düşünceden etkilenmektedir. Tarih, onlar için, din ile bağlantılı, etik bir öğreti olarak önemlidir (Kammenhuber 1958: 146). Tarihi belgeler ise, daha çok tanrıların iyiliğini kendi üzerine çekme isteğinin bir yan ürünüydü (Speiser 1964: 217, Freydank 1984: 381). Hitit tarih yazıcılığında ise, bu din faktörü azalırken, kralın yasal taht hakkını kanıtlama isteği öne çıkmaya başlar (Freydank 1984: 384, Klinger 2001: 290). Mezopotamya'da tanrı

mektupları, kral listeleri, yapı yazıtları ve zafer yazıtları önemli rol oynarken, Hititlerde bunların çoğu hiç bulunmaz. Sadece zafer yazıtı olarak değerlendirebileceğimiz az sayıda belge (Yalburt yazıtı (Fig. 3), Nişantepe yazıtı (Fig. 4)) mevcuttur. Mezopotamya tarih yazıcılığı genel olarak daha basit ve daha statik işlenirken, Hitit tarih yazıcılığı daha edebidir ve buna bağlı olarak daha karmaşık olaylar tarif edilir (Cancik 1976: 14 vd. ve 49, Freydank 1984: 384).

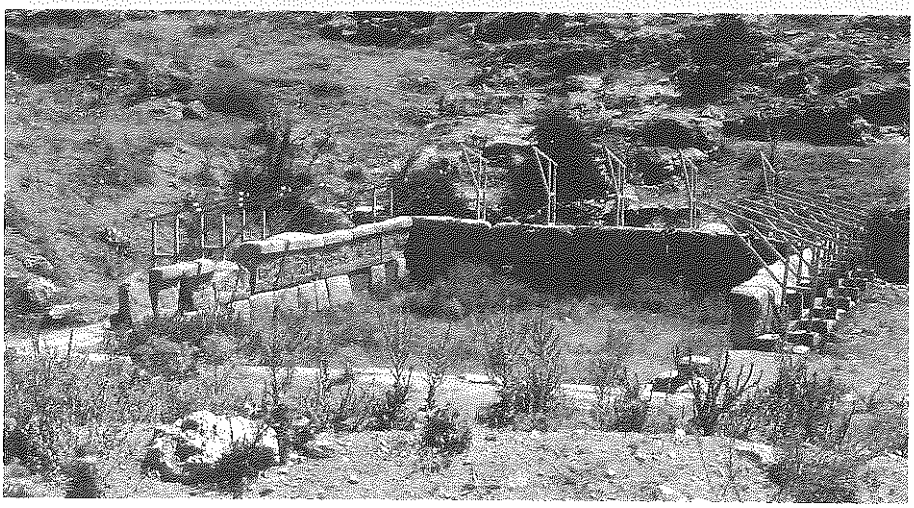

Fig. 3a: Konya Ilgın'da bulunan Yalburt Anıtı

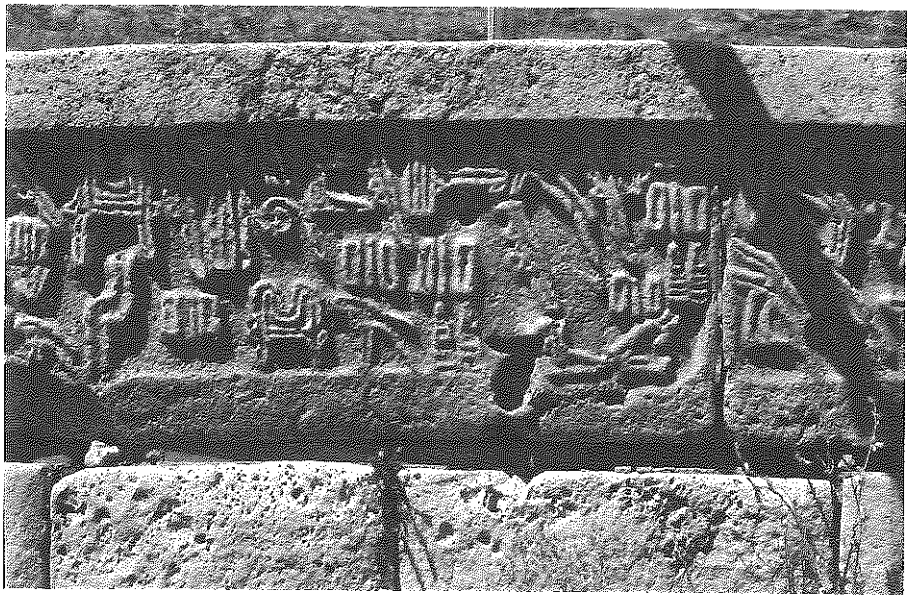

Fig. 3b: Konya/Ilgın'da bulunan Yalburt Anıtı. IV. Tuthaliya'nın icraatlarını konu alan Luwi Hiyeroglifli yazıt (İÜ Hititoloji Anabilim Dalı Arşivi)

Fig. 4: Boğazköy kenti içerisinde yer alan Nişantepe Yazıtı, Hitit kralı II. Šuppiluliuma'nın icraatlarını konu almaktadır (İÜ Hititoloji Anabilim Dalı Arşivi)

Yukarıda değindiğimiz Anitta Metni'nde, Kuššara Ülkesi'nin kralları Pithana ve oğlu Anitta'nın seferleri ele alınır. Hitit krallarının kendilerini Kuššara hanedanına bağladıklarını yazılı belgelerden bilmekteyiz. Bu nedenle Anitta Metni'ni, kökenlerine dair bir anlatım olarak kabul etmek yanlış olmaz. Anlatım bir savaş raporunu anımsatmakla beraber, metin içinde yer yer geçen 'zaman' bahislerinden dolayı (šaniya úitti > "aynı yılda" gibi) daha sonra annallerde göreceğimiz özelliklerinin de oluşmaya başladığını söylemek mümkündür.

"Kuššara kralı, kentten büyük bir kudretle inip, Neša'yı bir gecede gücü sayesinde aldı. Neša kralına saldırdı ama Neša halkına kötülük etmedi. Onları analar ve babalar yaptı. Babam Pithana'dan sonra ise, ben aynı yıl içinde bir isyanı bastırdım; hangi ülke ayaklandı ise, onu Tanrı Šiu yardımıyla yendim" (CTH 1).

Verdiğimiz bu örnekten de anlaşıldığı gibi Anitta sadece kendi yaptıklarını tespit etmekle kalmamış, aynı zamanda babasının icraatlarına da değinmiştir. Metin bu içeriği ile belki de daha sonra tahta geçen Hitit krallarına örnek oluşturmuştur.

Tarih ve tarihi kaydetmek, Hititler için son derece önemliydi. Hititler, tarihe verdikleri bu önemi değişik konulardaki belgelerde göstermişlerdir. Hititlerin ilk annal metni niteliğini taşıyan I. Hattušili'nin Hititçe ve Akkadca olarak yazdırılan annallerinde Hitit kralı, sefer için Fırat nehrini geçerken, Akkad kralı Büyük Sargon'a atıfta bulunur:

"... ve Mala (Fırat) Nehri'ni (benden) önce kimse geçmedi. Ben Büyük kral, Tabarna, onu yaya olarak geçtim. Ordul[ar] yaya olarak geçti. Šarrugina (Sargon) onu geçti. Hahha kentinin ordularını yen[di Hahha kentine ise,] hiçbir şey (kötülük) yapm[adı. Onu] yakıp yıkmadı. Dumanı 36 göğün Fırtına Tanrısı'na [bırakm]adı. (KBo 10.2 III 29-36)

Bu atıf, bir yanda Hititlerin tarih bilincini yansıtırken, aynı zamanda erkenden gelişmiş tarihi bilgileri farklı amaçlar için kullanmalarına da örnek gösterilebilir. Hitit Devleti'nin kurucusu kabul edilen I. Hattušili (MÖ 1650-1620), yaptığı seferleri, o zamana kadar gelmiş geçmiş en büyük krallardan biri olarak anılan Sargon'un (MÖ 2324-2279) seferi ile karşılaştırarak, kendi 'propagandasını', kendisinden yaklaşık yedi yüz yıl önce yaşamış olan bir kralı örnek vererek yapıyor. Sargon'un, efsane haline gelmiş bu gerçek hikâyesinin (*šar tamhari* = Savaş Kralı) Hattuša'da yüzyıllar sonra hâlâ okunduğu, aynı kentte ele geçmiş çiviyazılı belgelerle (CTH 310) de ispatlanmıştır. I. Hattušili'nin bu alıntılamasından, Hititlerin tarih bilinci açık bir şekilde görülmektedir.

Şimdiki zamanı anlamak, açıklamak ya da yasallaştırmak için geçmişe bakmak Eski Yunan tarih yazıcılığı için önemli olduğu gibi (Strobel 2011: 251) Hitit tarih yazıcılığı için de büyük önem taşımaktaydı. Bunu en net bir biçimde Hitit siyasal antlaşma metinlerinde görmekteyiz. Bu metinlerin başında iki devletin, antlaşmanın düzenlendiği tarihe kadarki ilişkilerini anlatan bir özet yer almaktadır. Bu geçmişe bakış sayesinde, bugün her iki devlet hakkında zaman zaman başka yerden elde edemeyeceğimiz bilgilere ulaşabilmekteyiz. Ancak Hitit krallarının bu bilgileri yazdırmalarının farklı nedenleri vardı. Onlar kendi menfaatlerini destekleyen ilişkileri 'iyi' örnek göstermek, karşıdan gelen düşmanca hareketlerini, yani kendilerine zarar veren ilişkilerini ise 'kötü' örnek şeklinde göstermek peşindeydiler. Bununla beraber Hitit Devleti'nin daha evvel yapmış olduğu seferleri de haklı göstermek niyetindeydiler.

Antlaşmalarda yer alan bu 'geçmişe bakış' bazen en eski dönemlere, Hitit Devleti'nin kuruluş dönemine kadar geriye gidebiliyordu. Hitit kralı II. Muwatalli ile Wiluša Ülkesi'nin kralı Alakšandu arasında yapılan antlaşma böyle bir geriye bakışa güzel bir örnek oluşturmaktadır (Fig. 5):

"Eskiden atalarımızın atası Lab[arna] Arzawa Ülkeleri ve Wilu[ša ile savaştığı zaman, onu] tebası yaptı. Daha sonra Arza[wa] Ülkesi yine düşmanlık yaptı. Wi[luša] Ülkesi [ise] Hatti Ülkesi'nden hangi [meseleden] dolayı ayrıldıysa, bu mesele zaman-aşımına uğradığı için (onu) [almadı ve] Wiluša Ülkesi, Hat[ti] Ülkesi'nden hiçbir şekilde [ay]rılmadı. Uzaktan Hatti Ülkesi kralına yine sadık kaldılar ve o[nlara tekrar elçiler] gönderdiler..." (CTH 76).

Yukarıdaki pasajda da görüldüğü gibi Hitit kralı II. Muwatalli, Wiluša Devleti ile olan eski ilişkileri anlatırken, Hitit Devleti'nin kuruluş dönemine, yani kendisinden yaklaşık 300-350 yıl kadar geriye gitmektedir. Bunu yapabilmesi

Fig. 5: Hitit kralı II. Muwatalli ile Wiluša kralı Alakšandu arasında yapılan antlaşma metni (Boğazköy Kazısı Arşivi)

için görevli Hitit kâtiplerinin arşivde kayıtlara bakmış ve Wiluša ile ilgili belgeleri araştırmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

IV. Tuthaliya ile Amurru kralı Šaušgamuwa arasındaki antlaşma metninde, çoğu antlaşmaların aksine, sadece Hitit-Amurru ilişkilerine değil, Batı Anadolu'daki Šeha Nehir Ülkesi'nin de geçmişine atıfta bulunulur:

"... Mašturi gibi yapma! Šeha Nehir Ülkesi kralı olan Mašturi'yi Muwatalli aldı ve onu eniştе(si) yaptı. [ ] Ona kızkardeşi Maššanuzi'yi eş olarak verdi ve onu Šeha Nehir Ülkesi'nde kral yaptı. Muwatalli tanrı olduğunda (öldüğünde) Muwatalli'nin oğlu Urhi-Tešup kraldı. [Sonra babam] Urhi-Tešup'tan krallığı (zorla) aldı. Mašturi ise ihaneti planladı..."

Sonuçta Maşturi kendisini kral yapan Muwatalli'den sonra tahta çıkan oğlu Urhi-Tešup'u değil, tahtı ondan gasp eden III. Hattušili'yi destekler. IV. Tuthaliya'nın "Maşturi gibi yapma" derken Šaušgamuwa'nın ihanetten sakınmasını öğütlemek ister. Yani Maşturi'nin yaptıklarını tarihe geçen "kötü örnek" olarak göstermeye çalışmaktadır. Başka bir biçimde söyleyecek olursak IV. Tuthaliya, Šaušgamuwa'ya "tarihten" ders çıkarmasını öğütlemektedir.

Tanımımızda da belirttiğimiz gibi tarih yazıcılığı siyasi ve askeri olabileceği gibi kültürel de olabiliyordu. Öyle ki Hitit kralı II. Muršili bir veba duasında, ülkeyi kırıp geçiren salgın hastalığının nedeni olarak babasının, Hitit tahtında bulunan Genç Tuthaliya'yı tahttan indirmesini göstermektedir (CTH 378 I.A §2-3). Anlaşıldığı kadarıyla II. Muršili babasının tahtı gasp etmesinden rahatsız olmuş ve bunun tanrıları kızdırmış olabileceğini düşünmektedir. Bir başka veba duasında (CTH 378 II.A §8) II. Muršili yine aynı konu ile ilgili, bizim için önemli bir açıklamada bulunmaktadır: "*Bu her zaman böyledir: Babasının günahı onun oğluna gelir. Benim babamın günahı (da) bana geldi.*" II. Muršili bu ifadesi ile geçmişe bakarak, şimdiki zamanı anlamaya çalıştığını açık bir şekilde göstermektedir.

Özellikle Boğazköy'de açığa çıkarılmış Hitit arşivleri ile vermiş olduğumuz alıntılar iyi tutulmuş kayıtların tarandığının kanıtıdır. Bu ve öteki örnekleri göz önünde tutacak olursak van den Hout'un "geçmişin sistematik yönetimi"nden bahsetmesi son derece yerinde bir tanım gibi görünmektedir (van den Hout 2008).

Hititlerin tarih anlayışı arşivlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Bu arşivlerde orijinal metinlerin yer alabileceği gibi bu metinlerinin kopyaları da bulunmaktadır. Öyle ki tarihi içerikli bazı metinlerin çok sayıda kopyaları ele geçmiştir. Bu gelişmiş arşiv sistemi sayesinde Hitit kralları icraatlarını temellendirebiliyor ve açıklayabiliyorlardı. Bazı durumlarda ise arşivlerden sağladıkları bilgi ile yaptıklarına meşruluk kazandırabiliyorlardı. Bu özellikleri gösteren metinlerde, Hitit krallarının elbette her zaman tarafsız davranmalarını bekleyemeyiz.

Tarih yazıcılığı konusunda, II. Muršili özel bir yere sahiptir. Çoğu bilimciye göre Hitit tarih yazıcılığının, II. Muršili döneminde doruğa ulaştığı kabul edilir (Cancik 2002: 75, Hoffner 1980: 312, Dinçol 1982: 40). Ancak yukarıda da değindiğimiz gibi Hititler zamanında yazılmış olması gereken tüm metinlerin sayısı göz önünde bulundurulduğunda, bugün elimizde olan yazılı belgelerin sayısı son derece azdır. Bu nedenle II. Muršili'nin tarih yazıcılığının öne çıkmasının, kendisine ait belgelerin öteki krallara oranla sayıca daha fazla olmasından kaynaklanması da mümkündür.

II. Muršili'ye ait, oldukça yüksek sayıda yazılı belge bulunmaktadır. Bunların içinde annal, antlaşma, dua ve ferman metinleri bulunmaktadır. Çoğu me-

tin, Hititlerin geleneksel tarih yazıcılığını devam ettirirken, bunlar içerisinde üç metin bu çerçevenin dışına taşarak, üslup ve kapsam olarak ayrı bir önem arz etmektedir. Bahsedilen belgeler "Muršili'nin Onyıl Annalleri" (CTH 61.1), "Muršili'nin Ayrıntılı Annalleri" (CTH 61.2) ve yine kendisi tarafından hazırlatılan ancak babasının yaptıklarını ele alan "Šuppiluliuma'nın İcraatları"dır (CTH 40).

Muršili'nin Onyıl Annalleri toplam 366 satırdan oluşmakta ve adından da anlaşıldığı gibi II. Muršili döneminin ilk on yılını ele almaktadır. Metin, bir önsöz (prologue) ve bir sonsöz (epilogue) tarafından çerçevelenmektedir. Önsöz ve sonsöz kısımlarının bulunması bize metnin planlanmış ve kendi içinde bir bütün oluşturduğunu göstermektedir. Annal metni çevrelenen bu kısımlarda aynı zamanda metnin yazılış nedeni anlatılmaktadır:

"Ben, Güneşim babamın tahtına oturduğum zaman ise; çevredeki düşman ülkelerden hangileri benimle savaştıysa, herhangi bir düşman ülkesine (karşı) yürümeden evvel; Beyçem, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın düzenli bayramlarını yerine getirdim ve onları kutladım. Beyçem, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na elimi kaldırdım ve şöyle dedim: 'Beyçem, Arinna'nın Güneş Tanrıçası! Beni çocuk diye çağıran çevredeki düşman ülkeler, beni aşağıladılar, senin, Beyçem, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın bölgelerini tekrar tekrar almaya çalışmışlardı. Beyçem, Arinna'nın Güneş Tanrıçası, aşağıya yanıma gel ve çevredeki bu düşman ülkeleri önümde öldür!' ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası benim sözümü dinledi. O aşağıya, yanıma geldi. Babamın tahtına oturduğum zaman, çevredeki bu düşman ülkelerini 10 yılda yendim ve onları öldürdüm" (KBo 3.4 I 19-29).

Önsözün bu son satırlarından Onyıl Annalleri'nin yazılış amacı ve on yılın sonunda elde edilen netice de anlaşılmaktadır. Muršili, tahta çıktığı zaman, devletin ne denli zayıf bir durumda olduğunu anlatmaya çabalıyor. Kendisi küçük yaşından dolayı aşağılanıyor, ancak Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın geç kalmış bayramlarını yerine getirerek onu kendi tarafına çekebildiğini ifade ediyor. Muršili tanrıçanın da yardımıyla, on yılın sonunda tüm düşmanlarını yenebilmiş ve öldürebilmiş olarak karşımıza çıkar. Önsözde yer alan benzeri bir ifade sonsözde de bulunuyor:

"Babamın tahtına oturduğumdan beri, on yıl krallık yaptım. Bu düşman ülkeleri on yılda kendi elimle yendim. Prenslerin ve beylerin yendiği düşman ülkeleri ise, onlar buna dâhil değil. Arinna'nın Güneş Tanrıçası bundan başka bana ne (görev) verirse, onu gerçekleştireceğim ve onu kaydedeceğim" (KBo 3.4 IV 44-48).

Sonsözde Muršili, düşmanların tümünü on yıl içinde yendiğini tekrar ifade eder ve bu Onyıl Annalleri'nde sadece kendi icraatının (başarılarının) yer aldığını, prenslerin ve soyluların icraatlarının ise, yer almadığını ilave eder. Bununla beraber bu son ibarede tarih yazıcılığının dini motifleri de güzel bir şekilde görülmektedir. Muršili ileride tanrıçanın kendisine vereceği görevleri yerine getireceğini söylerken, aynı zamanda daha sonra yapacağı tüm icraatı-

nın da tanrıçanın isteği doğrultusunda olacağını ilan eder. Bir başka ilginç nokta ise metnin sonunda yer alan "onu kaydedeceğim" (*kattan tehhi*) ibaresidir.

Onyıl Annalleri son derece iyi planlanmış bir eser olmakla beraber, öbür Ayrıntılı Annaller ve Šuppiluliuma'nın İcraatları metinlerinde olduğu gibi, hem içerik hem de üslup açısından yüksek bir standarda sahiptir. Buna ilaveten Hitit annalleri arasında da özel bir statüye sahiptir, çünkü II. Muršili döneminin bir ara değerlendirmesini vermektedir. Şimdiye kadar buna benzer bir başka örnek ele geçmemiştir.

II. Muršili'nin Onyıl Annalleri'nin aksine, Ayrıntılı Annaller'den sadece parçalar elimize geçmiştir. Bu nedenle annallerin kaç sene hakkında bilgi verdiğini anlamak kesin olarak mümkün değildir. Genel olarak Ayrıntılı Annaller'in korunan kısmının yaklaşık 27 yıl hakkında bilgi verdiği kabul edilmektedir. Onyıl Annalleri olduğu gibi, bu metin de II. Muršili'nin tahta çıkışı ile başlamaktadır; dolayısıyla Onyıl Annalleri'nin devamı olarak değil, bağımsız bir eser olarak düşünülmelidir. İsminden de anlaşılacağı gibi metin, Onyıl Annalleri'nden daha ayrıntılıdır. Onyıl Annalleri'nde hiç bahsedilmeyen olaylar ve şahıslar burada anlatılmaktadır. Planlanan, ancak gerçekleşmeyen olaylar aktarılır, düşmanların hareketleri betimlenir (Cancik 1976: 107 vd.). Onyıl Annalleri'nde olduğu gibi, Ayrıntılı Annaller'de de, sadece küçük bir kısmı korunmuş önsöz yer alır. Ayrıntılı Annaller ile Onyıl Annalleri arasında bazı içeriksel farklılıklar ya da tutarsızlıklar göze çarpmaktadır. Onyıl Annalleri'ne göre örneğin, Muršili'nin 3. hükümdarlık senesinde Arzawa ordularını yener ve Arinanda'ya kaçan sivil esirleri de savaş yolu ile ele geçirir. Ayrıntılı Annaller'de ise, kaçakların kendiliğinden teslim olduğu kaydedilmektedir. Aynı şekilde Onyıl Annalleri'nde, onuncu yılında Aripša ve Dukkamma kentlerinin savaşla fethedildiği yazılmakta, buna karşın Ayrıntılı Annaller'de Dukkamma'nın teslim olduğu belirtilmektedir. Bu gibi farkların olması, doğal olarak II. Muršili'nin tarih yazıcılığının güvenilirliğine karşı bir şüphe oluşturmaktadır. Ancak, Muršili'nin aynı zamanda 'taraf' olduğunu unutmamamız gerekir. Dolayısıyla tamamıyla "nesnel" bir bakış açısı beklememiz yersizdir. Anlatımın yer yer taraflı olması eserin tarih yazıcılığı açısından değerini alçaltmaz, sadece bu gibi tarihi belgeleri dikkatle kullanmamız gerektiğini bize hatırlatır.

Anlatım yönünden Ayrıntılı Annaller'de en karmaşık örneklerini görmek mümkündür. Neden-sonuç cümleleri iç içe geçer, aralarında eskiye atıflar sıralanmakta, düşmana gönderilen ve düşmandan teslim alınan mektuplardan bahsedilmekte, gerçekleşmemiş (*irrealis*) harekâtlar zikredilmektedir ve bu harekâtların hangi nedenle yapılmadığı da açıklanmaktadır.

II. Muršili Dönemi'nde kaleme alınan I. Šuppiluliuma'nın İcraatları, Ayrıntılı Annaller gibi, sadece parçalar halinde ele geçmiştir. Metnin tümü ise, en az yedi tabletten oluşuyordu. Annal metinlerin aksine, bu metinde birinci tekil

şahıs yerine, üçüncü tekil şahıs kullanılmaktadır. Muršili'nin, sadece babasının icraatlarını anlatması ise son derece ilginçtir. Metin I. Šuppiluliuma'nın, babası Tuthaliya dönemindeki icraatlarıyla başlamaktadır. Hükümdarlık senelerinin sayılmaması, annallerden ayrılan önemli bir noktadır. Bununla beraber anlatım şekline bakacak olursak metin, Muršili Annalleri'nden çok farklı bir yapıdadır. Karmaşık anlatımlara burada hiç yer verilmemekte ve seferler ardı sıra dizilmektedir. Bu nedenle metni "tarihi rapor" olarak da değerlendirmek mümkündür (Klinger 2008: 37).

II. Muršili'nin neden babasının icraatlarını yazdırdığı konusu, yoruma açıktır. Yukarıda Hitit tarih yazıcılığının amacının sıkça kendini ya da bir olayı yasallaştırma olduğunu söylemiştik. Muhtemelen II. Muršili'nin amacı da bu yöndeydi. Babası I. Šuppiluliuma'nın Hitit tahtını zorla gasp ettiğini biliyoruz. Daha evvel II. Muršili'nin, bu gaspı, babası zamanında başlayan ve kendi döneminde devam eden vebanın nedeni olarak düşündüğünü belirtmiştik. Bununla beraber babasının tahtı gasp etmesi, kendi meşruluğunu da zan altında bırakmaktaydı. Kanımızca babasının icraatlarını yazdırmasının nedenlerinden biri bu olmalıdır.

II. Muršili Dönemi "Hitit Tarih Yazıcılığı" için genellikle bir doruk noktası olarak kabul edilmektedir. Ancak tarih yazıcılığının II. Muršili'den sonra da devam ettiğini söylemekte fayda vardır. Ayrıca, Hitit tarihsel metinlerinin kimin için yazıldığını irdelemek gerekir. Yukarıda verdiğimiz tanımda bunun "tarih yazıcılığı"nın gereksinimlerinden biri olduğunu belirtmiştik. O halde Hitit krallarının özenle hazırlattıkları bu metinleri kim okuyordu sorusuna cevap bulmamız gerekir. İlk Hitit kralı I. Hattušili'nin yazdırmış olduğu 'vasiyetname'sinde (CTH 6) metnin kimlere hitap ettiği açıkça belirtilmektedir (§1):

"*[Büyü]k Kral Tabarna, asiller topluluğunun(?) askerlerine ve önemli kişilere (şöyle) dedi*".

Buradan da anlaşılacağı gibi dinleyici kitlesi Hitit Devleti'nin yönetici sınıfı idi. Metnin devamında ise (§22) I. Hattušili halefi I. Muršili'ye şöyle seslenir:

"*Sana aktardığım sözlerimi (içeren) bu [tabl]eti senin önünde her ay (yüksek sesle) okusunlar!*"

Yukarıda detaylı olarak ele aldığımız II. Muršili'nin Ayrıntılı Annalleri'nde de dinleyici kitlesine dair bir ipucu saklıdır (KUB 14.17 23):

"kim bu tableti [ ] işitirse, göndersin".

Verdiğimiz ilk iki alıntıdan dinleyici kitlesini yönetici sınıf/asiller olarak kesin belirleyebiliyorken, son alıntıdan bu kitlenin kim olduğunu belirlemek zordur. Ancak bu tabletlerin okunması için yazıldığını ve belli konumdaki kişilere okutulduğunu söylemek yanlış olmaz.

Son olarak Hitit krallarının, tarihi kaydederken hiçbir zaman tarih yazmak gibi bir amaç gütmemiş olduklarını kabul etmemiz gerekir. Tarihi, geçmiş za-

manda olan olayları kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmak, kendilerini tanrılara ya da asiller topluluğuna karşı aklamak, bir bakıma yasallaştırmak veya kendi propagandalarını yapabilmek için kaydetmişlerdir. Bu amaçlarına ulaşabilmek için gerçekleri zaman zaman saklamış ya da saptırmış olmaları, tarih yazıcılığı konusunda kendi dönemleri için ileri sayılabilecek bir düzeyde oldukları gerçeğini değiştirmez. Bu dönemlerde tarihin krallar tarafından ele alındığını ve kralların taraf olduğunu unutmamamız gerekir. Ne zaman ki tarih, yönetici sınıfından değil de tarafsız kişilerin elinden yazılmaya başlandıysa, o zaman "modern tarih yazıcılığı"ndan bahsedilmeye de başlanmıştır.

KAYNAKLAR

Cancik, H. 1976 *Grundzüge der hethitischen und alttestamentlichen Geschichtsschreibung*, Würzburg.

2002 "Die hethitische Historiographie; Geschichtsschreibung vor den Griechen I", *Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter Ausstellungskatalog*, Stuttgart: 74-77.

Carena, O. 1989 *History of the Near Eastern Historiography and its Problems: 1852-195/Part one: 1852-1945*, (*AOAT* 218/1), Neukirchen-Vluyn.

Dinçol, A. 1982 "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları I*, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul: 18-120.

Frahm, E. 1998 "Geschichtsschreibung, I. Alter Orient", *Der kleine Pauly* 4: 990-991.

Freydank, H. 1984 "Zur Entwicklung einer Geschichtsschreibung im Alten Vorderen Orient", *Klio* 66: 380-387.

Hoffner, H.A. 1980 "Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites", *Or* 43: 283-332.

van den Hout, Th. 2008 "Verwaltung der Vergangenheit, Record Management im Reiche der Hethiter", G. Wilhelm (ed.), *Hattusa-Boğazköy, Das Hethiterreich im Spanungsfeld des Alten Orients*, (*CDOG* 6), Wiesbaden: 87-94.

Kammenhuber, A. 1958 "Die hethitische Geschichtsschreibung", *Saeculum* 9: 136-155.

Klinger, J. 2001 "Historiographie als Paradigma. Die Quellen zur hethitischen Geschichte und ihre Deutung", G. Wilhelm (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, (Würzburg 4.-8. Oktober 1999), (*StBoT* 45), Wiesbaden: 272-291.

2008 "Geschichte oder Geschichten – zum literarischen Charakter der hethitischen Historiographie", K.-P. Adam (ed.), *Historiographie in der Antike*, Berlin-New York: 27-48.

van Seters, J. 1983 *In search of History. Historiography in the ancient World and the origins of biblical History*, New Haven-London.

Speiser, E. A. 1964 "Geschichtswissenschaft", *RlA* 3, 3: 216-220.

Strobel, K. 2011 "Die Geschichtsschreibung der Hethiter und frühe griechische Historiographie. Wertungsfragen im Lichte der Anatolisch-Ägäischen Kolnē", M. Hutter – S. Hutter-Braunsar (eds.), *Hethitische Literatur. Überlieferungsprozesse, Textstrukturen, Ausdruckformen und Nachwirken. Akten des Symposiums vom 18. bis 20. Februar 2010 in Bonn*, (AOAT 391): 245-274.

Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi

HASAN PEKER*

Hititlerin Eski Yakındoğu tarih sahnesine çıkışları sistemli ve kalıcı olmuştur. Bu kalıcılığın altındaki neden Hititlerin politik araçları etkin bir biçimde kullanmalarıdır. Savaş ve ele geçirme MS 19. yy'a kadar devletlerin uygulayageldiği yayılma politikalarının en önemli aracıdır. Fetih politikasına ek olarak bir başka enstrüman ise saraylar arası evlilikler, antlaşmalar ve ittifaklar ile karşımıza çıkan diplomasidir. MS 20. yy'da bile III. Alman İmparatorluğu bu enstrümanlara bel bağlamıştır. MÖ 2. binyılın siyasi güçlerine baktığımızda benzer bir portre ile karşılaşırız. Bu çalışmada, Anadolu'nun içinde doğan ve MÖ 14. yy'dan itibaren Eski Yakındoğu'nun süper güçlerinden biri olan Hitit İmparatorluğu'nun eşitleri ile ilişkilerini ele almaya çalıştık.

Eski Yakındoğu'nun imparatorluklarını, MÖ 13. yy'ın ortalarına tarihlenen bir belgeden öğrenmekteyiz. Bu belge Hititlerin bakış açısından Doğu Akdeniz'in güç dengelerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hitit Büyük kralı IV. Tuthaliya, Amurru kralı Šaušgamuwa ile yaptığı antlaşma metninin bağlılık kısmında eşitlerini Mısır, Babil, Assur ve sonradan tabletten üzeri kazınarak silinen Ahhiyawa kralı olarak ilan etmektedir (Beckman 1999: 103 vd.) (Fig. 1). Dönemin süper güçlerine ev sahipliği yapan bölgeler ise Anadolu, Mezopotamya, Nil Vadisi ve Ege Dünyası'dır.

Hitit Devleti'nin kurucusu I. Hattušili (MÖ 1650-1620), aynı zamanda devletin genişleme politikasını da belirleyen kraldır. Onun döneminde Hititler, 2. binyılın ekonomik ve kültürel cazibe merkezi olan Suriye'ye yönelmiştir. Nil Vadisi'nin hâkimleri Mısır firavunlarının da, özellikle *Hyksos* istilasından sonra (yak. MÖ 17. yy'ın ikinci yarısı), Yeni Krallık Dönemi'nde hedefleri aynı bölgedir. Dönemin imparatorluklarının hedefi olan Suriye Bölgesi'nin batısında Doğu Akdeniz ve limanları, doğusunda Mezopotamya, güneyinde ise Suriye Çölü yer alıyordu.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hititoloji Ana Bilim Dalı
hasan.peker@istanbul.edu.tr

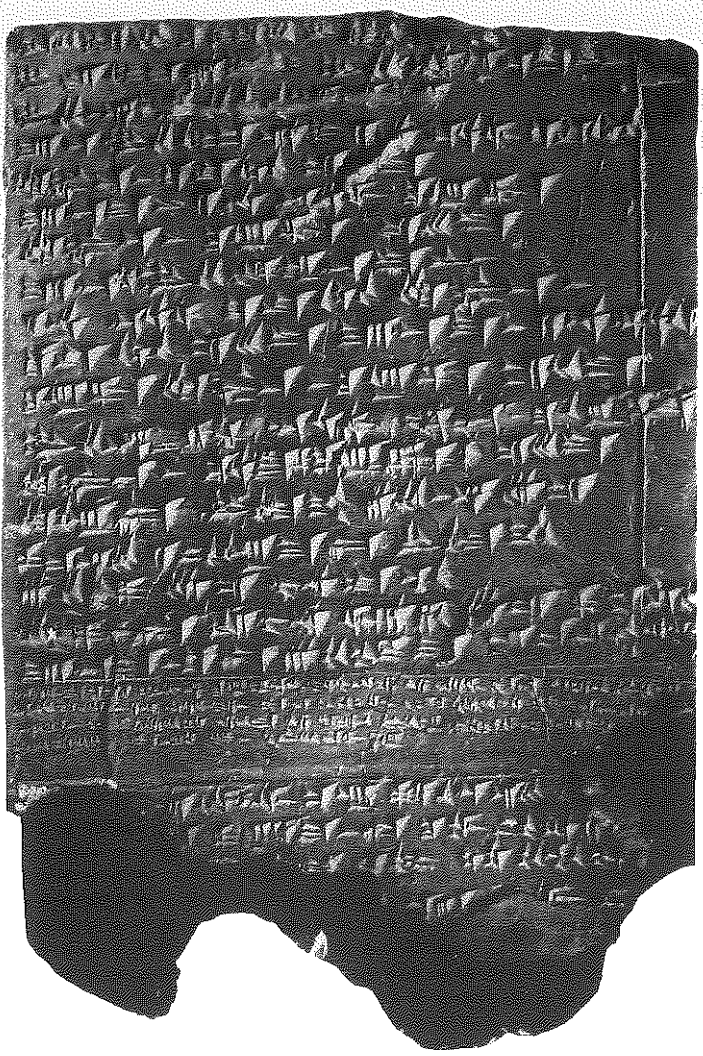

Fig. 1: Hitit kralı IV. Tuthaliya ile Amurru kralı Šaušgamuwa arasında yapılan antlaşma metni (Boğazköy Kazısı Arşivi)

Muhtemelen Hitit Büyük Kralı I. Hattušili'nin Kuzey Suriye'ye girdiği sırada Aşağı Mısır'da Hyksos istilası başlamıştı. I. Hattušili, MÖ 18. yy'da Kuzey Suriye'de Halpa (Halep) liderliğinde bir araya gelen Alalah (Tel Açana), Karkamiš, Uršu, Haššu (Tilmenhöyük?), Ugarit, Emar (Tel Meskene), Ebla (Tel Mardik) ve Tunip'ten oluşan Yamhad Konfederasyonu'nun üzerine yürümüştür. I. Hattušili'nin Suriye bölgesi seferlerinden birinde Kuzey Mezopotamya'dan bir vassal müttefiki vardır: Tikunani kralı Tuniya. Büyük Hitit kralı, bu vassal kralı: *"Alacağın (yağmalayacağın) büyükbaş hayvanlar senin olacaktır. Alacağın koyun ve keçiler de senin olacaktır. Onunla olan ilişkinde erkek ol!*

Ben bu taraftan (saldıracağım), sen o taraftan (saldır)." diyerek ödül ile cezbetmeye çalışmıştır. I. Hattušili'nin düzenlediğini bildiğimiz iki, torunu ve halefi I. Muršili'nin (MÖ 1620-1590) düzenlediği bir Suriye seferi ile Yamhad Konfederasyonu dağılmıştır. I. Muršili'nin Halpa'yı almasıyla bölgede oluşan siyasi boşluğu yaklaşık bir yüzyıl boyunca Hurrilerin İndo-Ari yönetici sınıfıyla sahneye çıkan Mittani Devleti dolduracaktır. Mittani bu dönemde Mısır'ın önce düşmanı, daha sonra da müttefiki olacaktır (Peker – De Vos 2010: 88).

MÖ 17. yy'ın ortası ve 16. yy'ın başlarında iyi örgütlenmiş Hitit askeri gücü Suriye dışında Anadolu yarımadasının batısına da yönelmiştir. I. Hattušili Yıllıkları'ndan, Anadolu'nun batısına Arzawa'ya sefer yaptığını kendi ağzından öğrenmekteyiz. Buradan ülkesine, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarla dönmüştür. Arzawa Ülkeleri özellikle Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren batının büyük gücü Ahhiyawa ile Hititler arasındaki çekişmenin merkezinde yer almıştır (Peker 2010: 4, Dinçol 1982: 29).

I. Muršili'nin kuş uçumu yaklaşık 1200 km mesafeyi katederek Babil'i yağmalamasıyla (MÖ 1594) Eski Yakındoğu'nun siyasi dengelerinde büyük bir değişiklik yaşanmıştır. Yaklaşık 150 yıldır iktidarda olan Batı Semitik I. Babil Hanedanı'nın yerini Kassitler almıştır. Bu olayın yankıları yazılı belgelerde yeterince görülmemekle beraber, bu seferin sonuçlarından biri de I. Muršili'nin seferden dönüşte kendi akrabaları tarafından öldürülmüş olmasıdır. Hititler 15. yy'ın sonuna kadar Suriye'de bir daha güçlü bir varlık gösteremezler. Bölgenin artık yükselen gücü Mittani Devleti'dir.

Telipinu'nun (MÖ 1525-1500) hükümdarlığının bitmesiyle sonlanan Eski Hitit Devleti Dönemi'nde taht entrikaları Hititleri zayıflatmıştı. Buna rağmen I. Muršili'nin katili I. Hantili'nin Hurri bölgesine sefer düzenlediğini yazılı belgelerden çıkarabilmekteyiz. Ancak olasılıkla yine bu dönemde Kizzuwatna Krallığı kurulmuştu. Günümüzde Çukurova ve civarına lokalize edilen Kizzuwatna bölgesi, Antik Dönem'deki Kilikya bölgesi ile örtüşür. Böylelikle muhtemelen I. Arnuwanda (MÖ 1400-1380) ele geçirene kadar, Hitit Devleti ile Suriye arasında, Kizzuwatna Krallığı yer alacaktır. Telipinu'dan sonraki dönemde Hitit Devleti Kızılırmak kavsinin içinde varlığını sürdürürken, Suriye'de Mittani Krallığı, güçsüz bir Hitit Devleti ile bölgeye ilgisiz görünen bir kadın firavun sayesinde güçlenmeye başlamış olmalıdır. Oysa firavun Hatşepsut'un ölümünden sonra III. Thutmosis, ünlü Amerikalı Arkeolog-Tarihçi J. H. Breasted tarafından *"Mısır'ın Napolyonu"* olarak nitelenmesini sağlayan icraatına başlamıştır.

III. Thutmosis 23. yılında, başka bir deyişle tek başına hüküm sürdüğü ikinci yılında, ilk Asya seferine çıkar. Suriye'deki küçük krallıklar Kadeš kralı etrafında, Mittani Devleti tarafından da desteklenen bir koalisyon kurmuşlardır. III. Thutmosis düşmanı yener ve 7 aylık bir kuşatmayla Megiddo kalesini

alır. Firavun, ilk seferi ile bölgedeki krallıkların aralarındaki olası işbirliklerin de önünü keser. Mısır Krallığı, Doğu Akdeniz kıyısında Lübnan'a kadar uzanan bir üsler zinciri kurmaya çalışmıştır. III. Thutmosis bölgeye düzenlediği 17 sefer ve bu üsler aracılığıyla Kuzey Suriye bölgesine ilerlemeyi amaçlamıştır. Liman kentlerinde yerleştirilen Mısır garnizonları deniz yoluyla ikmal edilir. Bu hat üzerinde güneyde Byblos ve kuzey uçta ise Ugarit yer almaktadır. Sekizinci seferinde III. Thutmosis nihayet Mittani bölgesinin içlerine kadar ilerleyebilmiştir. Halep'te bir direnişle karşılaşan Mısır firavunu, Fırat'ı Karkamiš yakınlarında geçer ve dedesi I. Thutmosis'in diktirdiği steli görür. Kendisi de bölgeye sınır steli diktirir. Güneye doğru ilerleyen III. Thutmosis, Mittani kralı ile savaşmak arzusunu gerçekleştirememiş ve dönüşünde ovayı yağmalayarak, seferini Kadeš'i ele geçirerek tamamlamıştır.

III. Thutmosis'in Mısır'dan bu kadar uzaklıktaki seferlerinin sonuçları kalıcı olmamıştır. Bunu, 17. ve son seferinin Kadeš ve Tunip'teki isyanı bastırmaya dönük olması ve Mittani Devleti'nin güçlenmesinden çıkarabilmekteyiz. Ancak firavun, küçük krallıkların topraklarını ellerinden almamış, kendisine sadık vassaller yaratmak için, bu krallıkların prenslerini Mısır sarayında eğitmek üzere ülkeye getirmiş, prenseslerini ise haremine katmıştır. Mısır kaynakları, III. Thutmosis'in 33. yılında ve sekiz sene sonra tekrar firavuna Hititler tarafından hediyeler gönderildiğinden bahsetmektedir. Bu Hitit kralı olasılıkla II. Zidanta ya da II. Huzziya (MÖ 15. yy'ın ikinci yarısı) olmalıdır. Bu sırada ya da bir süre sonra bir Hitit-Mısır ittifakı da yapıldığı düşünülmektedir. Anadolu'nun kuzeydoğusuna yerleştirilen Kuruštama kentinden, Suriye'de Mısır'a tabi topraklara nüfus transferini içeren ve literatürde "Kuruštama Antlaşması" olarak geçen metnin taraflarının II. Amenhotep ile I. Tuthaliya (MÖ 1420-1400) oldukları makul görünmekle beraber tartışmalıdır.

III. Thutmosis'in seferlerinin sona erdiği sırada Hititler Anadolu'da birçok sorunla uğraşmaktaydı. Hitit Devleti, Batı'da Arzawa, kuzeyde Kaška, doğuda İšuwa bölgesi sorunları ile baş etmeye çalışırken Mittani Devleti Suriye'deki etkinliğini daha da güçlendirmişti. Mısır ile diplomatik ilişki kuran Mittani kralı I. Sauštatar Assur'u yağmalar, Fırat'ın batısına geçer ve Akdeniz kıyısına kadar Kuzey Suriye'yi hâkimiyeti altına alır. Bunu takiben olasılıkla güneye yönelerek Kadeš ile bir ittifak kurar.

I. Tuthaliya egemenliğinde Hititler tekrar Suriye Bölgesi'ne girmişlerdir. Bölgedeki Hititlerin düşmanı Mittani Devleti ve vassalleridir. Hititler, Mittani Devleti'ne karşı askeri önlemler alırken, Mısır IV. Thutmosis döneminde Suriye'deki yayılmacı politikasından vazgeçer ve Kadeš'e kadar geriler. Mittani kralı I. Sauštatar'ın halefi I. Artatama'nın kızlarından birini defalarca istemesinden sonra haremine katan firavun, Akdeniz kıyısında Ugarit dâhil nüfuzunu sürdürmeye devam eder.

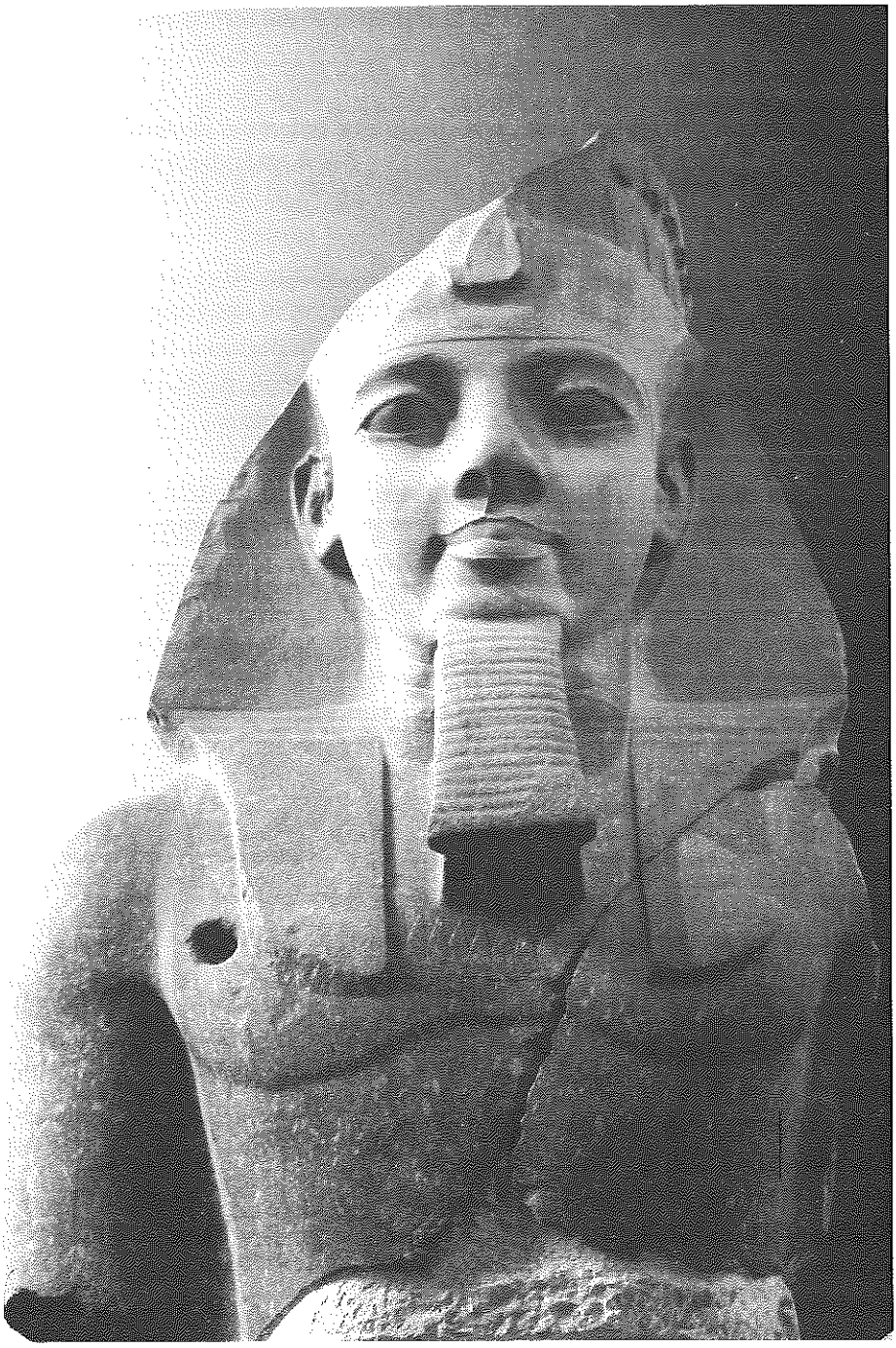

Fig. 2: II. Ramses heykeli
(British Museum) Fotoğraf: Metin Alparslan

Batı'da ise eşit büyük krallar arasından IV. Tuthaliya döneminde adı silinen Ahhiyawa, ilk kez Hitit metinlerinde yer alır. Madduwatta metninde, Ahhiyalı Attaršiya tarafından ülkesinden kovulan ve Hitit kralı tarafından yemin altına alınan Madduwatta'nın, Batı Anadolu'daki politik kariyerini izlemekteyiz. Madduwatta'nın; Hitit, Arzawa ve Ahhiyawa kralları arasında gidip gelen işbirlikleri, Hitit aleyhine sonuçlanmıştır. Örneğin, Madduwatta, Arzawa krallarından Kupanta-Kurunt(iy)a'ya saldırması ve yenilmesinin ardından Hitit ordusunun yardımıyla tekrar tahtına geçebilmiş, onu öldürmeye gelen Ahhiyalı Attaršiya'nın ordularının karşısına yine Hitit ordusu çıkmıştır. Ancak daha sonra bölgede çıkan bir Hitit karşıtı ayaklanmada, Hitit tarafından düşman tarafına geçmiş ve Kupanta-Kurunt(iy)a ile anlaşmıştır. Sürekli taraf değiştirmelerini çeşitli nedenlerle açıklayan Madduwatta'yı Kıbrıs harekâtı sırasında ezeli düşmanı ile beraber hareket ederken görmekteyiz.

I. Tuthaliya ve I. Arnuwanda'dan (MÖ 1400-1380) sonra Hitit Devleti çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalır. Tahta geçen II. Tuthaliya'nın (MÖ 1380-1355) önünde Suriye'de bir Mısır-Mittani ittifakı vardır. Batıdan Arzawa, doğudan Azzi Ülkesi, kuzeyden gelen Kaška akınları Hititlerin başkent Hattuša'yı terk etmesine neden olur. Hitit Devleti'nin yıkılma aşamasına geldiği sırada olasılıkla Anadolu'nun hâkim gücü batıdaki Arzawa Krallığı'dır.

Mısır firavunu IV. Thutmosis'in oğlu ve halefi olan III. Amenhotep, Arzawa kralı Tarhundaradu'dan bir kızını talep ederek Mısır-Arzawa ilişkilerini sıkılaştırmaya çalışmıştır. Asya'ya ayak basmayan III. Amenhotep'in döneminde dış ilişkiler saraylar arası evlilikler ve hediyeler üzerine kuruludur. Olasılıkla Mısır bu dönemden itibaren Güney Levant'ta bazı kentleri doğrudan yönetmeye başlar. Firavun iktidarının 10. yılında, I. Artatama'dan sonra Mittani tahtına geçen II. Šuttarna'nın kızı Kiluhepa'yı, babası IV. Thutmosis gibi güçlükle haremine katar; iktidarının sonlarına doğru ise II. Šuttarna'dan sonra Mittani kralı olan Tušratta'nın kızı Taduhepa ile de evlenir. Tušratta, Hitit kralı I. Šuppiluliuma'nın olasılıkla İšuwa bölgesine çıktığı seferde Hitit güçlerini yenilgiye uğratır ve elde ettiği Hitit ganimetinin bir kısmını damadı III. Amenhotep'e yollar. Firavunun, Arzawa kralı Tarhundaradu'nun bir kızını istemesini, Mittani kralı Tušratta'nın firavuna gönderdiği hediyeleri, III. Amenhotep'in son yıllarından Tutankhamon'un iktidarının ilk yıllarına kadar bir dönemi kapsayan Amarna Arşivi'nden öğrenmekteyiz (Moran 1992: xxiii vd.). 350'nin üzerinde tablet ve tablet parçasından oluşan bu arşiv, III. Amenhotep'in oğlu IV. Amenhotep'in kurduğu kent Akhetaton'da bulunan çiviyazılı belgelerdir. Firavun IV. Amenhotep ise, Mısır'ın ünlü dinsel devrimini gerçekleştiren firavundur. Amarna Mektupları'nın yazıldığı dönemde, Hitit Devleti, İmparatorluk olma yönünde kalıcı adımlarını atmaya başlamıştır.

I. Šuppiluliuma (MÖ 1355-1322) ve oğlu II. Muršili (MÖ 1321-1295) tüm Kuzey Suriye'yi Hitit hâkimiyetine alırken, Ugarit'in güneyindeki Mısır müttefikleri ise Amurru Krallığı'nın tehdidi altına girmişti. I. Šuppiluliuma iktidarının başlarında Mısır ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. I. Šuppiluliuma'nın Akhenaton ya da Tutankhamon'a yolladığı bir mektupta, Hitit kralı firavunun babası zamanında var olan iyi ilişkilerden bahsetmekte ve bunun devamlı olmasını dile getirmektedir. Hitit kralı, Mezopotamya cephesinde Babil ile imparatorluğun sonuna kadar devam edecek olan iyi ilişkilerin de temelini atmış ve daha sonra Tawananna adını alacak olan Babil Kralı'nın kızı ile evlenmiştir.

IV. Amenhotep / Akhenaton döneminde, Büyük Kral I. Šuppiluliuma'nın Suriye Seferleri ile bölge, Şam'a (Upi) kadar Hititlerin nüfuz sahasına girer. Akdeniz kıyısında, kuzeyde Ugarit Krallığı Hitit vassalı haline gelir. Güneyde ise Byblos, Amurru kralı Aziru'nun tarafına geçer ve daha önce Mısır yanlısı olarak görünen Amurru Krallığı Hititlerle ittifak yapar. Bölgenin yeni politik haritası Mittani-Mısır ittifakının bağını kesmiş görünmektedir. Tušratta'nın ölümüyle de Mittani Krallığı gücünü büyük oranda yitirmiştir. MÖ 14. yy'da Mittani Devleti'nin güçten düşmesinden sonra boşluğu dolduran Assurlu krallar, Hitit Devleti'nin çıkarları için ciddi tehdit oluşturmuştur. Babil kralının, Assur hanedanının yükselişinden rahatsızlığını dile getirdiği bir Amarna mektubu (EA 9), bu durumu vurgulamak açısından ilginçtir. Assur kralı I. Aššuruballit'in Mısır kralı III. Amenhotep ile eşit konumda yazıştığını duyan Babil kralı II. Burnabariyaš, Mısır'a giden Assurluların Mısır'da iş yapmadan geri gönderilmelerini talep etmektedir (EA 9, Moran 1992: 18):

"Şimdi Assurlu vassallerimle ilgili olarak, Onları sana yollayan ben değilim. Neden kendi başlarına senin ülkene geliyorlar? Eğer beni seviyorsan, onlar herhangi bir iş yürütmeyecekler. Onları elleri boş olarak bana gönder".

I. Šuppiluliuma ilk Suriye seferine çıktığında, olası bir Mısır çatışmasından kaçınmak amacıyla Kadeš'e dokunmamayı planlamıştır. Ancak Kadeš kralı ordusuyla Hititlerin karşısına dikilince I. Šuppiluliuma için savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Kadeš, daha sonra Hitit-Mısır ilişkilerinin zirvesine büyük bir savaşla oturacaktır. Mısır'da Akhenaton bir akrabası olan Smenkhkare'yi damadı ve kral naibi yapmıştır. Akhenaton ve Smenkhkare'nin ölümünden sonra olasılıkla naibin kardeşi ve Akhenaton'un damadı Tutankhamon tahta geçer. Tutankhamon'un döneminde daha sonra firavun da olan Ay kral naibidir. Mısır, Tutankhamon döneminde Kadeš'te hâkimiyet kurmak için bir girişimde bulunmuş ancak başarılı olamamıştır. Ay'dan sonra Mısır'ın en güçlü kişisi olan General Horemheb genç firavun döneminde Kadeš kentine bir saldırı düzenlemiştir. Kadeš, aşağıda değineceğimiz gibi, II. Muršili'nin iktidarının dokuzuncu yılında Hititler ile bağlarını koparmış, Suriye'de Hitit karşıtı bir ayaklanmada yer almıştır.

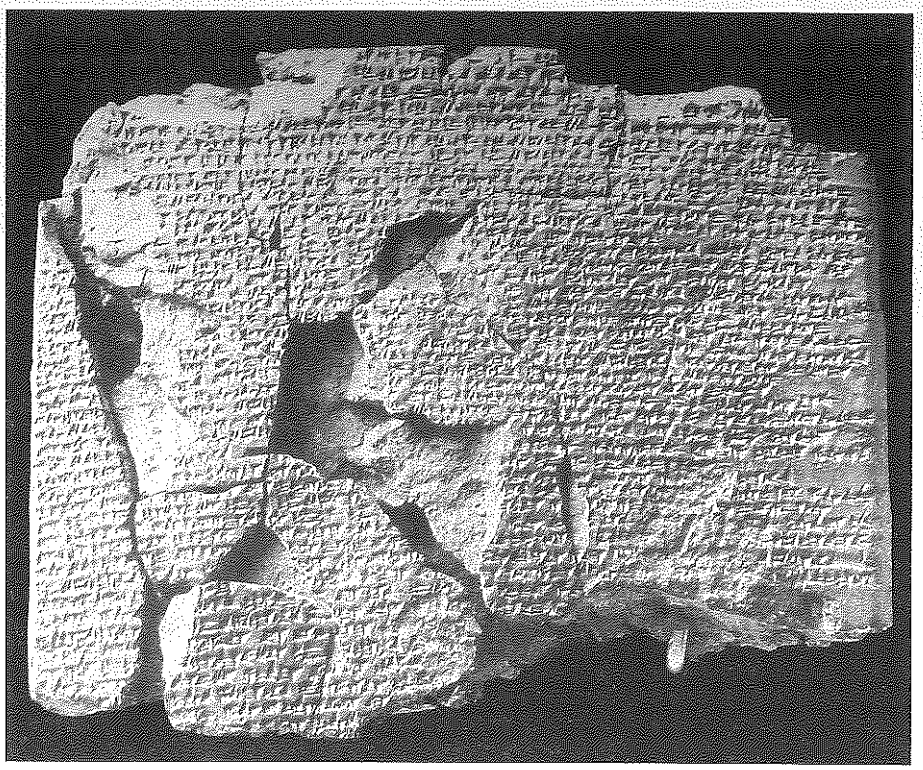

Fig. 3: Kadeš Antlaşması (Boğazköy Kazısı Arşivi)

I. Šuppiluliuma, Suriye'ye ikinci seferinde Karkamiš'ı kuşatmıştır. Kuşatma bir yandan sürerken, Kadeš'e Mısır ordusu gelmiştir. I. Šuppiluliuma iki generalini Kadeš'in güneyine Amka Ülkesi'ne yollar. Bu sırada Eski Yakındoğu Tarihi'nin ilginç olaylarından biri gerçekleşir. Muhtemelen Tutankhamon'un ölümüyle Akhenaton'un kızlarından biri olan dul kraliçe Ankhesenamon Hitit kralı I. Šuppiluliuma'dan bir oğlunu ister. Kraliçenin teklifi alışılmadıktır: "*Adamım (kocam) öldü. Bir oğul sahibi değilim. Ama söylediklerine göre oğulların çokmuş. Eğer oğullarından birini bana verecek olursan, o kocam olacaktır. Asla kölelerimden birini alıp koca yapmayacağım...*" İsteğin doğruluğunu teyit etmek için bir haberci Mısır'a yollanmıştır. Gelen cevapla ikna olan I. Šuppiluliuma, oğlu Zannanza'yı Mısır'a yollar: "*Sen neden 'beni aldatıyorlar' diyorsun? Benim oğlum olsa idi, benim ve ülkemin bu utancını yabancı bir ülkeye yazar mıydım? Ben başka ülkeye değil, yalnız sana yazdım. Senin için oğlu çok diyorlar. Birini bana ver! O, bana koca, Mısır'a kral olsun!*" (Dinçol 1982: 48, Bryce 2005: 181). Ancak Prens Zannanza yolda öldürülür. Ay firavun olarak Mısır tahtına geçer ama yaşlı firavunun erkek vârisi yoktur. General Horemheb'i halefi ilan eder. Ay iktidarda iken Horemheb Hititlerin intikam saldırısını savuşturmak zorunda kalmış ol-

malıdır. I. Šuppiluliuma'nın oğlunun öldürülmesine tepkisi çok sert olmuştur. Hitit kralı bölgeye veliaht oğlunu gönderir, Mısır'ın bölgedeki orduları yenilir ve yakalanan tutsakları Hatti Ülkesi'ne getirilir. Ancak bölgeden getirilen tutsaklar ile beraber veba da ülkeye girmiştir. Bu salgın olasılıkla I. Šuppiluliuma ve veliaht II. Arnuwanda'nın da (MÖ 1322-1321) sonunu getirmiştir. Böylelikle kısa bir süre de olsa Mısır, artık en tehlikeli düşmanı haline gelen Hititlerden rahat bir nefes alabilmiştir. I. Šuppiluliuma'nın oğlu II. Muršili, babasının dış politikasını devam ettirir. Kuzey Suriye'de I. Šuppiluliuma Karkamiš Krallığı'nı kurar ve başına kendi oğlu Piyašili / Šarri-Kušuh'u getirir. Aynı şekilde Halep Krallığı'nı kurarken başına bir başka oğlu Telipinu'yu getirir. Böylece bölgede Hitit taraftarı yerel kralların yanı sıra Büyük Kral'ın soyundan Hititli krallar da devreye girmiştir *(secundo genitur)*. Özellikle Karkamiš Krallığı, Hitit İmparatorluğu çökene kadar ve hatta daha sonra, Kuzey Suriye'de Hititlerin varlığının güvencesi olmuştur. Ancak II. Muršili iktidarının yedinci ve dokuzuncu yıllarında Suriye'de isyanlar çıkmıştır. Nuhašše kralı bu isyanlar sırasında Mısır'dan askeri destek alırken, Hitit-Mısır çekişmesinin çoğunlukla merkezinde olan Kadeš Krallığı ikinci isyanın aktörlerindendir.

Mısır'da 19. Hanedanı kuran I. Ramses'in oğlu I. Sethi tahta geçmiş ve kısa bir sonra Asya'ya sefere çıkmıştır. Öncelikli amacı, Filistin ve Lübnan bölgesini ele geçirerek Hititler ile girişeceği bir savaş öncesi arkasında kalacak bölgeyi güvence altına almaktı. I. Sethi, Lübnan'a kadar ilerleyerek Amurru Ülkesi üzerine seferler düzenler. Kendisinden sonra tahta geçen oğlu II. Ramses, babasının başlattığı Asya seferlerine devam etmiştir (Fig. 2). II. Ramses, 5. yılında Asya'ya düzenlediği ikinci seferinde Amurru kralı Bentešina'yı egemenliği altına almış ve Mısır etki alanını tekrar Ugarit'e kadar ulaştırmıştır. Hitit kralı II. Muwatalli (MÖ 1295-1272) bu duruma müdahale etmek üzere tüm askeri gücünü bir araya toplar ve II. Ramses ile ünlü Kadeš Savaşı'nı (MÖ 1275) gerçekleştirir. Savaş Mısır tarafının anlatımının aksine Hitit lehine sonuçlanmış, Amurru Ülkesi'nin bir kısmı ve Kadeš, Hitit nüfuz sahasında kalmıştır.

Hititler ile Mısır'ın savaş ve barış ekseninde kurdukları temasların iki miladı vardır diyebiliriz. Bunlar Kadeš Savaşı ve Barış Antlaşması'dır (Fig. 3). Kadeš Savaşı'ndan yaklaşık 15 yıl sonra Hitit kralı III. Hattušili (MÖ 1267-1237) büyüyen Assur Devleti tehdidinin de etkisiyle II. Ramses ile başlattığı görüşmeleri antlaşma ile sonuçlandırır (MÖ 1260). Assur tehdidi Suriye'deki tüm küçük krallıklar için geçerlidir ve kurulacak ittifak her iki tarafın da çıkarlarına uygundur. Böylelikle tarihin iki imparatorluk arasında gerçekleşen ilk yazılı "barış antlaşması" doğmuştur.

Antlaşma metninin aslı bugün elimize geçmeyen III. Hattušili ve kraliçesi Puduhepa'nın mühürlerini taşıyan bir gümüş tablet üzerindedir. Mısırca versiyonu, Boğazköy'de bulunan Akkadça kopyasından bazı farklılıklar göster-

mektedir. II. Ramses'in hükümdarlığının 21. yılında gerçekleşen antlaşmanın Mısırca kopyası Karnak'ta Amon Tapınağı'nın duvarında yer almaktadır.

Hititlerin diplomatik gelişkinliğinin düzeyi antlaşma metinlerinde belirgin bir şekilde ortaya çıkar. Mısır ile yapılan eşitlerarası (paritetik) antlaşmaların yanı sıra, bağlı krallıklarla yapılmış çok sayıda antlaşma, Hitit tarihi hakkında değerli verilere ulaşmamızı sağlar (Dinçol 1988: 36 vd.). Taraflar arasındaki ilişkilerin özetlendiği "tarihi geriye bakış" kısmı, suçluların iadesini içeren kısım ve edilen yeminin bozulması durumunda lanetleme gibi bölümler bu belgelerin kuruluş şemalarındaki düzeni yansıtır. Tanrılar huzurunda edilen yeminlerle devletin çıkarları korunmaya çalışılmış, barış durumunun getirdiği istikrar ile devletin kaynakları (askeri ve ekonomik) öteki düşmanlara ayrılabilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz Amurru kralı Šaušgamuwa ile yapılan vassal antlaşmasından ve Hitit-Mısır arasında yapılan Kadeš Barış Antlaşması'ndan aşağıda yer alan bazı pasajlar politik antlaşma metinlerinin doğası hakkında fikir edinmemizi sağlayacaktır.

Šaušgamuwa Antlaşması'ndan bir alıntı:

"Şimdi ben, majeste, Büyük Kral seni, Šaušgamuwa'yı elinden tuttum ve seni kendime damat yaptım ve kızımı sana eş olarak verdim. Ve Amurru Ülkesi'nde seni kral yaptım. Şimdi majesteyi hükümdarlığından ötürü koru! Sonra, majestenin oğullarını ve oğullarının oğullarını ve (onların) soylarını hükümdarlıklarından ötürü koru! Başka bir efendi isteme! Bu konuda tanrılara içtiğin antla bağlısın!.. Mısır kralı, Babil kralı ve Assur kralı (tablette, daha önce yazılmış Ahhiyawa kralı sözleri silinmiştir) benimle eşdeğer krallardır. Mısır kralı benimle dost ise, sana da dost olacaktır! (yani sen de ona dost olacaksın) Eğer majesteye düşmansa, senin için de düşman olacaktır! Assur kralı ise, bana düşman olduğundan, senin için de düşman sayılmalıdır! Senin (uyruğundaki bir tüccar) Assur Ülkesi'ne gitmeyecektir! Oradan gelen bir tüccarı da sen ülkene bırakmayacaksın! Senin ülkene girerse, onu yakala ve majestenin (huzuruna) yolla! Bu konuda tanrıya içtiğin antla bağlı sayılacaksın! Ve ben, majeste, Assur kralı ile savaşta olduğumdan, sen de katılacak ve bir ordu ve bir arabalı savaşçı birliği kuracaksın. Sürat ve etkinlik majeste için ne anlamda (önemliyse), senin için de sürat ve etkinlik o (derecede önemli) olacaktır! Öyleyse, şimdi, sadık bir biçimde, ordu ve arabalı savaşçı birliğini kur! Bu konuda tanrıya içtiğin antla bağlı sayılacaksın!" (Dinçol 1982: 51, Beckman 1999: 103 vd).

Kadeš Antlaşması'ndan bir alıntı:

"Mısır Ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa Mai-Amana (= II. Ramses)'nın, Büyük Kral, Hatti Ülkesi kralı, kardeşi Hattušili ile, Mısır Ülkesi ve Hatti Ülkesi için büyük bir barış ve büyük bir kardeşliği ebediyyen kurmak üzere gümüş bir tablet üzerinde akdettikleri antlaşmadır.

Mısır Ülkesi kralı, Büyük Kral, kahraman Minmuarea (= I. Sethi)'nın oğlu, Büyük kral, Mısır Ülkesi kralı Minpahtarea (=I. Ramses)'nın torunu Reamasesa Mai-Amana,

Büyük Kral, Mısır Ülkesi kralı, tüm ülkelerin kahramanı, kahraman, Hatti Ülkesi kralı, Büyük Kral, Šuppiluliuma'nın torunu, Büyük Kral, Hatti Ülkesi kralı, kahraman Muršili'nin oğlu, Büyük Kral, Hatti Ülkesi kralı, kahraman, Hattušili'ye şöyle söyler:

'Bak, Mısır Ülkesi ve Hatti Ülkesi arasında iyi bir barış ve iyi bir kardeşliğin ebediyyen kurulması için bizim aramızda iyi kardeşliği ve iyi barışı ebediyyen kurdum'.

Bak, Mısır Ülkesi kralı. Büyük Kral ile Hatti Ülkesi kralı, Büyük Kral arasındaki ilişkiler hakkında düşmanlık doğmasına tanrı, ebedi bir antlaşma yardımıyla razı olmadı. Bak, Mısır Ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa Mai-Amana Güneş Tanrısı ve Fırtına Tanrısı yardımıyla öyle bir durum yaratacak ki, buna uygun olarak Mısır Ülkesi ve Hatti Ülkesi arasında ebediyyetten beri olduğu gibi, hiçbir zaman düşmanlık doğmayacak.

Şimdi ise Büyük Kral, Mısır Ülkesi kralı Reamasesa Mai-Amana bu durumu Büyük Kral, Hatti Ülkesi kralı, kardeşi Hattušili ile gümüş bir tablet üzerinde akdettiği antlaşma ile yarattı ki, bugünden başlayarak aramızda ebediyyen iyi barış ve iyi kardeşlik teessüs etsin. Ve o benimle kardeş olmuştur ve o benimle barışıktır. Ben de onunla kardeş oldum ve onunla ebediyyen barışığım. Bak, Mısır Ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa, Hatti Ülkesi kralı, Büyük Kral Hattušili ile iyi dostluk ve iyi kardeşlik içinde bulunmaktadır. Bak, Mısır Ülkesi kralı, Büyük Kral Reamasesa Mai-Amana'nın çocukları da Hatti Ülkesi kralı, Büyük Kral Hattušili'nin çocukları ile ebediyyen barışık ve kardeş olacaklardır. Ve onlar bizim kardeşlik ve barış ilişkimize uygun olarak kalacaklardır. Mısır Ülkesi ve Hatti Ülkesi de bizim gibi ebediyyen barış ve kardeşlik içinde olacaktır.

Ve Reamasesa Mai-Amana, Mısır Ülkesi kralı, Büyük Kral hiçbir zaman bir şey gasp etmek için Hatti Ülkesi'ne saldırmayacaktır. Hatti Ülkesi kralı, Büyük Kral Hattušili de ondan bir şey gasp etmek için Mısır Ülkesi'ne saldırmayacaktır. Bak, Mısır Ülkesi ve Hatti Ülkesi ebediyyen kardeştir ve barışıktır.

...

Eğer Reamasesa Mai-Amana ve Mısır Ülkesi'nin evlatları bu antlaşmaya sadık kalmazlarsa, Mısır Ülkesi'nin tanrıları ve tanrıçaları ve Hatti Ülkesi'nin tanrı ve tanrıçaları Mısır Ülkesi kralı, Büyük Reamasesa Mai-Amana'nın zürriyetini mahvetsin. Ve eğer Reamasesa Mai-Amana ve Mısır Ülkesi'nin evlatları bu antlaşmaya sadık kalırlarsa, bu yemin tanrıları onları korusun.

Kim bu gümüş tablet üzerindeki sözlere sadık kalırsa, Mısır Ülkesi'nin Büyük Tanrıları ve Hatti Ülkesi'nin Büyük Tanrıları onları evleri, ülkeleri ve hizmetkârları ile birlikte sağlık içinde yaşatsın.

Kim bu gümüş tabletteki sözleri tutmazsa Mısır Ülkesi'nin Büyük Tanrıları ve Hatti Ülkesi'nin Büyük Tanrıları onun evini, ülkesini ve hizmetkârlarını mahvetsinler" (Dinçol 1988: 41 vd., Beckman 1999: 96 vd.).

Mısır ile barış zeminini hazırlayan etkenler arasında, Mezopotamya'da güçlenen Assur Devleti'nin yanı sıra, III. Hattušili'nin gasp ettiği tahtın yasal vârisi III. Muršili/Urhi-Tešup (MÖ 1272-1267) da olmalıdır. Kadeš Savaşı'ndan sonra III. Muršili/Urhi-Tešup önce Suriye ve Kıbrıs'ta sürgünde yaşadıktan

sonra, kaçarak Mısır'da II. Ramses'in himayesine sığınmıştır. III. Hattušili'nin Babil kralına yazdığı bir mektupta, Mısır kralının "düşman"ını iade etmediği ifadesi belki buna işaret etmektedir. Ancak, başlarda soğuk olan ilişkilerin kişisel yakınlaşmalarla düzeldiğini düşünebiliriz. Firavun ve Mısır kraliçesi ile Hitit Büyük Kralı ve Hitit kraliçesinin yazışmaları ile hediyeleşmeleri samimileşen ilişkilerin tanıklığını yapmaktadır.

Burada II. Ramses'in III. Hattušili'ye gönderdiği ilginç bir mektup iki sarayın yakınlığına iyi bir örnek olarak görülebilir (Bryce 2003: 113 vd.):

"Kardeşimin (III. Hattušili'nin) bana kız kardeşi Maššanauzzi hakkında aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince: "kardeşim bana onun (Maššanauzzi'nin) doğurabilmesi için ilaç hazırlayacak bir adam göndersin.", – kardeşim bana böyle yazdı. Kardeşime şunu (söylemek isterim): Bak, kardeşimin kız kardeşi Maššanauzzi, –kardeşin kral onu tanıyor. O ellilik ya da altmışlık bir kadındır. Bak, elli ya da altmış yaşında bir kadını doğurtmak için ilaç yapmak olanaksızdır".

II. Ramses'in, III. Hattušili'ye yolladığı bir başka mektupta, Hitit kralının bir Mısır ziyaretinden bahsedilmektedir. Mektupta Ramses, Hattušili ile Kenan Ülkesi'nde buluşabileceklerini dile getirmektedir. Bu ziyaret Hattušili'nin sağlık sorunlarını öne sürmesi nedeniyle gerçekleşememiştir. Ancak Ramses'in bir başka mektubu, Hitit Prensi Hišmi-Šarruma'nın Mısır'a bir ziyarette bulunduğundan ve dönüşte ülkesine bir tahıl sevkiyatı ayarladığından bahseder.

II. Ramses'in haremine iki Hitit prensesi girmiştir. Bunlardan ilki II. Ramses'in 34. yılında Mısır sarayına giden Maathorneferure'dir ve *Kralî Büyük Eş* derecesindedir. II. Ramses'in 65 yıldan fazla süren uzun hükümdarlığı döneminde ve sonrasında Hitit-Mısır iyi ilişkileri kalıcı olmuştur. III. Hattušili'nin oğlu IV. Tuthaliya (MÖ 1237-1212) ve sonrasında tahta geçen II. Muwatalli'nin oğlu Kurunt(iy)a'nın (MÖ 1212-1207) iktidar dönemlerinde de II. Ramses Mısır tahtında bulunmaktadır.

Mezopotamya ile ilişkiler cephesinde IV. Tuthaliya muhtemelen Babil kralının kızı ile evlenmiştir. Bilindiği gibi babası III. Hattušili daha önce Babil sarayına kızlarından birini göndermiştir. Her ne kadar II. Ramses Babil kralını kendi ile eşit mertebede saymasa da, yukarıda sözünü ettiğimiz üzere IV. Tuthaliya, Büyük Krallar arasında Babil kralını Mısır ile birlikte zikretmiştir. Hititlerin Mısır ve Babil ile ilişkilerinin sakinliğine karşın batıdaki Ahhiyawa cephesiyle doğudaki Assur cephesi çalkantılıdır. IV. Tuthaliya'nın Ahhiyawa ambargosunun yanı sıra bir önceki kuşakta muhtemelen devrik Büyük Hitit Kralı III. Muršili'nin bir mektubu Assur ile olan kötü ilişkilerin kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır:

"Neden hâlâ kardeşlikten bahsediyorsun?.. Sen ve ben aynı anneden mi doğduk? Büyükbabam (II. Muršili) ve babam (II. Muwatalli) Assur kralına kardeşlik üzerine yazmadı, sen de bana kardeşlik ve Büyük Krallık hakkında yazmayacaksın."

Hitit İmparatorluğu'nun son iki kralı III. Arnuwanda (MÖ 1207-1202) ve II. Šuppiluliuma (MÖ 1202-1190) döneminde, Mısır'da babası II. Ramses 90 yaşındayken halef ilan edilen Merenptah ve sonrasında tahta geçen II. Sethi vardır. Merenptah, iktidarının ilk yıllarında kıtlık çeken Hititlere tahıl göndermiştir.

Hititlerin tarih sahnesinden çekilmesini, 20. Hanedanın firavunlarından III. Ramses'ten öğrenmekteyiz: *"... birdenbire devletler yıkılıp dağıldılar. Hiçbir ülke onların (deniz kavimleri) silahları karşısında dayanamadı: Hatti, Kizzuwatna, Karkamiš, Arzawa, Alašiya..." III. Ramses*'e göre, bir tek o, denizden ve öküz arabalarıyla karadan gelen bu güruha karşı güçlükle direnebilmiştir. Her ne kadar Hitit Devleti'nin yıkılışı, bu metinde anlatıldığı gibi, sadece deniz kavimlerinin bir sonucu olarak görülmüyorsa da, Hititlerin yokoluşu yaklaşık aynı tarihlere düşmektedir.

II. binyılın son çeyreğinde Eski Yakındoğu'nun fetih ve diplomasi İmparatorlukları dağılmış, I. binyıl'da Yeni Assur İmparatorluğu'na kadar yerel krallıklar Eski Yakındoğu'nun yöneticileri olmuşlardır.

KAYNAKLAR

Beckman, G. 1999² *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta, Georgia.

Bryce, T. 2003 *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, London-New York.

2005 *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.

Dinçol, A. 1982 "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: 18-120.

1988 "Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri: 35-46.

Hoffner, H. 2009 *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta.

Moran, L. 1992 *The Amarna Letters*, Baltimore and London.

Peker, H. 2010 "Hatti-Ahhiyava İlişkilerine Doğu Akdeniz'den Bir Bakış" *AnAr* XIX/1: 1-11.Peker, H. – J. De Vos 2010 "Hitit-Mısır: Büyük Düşmanlıktan İyi Kardeşliğe", Arkeoatlas 7: 82-103.

Halklar, Yazılar ve Diller

Hititçe ve Hitit Çiviyazısı

CEM KARASU*

Hititlere ait en önemli kültürel kalıntı olarak tanımlanabilecekler kuşkusuz çiviyazılı kil tabletlerdir (Fig. 1). Alman Assurbilimci (Akkadça-Babilce-Assurca uzmanı) Hugo Winckler, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden Theodor Makridi'yle birlikte 1906'da Çorum'daki Boğazköy'de kazılara başlamıştı. Bu yerin Hitit Krallığı'nın uzun yıllar boyunca başkentliğini yapmış önemli merkezlerden biri olduğunu bilmedikleri gibi, gelecek kuşaklar için sağlayacağı bilginin boyutlarından da habersizdiler.

Hitit çalışmalarının tarihi, kısaca şöyle özetlenebilir: 1902'de Tell el Amarna (Orta Mısır)'da bulunmuş iki tablet üzerindeki çiviyazısının bazı Hint-Avrupa dil ailesi özellikleri taşıdığını ileri süren Norveçli Assurbilimci J. A. Knudtzon, Hititçe çalışmalarına dair ilk ve modern yaklaşımı ortaya koydu. Daha önce (1857) Akkad Dili ve çiviyazısı çözülmüş olduğundan, Çek Assurbilimci Bedřich

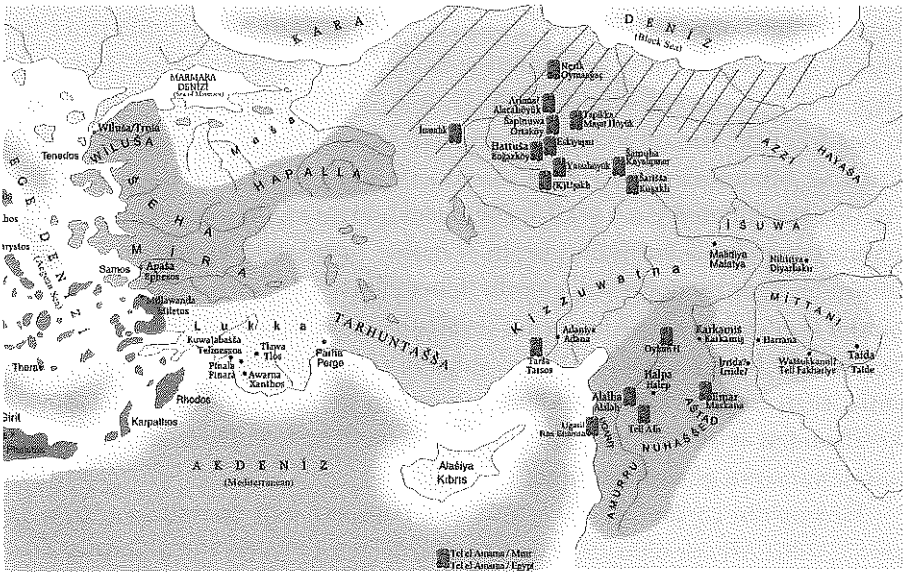
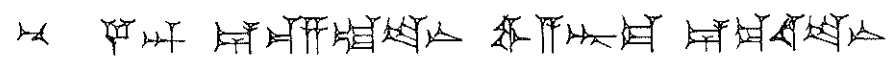

Fig. 1: Hitit çiviyazılı belgelerinin bulunduğu yerleri gösterir harita (*Arkeoatlas* dergisinden uyarlanmıştır)

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı, TR-06100/Sıhhiye Ankara, cemkarasu@hotmail.com

nu NINDA-*an* *e-ez-za-at-te-ni* *ua-a-tar-ma* *e-ku-ut-te-ni*

Fig. 2: Hititçenin çözümünde anahtar görevini gören meşhur cümle

Hrozný, Hititçenin seslerini yeniden oluşturmayı başararak Hititçe araştırmalarında aynı derecede önemli ikinci adımı atmış oldu.

Hrozný'nin Boğazköy'de gün ışığına çıkarılan tabletlerle ilgili çalışmaları çiviyazısı alanında ilginin buraya yönelmesine sebep oldu. Yaklaşık 10.400 tablet ve tablet fragmanı üzerinde yapılan yoğun incelemelerden çıkan en dikkat çekici nokta, metinlerin kapsadığı konuların çeşitliliğiydi.

Bedřich Hrozný 1914'te Alman Şarkiyat Derneği adına İstanbul'a gelerek, Hattuša'da Hugo Winckler tarafından gün ışığına çıkarılmış çiviyazılı belgeleri çalıştı. Hrozný'nin 1915'te yaptığı incelemeler, Hititçenin bilinen en eski Hint-Avrupa dili olduğunu gösterdi. Keşfi, çiviyazısıyla yazılmış aşağıdaki kısa cümleye dayanıyordu (Fig. 2):

Hitit metinlerinde ideogram ya da logogram olarak gösterilen birçok Sümerce sözcük bulunduğundan, gerekli ipucunu "ekmek" anlamına gelen Sümerce NINDA sözcüğü sağladı. Hrozný kendine çok basit bir soru sormuştu: "Ekmek ne yapılır?" Cevap elbette "yenir" olacaktı. Dolayısıyla *ezzateni* kelimesi yemekle ilgili olmalıydı. Bu savla birlikte Hrozný, Hint-Avrupa dillerinin hem sözcük dağarcığına hem de gramerine baktı. Bu dillerdeki "yemek" fiilinin Hititçe *ezza-* ile benzerlik taşıdığını gördü. Benzerlik sadece İngilizce *eat* ile sınırlı değildi; Eski Yunancada *edein*, Latincede *edere*, Almancada *essen* ve özellikle Ortaçağ Almancasında da *ezzan* sözcükleri göze çarpıyordu. Hititçenin Hint-Avrupa kökeninden ciddi şekilde şüphelenen Hrozný, *–an* son ekinin, Eski Yunancada *–n* olarak korunmuş ismin –i haline (*accusative*) ait hâl eki olduğunu düşündü. Eğer bu doğruysa, metnin ikinci cümlesi bir sorun teşkil etmiyordu, çünkü İngilizceye *water* Almancaya ise *wasser* olarak kolayca çevrilebilecek *watar* kelimesiyle başlamaktaydı. Hrozný cümlenin bütün olarak "Ekmeği yiyeceksiniz, suyu ise içeceksiniz" şeklinde okunması gerektiğini öne sürdü. Böylece kendisinden evvel Knudtzon'un ortaya attığı ve Hititçe'yi Hint-Avrupa dil ailesi içinde varsayan görüşü benimsedi.

Hrozný'nin çözümü (1915 ve 1917'de), Hititçeye dair önemli ipuçları sağlayarak, dilin Almanya'da 1920 ve 30'larda detaylı biçimde çalışılmasına öncülük etti. Ferdinand Sommer, Hans Ehelof, Albrecht Götze, Johannes Friedrich ve onlardan bağımsız çalışan Emil Forrer'den oluşan bir grup bilim insanı, Leipzig ve Berlin'de önemli araştırmalar ve yayınlar yaptı. Bu yıllar süresince yasalar, kral yıllıkları, antlaşmalar, dini metinler, dualar, törenler, bayram me-

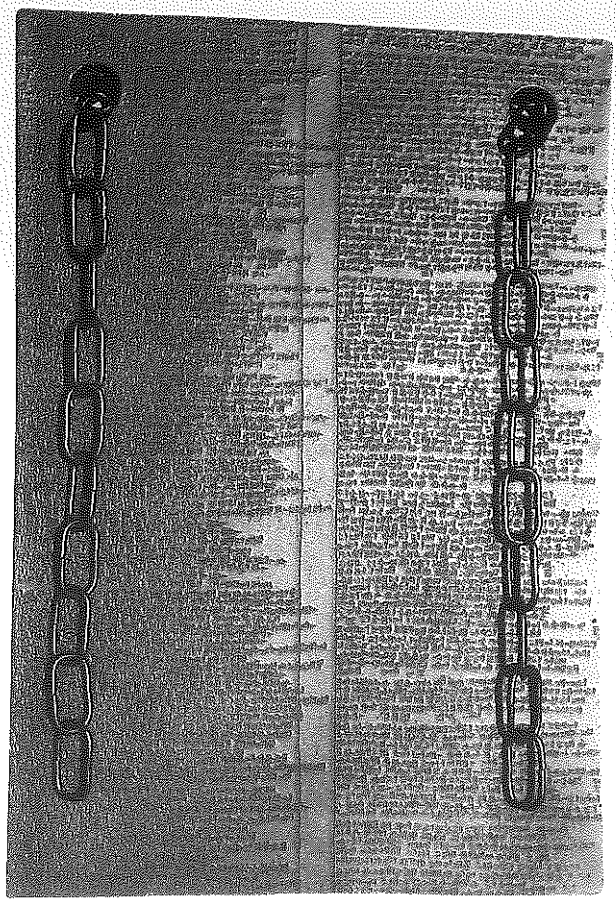

Fig. 3: 1986 yılında Boğazköy'de bulunmuş tunç tablet (Boğazköy Kazısı Arşivi)

tinleri hakkındaki önemli Hitit metinlerini, transkripsiyonları, çevirileri ve bunlara eşlik eden filolojik yorumları yayımladılar.

Arşiv kelimesi telaffuz edildiğinde akla gelen ilk şey, devlet idaresine dair belgelerin nerede saklandığı sorusudur. Boğazköy'ün arşivleri kraliyet yıllıkları, antlaşmalar, siyasi yazışmalar, yasal metinler, envanter listeleri, devlet idaresine dair yönergeler, mitolojik metinler, dini metinlerden (törenler, bayramlar ve dua metinleri, ayrıca alametler, kehanetler, büyülerden) meydana gelmektedir. Çiviyazısı olarak Hititçe, Sumerce, Akkadça ve Hurrice yazılmış tabletler ve sözlükler, arşivin bizim anladığımız anlamda bir kütüphane özelliği taşıdığını göstermektedir. Bu dokümanların sistematik biçimde muhafazası için Hititli kâtipleri, tablet kataloglarının ya da raf kontrol kayıtlarının, aynı zamanda bir tablet hakkında bilgi veren küçük etiket tabletlerinin gerekliliğini anlamışlardır.

Bir başka şaşırtıcı nokta, bu kütüphaneden ele geçmiş tabletlerin şimdiye kadar bilinmeyen birçok başka dili gün ışığına çıkarmış olmasıdır. Belgelerden bazıları Hititçe gibi Hint-Avrupa dil ailesinin üyesi olan ve aynı dönemde aynı coğrafyada kullanılmış Luwice ve Palaca gibi dillerin varlığını ortaya koymuştur. Arşivdeki metinlerin önemli bir kısmı Hurrice gibi, Hititçe ile dilbilimsel bağı bulunmayan, ama özellikle din ve sanat yönünden Hititleri büyük ölçüde etkilemiş başka dillerde söz konusudur. Çok çeşitli konular üzerine dönemin diplomatik dili Akkadça ile yazılmış birçok tablet vardır. Bir başka önemli dil ise Hatticedir. Bazı tabletlerde Hititçe metin yanında Hattice ile yazılmış kısımlar mevcuttur. Bunun yanı sıra Akkadça-Hititçe ve Hurrice-Hititçe olarak yazılmış çiftdilli metinler de bulunmaktadır.

Hitit kültürü ve uygarlığının araştırılmasında şüphesiz Hititli kâtipler büyük önem taşımaktadır. Bugüne kadar Boğazköy'de keşfedilmiş çiviyazılı tabletlerin ve tablet fragmanların sayısı 26.000'i aşmıştır. Özellikle 1986'da beklenmedik bir yerde bulunmuş olan bronz tablet, Hititli kâtiplerin yazı sanatını ne derece ileri götürdüklerini gözler önüne serer (Fig. 3). Bununla birlikte ortaya çıkan tabletlerin çoğunlukla fragmanlar hâlinde olduğunu da belirtmemiz gerekir. Bu tablet parçaları üzerinde yapılan çalışmalar, bilim insanlarının fragmanları birleştirerek bütün tabletler elde etmelerini ve toplam tablet sayısını azaltmalarını sağlamıştır.

Boğazköy tabletlerinin dikkat çekici temel özelliklerinden biri (tabletlerin büyük ölçüde Hititçe olmasına rağmen), yukarıda değinilen yerel dillerden bazı basit sözcükler gibi yabancı unsurların fazlalığıdır.

Tabletlerdeki dil, dönemin diplomatik dili Akkad dili ile yazısından etkilenmiştir ve bu durum da çiviyazısının yayılmasına etken olmuştur. Hititlerin Hint-Avrupa dil ailesine ait bir dil kullanmasına rağmen, çiviyazısının etkisi sebebiyle yabancı ögeler söz konusudur. Bunlar arasında Sümerceden ideogramlar dışında Akkadogramlar da bulunmaktadır. Hitit metinleri üzerinde etkili olan bir başka unsur, Akkadça yazım kurallarıdır.

Çiviyazısında kama ya da çivi şeklindeki işaretler beş yönde olabiliyor: yatay, dikey biri yukarı biri aşağı olmak üzere iki eğik ve köşe çengeli. Bütün çiviyazısı işaretleri bu temel işaretlerden türetilmiştir (Fig. 4).

Çiviyazısı, bir kamış yazı gerecinin (*stylus*) kil tabletler üzerinde bastırılarak bıraktığı çivi şekilli sembollerden meydana gelen bir sistemdir. Bu sistem Sümerler tarafından MÖ 4. binyılın sonunda icat edilmiştir (Fig. 5). Zamanla resim yazısı çiviyazısına dönüşmüştür. Sümerlerden sonra Mezopotamya'ya gelen Akkadlar, çiviyazısını Sami kökenli dillerine (lehçeleri Babilce ve Assurca) uyarlayarak, kendi dillerinde belgeler üretmişlerdir. Bu yazı türü Eblalılara, Hititlere, Hurrilere, Elamlılara ve Urartulara geçmiştir.

Orta ve Geç Babil çiviyazısı ile Assur çiviyazısıyla karşılaştırıldığında, Hititlerin devlet kurmasından çok önce Anadolu'da kullanılmış olan (Eski Assur) yazıyla benzerliğe ya da alıntı sözcüklere rastlanmamaktadır.

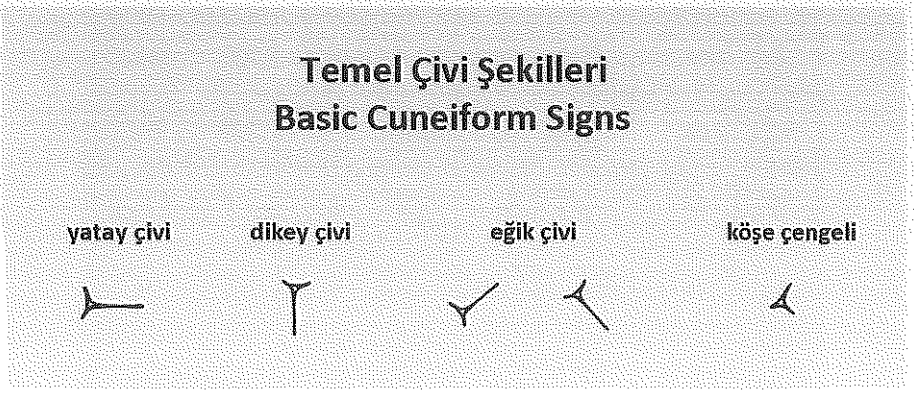

Fig. 4: Temel çivi şekilleri

Orijinal Piktogramlar	Geliştirilmiş Piktogramlar	Erken Babil	Assurca	Hece Değeri	İdeogram (Anlam)
				ḫu	MUŠEN (kuş/bird)
				ḫa	KU_6 (balık/fish)
				-	ANŠE (eşek/donkey)
				gu_4	GU_4 (sığır/ox)
				ud/t	UTU (güneş/sun)
				še	ŠE (tahıl/grain)
				šar	$KIRI_6$ (bağ/orchard)
				b/pin	APIN ((tarlayı)sürmek /to plogh)

Fig. 5: Çivi işaretlerinin gelişimini gösteren tablo

ba	be	bi	bu
pa	pé	pí	pu
da	de	di	du
ta	te	ti	tu
ga	ge	gi	gu

ar	er	ir	ur úr
al	el	il	ul
am	em	im	um
an	en	in	un

gal lal maḫ
ḫal kur meš
kar ḫur mur

	DINGIR (D)	tanrı/tanrı adlarının önünde
	URUDU	bakır/bakırdan yapılmış eşya önünde önünde
	ITU	ay/ay adların önünde önünde
	É	yapı/yapı ile ilgili kavramların önünde önünde

Fig. 6: Sessiz + sesli işaretlerden bazıları

Fig. 7: Sesli + sessiz işaretlerden bazıları

Fig. 8: Sessiz + sesli + sessiz işaretlerden bazıları

Fig. 9: Belirteçlere (determinatif) örnekler

Hititler yazılarında, Akkadlardan (Eski Babil'den) aldıkları üç farklı hece türü kullanmıştır:

1. Sessiz + sesli (Fig. 6)
2. Sesli + sessiz (Fig. 7)
3. Sessiz + sesli + sessiz (Fig. 8)

Bunların dışında Hitit çiviyazısında Sümerogram denilen ideogramlar ya da logogramlar mevcuttur. Ayrıca kelimelerin önünde ya da arkasında, belirteç (*determinatif*) görevi üstlenmiş bazı işaretler vardır. Bunlar genellikle bir metni çevirirken üst karakter olarak yazılırlar: ay, bina, bitki/ağaç, çanak-çömlek, dağ, ekmek, nehir, kent/kasaba, kaynak/pınar, ot, (kadın ve erkek için ayrı ayrı) şahıs adı ve meslek adları, tanrı (tanrıça), uzuv/organ, ülke/memleket, yemek, yıldız adları, hayvan adları (balık, boğa, koyun, sığır, yılan) gibi. Ayrıca, çeşitli nesnelerin yapıldığı malzemeyle ilgili belirleyiciler de bulunur: boynuz, deri, ağaç, kamış, keten, kil, post, taş, yün vb. (Fig. 9).

Metinlerde Akkadogramlar olarak bilinen Akkadça kelimeler ve gramer unsurları bulunmaktadır. Bir Hititçe metnin transkripsiyonu yapıldığında, Hititçe sözcükler küçük ve italik olarak yazılırken, Sümerogramlar büyük harfle italik olmayan şekilde yazılır, heceler ise noktalarla bağlanır. Akkadogramlar büyük harfle yazılır ancak Hitit sözcükleri gibi tireyle birleştirilir, her ikisi de italik olarak yazılır. Bu farklı yazılışlar sayesinde, Hititçe transkripsiyon, metinde yer alan farklı kökenden kelimeleri belli etmektedir.

Hitit dilinde benzer bir yapı gösteren sayı (tekil/çoğul) ve hal ekleri bakımından isimler ile sıfatlarda iki ayrı cins bulunmaktadır. Bunlar daha çok isimlerde (eril ve dişil) için ortak kullanılan (com. = genus commune) ve metinlerde daha az sayıda olan cansızlar için cinssiz (yani: n. = genus neutrum) bulunmaktadır. Bunların 8 ayrı hal (kasus) çekim ekleri şöyledir:

Haller Cases	**Tekil** Singular	**Çoğul** Plural
yalın hal ortak, nominative com.	*-š*	*-eš, -aš, -uš*
-i hali ortak accusative	*-n*	*-uš, -aš, -eš*
yalın/-i hali cinssiz nominative-accusative n.	—, *-n*	—, *-a, -i*
hitap hali vocative	—, *-e/-i*	—
-in hali genitive	*-aš/-š*	*-aš/-an*
-e /-de hali dative-locative	*-i*	*-aš*
-eye doğru hali allative	*-a*	—
-den hali ablative	*-(a)z(a)*	*-(a)z(a)*
ile hali instrumental	*-it (-ta)*	*-it (-ta)*

Aşağıda yer alan örnekte *antuhša-* "insan, adam" isminin farklı çekimleri yer almaktadır.

Haller Cases	**Tekil** Singular (sg.)	**Çoğul** Plural (pl.)
yalın hal ortak nominative com.	*antuhšaš* "insan"	*antuhšeš / antuhšuš* "insanlar"
-i hali ortak accusative	*antuhšan* "insanı"	*antuhšuš* "insanları"
yalın/-i hali cinssiz nominative-accusative n.	—	—
hitap hali vocative	—	—
-in hali genitive	*antuhšaš* "insanın"	*antuhšaš* "insanların"
-e/ -de hali dative-locative	*antuhši* "insana / insanda"	*antuhšaš* "insanlara / insanlarda"
-eye doğru hali allative	—	—
-den hali ablative	*antuhšaz* "insandan"	—
ile hali instrumental	*antuhšet* "insanla"	—

Fiillerde iki zaman söz konusudur. Gelecek ve geniş zaman olarak da kullanılan 'şimdiki zaman (present)' ve 'geçmiş zaman (preterite)'. Ayrıca bir de emir kipi (imperative) söz konusudur. Şimdiki zaman birinci tekil şahıs çekim ekine göre "*-mi*" ve "*-hi*" fiil çekimleri vardır. Ayrıca, orta-edilgen (medio-passive) adı verilen etken/aktif anlamlı olup, edilgen çekimli fiiller de bulunmaktadır. Bunun dışında *hark-* "sahip olmak" ve *eš-* "olmak, ...imek" yardımcı fiillerinden, 'birleşik fiil formları' teşkil edilerek "dili geçmiş zaman (perfect)" ile "mişli geçmiş zaman (past perfect)" formları oluşturulmaktadır. Etken/aktif "*-mi*" ve "*-hi*" fiil çekimi ile orta/yarı edilgen/medio-pasif, zaman ve emir kip çekimleri şöyledir:

Şimdiki Zaman Haber Kipi **etken/active** ***-mi* çekimi**	***-hi* çekimi**	**orta edilgen/medio-passive**
tekil/sg. 1. *-mi*	tekil/sg. 1. *-hi*	tekil/sg 1. *-hahari (-hari, -ha)*
2. *-ši*	2. *-ti*	2. *-tati (-ta)*
3. *-zi*	3. *-i*	3. *-(t)ari (-(t)a)*
Çoğul/pl. 1. *-weni*	çoğul/pl. 1. *-weni*	çoğul/pl. 1. *-waštati (-wašta)*
2. *-teni*	2. *-teni*	2. *-duma (-dumari)*
3. *-anzi*	3. *-anzi*	3. *-antari (-anta)*
Geçmiş Zaman Haber Kipi **etken** ***-mi* çekimi**	***-hi* çekimi**	**orta/yarı edilgen**
tekil/sg. 1. *-un (-nun)*	tekil/sg. 1. *-(h) hun*	tekil/sg 1. *-hahat(i) (-hat(i))*
2. *-š(-t, -ta)*	2. *-š(-ta, -šta)*	2. *-(t) at(i) (-ta(t))*
3. *-t, (-ta)*	3. *-š(-ta, -šta)*	3. *-(t) at(i) (-ta)*

çoğul/pl. 1. *-wen*	çoğul/pl. 1. *-wen*	çoğul/pl. 1. *-waštat*
2. *-ten*	2. *-ten*	2. *-dumat*
3. *-er (-ir)*	3. *-er (-ir)*	3. *-antat(i)*
etken *-mi* **çekimi**	**Emir Kipi** *-hi* **çekimi**	**orta/yarı edilgen**
tekil/sg. 1. *-(a)llu*	tekil/sg. 1. *-allu*	tekil/sg. 1. *-haharu (-haru)*
2. — *(-i, -t)*	2. — *(-i)*	2. *-hut(i)*
3. *-du*	3. *-u*	3. *-(t)aru*
çoğul/pl. 1. *-weni*	çoğul/pl. 1. *-weni*	çoğul/pl. 1. —
2. *-ten (-tin)*	2. *-ten (-tin)*	2. *-dumat(i)*
3. *-andu*	3. *-andu*	3. *-antaru*

Etken *-mi* çekimine bir örnek: *pā(i)-* "gitmek"

Şimdiki Zaman/Present	**Geçmiş Zaman/ Preterite**	**Emir Kipi/Imperative**
tekil/sg. 1. *pāimi*	tekil/sg. 1. *pāun*	tekil/sg. 1. —
2. *pāiši (pāši, pāilti)*	2. *pāitta*	2. —
3. *pāizzi*	3. *pāit*	3. *paiddu, paittu*
çoğul/pl. 1. *pāiweni (paiwani, pāweni)*	çoğul/pl. 1. *pāiwen*	çoğul/pl. 1. —
2. *paitteni (paittani)*	2. —	2. *paitten*
3. *pānzi*	3. *pāir*	3. *pāndu*

Hitit Dilinin bir zenginliği gerek fiil önüne gelen zarflarla ön ek, iç ek ve son ek alarak, fiiller farklı anlamlar kazanmaktadır.

Örneğin; *pāi-* "gitmek" fiilinin önüne gelen *anda* "içeri, içeride" anlamındaki zarf, preverb ile birlikte anda *pāi-* "girmek", *appa(n)* "geri, tekrar, arka" *pāi-* "geri/tekrar/arkası sıra gitmek", *parā(n)* "ileri, dışarı" *pāi-* "dışarı gitmek, dışarı çıkmak", *arha* "uzağa" *pāi-* "uzaklaşmak", *šarā* "yukarı, yüksek, yükseğe" *pāi-* "yukarı gitmek/çıkmak" vb.

Öbür örnekleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

ar- "varmak, ulaşmak" → *arnu-* "iletmek, sevk etmek"; *war-* "yanmak" → *warnu-* "yakmak"; *hark-* "mahvolmak" → *harnink-* "mahvet(tir)mek, tahrip et(tir)mek"; *ištark-* "hastalanmak" → *ištarnink-* "hastalandırmak"; *walh-* "(savaşta) saldırmak, vurmak" → *walhannešk-* "sürekli tekrar tekrar saldırmak" vs. gibi.

Hititçede şahıs zamirleri (personel pronoun) "müstakil (independent)" çekiminin 'yalın' halleri (nominative cases) olarak; *ug, ammuk* "ben", *zik* "sen", *weš* "biz", *šumeš* "siz"; bunların -in hali (genitive form) mülkiyet/iyelik zamiri olarak da kullanılabilmektedir.

Bunların dışında Hititçe metinlerde belgelenmiş zamirler de bulunmaktadır (işaret zamiri/ demonstrative pronoun, belirsiz zamir/indefinite pronoun, soru ve nispet zamiri/interrogative and relative pronoun gibi).

Son olarak Hititlerin yaşamlarındaki kişisel boyutu mükemmel biçimde temsil eden bir mektubu paylaşmak yerinde olacaktır. Söz konusu mektubu (HKM 81, Mşt.75/64) Tarhunmiya (kil tablet kâtibi) Tapigga'da (Maşahöyük) yaşayan ve babası olduğunu söylediği Pallanna'ya ve annesine göndermiştir. Metnin zarar görmemiş kısımlarının çevirisi şöyledir:

1 Efendi(m) sevgili babam ve hanımefendim sevgili anneme
2-3 söyle! Oğlun Tarhu[nm]iya şöyle (der):

---

4 Efendi(m)in (babamın) huzurunda her şey iyi olsun!
5 Bin tanrı sizi hayatta tutsunlar!
6 ve sana ellerini (kollarını) çepeçevre (sararak)
7 iyice tutsunlar ve seni
8 korusunlar.

---

9 Sana yaşam, sağlık,
10 dinçlik, u[zu]n ömür,
11 tanrıların sevgisi,
12 tanrıların hoşgörüsü ruhuna/gönlüne/canına
13 neşe vers[inler]!
14 Tanrılardan m[uradın] ne (ise)
15 sana onu versinler!

---

16 Sevgili babam bana selamını
17 her zaman/daima yaz!

Bu satırlardan sonra tabletin kırık kısımları geliyor.
24. satırdan sonra kâtip mektubun ikinci bölümüne başlıyor.
Daha doğrusu meslektaşı Uzzu'ya bir not ekliyor:

25 Tarhunm[iya şöy]le (der):
26 Sevgili kar[deş]im Uzzu'ya (Tapigga'daki kâtip)
27 [söy]le! Tanrılar seni
28 [iyilikl]e korusunl[a]r!

29-30 Bu tableti efendim (babam) Pa[ll]an[na]'nın (ve)
30 hanımefendimin (annemin) önünde iyi bir şekilde oku!
31 Sonra onlar bana tekrar kendi iyiliklerini/selamlarını
32 yazsınlar.

Sonuç olarak, Hititler ya da Hititli kâtipler çiviyazısını Mezopotamya'dan almışlar ve kendi dillerine veya Anadolu'nun öteki dillerine uyarlamışlardır.

Kendilerine özgü bir yazı yazma sanatı geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri bu yazı sistemi ile Mezopotamya'dan farklı, belirli bir stil oluşturmuşlardır. Bu yazı sistemi ile tarihe mal ettikleri söz konusu bu tabletler sayesinde hem kendi dillerini ve de kültürlerini hem de Eski Anadolu'nun ve Kuzey Suriye'nin öteki dilleri ile kültürlerini günümüz dünyasının öğrenmesinde önemli rolleri olduğu aşikârdır.

KAYNAKLAR

Alp, S. 1991a *Hethitische Keilschrifttafeln aus Maşat-Höyük*, Ankara.

1991b *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara.

Dardano, P. 2006 *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Hattuša (CTH 276-282), (StBoT* 47), Wiesbaden.

Darga, M. 1993 "Anadolu Tarihi Çağlarında Kadın", Çağlarboyu Anadolu'da Kadın Anadolu Kadınlarını 9000 Yılı, İstanbul: 12-115.

Dinçol, A. 1982 "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1, İstanbul: 18-120.

Götze, A. 1925 *Hattušiliš*, (*MVAG* 29.3), Leipzig.

Hırçın, S. 1998 *Çivi Yazısı; Ortaya Çıkışı, Gelişmesi, Çözümü*, İstanbul.

Karasu, C. 1995 "Some Considerations on Hittite Scribes", *Archivum Anatolicum* 1: 117-121.

1997 "Some Remarks on Archive-Library Systems of Hattuša-Boğazköy", *Archivum Anatolicum* 2: 39-59.

2001 "Observations on the Similarities and the Differences between the Hittite Colophons and the Babylonian-Assyrian Colophons", G. Wilhelm (ed.), (*StBoT 45), Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg* (4.-8. Oktober 1999), Wiesbaden: 248-254.

2003 "Why Did The Hittites Have A Thousand Deities?", G. Beckman – R. Beal – G. McMahon (eds.), *Hittites Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of his 65th Birthday*, Winona Lake, Indiana: 221-235.

2007 "On the Interesting Demands Made to the Scribes of Maşat-Höyük (=Tapigga)", A. Archi – R. Francia (eds.), *SMEA* XLIX/2007, *VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma*, (5-9 Settembre 2005), Roma: 457-461.

Oettinger, N. 2002 "Indogermanische Sprachträger lebten schon im 3. Jahrtausend v. Chr.: in Kleinasien", *Die Hethiter und Ihr Reich, Das Volk der 1000 Götter*, Bonn: 50-55.

Otten, H. 1981 *Die Apologie Hattusilis III.*, (*StBoT* 24), Wiesbaden.

1988 *Die Bronzetafel aus Boğazköy*, (*StBoT Beiheft* 1), Wiesbaden.

Rüster, R. – E. Neu 1989 *Hethitisches Zeichenlexikon*, (*StBoT Beiheft* 2), Wiesbaden.

Seeher, J. 1999 *Hattusha-Guide*, İstanbul.

Hitit Hiyeroglifleri ve Luwice

DAVID HAWKINS*

1. Keşif

19. yüzyıl boyunca Türkiye ve Suriye'de (o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu) ilginç yazıtlar keşfedilmeye başlanmıştı. Bunlar işlenmiş taş anıtlar şeklindeydi, fakat sıklıkla kabartma heykellerin eşlik ettiği kaya anıtları da olabiliyorlardı. Yayılım alanları Batı Anadolu'daki Karabel'de bulunan yazıtlı kabartma figürden (1843'te yayımlandı), güneydoğudaki Suriye şehri Hama'nın "Hama Taşları"na (1872'de yayımlandı) kadar uzanıyordu. Öbür dikkat çekici anıtlar arasında Boğazköy yakınındaki Yazılıkaya'da yer alan kabartma tören figürleri (1839'da yayımlandı) ve Ereğli civarındaki İvriz kaynağında mükemmel korunmuş tanrı ve kral kabartmaları (1859'da yayımlandı) ve Halep'te bir caminin duvarında kullanıldığı bildirilmiş yazıtlı bir taş blok (HALEP 1 1872, 1873'te yayımlandı) bulunur. Aynı tarihlerde, Mısır yazısına benzerliği nedeniyle "hiyeroglifler" olarak adlandırılmış bu yazı, özellikle "Tarkondemos" gümüş mührü (1863'te yayımlandı) ve Layard tarafından Ninova'da bulunmuş bazı mühür baskıları gibi buluntularda görülmeye başlandı.

1876'ya gelindiğinde A.H. Sayce *Society for Biblical Archaeology*'de yaptığı bir konuşmada Hama taşlarını, Halep yazıtını, İvriz ve Ninova *bulla*larını "Hitit" olarak tanımladı (Sayce 1876). Bu, Eski Ahit'ten alınmış, ayrıca Mısır ve Assur yazıtlarında tespit edilmiş bir isimdi. Bu tarihlerde "Hatti" Ülkesi'nin, söz konusu kaynaklar ışığında Mısırlıların Hitit İmparatorluğu ve Assurluların Geç Hitit Devletleri ile karşılaştığı Suriye'de bulunduğu düşünülüyordu. Ancak bilim insanlarının ve arkeologların giderek artan ilgisi sayesinde dikkatler Boğazköy'ün etkileyici kalıntılarına yöneldi ve ancak Alman araştırmalarının 1906'daki ilk sezonunda bulunmuş tabletlerin okunmasıyla Boğazköy, Hitit İmparatorluğu'nun başkenti, krallarının savaştığı ve Mısır'la antlaşma imzaladıkları yer olarak doğrulandı.

Bu sırada, Hitit Hiyeroglifleriyle (şimdi dillerinin Luwice olduğu bilinmekle birlikte –bkz. aşağıda– o sıralarda böyle adlandırılıyorlardı) yazılmış yazıtlar çeşitli sit alanlarında ortaya çıkıyordu: Karkamiš, Maraş, Malatya ve Anadolu yaylası. Taşınabilir anıtlar yavaş yavaş toplanarak İstanbul'daki Osmanlı İmparatorluk Müzesi'ne getirildi ve koleksiyonun çekirdeği olarak kaldı.

Boğazköy'deki Alman (1906-1912) ve Karkamiš'daki İngiliz kazıları (1911-

* SOAS University of London

1914) Hititoloji'de yeni bir sayfa açtı. Karkamiš genişleyen külliyata/korpusa birçok yeni hiyeroglif yazıt ekledi ve Boğazköy de Hitit Krallığı'nın MÖ 2. binyıldaki olağanüstü öyküsünü gün ışığına çıkardı.

2. Hiyeroglif Korpusu: Demir Çağı ve Hitit İmparatorluğu

Assur kayıtlarından Geç Hitit Devletleri'nin tarihinin okunmasıyla hiyeroglif yazıtların büyük bölümünün Demir Çağı'na (yak. MÖ 1000-700) ait olduğu açıklık kazandı. Bu yazıtlar Karkamiš, Til Barsip (Tell Ahmar), Gurgum (Maraş), Melid (Malatya), Kummuh (Kommagene), Unqi (Hatay), Hamath (Hama), Que (Çukurova) ve Anadolu platosundaki Tabal ile Tuwana'da (Kayseri, Nevşehir, Niğde)ortaya çıkarıldılar. Daha küçük bir grup ise Hitit İmparatorluk Dönemi'ne aitti ve bunların çoğu da heykellere ya da nesnelere eklenmiş kısa yazıtlardı ya da bunların fragmanlarıydı. Sadece birkaçı tatmin edici uzunluktaydı ve tamamen Hattuša hanedanının son iki neslinin, IV. Tuthaliya ve oğlu II. Šuppiluliuma'nın eserleriydi. Bununla birlikte kralî yazıtları dikme geleneği, görünüşe göre bir önceki nesilde, II. Muwatalli ve kardeşi III. Hattušili ile büyük kuzenleri Halep kralı Talmi-Šarruma tarafından başlatılmıştı.

Demir Çağı yazıtları bu satırların yazarı tarafından hazırlanmış *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions Volume I* (Hawkins 2000) adlı eserde bir araya getirilmiş ve düzenlenmiştir. Burada on bölgesel kısım (I-X) ve öteki üç ayrım (XI-XIII) yer almaktadır. Ayrıca, bizi ilgilendiren Hitit yazıtları için aşağıda bahsedilen yazıtların bulunacağı, XIV. 1-32 olarak numaralandırılacak bir üçüncü *Corpus* cildinin hazırlıkları da yapılmaktadır.

Kralî Yazıtlar

1. SİRKELİ (II. Muwatalli, kaya kabartmasına ait yazıt)
2. FRAKTİN (III. Hattušili, kaya kabartmasına ait yazıt)
3. HALEP 1 (Talmi-Šarruma, Halep kralı, inşa yazıtı)
4. EMİRGAZİ 1 (IV. Tuthaliya, aynı metni içeren yazıtlı dört taş sunak)
5. EMİRGAZİ 2 (IV. Tuthaliya, tahrip edilmiş kaide, tarihi yazıt)
6. EMİRGAZİ 3 (IV. Tuthaliya, fragman)
7. YALBURT (IV. Tuthaliya, 19 taş blok, tarihi yazıt)
8. KARAKUYU (IV. Tuthaliya, yazıtlı taş blok)

9a. BOĞAZKÖY 3 (IV. Tuthaliya, soyağacı içeren stel)
 b. BOĞAZKÖY 18 (IV. Tuthaliya, soyağacı içeren stel)
 c. BOĞAZKÖY 24 (IV. Tuthaliya, soyağacı içeren stel)
 d. DELİ HASANLI (IV. Tuthaliya, adak steli)

10a. KARABEL (Tarkasnawa, Mira kralı, kaya kabartmasına ait yazıt)
 b. "TARKONDEMOS" (Tarkasnawa, digraphic gümüş kap)

Fig. 1: Kayseri yakınlarındaki Fraktin Anıtı ve Yazıtı

c. BOĞAZKÖY *bulla*lar (Tarkasnawa, mühür baskıları)
11. HATİP (Kurunt(iy)a, "Büyük Kral", kaya kabartmasına ait yazıt)
12. BOĞAZKÖY 21 (SÜDBURG) (II. Šuppiluliuma, inşa yazıtı)
13. BOĞAZKÖY (NİŞANTAŞ) (II. Šuppiluliuma, kaya yazıtı)
14. KÖYLÜTOLU YAYLA ([IV. Tuthaliya?], yazıtlı taş blok)
15. BOĞAZKÖY 6, 9-11, 13, 23, 25 (fragmanlar)
16. KOCAOĞUZ (bilinmeyen prens, zafer steli)
17. BOĞAZKÖY 12 (bilinmeyen Išuwa kralı, adak steli)
18. LATMOS (kayaya işlenmiş grafiti, prens ve diğerleri)
19. MALKAYA (grafiti, prens, prenses ve bir başkası daha)

Kralî Olmayan Yazıtlar

20. BOĞAZKÖY 1 (Taprammi, yüksek memur, adak steli kaidesi)
21. BOĞAZKÖY 2 (?, adak steli kaidesi)
22. KINIK (Taprammi, yüksek memur adak kâsesi yazıtı)
23. BOĞAZKÖY 8 (kaya bloğu, kâtip yazıtları)
24. ALACA HÖYÜK 4 (fragman)
25. ANKARA 2 (Asmaya, adak kâsesi yazıtı, tarihiyle birlikte)
26. TAŞÇI (kaya kabartmalarını tanımlayan yazıtlar)
27. İMAMKULU (kaya kabartması yazıtları)
28. HANYERİ C (figürlü adak yazıtları)
29. HEMİTE (figüre ait yazıt)
30. SIPYLOS (kaya yazıtları)
31. CAĞDIN (figürlü ve yazıtlı Fırtına Tanrısı steli)
32. KARGA

Bunlara dair daha ayrıntılı açıklamalar aşağıda verilmiştir.

Diğer belgeler

Bu listede Boğazköy-Hattuša'nın yerleşim dışı kaya kutsal alanı Yazılıkaya'daki tanrı figürlerine ait hiyeroglif yazıtlar bulunmamaktadır, zira heceyle yazılmış bütün tanrı isimleri Hurricedir ve dolaylı olarak bütün logografik şekilde yazılmış isimler Hurrice okunmalıdır (örneğin; FIRTINA TANRISI Teššub gibi). Dolayısıyla bunlar Luwice korpusa dahil değildir.

Buna ek olarak Hitit İmparatorluğu'ndan çoğunlukla kil üzerindeki baskılar (tabletler, *bulla*lar, mühürler üzerinde) biçiminde günümüze gelmiş çok sayıda mühür mevcuttur. Hititler genellikle yuvarlak mühürler ve yüzük mühürler kullanmış, nadiren Mezopotamya tarzı silindir mühürleri tercih etmişlerdir. Bu mühürlerin büyün bir kısmı prenslere, kâtiplere, yüksek memurlara aittir ve normalde sadece hiyeroglif yazıyla mühür sahibinin adıyla unvanla-

rını, bazen de insan ve tanrısal figürleri içerir. İmparatorluğun başlangıcına kadar krallara ait mühürlerin üzerindeki yazıtları sadece çiviyazısıyla işlenmiştir. Yüzüklerde merkezdeki rozet ve/veya "iyi" ve "hayat" kelimelerini temsil eden hiyeroglif ya da çiviyazısı işaretlerini çevreler. Fakat I. Tuthaliya ile birlikte, kralın hiyeroglif yazısıyla işlenmiş, adı merkez alana eklenmiş ve mühür "digraphic" (yani hem çivi hem de hiyeroglif yazılı) hale getirilmiştir. İmparatorlukta, Suriye'deki Hitit vassallarının sınırları içinde, özellikle de Ugarit (Schaeffer 1956) ve Emar'da (Beyer 1982) çok sayıda resmi belge ele geçmiştir. Bunlar Hitit krallarına, Karkamiš'taki Hitit kral naiblerine ya da vassal krallarına ve yerel memurlarına –çoğunlukla şahit sıfatıyla– ait mühür baskılarını taşır. Kralî mühürler digraphic yazıtlı Boğazköy mühürlerine benzer ya da bazen onlarla aynı olmasına rağmen, resmi mühürler yine normalde hiyeroglifle yazılmış mühürler, "...'nın mührü" şeklinde eklenmiş bir çiviyazısı ifadeyle tanımlanırlar. Bunlar da fiilen digraphic olarak kabul edilir. Bu uygulama hiyeroglif yazısının çözülmesinde önemli bir rol oynamıştır.

3. Yazının Çözümü

Çözüm yavaş ve kademeli bir süreçti ve 1870'lerdeki ilk denemelerden itibaren en az bir yüzyıl sürmüştü. Aslında yeni işaret değerleri halen keşfedilmektedir ve okunuşlarını anlayamadığımız bir kısım inatçı işaret bulunmaktadır. Yukarıda bahsi geçen "Tarkondemos" adlı digraphic gümüş mühür sayesinde Sayce, LUGAL ile KUR'un anlamlarını sırasıyla "kral" ve "ülke" olarak daha 1882'de tespit ederek çözümün başlangıcını belirlemiştir (Sayce 1882). Hama, Karkamiš ve Gurgum (Maraş)'dan yazıtlar ortaya çıktıkça, bilim insanları "Hama / Karkamiš / Gurgum Ülkesi'nin (Şehri'nin) kralı" şeklinde okunabilen işaret gruplarını okuyabilmişler, hatta Assur yazıtlarında geçen kralların tek tek adlarını (örneğin; Hama kralı Irhuleni) tanımlayabilmişlerdir. Bununla birlikte, kanıtlar hem karmaşık hem de yetersizdi. Dolayısıyla ilk çözüm denemeleri, Boğazköy arşivlerinin kazılması ve Hititçe ile Boğazköy'deki öteki dillerin okunmasına dek birçok yanlış yola sapmıştır.

Boğazköy metinlerinin 1920'lerde elverişli hale gelmesiyle birlikte 1930'larda hiyeroglif yazıtların çözümü hız kazandı. Uzmanların ilk yaptığı şey, hiyerogliflerin çiviyazısı gibi kelime işaretleri ("*logogram*lar") ve fonetik hece işaretlerinin ("*syllabogram*lar") bir karışımı olduğu yönündeki doğru varsayıma dayanarak logogramların anlamlarını (Sayce "kral" ve "ülke" işaretlerinin anlamlarını bulmuştu), buradan da hece işaretlerinin değerlerini çıkarmaktı. İkinci işin tamamlanması, fonetik olarak yazılmış bütün kelimelerin okunması ve bunların altındaki dilin analiz ve tanımlaması için açığa çıkartılması, tüm hece işaretlerinin tespitiyle bu hece işaretlerinin oluşturacağı listenin doğrulanmasıyla başarıya ulaşacaktı. Öte yandan logogramlar dilin çözülme-

sine yardımcı değildi, zira uygun olan her dilde okunmaları mümkündü. Dolayısıyla LUGAL, yani "kral" logogramı Sümerce, Akkadça, Hititçe, Hurricede ve benzeri dillerde okunabilmekteydi. Sadece metnin dili hece yazısından deşifre edildiği zaman bir seçim yapılabilmektedir.

Logogramların bir bölümü temsil ettikleri şeye bakarak anlaşılabilecek düzeyde resimseldir ("piktografik"): vücut uzuvları, başlar, eller, ayaklar, kollar, bacaklar; hayvan başları, nesneler. Dolayısıyla EL= "el", AYAK= "ayak"; ÖKÜZ= "öküz", KOYUN= "koyun" vb. şeklinde bir eşitlik kurulabilir. Bunların bir fikri ileten daha geniş anlamları ("ideogram") hakkında çıkarımlar yapılabilir: AYAK= "gelmek", ters AYAK= "gitmek"; BAŞ + DİL= "konuşmak"; VEREN EL= "vermek", ALAN EL= "almak" vb.

İşaretlerin hece değerlerini tespit etmek için tercihen çiftdilli (*bilingual*) ya da digraphic yazı kullanılabilir, fakat hiyeroglif yazısı için böyle bir örnek başlangıçta bulunmuyordu. "Tarkondemos" yazıtı Mira Ülkesi'nin çiviyazısı formunu "*mi*", "*ra*" ve "*a*" hiyeroglifleriyle ortaya koymuştu, ancak ne yazık ki hatalı yazılmıştı ve uzmanların yanılmasına yol açmıştı. "Tarkondemos" yazıtındaki işaretlerin doğru karşılıklarının tespiti ancak, Boğazköy arşivlerinde Mira'nın okunmasıyla mümkün olmuştu.

1930'lara gelindiğinde hiyeroglif yazıtları için, birbirinden ayrı çalışan beş bilim insanının, yazının taslağını çıkarabilecek ve kesin olmayan metin çevirileri yapabileceği kadar bilgi mevcuttu (P. Meriggi, E.O. Forrer, B. Hrozny, H.Th. Bossert, I.J. Gelb). Sıradışı bir çiftdilli yazıt olan KARATEPE (Fenike-Hitit, her iki dilde de en uzun yazıt) 1947'de keşfedildiği zaman önceki çalışmalar büyük oranda doğrulandı ve güvenilir Fenike çevirileriyle birlikte hiyeroglif sözcük dağarcığı hakkında bilgiler muazzam derecede arttı.

Hitit mühürleri hakkındaki bilgiler de 1931-1939 arasındaki kazılarla, özellikle *bulla*lar üzerindeki baskıların bulunmasıyla (Güterbock 1940, 1942) arttı. Fakat yazının okunmasında daha da önemli olan, Ras Şamra-Ugarit'te, 1953-1954 yılı kazılarında ele geçen mühür baskılarıydı. Bunlar digraphic kralî mühür baskılı Hitit devlet belgeleri ve yukarıda bahsedilen çiviyazılı yazıtların eşlik ettiği resmi hiyeroglif mühürleriydi. Buluntular, bilinen hece işaretlerinin fonetik değerlerini doğruladı ve sayılarını çoğalttı. 1960 ve 1962'de hiyeroglif yazısıyla ilgili iki önemli el kitabı basıldı: bir işaret listesi (Laroche 1960) ve bir sözlük (Meriggi 1962).

4. Hiyerogliflerin Dili: Luwice

Bu sırada hiyeroglif yazısı tarafından temsil edilen dilin, Boğazköy arşivlerinin anadili olan Hititçe değil, Boğazköy'de az sayıda bulunan ritüel metinlerinde geçen Luwice'ye yakın olduğu anlaşılmış ve Hititçe ile akraba bir dil olduğu konusu açıklık kazanmıştı. Fakat Luwi "çiviyazısının" dili ile hiyerogliflerin

Fig. 2: Emirgazi Sunakları (İstanbul Arkeoloji Müzeleri)

dili arasındaki belirsizliği sürdürmeye yeterli farklar bulunuyordu. En önemli dört hiyeroglif işaret 𔓭 ve 𔓱'ye *i/ī* ve *a/ā* değerleri verilmişti, ama 1969'da yeni bir digraphic keşif 𔓭 hiyeroglifinin (*ī*) aslında çiviyazısındaki *si*'ye denk geldiğini göstermişti. Kısacası bu, *i/ī* ve *a/ā* hiyeroglif değerlerinin sırasıyla *zi/za* ve *i/ia* ile değiştirilmesine neden olmuştu.

Dildeki bu yeni okumaların çarpıcı etkileri oldu: 1974'ten beri şüpheye yer vermeyecek şekilde anlaşıldığı üzere, hiyeroglif nerdeyse kesin olarak Luwi "çiviyazısıyla" örtüştü. Meskene-Emar'daki 1975 yılı kazılarında, üzerine hiyeroglif ve tanımlayıcı çiviyazısı yazıtlar işlenmiş birçok Hitit resmi mühür baskısı içeren hukuki metin arşivinin bulunmasıyla, doğrulayıcı kanıtların hemen hepsi ortaya çıktı. Bunlar çok sayıda hiyeroglif-çiviyazısı digraph sağlayarak çiviyazısı *zi* ve *za*'nın hiyeroglif *zi/za* (önceki *i/ī*) ve *i* ve *ia*'nın da şimdi *i(a)* (eski *a/ā*)'yı temsil ettiği doğrulandı. Bunun sonucunda daha önce "Hiyeroglif Hititçesi" olarak bilinen hiyerogliflerin dili, şimdi "çiviyazısı Luwicesi"ne paralel olarak "Hiyeroglif Luwicesi" adıyla anılmaktadır.

Yukarıda gösterildiği gibi imparatorluk korpusu Demir Çağı'na oranla çok daha küçüktür ve tüm korpusun XIV başlık altında toplanabilecek çok az bir

kısmını yansıtır. Bunların çoğu tanrıları ya da kişileri tanımlayan kısa yazıtlardır. İkinci gruptakiler kişinin adını, bazen unvanını ve soyunu verir. Bu açıdan, mühür yazıtlarına benzerler. Böyle örnekler XIV. 1, 2, 9a-c, 10a(-c), 11, 18, 19, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31'i dolayısıyla toplamın yaklaşık yarısını temsil eder. İsimler bir dile (Hititçe, Luwice, Hattice, Hurrice vs.) atfedilebilirse de, söz konusu yazıtlar herhangi bir dilde değildir ve dolayısıyla dille ilgili bir bilgi sunmazlar. Çünkü isimler dışındaki ögeler (tanrı, kral, prens, oğul, kâtip) logografik olarak yazılmıştır; herhangi bir dilde okunabilirler. Öteki ana tip kısa adak yazıtlarıdır: "Bu şey/bina, unvan, tarafından yapıldı/dikildi/adandı". Bunlar da tamamen logogramlarla yazılmış olabilirler ve dolayısıyla dilin kendisi hakkında bir ipucu sağlamazlar. Bu türden yazıtlar arasında XIV. 3, 8, 9d, 17, 20, 21, 22 bulunmaktadır. Sadece çok nadiren fonetik bir isim içerirler, fakat böyle durumlarda, XIV. 2 ve 3'teki gibi tanımlanabilir şekilde Luwicedir.

Bir dile işaret edecek kadar uzun olup, fonetik yazılar içeren yazıtların sayısı çok sınırlıdır; sadece XIV. 4, 5, 6, 7, 12, 13, 14, 16 bu türdendir. Tamamen istisnai bir örnek olan üç cümlelik bir adak yazıtına sahip gümüş bir kâse üzerindeki XIV. 25 çok tartışılmıştır. Çok sayıda hece okunuşuyla birlikte, bu gelişmiş yazı formunun, öteki lehte işaretlere rağmen İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmesi mümkün görünmemektedir. Geri kalanlarda tanımlanabilen bütün fonetik yazılar Luwice olduğundan, aksine bulguların yokluğunda bütünüyle logografik yazıtların bile imparatorluk sonrası yazıtlar gibi istisnasız Luwice okunması muhtemeldir.

Hiyeroglif yazıtların Luwice karakterine dair kanıtlar ortaya çıkınca, MÖ 13. yy'da anıtsal yazıtlar diken Hitit krallarının neden Luwiceyi kullandıkları şeklindeki belirgin soru, farklı yollarla cevaplanmıştır. Yazının varsayılan Luwi kökeni daha önce mantıklı bir çıkarım olarak görülüyordu, fakat bu köken yakın zamanda makul bir biçimde sorgulanmıştır (bkz. aşağıya). Artık sorunun cevabı genel olarak yönetici seçkinlerin Hattuša'nın kendisinde bile Luwiceyi çok geniş bir alanda kullanmalarıyla ilgilidir.

5. Yazının Gelişimi

Başta Boğazköy olmak üzere, birkaç başka Anadolu yerleşiminden de bilinen hiyeroglif yazısının kısa bir özetiyle devam edelim: Yaklaşık MÖ 1650'den 1300 sonrasına kadar kabaca dört yüz yıl boyunca, hiyeroglifler sadece mühürler ve mühür baskılarından bilinmekteydi. Hiyerogliflerin kökenini daha erken Kültepe dönemine ait oyma taşlar üzerinde bulmaya yönelik çabalar gösterilmiş, ama kesin ve tartışmasız bir bağlantı kurulamamıştır. Aksine, hem Hititçe hem de Luwice bilen kâtiplerin bir icadı olarak hiyerogliflerin kökeninin, Boğazköy-Hattuša'da aranması gerektiği yakın zamanda açık bir biçimde ortaya konmuştur.

Fig. 3: Karakuyu Yazıtı (Kayseri Arkeoloji Müzesi) Fotoğraf: Metin Alparslan

Bilinen krallarla hiçbir bağlantının bulunmadığı durumlarda, erken mühürleri doğru şekilde tarihlendirmek zordur, ancak yaklaşık bir tipolojik sıralama yapılmıştır. Mühürlerin baştan beri tek başına veya unvanıyla birlikte mühür sahibinin ismini taşıdığı açıktır. Bu türden bir işaretin en yaygını ve tanınanı, "kâtip" olarak bilinen işarettir. Dolayısıyla bu erken mühürler okuryazar yönetici sınıfıyla ilişkilidir. En erken mühürler üzerinde, sonraki hiyerogliflerin ilk formları tanınabilir ya da tanınmayabilir. Bunlar gelişimleri süresince sadece kademeli olarak okunabilir ve belirlenebilir isimler hâline gelmeye başlamıştır. Erken mühürler üzerindeki öteki yaygın işaretler "iyi" ve "hayat" kelimelerini temsil edenlerdir, fakat bunlar belki de tam anlamıyla hiyeroglif yerine iyi şans sembolleri olarak kabul edilmelidir. Telipinu ve sonrasındaki "Orta Krallık" Dönemi'ne ait kral mühürleri sadece çiviyazısıyla yazılmaktaydı. Buna karşın I. Tuthaliya ile birlikte kralî isim ve unvan(lar) hiyeroglif yazısıyla eklenmiş ve digraphic kralî mühür geleneği başlamıştır.

Hiyeroglif Luwicesi ile yazılmış anıtsal taş yazıtlar II. Muwatalli (SİRKELİ; figüre isim, unvan ve soy veren yazıt), erkek kardeşi III. Hattušili (FRAKTİN; Fırtına Tanrısı, Tanrıça Hepat ve kraliçe Puduhepa [isim ve unvan] figürlerine ait yazıtla) ve en büyük kuzenleri Halep kralı Talmi-Šarruma'nın (HALEP 1, Hepat-Šarruma tapınağı için yazıt; kâtip imzasıyla birlikte) neslinde görüldüğü üzere zaten başlamıştı. Son iki yazıt, en az bir tane fonetik olarak yazılmış Luwice kelime içermektedir. Uzun yazıtlar ancak Hattušili'nin oğlu IV. Tuthaliya ve torunu, Hattuša hanedanının bilinen son üyesi II. Šuppiluliuma ile başlar. Bunlar sırasıyla, EMİRGAZİ yazıtları + YALBURT ve SÜDBURG + NİŞANTAŞ yazıtlarını dikmişlerdir.

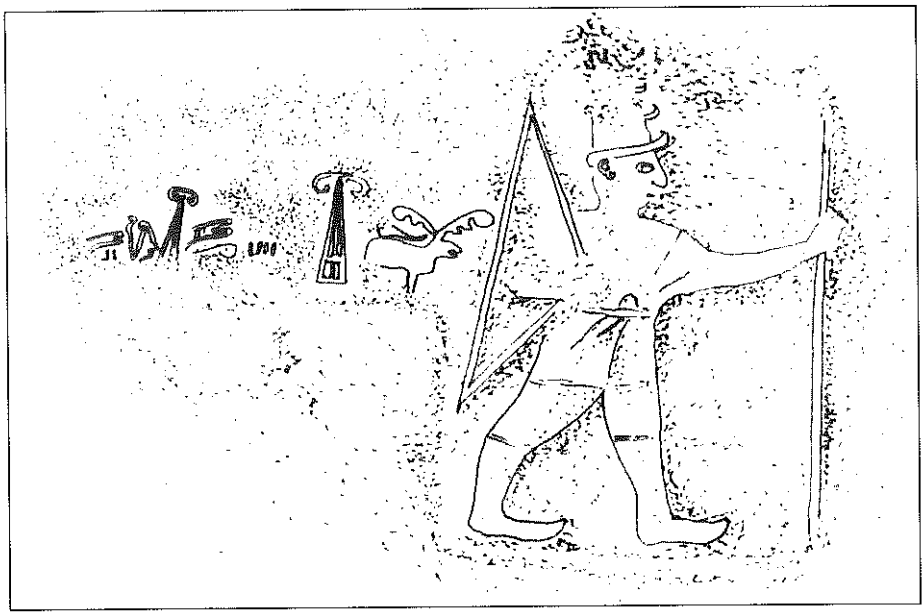

Fig. 4: Hatip Kaya Anıtı

6. İmparatorluk Yazıtları Üzerine Yorumlar

Son olarak İmparatorluk Dönemi hiyeroglif yazıtları hakkında bazı kısa yorumlara yer vereceğiz.

1. SİRKELİ (II. Muwatalli, bkz. yukarıya). Tamamen logografik yazıt (bkz. s. 23, Fig. 5).
2. FRAKTİN (III. Hattušili, bkz. yukarıya). Tek Luwice kelime *azami*/"sevdi" hariç yazıtlar (Fig. 1).
3. HALEP 1 (Talmi-Šarruma, bkz. yukarıya). Kâtip imzası taşıyan inşa yazıtı. Tek Luwice kelime: *wawaritali*, "?"
4. EMİRGAZİ sunakları (IV. Tuthaliya). Her biri tekrarlanan yazıtlara sahip dört sunak; giriş kısımları kayıp. Aslen Tuthaliya'nın festivaliyle ilgili bir kült yapısıyla bağlantılıdır, zira Geyik-Tanrı'nın ve maiyetindekilerin bütün isimleri Anadolu'daki dağlarla ilişkilidir. Kralî av sahneleri (Fig. 2).
5. EMİRGAZİ 2 (IV. Tuthaliya). Tarihi bir yazıta ait kısımlar muhafaza eden tahrip edilmiş kaide.
6. EMİRGAZİ 3 (IV. Tuthaliya). Şüphesiz önceki ikisi gibi aynı yapının bir parçası olan yazıt parçası. YALBURT'ta yer alan yazıtla paralel, ilginç cümlelere sahiptir.
7. YALBURT (IV. Tuthaliya) Kaynak başındaki kutsal alanda, yerlerinden oynamış bazı hasarlı ya da okunamayan on dokuz adet yazıtlı taş blok. Uzun tarihi yazıt Lukka Ülkesi'ne karşı yapılan bir seferden bahseder ve yer verdiği beş yer adı açıkça Likya'daki Yunan şehirlerinin adlarına karşılık

gelmektedir: Oionanda, Aramice (Ksanthos), Pinara, Patara, Tlos. Bunlar, Lukka Ülkesi'nin Klasik Dönem Lykia'sı içinde yer aldığını doğrular.

8. KARAKUYU (IV. Tuthaliya). Bir su kenarı yapısının parçası olan yazıtlı tek taş blok (Fig. 3). Yazıt Tuthaliya'nın Geyik-Tanrı kültü ve kralî avı ile ilgilidir (bkz. EMİGAZİ 1).

9a-c. BOĞAZKÖY stelleri. Boğazköy'den sadece Tuthaliya'nın unvanlarını ve soyunu veren steller.

9d. DELİ HASANLI. Tuthaliya'nın Geyik-Tanrı kültü ve kralî av ile ilgili kabaca işlenmiş bir yazıta sahip küçük bir stel (bkz. EMİRGAZİ 1).

10a. KARABEL. Karabel Geçidi'nde bir kaya figürünü, Mira kralı Tarkasnawa olarak adlandıran yazıt. Kabartma Mira ve Šeha Nehri Ülkesi arasındaki sınırı belirten bir işaret olarak yorumlanmıştır.

10b-c. TARKONDEMOS digraphic gümüş mühür, BOĞAZKÖY *bulla*ları, Mira kralı Tarkasnawa'nın mühürleri.

11. HATİP. Konya yakınındaki Hatip'te bulunan kaya kabartması üzerinde, bir figürü II. Muwatalli'nin oğlu "Büyük Kral" Kurunt(iy)a olarak adlandıran yazıt (Fig. 4). Kabartma şüphesiz IV. Tuthaliya ile kuzeni Tarhuntašša kralı Kurunt(iy)a arasındaki Bronz Tablet'teki antlaşmada bahsedilene benzer bir sınır işaretidir.

12. BOĞAZKÖY 21 (SÜDBURG) (II. Šuppiluliuma) Boğazköy'deki Kutsal Havuz kompleksi için inşa yazıtı. Yazıtın başında, Šuppiluliuma'nın Lukka'ya karşı, başka yerlere karşı, bir dağa karşı (ismi okunamamaktadır) ve Tarhuntašša'ya karşı yaptığı "aynı yılda" yapmış olduğu seferi kaydeden bir giriş bölümü bulunur. Yazıt tuhaf, belki de sahte arkaik üslupta yazılmıştır ve doğru şekilde yorumlamak zordur.

13. BOĞAZKÖY 5 (NİŞANTAŞ) (II. Šuppiluliuma). Boğazköy'de bulunan Nişantepe'deki uzun, fakat kötü şekilde bozulmuş kaya yazıtı. 11 satırdan ilki büyük ölçüde okunmuştur (Laroche, Masson). İki sezon çalıştıktan sonra EMİRGAZİ 2 ve YALBURT'taki yazıtlarla benzer ifadeleri, altıncı satıra kadar okumayı başardım. Korpusun üçüncü cildi için bir edisyon hazırlanmaktadır.

Güterbock KBo 12.38 ii 22-27'de NİŞANTAŞ yazıtındaki birinci satırın Hititçe paralelini tespit etmiştir ve muhtemelen doğru şekilde, hiyeroglif metninin Hititçe versiyonu olduğunu iddia etmiştir. Yazıt, Nişantepe'nin zirvesindeki sfenksli kapı gibi kalıntıları günümüze kalmış, bir kaya kutsal alanının inşasını belgelemekteydi.

14. KÖYLÜTOLU YAYLA. Görünüş itibarıyla IV. Tuthaliya tarafından yaptırılmış (?) KARAKUYU gibi bir su kenarı yapısına ait üç satırlık bir yazıt taşıyan taş blok (Fig. 5).

15. Sadece fragmanlar.

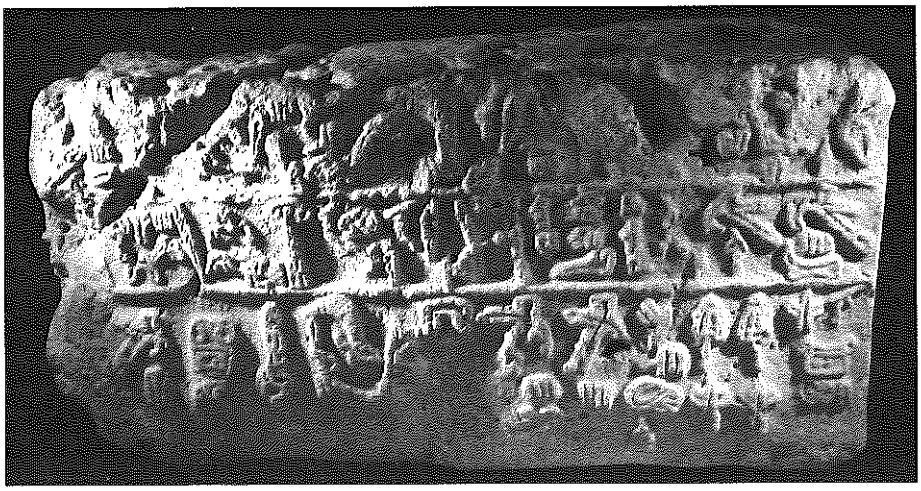

Fig. 5: Koylütolu Yayla Yazıtı, (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

16. KOCAOĞUZ. Adı bilinmeyen bir prens (ismi kesin olarak okunamamıştır) tarafından Fırtına Tanrısı'na bir yerin (ismi okunamamıştır) bozguna uğratılması anısına dikilmiş iyi durumdaki zafer steli.
17. BOĞAZKÖY 12. Boğazköy'de Südareal'in güneyindeki Quellgrotte içinde ele geçmiş küçük stel. Anlaşıldığına göre bilinmeyen bir Išuwa kralının Kılıç-Tanrısı'na yaptığı adağı kaydeder.
18. LATMOS. Latmos Dağı'ndaki (Beşparmak Dağı) Suratkaya'da bir kaya çıkıntısı üzerinde bulunan bir kaya grafitisi. Çıkıntının altındaki dikey yüzeyde okunabilirlikleri değişen bir dizi grafiti bulunmuştur. Merkezde Ku...ia (ortadaki işaretin okunuşu kesin değildir) adında bir kraliyet prensinin ismini içermektedir. Diğer yazıtların prens adları olduğu düşünülmektedir. Solda ayrılmış bir yazıt "Mira Ülkesi'nin adamı" şeklinde okunur.
19. MALKAYA. Kırşehir yakınlarında, bir prens, bir prenses ve başka bir kişinin adını veren grafitili kaya çıkıntısı. Prensin adı Nişantepe mühür arşivinde tespit edilmiştir.
20.-21. BOĞAZKÖY 1, 2. Adı bilinen bir yüksek memur olan hadım Taprammi ile bir kadının (adı okunamamaktadır) diktiği stellere ait bir çift kaide.
22. KINIK. Hadım Taprammi'nin av sahneleriyle bezeli tunç kâse üzerindeki adak yazıtı.
23. BOĞAZKÖY 8. Boğazköy Aşağı Şehir kapısındaki bir kaya üzerinde iki kâtip adı içeren yazıt. Bunlar ve diğer benzer grafittiler, kâtiplerin yazıtların işlenirken başında durduklarını düşündürür.
24.-25. ANKARA 2, 3. Gümüş bir kâse üzerinde üç cümlelik adak yazıtı. Ya-

zıt, kâsenin yapılışını "Labarna Tuthaliya'nın Tarwiza Ülkesi'ni mahvettiği" yıla tarihlemektedir. Bu epey tartışmalıdır. I. Tuthaliya'nın Tauriša Ülkesi'ni fethiyle ilişkilendirmeye yönelik bir tarihlendirme denemesi, yazının gelişmiş üslubuyla (bir dizi fonetik Luwice yazı) boşa çıkmaktadır. İmparatorluk Dönemi dahilindeki bir tarih bile aynı nedenden ötürü zor görünmektedir.

26. TAŞÇI. Kayaya işlenmiş figürlerin isimlerini ve unvanlarını veren yazıtlar. Bunlardan biri (III.) Hattušili'nin hizmetkârı olarak tanımlanmıştır.
27. İMAMKULU. Figürlere ait yazıtlar. 1. Ok ve yaylı figür prens Kuwalanamuwa; 2. Boğaların çektiği kartal arabasıyla betimlenmiş Fırtına Tanrısı, "Halep'in Fırtına Tanrısı" olarak tanımlanmıştır.
28. HANYERİ. Figürlere ait yazıtlar: 1. "Šarruma Dağ Kralı" olarak tanımlanan boğa üzerindeki Dağ Tanrısı ve "Tanrısal Dağ KILIÇ"; 2. Ok ve yayıyla "prens Kuwalanamuwa" olarak tanımlanan figür; 3. Ayrı bir yazıtta "prens Tarhuntami(?)" okunmaktadır.
29. HEMİTE. Oku ve yayıyla bir prensin oğlu bir prensi tanımlayan yazıt.
30. SIPYLOS. Büyük "Kybele" figürüne bitişik (fakat onunla ilgisiz?) iki yazıt: 1. Prens Kuwalanamuwa; 2. Hadım Zuwala ve bir başka unvan.
31. CAĞDIN. Bir stel üzerinde Fırtına Tanrısı elinde "Fırtına Tanrısı şehrinin Fırtına Tanrısı" ("Tarhuntašša'lı Tarhunza"?) ifadesi taşıyan bir yazıt tutmaktadır.
32. KARGA. Şehir ismi (kırık) ve bilinen bir Lahi, yani "saray oğlanı"nın ismini (çiviyazısı DUMU.É. GAL) içeren bir stel parçası.

KAYNAKLAR

Beyer, D. 1982 *Meskene-Emar. Dix ans de travaux 1972-1982, Editions Recherche sur les Civilisations*, Paris.

Güterbock H.G. 1940 *Siegel aus Boğazköy 1. Teil: Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*, Berlin.

1942 *Siegel aus Boğazköy 2. Teil: Die Königssiegel von 1939 und die übrigen Hieroglyphensiegel*, Berlin.

Hawkins J.D. 2000 *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volume. I: Inscriptions of the Iron Ages*, Berlin - New York.

Hawkins J.D. – A. Morpurgo-Davies – G. Neumann *1973* "Hittite Hieroglyphs and Luwian. New Evidence for the Connection", *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Philologisch-Historische Klasse*/6: 143-197.

Laroche E. 1960 *Les hiéroglyphes hittites 1 L'écriture*, Paris.

Meriggi, P. 1962 *Hieroglyphisch-Hethitisches Glossar*, Wiesbaden.

Sayce, A. H. 1876 "The Hamathite Inscriptions", *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* 5: 22-32.

1882 "The bilingual hittite and cuneiform inscription of Tarkondêmos", *Transactions of the Society of Biblical Archaeology* 7: 294-308.

Schaeffer Cl.F.-A. *Ugaritica III. Sceaux et cylindres hittites, épée gravée du cartouche de Mineptah, tablettes chypro-minoennes et autres découvertes nouvelles da ras shamra*, Paris.

Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Halklar ve Diller

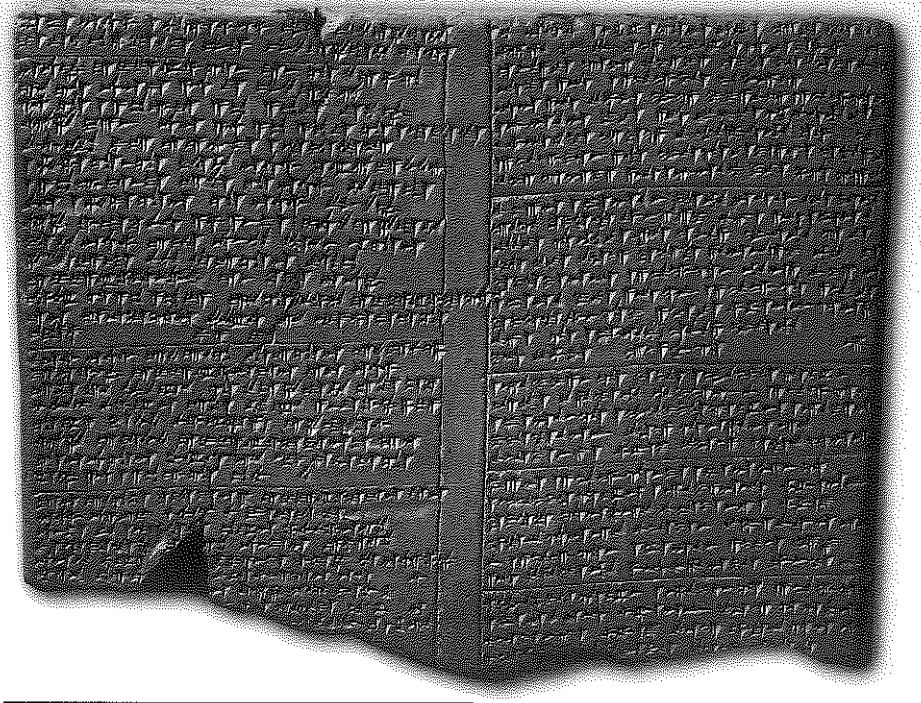
JARED L. MILLER*

MÖ 1600-1200 arasında parlak dönemini yaşamış Hitit başkenti Hattuša'daki (modern Boğazkale, eski Boğazköy) ilk kazının sona ermesinden sadece on yıl sonra, İsviçreli Dilbilimci Emil Forrer (1922), 1906-1912 yılları arasında yerleşme kalıntılarından acemice çıkarılmış yaklaşık 10.000 çiviyazılı tablet ve tablet parçasında en az sekiz dilin varlığını saptadı (Figs. 1). Bu dillerden bazıları o dönemde Anadolu halkları tarafından aktif bir şekilde konuşulurken ve akla gelen her türde yüzlerce ya da binlerce tablet yazmak için kullanılırken, bazıları da Hititlere tamamen yabancı ve sadece çok küçük izler bırakmış eski zamanları ve kültürleri yansıtmaktaydı (Wilhelm 2002).

Bu sekiz dilden ilki, aynı zamanda Hattuša'daki arkeolojik kazılarda keşfedilen arşivlerdeki yaklaşık 25.000 tablet ve fragman içerisinde en baskın olanı **Hititçe**dir. Hitit terimi modern bir tabir olarak kendine sağlam bir yer edinmesine rağmen, aslen yanlış bir adlandırmadır, zira Hititler kendi dillerini *nešumnili* ya da *na/ešili*, yani "(K)neša'lı olarak tanımlıyorlardı. Burada "*(k)neš(a)*- Kaneš şehrinin adıyla bağlantıları olabilir (bkz. aşağıya). Bu dil, Hint Avrupa "soyağacı"nda ilk dillerden biriydi (Fig. 2) ve modern araştırmacılara kadar ulaşmış belgelerde ilk kaydedilendi. Hititçe, Hitit Devleti'ni yöneten seçkinler ve çekirdek Hitit bölgesinin, yani Maraššanta Nehri'nin (Kızılırmak) kavsi içindeki nüfusun en azından büyük bir kısmı tarafından kullanılan bir dildi. Hititçe konuşanların bu merkezi alanın tam olarak ne kadar ötesinde yerleşmiş oldukları kadar, çekirdek Hitit toprakları dahilinde ve dışında başka dil konuşanların Hitit Dönemi'nin herhangi bir noktasında ne kadar büyük bir nüfusa denk geldikleri de halen tartışılan sorulardır.

Çoğu kâtip en azından bir dereceye kadar okuyup yazabiliyor olsa bile, Hattuša arşivlerindeki ikinci en yaygın dil, Hitit başkentinde sadece bir avuç seçkin diplomat ve/veya kâtibin yetkin şekilde konuşabileceği **Akkadça** idi. Akkadçanın Babil lehçesi (*babilili*, Hititler için "Babilce"), zamanın geçerli diliydi ve her şeyden önce uluslararası yazışma ve diplomaside kullanılıyordu. Ancak, bunun kadar önemli olan başka bir unsur, Babilli âlim ve kâtiplerin

* Ludwig-Maximilians-Universität, Institute für Assyriologie und Hethitologie, D-80539 München, jared.miller@lmu.de

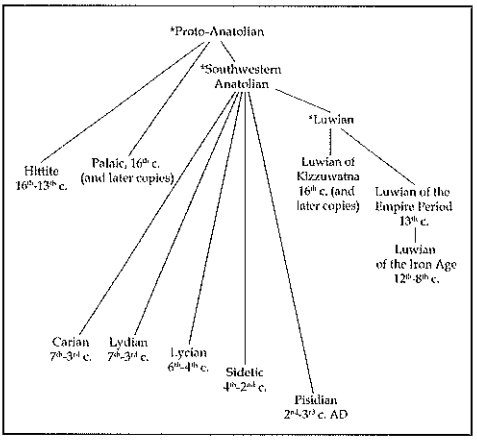

Fig. 1:
II. Muršili'nin Suriye vasalleri Nuhašše ve Barga ile Amurru kralı Tuppi-Teššup'un Suriyeli rakipleri ve komşuları arasındaki sınır ihtilafına dair yasal kararları içeren bir Hitit tabletinin üst yarısı (KBo 3.3++; Boğazköy Kazı Arşivi)

Fig. 2:
Hint-Avrupa dil ailesine bağlı eski Anadolu dilleri (grafikler: E. Rieken)

yüzyıllar boyunca yarattıkları kültürel mirastı. Bu miras, çiviyazısını kullanan dünyanın batısındaki Hattuša'ya ilaveten; Ugarit, Emar ve Alalah gibi önemli ve büyük oranda Akkadça çiviyazılı tablet arşivine sahip merkezlerde büyük saygı görmüştü. Dolayısıyla, Hattuša'nın Akkadça metinleri sadece Hatti Ülkesi'nin Suriye vasallerine, Mısır, Babil, Assur ve Mittani gibi zamanın diğer büyük güçlerine yazılmış mektupları ve bunlarla yapılmış antlaşmaları değil, aynı zamanda kelime listelerini, karaciğer kehanetlerini, mitolojilerini, destanlarını, ilmi literatürü, arınma törenlerini, tıp metinlerini ve daha fazlasını içermektedir.

Bununla birlikte Hattuša'daki Akkadça metinler, Anadolu'daki ilk örnekler değildir. Daha 300 yıl kadar önce, Hititlerin yazıyı benimsemelerinden evvel, başka bir büyük çiviyazılı tablet arşivi, tamamen farklı bir halkın, Assurluların ihtiyaçlarına hizmet etmişti. MÖ 19. ve 18. yy'larda Assurlular, Orta Anadolu'dan Güney Mezopotamya'daki Babil'e, Kuzeydoğu İran ve ötesine uzanan bir ticaret ağı oluşturmuş ve sürdürmüşlerdi. Kayseri'nin sadece birkaç kilometre kuzeydoğusunda bulunan Kaneš *karum*u ya da modern Kültepe, bu ticaret ağının Anadolu ucundaki en önemli dağıtım merkeziydi. Bu bölgeler ötesi ticarete dair şimdiye kadarki en önemli belgeler, aşağı şehrin *karum*unda (Fig. 3) yani "ticaret kolonisi"nde (sözlük anlamıyla "iskele") bulunmuş düzinelerce özel arşive ait yaklaşık 22.000 tablettir. Arşivlerin dili, Akkadçanın kuzey lehçesi (güney lehçesi Babilce idi) olan ve Kuzey Mezopotamya'da Dicle Nehri üzerindeki Aššur şehir devleti ile çevresinde MÖ 20.-16. yy'lar arasında konuşulmuş bugünkü ismiyle Eski Assurca idi. Bu ticaret sisteminin çökmesinden sonra görünüşe göre, çiviyazısı Anadolu'dan büyük ölçüde çekilmiş ve Hititler kendi çiviyazısı versiyonlarını Assurlulardan değil, Kuzey Suriye'den almışlardı.

Hattuša arşivlerinde Hitit kâtiplerine Akkadçadan daha da yabancı olan bir başka dil, birçok çabaya rağmen henüz bilinen başka dillerle ilişkisi ikna edici bir şekilde kanıtlanamamış **Sümerce** idi. Akkadça gibi Sümerce de bir edebiyat ve bilim dili olarak kabul ediliyordu. Fakat herhangi bir Hitit kâtibi tarafından konuşulan bir dil değildi. Aslında, Sümerce MÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında, Hattuša arşivinin başlangıcından yaklaşık 500 yıl önce, Güney Mezopotamya'da bile konuşma dili olarak ortadan kalkmıştı. Ancak dilin ölümünden 1500 yıl kadar sonra da çeşitli kelime listelerini, kültsel ritüelleri ve edebi parçaları çalışan ve kopyalayan çiviyazısı kâtipleriyle âlimler tarafından yaşatılmıştı. Hattuša'dan bilinen az sayıdaki Sümerce ilahi, dua ve büyü metni bu bağlamda meydana getirilmişti.

Hititçe ve Akkadçadan sonra arşivlerde en iyi temsil edilen dil **Hurrice**dir. Bu dil, Doğu Anadolu'da MÖ 8.-7. yy'larda Assurluların baş düşmanı olarak ortaya çıkmış Urartu Krallığı'nın dili Urartuca ile ilişkili olmakla beraber, başka bir dile kesin suretle bağlanamamaktadır. Akkadça ve Sümercenin aksine Hurrice, MÖ 15. yy'dan itibaren büyük nüfus grupları tarafından, özellikle de Güneydoğu Anadolu'da konuşulmaktaydı. Kuzey Mezopotamya'daki bir dizi Hurri ve Sami şehir devletinin birleşmesiyle MÖ 18., 17. ve 16. yy'larda ortaya çıkmış, zamanın en büyük güçlerinden Mittani İmparatorluğu, işte bu dönemde kabaca Kilikya Ovası'na ve Ceyhan ile Seyhan Nehirlerinin kuzeyine denk gelen Kizzuwatna olarak adlandırılan bölgede etkiliydi. Hurri kültürü ve dili Mittani'nin tesiriyle Suriye ve Kizzuwatna'da oldukça baskın bir hal aldı. Nihayet Hattuša MÖ 14. yy'ın ilk on yılları içinde I. Tuthaliya ve I. Arnuwanda'nın

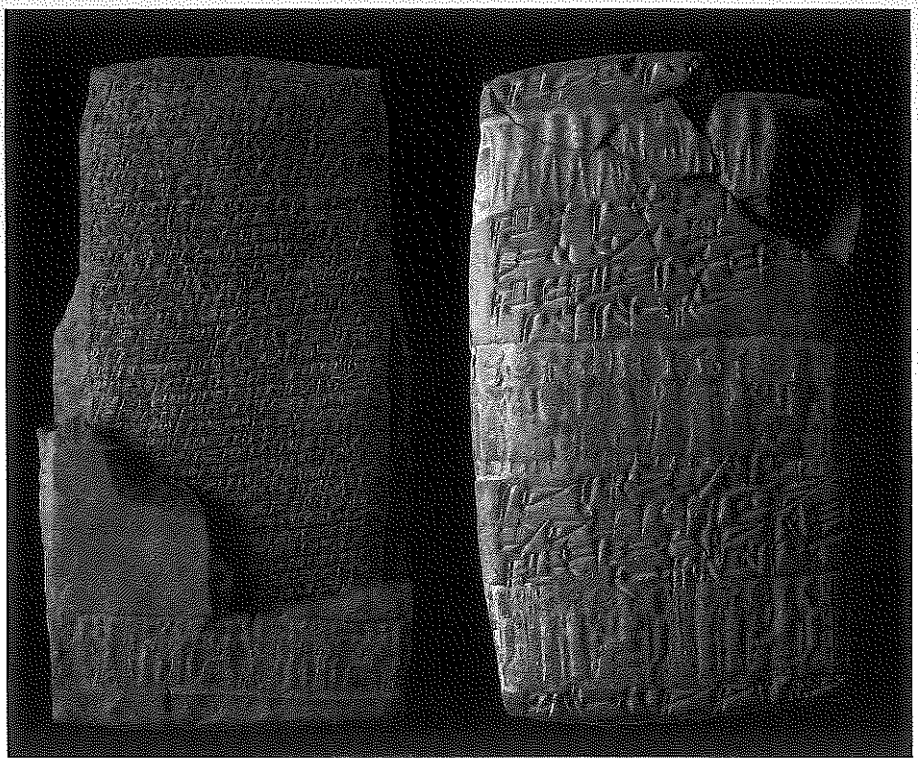

Fig. 3: Yazıtlı ve mühürlü "zarfından" çıkarılmadan önce (sağda) ve çıkarıldıktan sonraki (solda) hâliyle bir Eski Assur çiviyazılı tablet (Kültepe Kazısı Arşivi)

idaresinde Kizzuwatna'yı baş düşmanından geri aldığında Hurri etkisi, Hatti'ye de ulaştı. Bu tarihten itibaren Hattuša'dan önemli miktarda mitolojik, törensel, bayram, kehanet metni bilinmektedir ve hatta bir Hurrice mektup (belki tarih yazıcılığıyla ilgili) yakın tarihte Yukarı Kızılırmak'ta, Sivas'ın 45 km batısındaki Kayalıpınar'da (muhtemelen Hititlerin Šamuha'sı) ortaya çıkarılmıştır. Aslına bakılırsa Hattuša'daki Hurrice metinler, mevcut en büyük Hurrice malzeme grubunu oluşturur. Bununla birlikte Hurri metinleri ve Hurri dilinin etkileri Mısır'daki el-Amarna ve Aššur'un güneydoğusundaki Nuzi kadar uzak yerlerden bilinmektedir.

Modern araştırmacıların genellikle Orta Anadolu'nun yerli dili olarak kabul ettikleri **Hattice**, Hattuša metinlerinde karşımıza *hattili* adıyla çıkmaktadır. Gerçekte, modern Hatti ve –İncil aracılığıyla– Hitit terimlerinin çıkış noktası bu isimdir. Ancak söz konusu dilin Hititçe (*nešumnili*) ile hiçbir dilbilimsel bağı yoktur ve henüz bilinen başka bir dille ikna edici şekilde ilişkilendirilmemiştir. Görünüşe göre Kızılırmak kavsi içindeki merkez topraklarda ve kuzeyinde Hititçe ile Luwicenin yerleşmesinden önce konuşuluyordu. Şimdiye dek Hattice metinler, sadece Hattuša'dan ve Šapinuwa'dan (Ortaköy) bilinmekte-

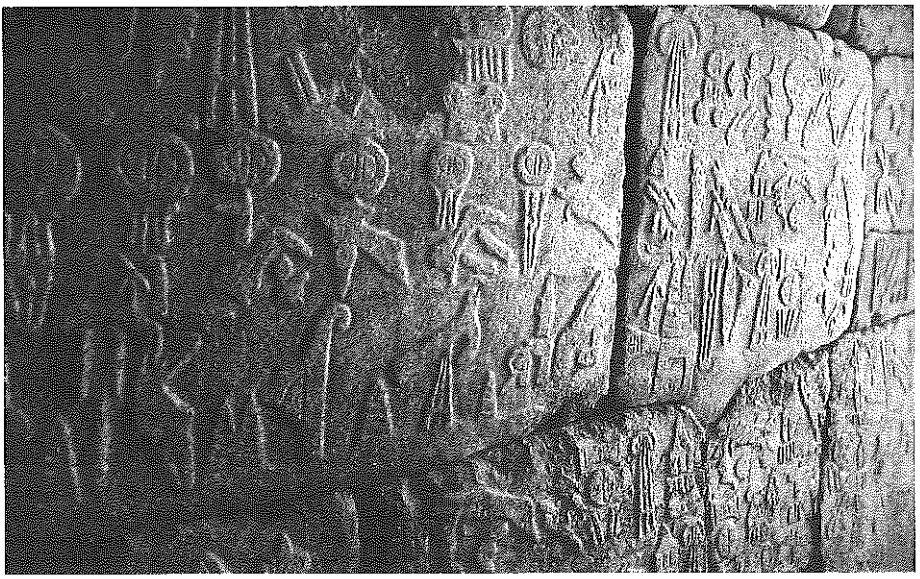

Fig. 4: II. Šuppiluliuma'nın Südburg Oda 2'deki yazıtı, Hattuša Yukarı Şehir

dir (Süel-Soysal 2007). Hatti dilinde Hititçe-Hattice çiftdilli yazıtlar da dahil sadece 20 ya da daha az fragman bulunduğundan, dilin çözülmesi konusunda ancak sınırlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Hattice korpusu birkaç kült büyüsü ve şarkısı, bir tapınağın inşasıyla ilgili çeşitli törenler, törensel ilahiler ve dualar, bir bayram ya da sunu düzenlemesi, dualar ve mitler içerir.

Hititçeye epey yakın bir Hint-Avrupa dili olan **Luwice** (Fig. 2), Hitit tarihinin büyük bölümünde Güney ve Güneybatı Anadolu'da başlıca konuşulan dildi. Hiyeroglif yazısıyla yazılmış Luwice metinler, sadece Anadolu'da ve Suriye'de yalnız Luwi dili için kullanılmıştır. Luwi Hiyeroglifleriyle yazılmış yazıtlar, MÖ 15. ve 14. yy'lar boyunca neredeyse tamamen mühürler üzerindeki kişi ve unvan isimleriyle sınırlıdır; bazı kralî mühürlerde bunlara denk gelen çiviyazısı işaretleri vardır. Ancak 13. yy'da hikâye ya da annal tarzındaki hiyeroglif yazıtlar, anıtsal binaların taş yüzeylerine ve belirgin kaya cephelerine işlenmeye başlanır (Fig. 4). Hitit İmparatorluğu'nun MÖ 1200'den hemen sonra çöküşüyle birlikte çiviyazısı, Anadolu'da kaybolduğunda Luwi hiyeroglif yazıtları Güney ve Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye'de, imparatorluğun çöküşüyle ardında bıraktığı boşluğu doldurmak için ortaya çıkan Luwi ve Luwi-Arami şehir devletlerinde kullanılmaya devam etti (Fig. 5). Fırat Nehri üzerindeki Karkamiš ve Ceyhan Nehri üzerinde, Kadirli yakınındaki Karatepe şimdiye kadar en çok ve en önemli yazıtları sunmuştur (Fig. 6). Luwi Hiyeroglif korpusu, çoğunlukla anıtsal taş yazıtları içerir, ama aynı zamanda kurşun şeritlere yazılmış mektuplar da bulunmaktadır.

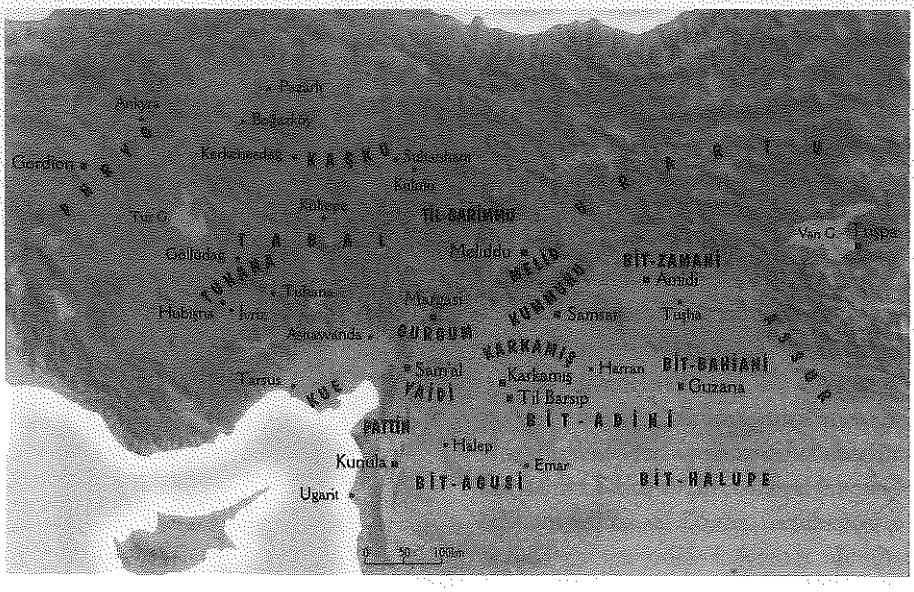

Fig. 5: Demir Çağı'nın Luwi ve Arami şehir devletleri, yaklaşık MÖ 900 (*Arkeoatlas* dergisi)

Luwice kendi hiyeroglif yazısıyla yazılmadan önce Hattuša arşivlerinden bilinen bir dizi ayin, büyü, festival ve efsane metni çiviyazısıyla kaydedilmişti ve bir Luwice mektup bile mevcuttu (KBo 29.38). Bu hiyeroglif ve çiviyazısı korpuslarla birlikte genellikle bir *Glossenkeil* (açıklayıcı çivi işareti) ile işaretlenmiş Luwice kökenli kelimeler görülür. Bunlar MÖ 14. ve 13. yy Hitit çiviyazılı metinlerinde giderek daha sık fark edilir. İlginçtir ki bu *Glossenkeil* kelimeleri, hiyeroglif yazısıyla yazılmış Luwi lehçesine ait gibi görünmekteyken, çiviyazılı Luwi metinleri görünürde Luwicenin güney "Kizzuwatna" lehçesi dahilindedir. Burada ele alınan diller arasında Luwice ya da Luwi grubu dilleri Anadolu'da Tunç Çağı'nın sona ermesinden sonra varlığını sürdürmüş ve modern araştırmacılara kadar ulaşmış belgelere kaydedilmiş tek dildir. Luwi dil ailesi, yukarıda bahsedilen çiviyazısı ve hiyeroglif yazısı lehçeleri dışında şu lehçeleri de içermektedir: Bir Batı Yunan alfabesinden alınmış bir alfabe yazısıyla yazılan ve MÖ 8.-3. yy boyunca Güneybatı Anadolu'daki Karia'lı paralı askerlerin Mısır'da bıraktığı yazıtlardan bilinen *Karca* (Karia dili); MÖ 7.-3. yy'lar arasında Doğu Yunan yazısından alınmış bir alfabeyle yazılan *Lidçe* (Lidya dili); Güneybatı Anadolu'da MÖ 6.-4. yy'larda başlıca mezar yazıtları ve sikke lejantlarından bilinen Doğu Yunan yazısından alınma bir alfabeyle yazılmış *Likçe* (Lykia dili). Bunlara ek olarak daha az temsil edilen Sidece, Pisidçe ve Milyas (Likçe B) gibi dilleri ya da lehçeleri mevcuttur.

Yine Hint-Avrupa dil ailesine mensup bir başka dil olan **Palaca,** Hattuša arşivlerinde sadece bir avuç çiviyazılı metin tarafından temsil edilir. Bunlar

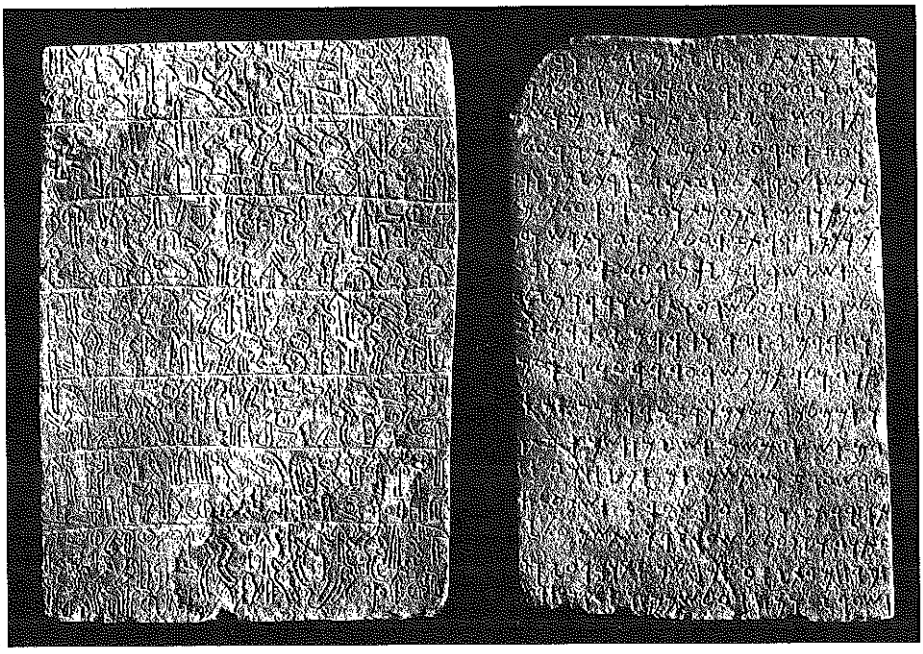

Fig. 6: Vasal kral Azatiwata'nın Karatepe-Arslantaş'taki Hiyeroglif Luwicesi (a) ve Fenikece (b) panelleri, MÖ 8. yy'ın sonu (H. Çambel, Karatepe-Arslantaş, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions II, 1999, lev. 12, 96)

büyü içeren ayin metinleri, ilahi, mit ve bayram metinleri içerir (Carruba 1970). Korpusun küçüklüğü ve fragmanlar halinde oluşu yüzünden, muhtemelen Hatti Ülkesi'nin kuzeybatısında konuşulan Palaca çok az anlaşılmıştır.

Forrer'in Hattuša çiviyazılı arşivlerinde tespit ettiği sekiz dilden sonuncusu **İndo-Ari** dilidir. Bu dil özellikle süvari eğitimiyle ilgili birkaç teknik terim, birtakım tanrı ve kişi isimleri (Mittani kral adlarının tümü başta olmak üzere) olarak kendisini göstermektedir (Wilhelm 1994a, Starke 1995). İndo-Ari dili, Hindistan'ın Veda edebiyatıyla ilişkilidir. Bu dilin dağınık izleri aslında söz konusu dil grubunun bugüne kadar korunmuş en erken kalıntılarıdır. Zira MÖ 2. binyılda bir araya getirildiği (tahmini tarihler çok çeşitlidir) ve milattan önceki yüzyıllarda ilk kez yazıya geçirildiği düşünülen Veda edebiyatına ait en erken elyazmaları MS 11. ya da 14. yy'lardan kalmadır. Hitit metinlerinde İndo-Ari dilinin en açık ve aslında tamamen tartışmasız izleri, Hitit kralı I. Šuppiluliuma ve Mittani kralı Šattiwaza arasındaki antlaşmada geçen Mitra, Varuna, İndra ve Nasatya ($^{\text{DINGIR.MEŠ}}$*Mi-it-ra-aš-ši-il*, $^{\text{DINGIR.MEŠ}}$*Ú-ru-wa-na-aš-ši-il*$_5$, ^{DINGIR}*In-tar*, [$^{\text{DINGIR.MEŠ}}$*N*]*a-ša-at-ti-ia-an-na* in KBo 1.1 Ay. 55' ve KUB 3.1++ Ay. 22'; bkz. Wilhelm 1994b) adındaki dört tanrıdır.

Forrer **Batı Sami** (Otten 1953, Singer 2007), **Kaška dili** (von Schuler 1965: 83-107, Klinger 2005) ya da **Ištanuwian** dillerini Hattuša arşivi dilleri arasına

almamışsa da, belki de bunlara haklı sebeplerle İndo-Ari dili kadar değinmek gerekir. Bununla birlikte özellikle Kaška dilinin dilbilimsel kalıntılarını öteki alt gruplardan ve civar halklardan ayırt etmek zor olabilmektedir, çünkü Batı Sami ve Kaška dilleri dağınık hâldeki birtakım kelime ve isimlerden meydan gelir; Kaška dili bir Hitit kâtibi tarafından bir dil olarak, yani *-umnili* son ekiyle (KUB 41.15 Öy. 5) belirtilir. Son olarak Mısır dili, tek bir yazıt (Bittel 1938: 18) ve Mısır ile ilişkilere atıfta bulunan bir avuç kelimeyle temsil edilir.

Doğal olarak bir "halkı" meydana getiren şeyin dilsel sınırlarla tamamen örtüşmesi gerekmez. Bir "halkın" ya da "kültürün" nasıl tanımlanması –eğer tanımlanabilirlerse– gerektiği üzerine bir tartışmaya girmeksizin, MÖ 16. yy'dan 13. yy'a kadar Hititler olarak tanımlanan "halk", aslen birkaç toplumun ve kültürün birleşmesinden meydana gelmekteydi. Bunlardan belirgin olanları, bir kısmı muhtemelen MÖ 3. binyılın sonlarına doğru kuzeyden Orta Anadolu'ya girmiş Hint-Avrupalı olan ve Hititçe konuşan bir grup ve bu grup bölgeye ulaştığında bölgede bulunan ve Hattice konuşan bir başka gruptur. Bu Hitit-Hatti birleşmesinin inançlar, pantheon, ritüeller, bayramlar, beslenme alışkanlıkları, maddi kalıntılar ve öbür kültürel nitelikleri ilk yazılı kaynaklar ortaya çıktığı zaman zaten birbirine epey karışmıştı. Öyle ki, neyin aslen Hatti, neyin Hitit olarak kabul edileceğini belirlemek zordur. İki halk arasındaki bilinçli ayrımın belli bir dereceye kadar devam ettiği, "Saray Kapısı Bekçisine Dair Protokol" metnindeki artık anlamını yitirmiş testte görülür: Burada bekçi saraya gitmek isteyen temizlikçiye kimlik sorar ve buna karşılık temizlikçi Hattice "temizlikçi" anlamına gelen *tahaya* kelimesiyle cevap verir. Eğer bunu yapamazsa, şöyle ki soruyu Hititçe yanıtlarsa, o zaman kişi temizlikçi değil de başka birinin hizmetkârı, muhtemel bir güvenlik tehdidi ya da kaçak olarak algılanır ve yakalanırdı. Aynı metinde belirli saray hizmetkârlarının Hattice konuşması şart koşulurken, ateşle ilgilenen personele Luwice hitap edilirdi.

Luwi etkisi daha bu en erken belgelerde bile bellidir ve imparatorluğun MÖ 1200'den hemen sonraki çöküşüne kadar geçen yüzyıllarda giderek öne çıkmıştır (Goedegebuure 2008). Ne kadar baskın olduğu ya da bu dönemde Hititçenin büyük ölçüde yerini alıp almadığı tartışma konusu olmuştur (Yakubovich 2009). Başka bir baskın nüfus grubu, Anadolu'nun kuzeydeki dağlık kesiminde yaşayan ve Hitit İmparatorluğu'nun I. Tuthaliya ve ardılı I. Arnuwanda'nın (MÖ 15. yy sonu-14. yy başı) saltanatlarından itibaren toprak ve kaynaklar için mücadele ettiği Kaškalardı. Kaškaların etnik anlamda hor görülmelerinden ziyade bir düşman olarak konumları, KUB 21.29 ii 41' vdd.'da bir kişinin Kaškalı kölesinin şehre?/saraya? girmesine yasak getirilmesine yol açmıştır. Kaška dili sadece birkaç yerde, her şeyden önce

Kaškalarla yapılmış bir dizi antlaşmadaki kişi adlarından bilinir, fakat Hattice ve Hititçe gibi öbür alt gruplardan ayırt edilmesi çok zordur.

KAYNAKLAR

Bittel, K. 1938 "2. Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1937", *MDOG* 76: 13-47.

Carruba, O. 1970 *Das Palaische: Texte, Grammatik, Lexikon*, (*StBoT* 10), Wiesbaden.

Forrer, E. 1922 "Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches", *ZDMG* 76: 174-269.

Goedegebuure, P. 2008 "Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hattian Symbiosis and the Independent Hittites", J.G. Dercksen (ed.), *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*, Old Assyrian Archives Studies 3, Leiden: 137-180.

Herbordt, S. 2005 *Die Prinzen– und Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Mainz.

Klinger, J. 1992 "Fremde und Außenseiter in Hatti", V. Haas (ed.), *Außenseiter und Randgruppen*, Xenia: Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 32, Konstanz: 187-212.

2005 "Das Korpus der Kaškäer-Texte", *AoF* 32: 347-359.

Otten, H. 1953 "Kanaanäische Mythen aus Hattusa-Boğazköy", *MDOG* 85: 27-38.

Singer, I. 2007 "The Origins of the 'Canaanite' Myth of Elkunirša and Ašertu Reconsidered", D. Groddek – M. Zorman (eds.), *Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag*, (*DBH* 25), Wiesbaden: 631-642.

Starke, F. 1995 *Ausbildung und Training von Streitwagenpferden. Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes*, (*StBoT* 41), Wiesbaden.

Süel, A.-O. Soysal 2007 "The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (I): Fragments to CTH 725 'Rituel bilingue de consécration d'un temple'", *Anatolica* 33: 1-22.

von Schuler, E. 1965 *Die Kaškäer*, Berlin.

Wilhelm, G. 1994a "Mittan(n)i, Mittani, Maitani. A. Historisch", *RlA* 8: 286-296.

1994b "Mitra", *RlA* 8: 285-286.

2002 "Die Sprachen des Hethiterreiches", *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart: 46-49.

Yakubovich, I. 2009 *Sociolinguistics of the Luvian Language*, Brill's Studies in Indo-European Languages and Linguistics 2, Boston/Leiden.

Yerleşim Organizasyonu ve Kentler

Şehirler ve Yerleşim Düzeni

DIRK PAUL MIELKE*

Şehir yerleşmeleri Hitit sosyal sisteminin temeliydi. Bununla birlikte bir Hitit şehrini meydana getiren neydi? Modern araştırmalar dini ya da manevi kurumların, iktidar ve hükümdarlık sistemlerinin, tarım dışı bir ekonominin varlığını "şehir yaşamının üç temel taşı" olarak tanımlar (Wirth 1997: 8). Araştırmacılar bugün bir Hitit yerleşiminde şehir yaşamının niteliğini nasıl kavrayabilirler? Hitit şehirleri üzerine yapacağımız bir araştırma için kullanabileceğimiz hem filolojik hem de arkeolojik bilgiler vardır ve bu bilgiler bir resim meydana getirmemize izin verir (Mielke 2011a). Ancak şehir yerleşmelerinin doğasını gerçekten anlayabilmek için Hitit yerleşim sistemini bir bütün olarak ele almamız gerekir. Bunun önemi yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır, zira Hititler boyutlarına bakmaksızın bütün yerleşimlerine, sonradan yapılan bir çalışmanın ortaya çıkardığı gibi "URU" (yani "şehir") determinatifini eklemiştir (del Monte - Tischler 1978, del Monte 1992).

Elimizdeki yazılı kaynaklarda 2000 kadar yer adı bulunmaktadır ve arkeolojik araştırmalar Geç Tunç Çağı'na ait çok sayıda yerleşim ortaya çıkarmıştır. Buna rağmen sadece çok az örnekte arkeolojik sit alanlarıyla şehirlerden bahseden yazılı kaynaklar arasında bir ilişki kurulabilmiştir. En önemlileri şunlardır: Boğazköy=Hattuša, Ortaköy=Šapinuwa, Maşat Höyük=Tapikka, ve Kuşaklı=Šarišša, Oymaağaç=Nerik ve Kayalıpınar=Šamuha gibi başka bazı sit alanları için kayıtlı tarihi yerleşmelerle muhtemel bir ilişkilendirme söz konusudur. Buna ilaveten Hitit coğrafya çalışmalarının kapsamı dahilinde birçok tarihsel tanımlama girişimi olmuştur (Gurney 1992, Mellaart 1993, Siegelová - Souček 1996: 243-253), fakat bunların hepsi belirli bir tereddüt payı içermektedir. Bu belirsizliğin sebebi, bugün bilinen arkeolojik sit alanlarının gerçekte var olmuş olanlarından, sadece bir kısmını temsil etmesidir. Dolayısıyla birçok durumda arkeologlar Kırıkkale'deki Büklükale (Matsumura 2010, 2011) gibi coğrafi manzarayı değiştiren yeni ve önemli yerleşmeler keşfetmiştir. Bir başka sorun, arkeologların şehir yapılanmalarını geniş şekilde tespit etmelerine izin verecek kadar incelenip belgelenen sit alanı sayısının sadece birkaç tane olmasıdır. Aslında sadece Boğazköy (Fig. 1), Alaca Höyük, Alişar ve Kuşaklı

* Abteilung für Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie, Historisches Seminar, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Robert-Koch-Straße 29, D-48149 Münster, dirk_mielke@yahoo.de.

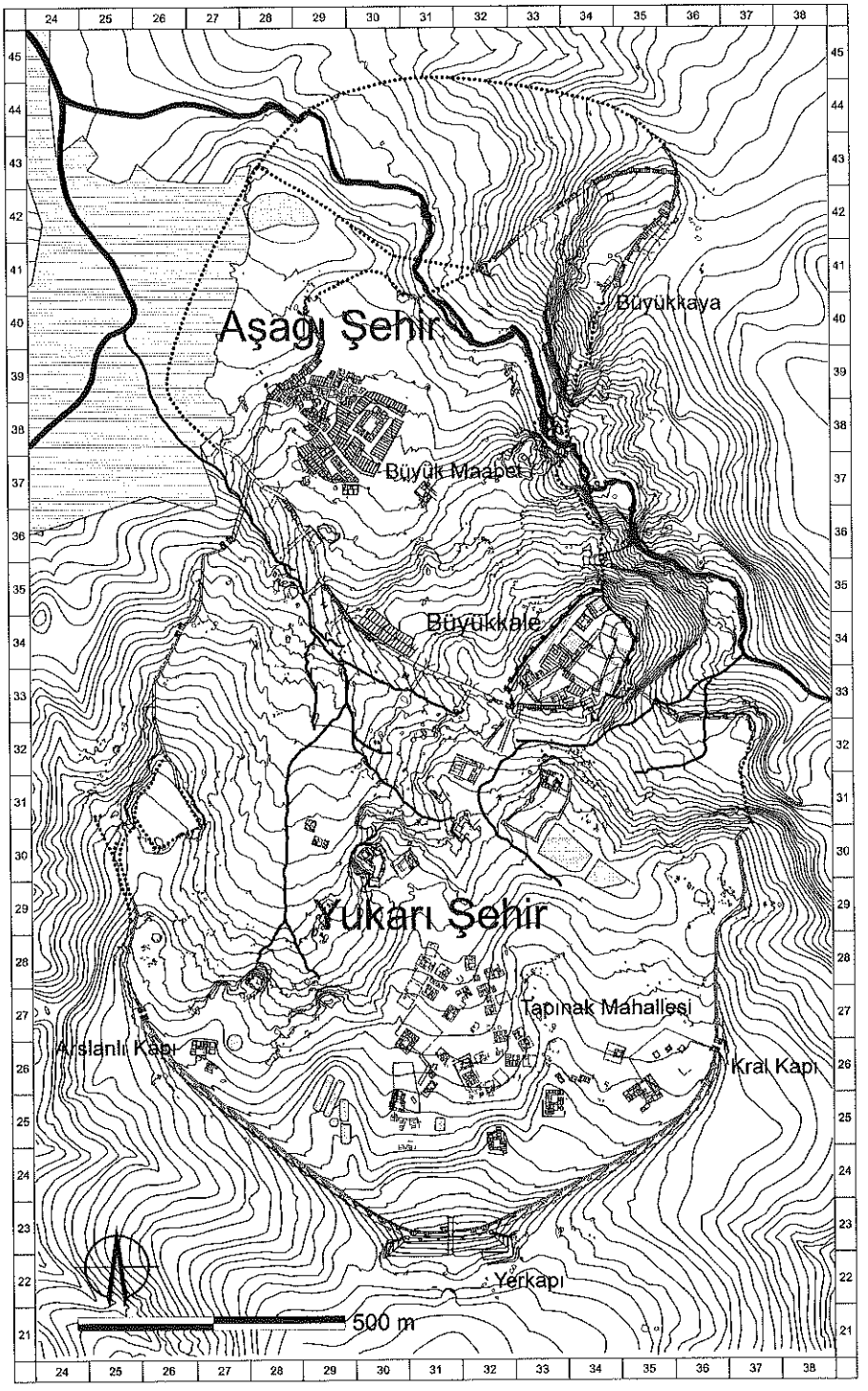

Fig. 1: Boğazköy/Hattuša'nın haritası

(Mielke 2011a, 2011b) örneklerinde bu durum geçerlidir. Büyük ölçekli jeofizik araştırmaları sayesinde Oymaağaç (Czichon *et al.* 2011) ve Uşaklı höyük (Mazzoni *et al.* 2010) kazıları gibi halihazırda yürütülen projeler şüphesiz Hitit şehir yaşamına ışık tutacaktır. Ancak bu noktada başkent Hattuša'nın istisnai ve özel bir durum arz ettiğini açıkça belirtmek gerekir (Schachner 2011). Bundan dolayı başkent hakkındaki gözlemleri öteki sit alanlarına uyarlama zorunluluğumuz yoktur.

Araştırmacılar Hitit yerleşimlerini sınıflandırmaya giriştiklerinde "höyük" (yerleşmenin devamlılığına işaret eder) ve "dağ şehri" (yeni kurulmuş bir şehri ifade eder) gibi çelişkili isimlendirmeleri sıklıkla kullanırlar (e.g. Bittel 1976: 105, Masson 1995: 65-64, Schirmer 2002: 205). Ancak bu terim çifti Hitit yerleşimlerini uygun şekilde tanımlamak için uygun değildir. Bunun yerine, ortak yapısal özelliklere odaklanmak daha anlamlıdır. Bu bağlamda Hitit şehirlerinin farklı dönem ve bölgelerden birçok insan yerleşmesiyle paylaştığı bazı evrensel özelliklere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Bu türden evrensel özellikler en büyük ve/veya en önemli yapı kompleksleri için yüksek alanların seçilmesidir. Yerleşimlerin iyi planlanmış organizasyonuna sıkça değinilir, ama Peter Neve'nin ifade ettiği şekliyle Hattuša Yukarı Şehri'nin özel planı (Neve 1996) ve Kuşaklı (Müller-Karpe - Müller-Karpe - Schrimpf 2009), Anadolu adına bir yenilik sergilese de yerleşimlerin sıkça değinilen iyi planlanmış organizasyonu esasen Hititlere özgü bir anlayışı yansıtmaz. Hitit şehirlerinin bir başka tipik özelliği, kendilerini çevreleyen coğrafyayla bilinçli şekilde bütünleşmeleri ve onu şekillendirmeleridir. Ancak Hitit şehirlerini değerlendirirken, Anadolu şehir yerleşmelerindeki gelişimin zaten daha önceki dönemlerde görüldüğü hesaba katılmalıdır (Düring 2011). Dolayısıyla geçmiş gelenekler birçok iz bırakmıştır.

Hitit şehir yerleşmelerinin coğrafya üzerindeki etkisi, yerleşimlerin fiziksel profilini tanımlayan tahkimat sistemleridir. Hitit tahkimatları yerel topografyaya ustaca adapte edilmiştir. Şartların uygun olduğu yerlerde muazzam setler inşa edilmiş ve şehir surları bunların üzerinde yükselmiştir. Bunun en muhteşem örneği şüphesiz Hattuša'nın en güneyinde bulunan ve en yüksek noktası olan Yerkapı'dır. Başkentin kendisi gibi surları da özel bir örnek teşkil eder, zira bir "mega şehrin" özelliklerini sergilemektedir (Mielke 2012). Tahkimat yapılarının özel düzenlemesi (Naumann 1971: 252-256, Mielke 2011a: 178-182) Hitit yerleşmelerindeki temel şehirsel özelliklerinden birini açığa vurmaktadır: Her yerde, sadece merkezi organizasyona sahip sosyo-politik yapılanmalardan kaynaklanabilecek, katı şekilde standartlaştırılmış mimari formlara rastlarız. Surlar "Kastenmauertechnik" (kezematlı duvar tekniği) ile meydana getirilmiş temellerin üzerine inşa edilmiştir. Kapılar iki masif kule ve bunların da arasında bir ya da iki odalı geçitlerden oluşur. Özgün Hitit

Fig. 2a-b: Boğazköy/Hattuša'daki Yerkapı poterninin fotoğrafı

niteliklerinden biri poternler, yani yüksek setlerin arasından ve surların altından geçen yalancı tonoz tekniğiyle örülmüş büyük taşlardan inşa edilmiş (Fig. 2a-b) geçitlerdir (Naumann 1971: 302-304, Miglus 2005). Poternlerin işlevi açıklanamamıştır ve sadece birkaç şehirde bulunurlar. Eski Yakın Doğu'da olduğu gibi şehir surları ve kapıları –askeri işlevleri bir yana– Geç Tunç Çağı Anadolu'sunda büyük bir sembolik öneme sahipti (Mielke 2011c, 2011d, Miller 2001). İktidar ve hükümdarlığı sergilemesine ilaveten kapılar, aynı zamanda ideolojik mekân ve sınır kavramlarının bir parçasıydı. Örneğin bu durum,

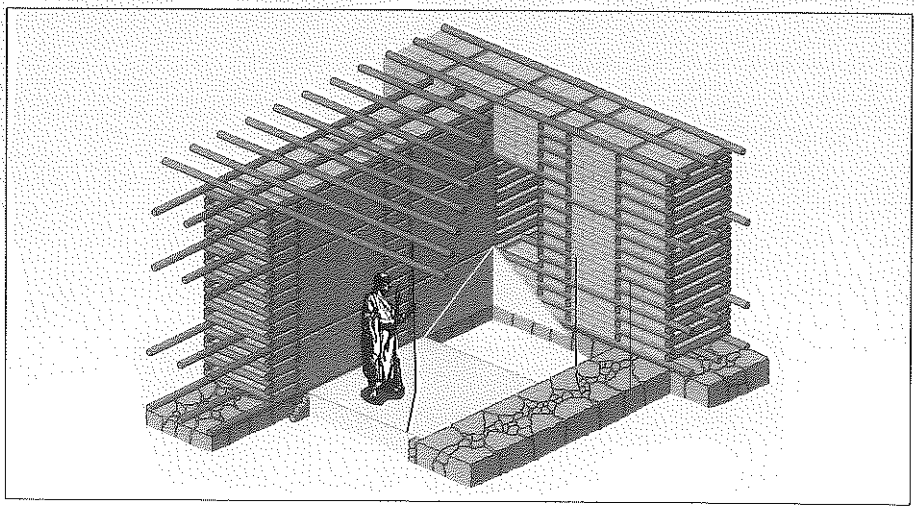

Fig. 3: Kamu binaları için kullanılan özel ahşap-kil tuğla tekniği (Mielke 2009, Fig. 9)

en çarpıcı şekilde daha önce bahsettiğimiz sur duvarları olan kule vazoları izlerken görülür. Hitit şehirlerinde tahkimatlara atfedilen sembolik anlam, cümleleri ciddi şekilde yeniden kurgulanmış olmasına rağmen I. Hantili'nin bir ifadesinde de açıktır: *"Önceki zamanlarda kimsenin Hatti Ülkesi'nde kurmadığı müstahkem şehirleri ben, Hantili kurdum. Hattuša'yı da ben, Hantili tahkim ettim"* (BoTU 20 III 12'-18' = KBo 3. 57; Neu 1974: 30). Arkeolojik kanıtlarla birlikte bu metin, Hititlerin daha önce Geç Tunç Çağı Anadolu'sunda görülmemiş ölçekte gerçekleştirdikleri yerleşim kurma faaliyetinin bilinçli ve siyasi doğasına tanıklık eder. Hititlerin şehirleri için yer seçerken en çok önem verdikleri husus kuşkusuz, coğrafi olarak erişilebilirlik ve stratejik unsurlardı. Dini kaygıların nasıl bir rol üstlendiği henüz açıklığa kavuşturulmamıştır.

Surların içinde ise Hitit şehirlerini en belirgin şekilde tanımlayanlar anıtsal saray yapıları ve tapınaklardı. Mimari açıdan bunlar "şehir yaşamının dayanak noktalarını" temsil ediyordu. Topografik olarak avantajlı yerlerde yapılıyorlardı ve birçok örnekte bu, yapay düzlükler açılarak coğrafyanın büyük çapta değiştirilmesini içeriyordu. Yapılar, MÖ 2. binyılda Anadolu'da büyük resmi binaların inşası için geliştirilmiş özel bir ahşap-kil tuğla tekniğiyle (Fig. 3) meydana getirilmiştir (Mielke 2009). Söz konusu özel inşa tekniğinin kullanılmasında başlıca etken görünüşe göre özellikle yeni ve büyük binaların maruz kaldığı acımasız deprem riskiydi. Hitit şehircilik çalışmalarındaki temel bir araştırma sorunu, arkeolojik olarak belgelenmiş yapılarla metinlerde geçen yapılar arasında bir bağ kurmaktır. Yazılı kaynaklarda genellikle "É" determinatifiyle gösterilen çeşitli özel yapı türleri vardır, ama her birinin belirli bir yapı tipini temsil etmesi gerekmez, zira bu terimler sıklıkla sadece tek

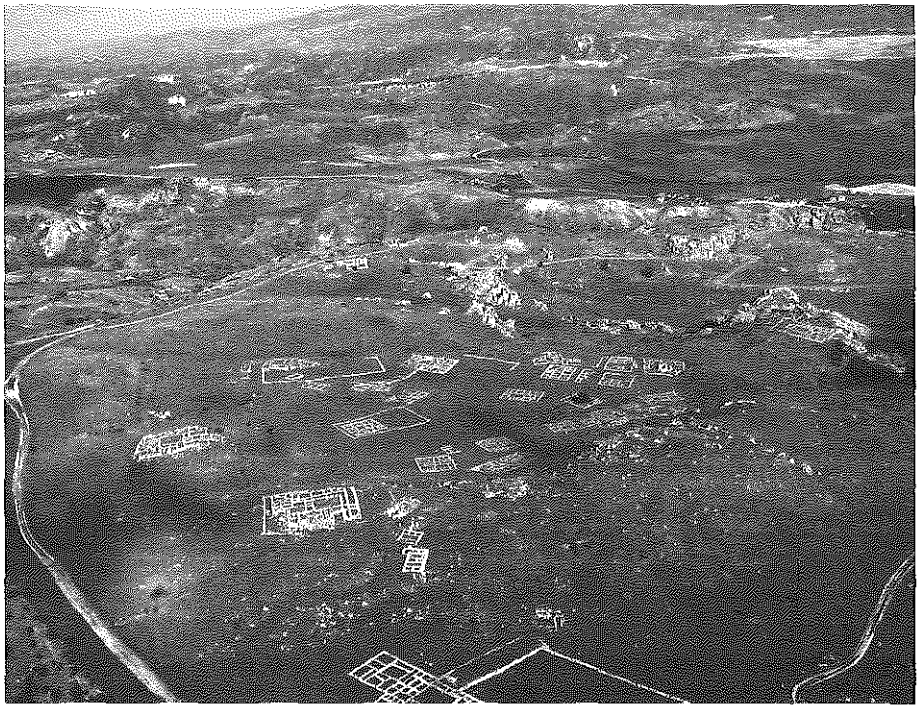

Fig. 4: Boğazköy/Hattuša'daki tapınak alanının hava fotoğrafı

odaları ya da binanın kendisinden ziyade kurumu temsil ederler. Bu belirsizliğe karşın anlaşılan Hitit yerleşmelerindeki bütün resmi yapıların ortak bir özelliği, başka yapılarla birleşmemeleri, bağımsız olmalarıdır.

İdare ve iktidar merkezi metinlerde "É.GAL" (yani büyük ev ya da saray) olarak geçer ve şüphesiz bir Hitit şehrindeki en önemli şehirsel ögedir (Güterbock 1974, van den Hout 2004, Mielke 2011a: 161-167). Saray olarak tanımlanmış arkeolojik kalıntılar bağımsız evler, kapılar, depolar gibi çeşitli yapılardan meydana gelen karmaşık binalardır. Bu durum Büyükkale'deki sıradışı kralî kale (kadar Maşat Höyük ve Alaca Höyük'te açıkça görülür. Tasarımın İnandıktepe'de kazılmış yapılarla temsil ettiği gibi Hitit soylularının taşra konutları için de kullanılmış olması ilginçtir (Mielke 2006). Hattuša'daki saray alanının kendine ait bir tahkimatı olması benzersiz konumundan kaynaklanıyordu muhtemelen, Ortaköy/Šapinuwa için de büyük ihtimalle aynı şey geçerliydi.

Saraylarının yanında tapınaklar da dini kurumların temsilcisi olarak Hitit şehrinin temel direklerinden biriydi. Özellikle Boğazköy/Hattuša'ya ve Kuşaklı/Šarišša'ya adeta tapınaklar hâkimdir (Fig. 4). Ancak arkeolojik açıdan bakıldığında, Alaca Höyük yapı kompleksinin "tapınak sarayı" olarak tanımlanmasında (Koşay-Akok 1966: 8-14 ve 121-128, Naumann 1971: 401-404) ya da Tarsus'da

kazılmış büyük Hitit mimari kompleksi için kullanılan terimlerin çeşitliliğinde olduğu gibi (Goldmann 1956: 49s., Naumann 1971: 404s.), saraylarla tapınaklar arasında kesin bir ayrım yapmak çoğunlukla zordur. Bunun sebebi "tanrıların sarayları" olarak (Naumann 1971: 451, Neve 1982: 140) tapınakların işlevsel ve dolayısıyla yapısal açıdan saraylarla benzerlik göstermesidir. Güncel görüşe göre sarayların karakteristik özellikleri –bir avlu etrafında toplanmış işlevsel binalar– tapınaklarda daha yoğun ve düzenli bir şekilde tekrarlanmasıdır (Mielke 2011a: 167-179). Ne var ki tapınağı bir kurum olarak düşünebileceğimiz gibi, aynı şekilde bir sarayın içinde özel bir yer de olabilir. Hitit arkeolojisini bekleyen acil işlerden biri mimari yapıların içindeki, işlevsel alanların niteliklerini daha ayrıntılı araştırmaktır.

Özelikle metinlerden sarayların ve tapınakların sadece yönetim, iktidar ve dini merkezler olmadıkları, ama aynı zamanda ekonomik faaliyetlerin odağı olarak "şehir hayatının üçüncü ayağını" meydana getirdikleri bellidir. Etrafını çevreleyen depo odaları ve özellikle de "güney bölge" olarak bilinen alanıyla Hattuša Aşağı Şehir'deki büyük tapınak bu durumu istisnai bir yolla sergiler (Naumann 1971: 460, Schachner 2011: 182-188), ancak Maşat Höyük sarayı gibi daha küçük yapı komplekslerindeki ekonomik alanlar da bu faaliyeti bize gösterir. Ortaköy/Šapinuwa'daki B Yapısı olarak bilinen depo yapısı, yönetim ve dinle ilişkili şehirsel ekonomik faaliyete dair bir başka etkileyici örnektir. Bu bağlamda, son yıllarda araştırma konusu olan ve şehirsel ekonomik faaliyetlerin çarpıcı bir belirtisi olarak özellikle büyük tahıl depolama tesislerini ve yapay göletleri (Fig. 5) vurgulamamız gerekir (Seeher 2000, Hüser 2007, Schachner 2011: 227-242, Mielke 2011a: 176-104). Bunların varlığı artık başka birçok yerleşimde de gösterilmiştir. Ancak üretken ticaretin, şehir ekonomisinin önemli bir öğesi olarak mevcudiyeti her şeyden önce yazılı kaynaklar tarafından belgelenir (Pecchioli Daddi 1982, Klengel 1996).

Başka resmi binaların varlığı Hitit şehirlerindeki arkeolojik araştırmalarla ortaya konulmuştur, fakat bunların özel işlevleri hakkında nispeten çok az kanıt vardır. Dolayısıyla örneğin Boğazköy/Hattuša'da, Büyükkale'nin güneyinde 3000'den fazla kil tabletin kazıldığı Batı yapısı (Fig. 1) görüldüğü kadarıyla bir arşiv olarak kullanılıyordu (Herbordt 2005, Herbordt - Bawanypeck - Hawkins 2011). Buna ilaveten arkeologlar Kuşaklı/Šarišša'da büyük bir yapıyı atlar için bir ahır olarak tanımlamışlardır (Müller-Karpe 2007) ve sonuç itibariyle başkentteki benzer bir yapıya aynı işlev atfedilmiştir (Mielke 2011a: 171). Öte yandan yazılı belgelerde geçen (Singer 1984) mühür evlerini (É ^{NA4}KIŠIB) bilinen herhangi bir yapıyla ilişkilendirme çabaları başarısız olmuştur.

Resmi karakterdeki yapıların aksine yaşam alanları arkeologların çalıştığı Hitit yerleşmelerinde gerektiğinden az temsil edilmektedir (Mielke 2011a: 173-

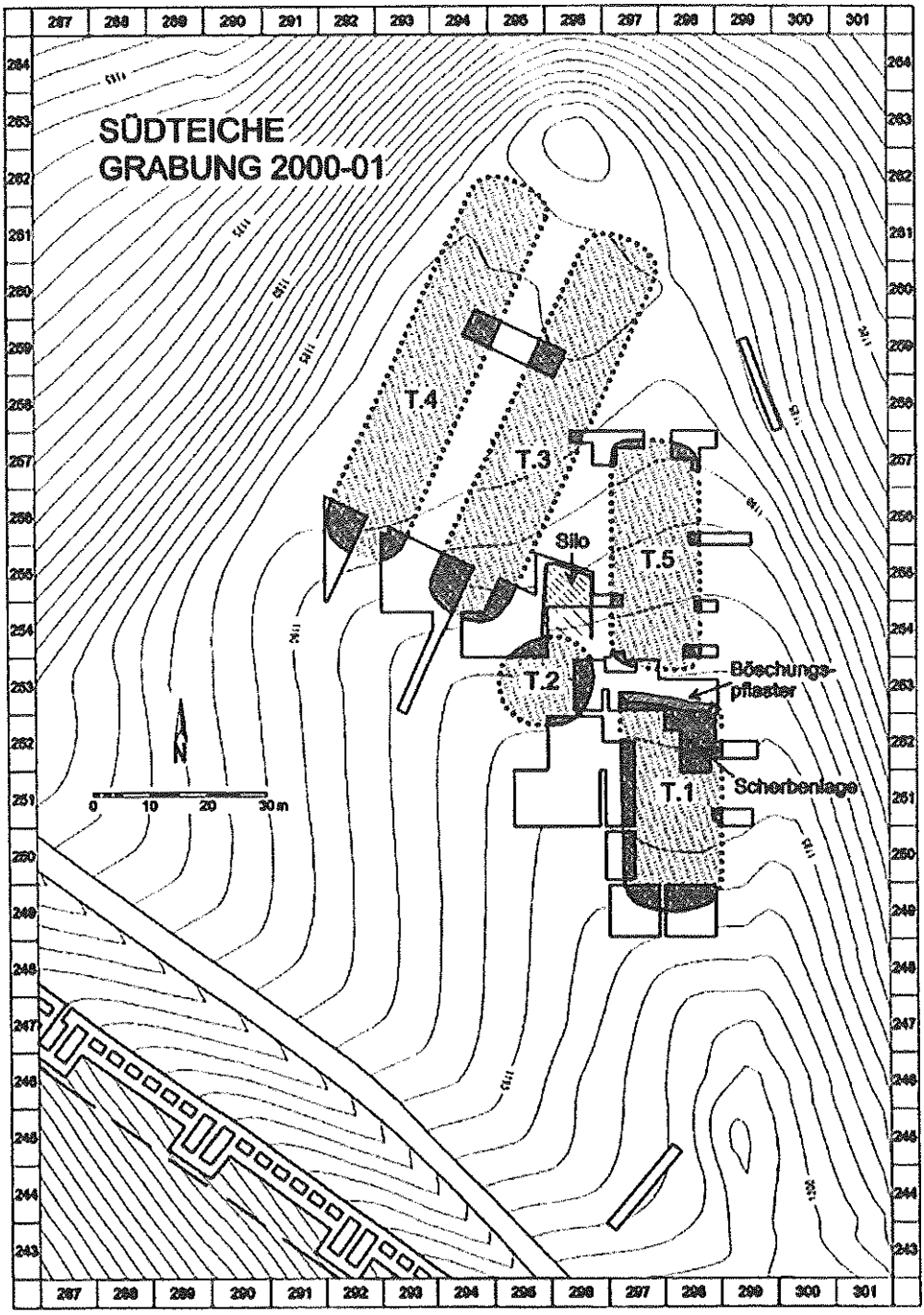

Fig. 5: Boğazköy/Hattuša'daki sur göletlere ait harita

174). Bugüne kadar sadece Boğazköy/Hattuša'daki Aşağı Şehir'de arkeologlar resmi yapılar bölgesinde yoğunluğu ve dar sokaklarıyla ayrılan büyük bir alanı kazabilmişlerdir. Elbette arkeolojik çalışmalarda Alaca Höyük ve Kuşaklı/Šarišša'da da meskenlere ait kalıntılara rastlanmıştır, ancak bunlar genel çıkarımlara varmak için çok yetersizdir. Bu sivil alanlar geçmiş araştırmalarda çok az ilgi görmüştür. Sokaklar ve yol ağları veya su temini ve atık su yönetimi gibi altyapı unsurları için de durum aynıdır. Sadece geçen birkaç yıl içinde bu alanda ilginç keşifler yapılmaya başlanmıştır (Hüser 2007, Schachner 2011: 124-131 ve 227-234) ve örneğin kamusal meydanların ne dereceye kadar varlık gösterdikleri halen belirsizliğini korumaktadır.

Hitit yerleşimlerinin boyutları, organizasyonu ve idaresiyle ilgili bilgilerimiz temel bulgulardan öteye geçmemektedir. Sadece birkaç yerleşimde şehir surlarının izlediği yolu bildiğimiz için büyüklükleri hakkında iyi bir fikrimiz vardır. Bu anlamda öne çıkan Hattuša'nın 181 hektarlık bir alan kapladığını biliyoruz. 18 hektarlık Kuşaklı/Šarišša on kat daha küçüktür, ama Hitit şehirlerinin ortalama büyüklüğünü daha iyi yansıtır. Ayrıca Boğazköy/Hattuša ve Kuşaklı/Šarišša'daki şehir surlarının hemen ötesindeki alanlar da Hitit yerleşmelerinin şehir konseptinde önemli bir rol oynamaktaydı. Dolayısıyla şehir surları yerleşimlerin gerçek sınırları değildi. Şehirlerin boyutları dışında nüfuslarına dair tahminler de sorunludur (Mielke 2011a: 183-184). Spekülasyonlar ve muğlak tahminler dışında şimdiye kadar bu meseleye dair inandırıcı girişimlerde bulunulmamıştır.

Hitit yerleşimlerinin organizasyonu ve idaresi hakkında bize bilgi sağlayanlar aslen metinlerdir (Siegelová 2001, Imparati 1999, 2002, Mielke 2011a: 185-186). Bu yüzden metinler memurların sıfatlarına ek olarak, onların görevlerine de atıfta bulunur. Örneğin bir tür vali olarak *"bütün saraylardan ve idari 'saraylardan' ve senin idari bölgendeki beylerin evlerinden..."* sorumlu olan *BĒL MADGALTI* (KUB 13.2 IV 13'-14'; von Schuler 1957: 51) gibi birkaç yüksek memur vardır. *HAZANNU* da genellikle idareci olarak eksik çevrilen önemli idari görevlere sahipti (Otten 1963). Görünüşe göre birkaç şehir yerel sülaleler tarafından yönetilmekteydi. Bu bireyler "XY şehrinin efendisi" olarak geçer ya da bazen "kral" unvanını da kullanırlar. Bütün bunlar Hitit Dönemi'nde bir bütün olarak yerleşim sisteminin muhtelif yatay ve dikey altbölümlerle birlikte, katı bir hiyerarşiye tabi olduğunu, Hattuša'nın da merkezde bulunduğunu göstermektedir. Hiyerarşi kapsamlıydı; bir toprak bağış belgesinde zikredilen çiftçi Tiwatapara'nın hanesi gibi yalıtılmış çiftlikleri bile içeriyordu (KBo V7 = CTH 223; Bryce 2002: 74-75). Arkeologlar henüz köyler, mezralar ya da çiftlikler gibi küçük ölçekli yerleşimleri çalışmamışlardır.

Yüzyıldan fazla süren yoğun araştırmalara rağmen Hitit şehirleri ve Hitit yerleşim sistemi hakkında bildiklerimiz epey sınırlıdır. Bir bütün olarak Hitit

şehirlerinde, özgün karakterleri her şeyden önce standart inşaat kuralları olan şehir yapıları hakkında kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Önceki gözlemlerimiz çerçevesinde bu alanda geriye hangi özelliklerin Hitit kaynaklı hangilerinin bölgelerüstü olgular ya da hatta evrensel etkenler olduğunu anlamak kalmaktadır. Bu aynı zamanda, "şehir yaşamının üç direği" dışında bir Hitit şehrini neyin oluşturduğu meselesini ortada bırakmaktadır ve bu soru sadece kısmen cevaplandırılmıştır. Şehir ihtiyacını neyin tayin ettiğine dair anlayışlar Hitit tarihi boyunca şüphesiz bir hayli değişmiş olmalıydı. Bütün ucu açık sorulardan bağımsız olarak Hitit şehirleri hiç kuşkusuz arkalarında duran siyasi ve sosyal yapıların bir yansımasıydı.

KAYNAKLAR

Bittel, K. 1976 *Die Hethiter*, München.

Bryce, T. 2002 *Life and Society in the Hittite World*, Oxford.

Czichon, R. M. – J. Klinger – P. Breuer – J. Eerbeek – S. Fox – E. Marinova-Wolff – H. Marquardt – H. von der Osten-Woldenburg – S. Reichmuth – S. Riehl – Th. Johannsen 2011 "Archäologische Forschungen am Oymaagac Höyük/Nerik(?) in den Jahren 2007-2010", *MDOG* 143: 169-250.

del Monte, G. F. – J. Tischler 1978 *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Répertoire géographique des textes cunéiformes, Bd. 6. TAVO Beih. B, 7, Wiesbaden.

del Monte, G. F. 1992 *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, Répertoire géographique des textes cunéiformes, Bd. 6/2. TAVO Beih. B, 7/6, Wiesbaden.

Düring, B. S. 2011 *The Prehistory of Asia Minor. From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies*, Cambridge.

Goldmann, H. 1956 *Excavations at Gözlükule, Tarsus. II. from the Neolithic through the Bronze Age*, Princeton.

Güterbock, H.G. 1974 "The Hittite Palace", P. Garelli (ed.), *Le Palais et la Royauté (Archéologie et Civilisation)*, XIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Paris: 305-314.

Gurney, O. R. 1992 "Hittite Geography: Thirty Years on", E. Akurgal – H. Ertem – H. Otten – A. Süel (eds.), *Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara: 213-221.

Herbordt, S. 2005 *Die Prinzen- und Beamtensiegel der hethitischen Großreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Boğazköy-Hattuša XIX, Mainz.

Herbordt, S. – D. Bawanypeck – J. D. Hawkins 2011 *Die Siegel der Großkönige und Großköniginnen auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Boğazköy-Hattuša XXIII, Mainz.

Hüser, A. 2007 *Hethitische Anlagen zur Wasserversorgung und Entsorgung*, Kuşaklı-Sarissa 3, Rahden/Westf.

Imparati, F. 1999 "Die Organisation des hethitischen Staates", H. Klengel, *Geschichte des Hethitischen Reiches*, Handbuch der Orientalistik, Abt. 1, 34, Leiden, Boston, Köln: 320-387.

2002 "Palaces and local communities in some Hittite provincial seats", K. A. Yener – H. A. Jr. Hoffner (eds.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*. Papers in Memory of Hans G. Güterbock, Winona Lake, Indiana: 93-100.

Klengel H., 1996 "Handwerker im hethitischen Anatolien", *AoF* 23: 265-277.

Koşay, H. Z. – M. Akok 1966 *Alaca Höyük Kazısı. 1940-1948 deki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor. Ausgrabungen von Alaca Höyük. Vorbericht über die Forschungen und Entdeckungen von 1940-48*, Ankara.

Masson, E. 1995 "La ville hittite", *Semitica* 43-44: 63-66.

Mazzoni, S. - A. D'Agostino - V. Orsi 2010 "Survey of the Archaeological Landscape of Uşaklı/Kuşaklı Höyük (Yozgat)", *Anatolica* 36: 111-163.

Matsumura, K. 2010 "Büklükale Kazısı 2009", *KST* 32, 4: 411-420.

2011 "Büklükale Kazısı 2010", *KST* 33, 4: 421-436.

Mellaart, J. 1993 "The Present State of Hittite Geography", M. Mellink – E. Porada – T. Özgüç (eds.), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors.* Studies in Honor of Nimet Özgüç, Ankara: 414-422.

Mielke, D. P. 2006 "Inandıktepe und Sarissa. Ein Beitrag zur Datierung althethitischer Fundkomplexe", D. P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie. Structuring and Dating in Hittite Archaeology, BYZAS* 4, Istanbul: 251-276.

2009 "Alte Paradigmen und neue Erkenntnisse zur hethitischen Holz-Lehmziegel-Architektur", M. Bachmann (ed.), *Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien*, Internationale Konferenz 13.-16 Juni 2007 in Istanbul. *BYZAS* 9, Istanbul 2009: 81-106.

2011a "Hittite Cities: Looking for a Concept", H. Genz – D. P. Mielke (eds.), *Insights into Hittite History and Archaeology, Colloquia Antiqua* 2, Leuven: 153-194.

2011b "Key Sites of the Hittite Empire", S. R. Steadman – G. McMahon (eds.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia. 10,000-323 BCE*, Oxford: 1031-1054.

2011c "Stadtmauer. B. Archäologisch.", *RlA* 13, Berlin, New York 2011: 80-85.

2011d "Stadttor. C. Archäologisch.", *RlA* 13, Berlin, New York 2011: 91-97.

2012 "Fortifications and Fortification Strategies of Mega-Cities in the Ancient Near East", R. Matthews – J. Curtis – M. Seymour – A. Fletcher – A. Gascoigne – C. Glatz – St J. Simpson – H. Taylor – J. Tubb – R. Chapman (eds.), *7 ICAANE. Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 12-16 April 2010, the British Museum and UCL, London, Vol. 1. Mega-cities & Mega-sites, The Archaeology of Consumption & Disposal, Landscape, Transport & Communication*, Wiesbaden: 74-91.

Miglus, P. A. 2005 "Poterne", *RlA* 10, Berlin, New York: 605-608.

Miller, J. 2011 "Stadttor (city gate). B. Philologisch. Bei den Hethitern.", *RlA* 13, Berlin, New York 2011: 88-91.

Müller-Karpe, A. 2007 "Die sogenannte „Karawanserei" von Kuşaklı-Sarissa. Von der Prospektion zur Rekonstruktion", M. Posselt – B. Zickgraf – C. Dobiat (eds.), *Geophysik und Ausgrabung. Einsatz und Auswertung zerstörungsfreier Prospektion in der Archäologie*, Rahden/Westf.: 111-119.

Müller-Karpe, A. – V. Müller-Karpe – A. Schrimpf 2009 "Geometrie und Astronomie im Stadtplan des hethitischen Sarissa", *MDOG* 141: 45-64.

Naumann, R. 1971 *Architektur Kleinasiens von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit*, 2nd Edition, Tübingen.

Neu, E. 1974 *Der Anitta-Text, StBoT* 18, Wiesbaden.

Neve, P. 1982 *Büyükkale. Die Bauwerke. Grabungen 1954-1966*, Boğazköy-Hattuša XII, Berlin.

1996 *Hattuša – Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, Mainz.

Otten, H. 1963 "Aufgaben eines Bürgermeisters in Hattuša", *Baghdader Mitteilungen* 3: 91-96.

Pecchioli Daddi, F. 1982 *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita*, Incunabula Graeca 79, Rome.

Schachner, A. 2011 *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München.

Schirmer, W. 2002 "Stadt, Palast, Tempel. Charakteristika hethitischer Architektur im 2. und 1. Jahrtausend v. Chr", Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*, Bonn: 204-217.

Seeher, J. 2000 "Getreidelagerung in unterirdischen Grosspeichern: Zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. am Beispiel der Befunde in Hattuša", *SMEA* 42, 2: 261-301.

Siegelová, J. 2001 "Der Regionalpalast in der Verwaltung des hethitischen Staates", *AoF* 28.2: 193-208.

Siegelová, J. – V. Souček 1996 *Systematische Bibliographie der Hethitologie 1915-1995*, Prag.

Singer, I. 1984 "The AGRIG in the Hittite Texts", *AnSt* 34: 97-127.

Süel, M. 2001 "Ortaköy – Şapinuwa 'B' Binası", G. Wilhelm (ed.), G., *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999, Wiesbaden: 679-684.

van den Hout, T. P. J. 2004 "Palast. A. VII. Bei den Hethitern", *RlA* 10, Berlin, New York: 227-229.

von Schuler, E. 1957 *Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte, AfO* Beih. 10, Graz.

Wirth, E. 1997 "Kontinuität und Wandel der orientalischen Stadt. Zur Prägung von städtischem Leben und städtischen Institutionen durch jahrtausendealte kulturraumspezifische Handlungsmarken", G. Wilhelm (ed.), *Die orientalische Stadt. Kontinuität, Wandel, Bruch*, 1. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 9.-10. Mai 1996 in Halle/Saale, Saarbrücken: 1-44.

Hattuša, Hitit İmparatorluğu'nun Başkenti

ANDREAS SCHACHNER*

Bugün Çorum İli'nin Boğazkale İlçesi yakınlarında yer alan ve MÖ 2. binyılda Orta Anadolu'da oluşan Hitit İmparatorluğu'nun başkenti Hattuša'nın bulunduğu bölgede, yerleşik tarım topluluklarının ilk izleri MÖ 6. ile 4. binyılları arasında karşımıza çıkmaktadır. İç Anadolu steplerinin kuzeyindeki birçok bölgede olduğu gibi, Boğazkale'nin bulunduğu Budaközü vadisinde de küçük ve nispeten kısa süreli iskân edilen alanlar, insanların ilk yerleşim yerleri olarak görülür.

Orta Anadolu'nun güney bölgelerinden çok farklı olan ekosisteme uygun yaşam stratejilerinin geliştirilmesi, özellikle son yıllarda Dr. Schoop tarafından Boğazköy Kazıları şemsiyesi altında gerçekleştirilen Çamlıbel Tarlası çalışmalarından elde edilen bulgularla görülmüştür (Schoop 2011). Buradaki çalışmalar Kalkolitik Dönem içerisinde bölgesel bir kültürün kendine özgü özellikleriyle şekillendiğini göstermektedir. Bu dönemde, az sayıda taş temelli evlerden oluşan küçük yerleşimler, ovalarda değil platolarda yer almaktaydı. İnsan toplulukları, tarım ve hayvancılığın yanında bölgesel hammaddeleri de kullanarak özellikle madencilikle uğraşmaktaydı. Yerleşimlerin çevresindeki kaynakların ve tarım alanlarının verimliliği kısa sürede tükendiği için, bu tarz yerleşimler, çok uzun bir süre kullanılamamıştır. Koşullar yaşam şartlarına yeterli gelmediğinde bu basit planlı yerleşimler terk edilmiş, aynı bölgede yeni bir iskân alanına taşınılmıştır. Bu nedenle Anadolu'daki birçok bölgede görülen tipik höyük tarzı yerleşimler buralarda karşımıza çıkmamaktadır.

MÖ 3. binyılda Boğazköy ve yakın çevresindeki kültürel gelişme henüz tam anlamıyla bilinmese de, aynı binyılın en sonlarında Boğazköy'de yeni bir yerleşimin kurulmasıyla bölgenin tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır (Fig. 1). Bu yerleşim, öncekilerden farklı olarak uzun ömürlü ve çok daha büyük olmasının yanı sıra, aynı yerleşim içerisinde ilk kez görülen değişik mimari formlarla da dikkat çekmektedir. Kesintisiz gelişen bu yerleşim, yaklaşık 500 sene sonra Hitit başkenti olacak şehrin çekirdeğini oluşturmaktaydı (Schachner 2011a; Schachner 2012b). Özellikle konut mimarisinin zaman içerisinde çok fazla de-

* Doç. Dr., Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, İnönü Cad. No: 10, TR-34437 İstanbul, schachner@istanbul.dainst.org

Fig. 1: Boğazköy-Hattuša'nın kuzeyden havadan genel görünümü. Ön tarafta Büyükkaya, sağ tarafta Aşağı Şehir ile Büyük Mabet ve resmin arka kısmında Yukarı Şehir yer almaktadır.

ğişim göstermeden yüzyıllar boyunca Hitit dönemine kadar aynı formlarda kullanılması, Hitit maddi kültürünün kökenlerinin bu yerleşime dayandığına işaret etmektedir (Schachner 1999; Neve 1979). Kendinden önceki mimari formlara paralel konutların kullanım şekillerini de uzun bir süre devam ettiren Hititlerde, ancak MÖ 16. ve 15. yy'daki bir imparatorluğun başkenti ve metropolü olmasıyla birlikte yeni özgün formlar, kent insanlarının ihtiyaçlarına göre ortaya çıkmış ve kullanılmaya başlanmıştır (Schachner 2006: 160-163; Neve 1979).

MÖ 3. binin son çeyreğinde Anadolu'yu kapsayan ve komşu bölgelerle bağlantılı, hem hammadde hem de bilgi içeren bir alışveriş sisteminin oluşturulduğunu, özellikle Alaca Höyük'teki zengin Bey mezarlarından elde edilen ve benzer pek çok buluntudan anlamaktayız. MÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında ise, Anadolu'daki bu ticaretin özellikle Assurlu tüccarlar öncülüğünde kurumsallaştırıldığı ve bütün Anadolu'yu kapsadığı, yazılı kaynaklardan ve başka maddi kalıntılardan anlaşılmaktadır (Lumsden 2008; Alparslan 2010). Assurlu tüccarlar, Anadolu'ya kalay ve özel kumaşlar getirerek Anadolu ile Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'yı birbirine bağlayan, Anadolu madenlerini güneydeki kültürlere aktaran bir ağ oluşturmuşlardır. Assurlu tüccarlar bu ağın en önemli noktalarında, kendi dillerinde liman, yani kervanların vardıkları limanlar anlamına gelen "Kārum" adında ve Anadolu kentlerinin kenarlarında yer alan yerleşimlerde yaşamaktaydı. Boğazköy'de, esas Hatti şehrinin

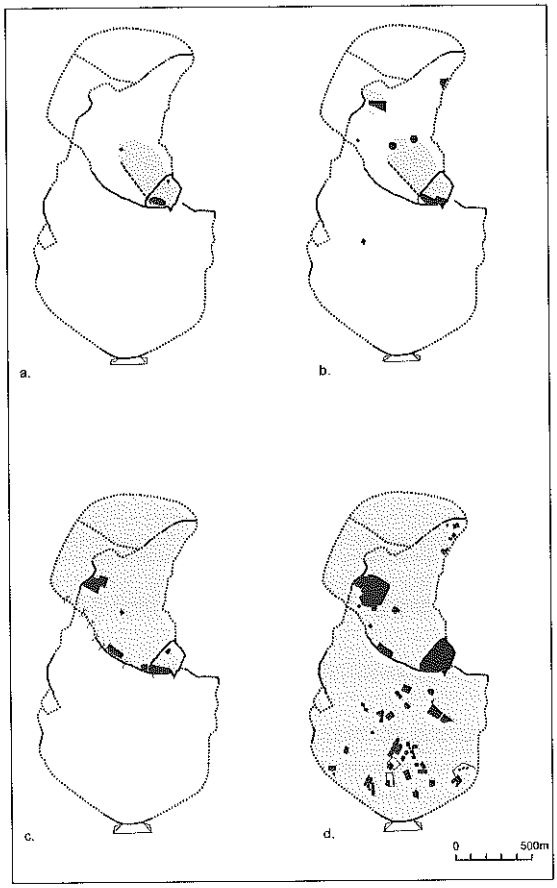

Fig. 2: Boğazköy'de MÖ 3. binyılın sonundan itibaren Hitit İmparatorluğu'nun sonuna kadar yerleşimin gelişmesini şematik olarak gösteren harita. a) yak. MÖ 2100/2000; b) yak. MÖ 1700'e kadar (Kārum Dönemi); c) Eski Hitit Dönemi (yak. MÖ 1550/1530'a kadar); d) Hitit İmparatorluğu (yak. 1200/1180'e kadar).

hemen batısında, yüzyıllar sonra Hitit şehrinin Aşağı Şehir olarak adlandırılacak kısmındaki geniş bir terasta Kārum Hattuš olarak bilinen bir yerleşim tespit edilmiştir (Schachner 2012b, 2011b: 56-68). Dönemin Akkadça çiviyazılı metinlerinden ilk kez öğrendiğimiz yerleşimin bu adı, Sümerce "gümüş" anlamına gelen KÙ.BABBAR ideogramıyla yazılmaktaydı. Yerli Hattice okunuşu bilinmese de kullanılan çiviyazılı işaretlerden, şehrin adının muhtemelen gümüş ile yapılan ticaretle bağlantılı olduğu düşünülmelidir.

Kārum Dönemi'nde Hattuš olarak bilinen şehir, batısındaki kārum mahallesiyle birlikte pekçok farklı yapılardan oluşan ve neredeyse Eski Hitit Dönemi'ndeki ile aynı büyüklükte bir yerleşimdir (Fig. 2). Bu dönemde Hattuš beylerinin Büyükkale üzerinde surla çevrili olabilecek bir alanda iskân ettikleri düşünülmektedir. Aşağı Şehir'de ayrı bir alanda yaşayan Assurlu tüccarların mahalleleri de yapılan kazılarla kısmen açığa çıkarılmıştır. Bu alandaki şehir organizasyonu ve konutların mimarisi çağdaş kentlerde rastlanan örneklere hem plan hem de kullanım itibarıyla yakından benzemektedir (Figs. 3-4). Şimdiye kadar mabet ya da anıtsal idari yapılar bulunmasa da şehrin birçok yerinde değişik mimari formların tespit edilmesi, karmaşık ve hiyerarşik bir toplumsal yapının yansıması olarak da yorumlanabilir (Schachner 2012b; Schachner 2011b: 56-68).

Eski Tunç Çağı ile Kārum Dönemi hatta Eski Hitit Dönemi'nde Hattuša şehrinin yüzölçümünde fazla bir farkın olmadığı bilinmektedir (Fig. 2). Bu

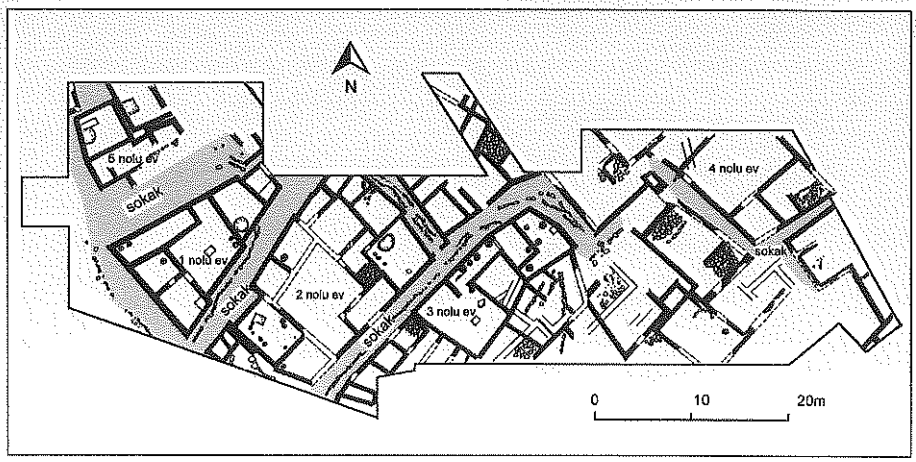

Fig. 3: Kārum Hattuš'un kuzeyinde açığa çıkartılan yerleşim.

da şehrin maddi kültürünün ve ekonomik temellerinin fazla değişmediğine işaret etmektedir. Eski Hitit Dönemi yerleşiminin daha önceki yerleşimlerle maddi kültür bakımından yakın bir ilişkide olduğunu ve buradaki kültürel kalıntıların üzerinde geliştiğini elde edilen bulgularla söylemek mümkündür.

Eski Tunç Çağı'nın sonundan Hitit Dönemi'ne kadar olan kültürel süreç, Anadolu'da kesintisiz olarak sadece Boğazköy'de takip edilebilmektedir. Uzun bir süre "Anitta Metni"ne dayanarak lanetlendiği söylenen Kārum Dönemi kenti ile ilk Hitit kralı I. Hattušili tarafından, "sözde" yeniden kurulan şehir arasında, yerleşimin neredeyse bir yüzyıl boyunca kullanılmadığı düşünülmüştür (Bittel 1983: 58). Yazılı metinlerde Anitta'nın laneti şu şekilde geçmektedir:

> *"Ve ben Hattuša'yı fırtınalı bir gecede aldım, ne var ki burada elime geçen bir şey olmadı. Kenti yaktıktan sonra yabani otlar ektirdim. Benden sonra kral olacaklardan her kim, Hattuša'yı yeniden canlandırırsa göklerin Fırtına Tanrısı onun belasını versin"* (çeviri: A. Dinçol).

Ancak yeni arkeolojik verilerin ışığında Anitta'nın lanetinin ne kadar süre geçerli olduğu düşüncesi tekrar değerlendirilmelidir. Hem son yıllarda bulunan yazılı belgeler hem de maddi kültürün izleri ve karbon tarihlendirmeleri, her iki dönem arasında belki uzun bir zaman olmadığını göstermektedir (Schachner 2011b: 56-68). Yazılı kaynaklardaki efsanevi aktarımlara karşın, elimizdeki ipuçları Neša (bugünkü Kültepe) kralı Anitta'nın MÖ 1750 civarında Hattuš'u fethetmesinin ardından, burada kısmen tahrip edilmiş bir yerleşimin öncekinden daha küçük bir ölçüde yaşamına devam ettiğine işaret etmektedir.

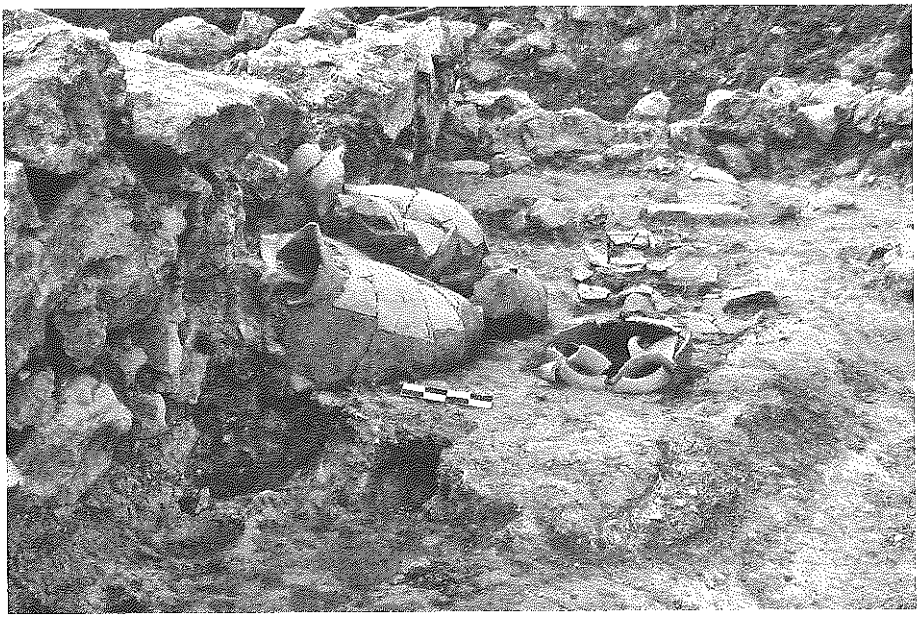

Fig. 4: Kārum Hattuš'un güneyinde yangınla tahrip olmuş binadaki eşyalar

Yazılı kaynaklara göre, kökeni aslında Kušara kentinde olan Hitit hanedanlığının ilk resmi kralı I. Hattušili, Boğazköy'deki yerleşimi (Fig. 1), MÖ 1650'den sonraki yıllarda olumlu stratejik konumu nedeniyle kendine başkent seçmiş olmalıdır (Schachner 2012b, 2011a, 2011b). "Hattušalı" anlamına gelen bir ismi kendine seçen kral, artık Hititlerin Hattuša'sı olan kentte, Orta Anadolu'da ilk kez bu kadar güçlü bir devletin kuruluşunu ilan etmiştir. Arkeolojik veriler göz önünde tutulursa Eski Hitit Dönemi'nde maddi kültürün (örneğin; mimari ve keramik) daha önceki dönemlerden kesintisiz geliştiği görülür. Dolayısıyla Hitit döneminin başlaması ilk olarak sadece çiviyazılı kaynaklardan bilinen iktidarın değişmesiyle anlaşılmaktadır. Kültürel anlamda çok belirgin bir yeniliğin yaşanmadığı dönemin kalıntılarından belli olmaktadır. Hitit egemenliğinin ilk yüzyılında bile gelecekteki anıtsallığa işaret eden nitelikte ve şehrin tümünü kapsayan bir sur sistemi (Fig. 5) ve onunla ilişkili olan Kesikkaya'nın güneyindeki anıtsal yapı ile büyük bir buğday ambarının inşa edildiğini görmekteyiz. Elimizdeki karbon tarihlendirmeleri bu geniş çaplı ve bütün şehri kapsayan projenin en azından bir kısmının bir ihtimalle Hantili adlı kralın döneminde (yaklaşık MÖ 1600 yıllarında) kendisinin de bir metinde anlattığı gibi gerçekleştiğini gösterir (Seeher 2010: 28-32).

Hitit Dönemi'nin başında şehrin mahallelerinin düzenlenmesinde ve konut şekillerinde köklü bir değişiklik henüz izlenmemektedir (Neve 1979). Yerleşimin fiziki yapısındaki gelişmeler yavaş ilerlemesine rağmen, kral I.

Fig. 5: Eski Hitit Dönemi'nde kurulan ve şehrin tümünü çevreleyen sur sisteminin şehir kapılarından birinin havadan görünümü

Hattušili döneminde devlet düzeyinde kullanılmaya başlanan çiviyazısıyla birlikte, Hitit kültürünün dini, siyasi ve idari kuralları koyulmaya başlanmıştır.

Eski Hitit Dönemi'nde Anadolu beyliklerinin tipik bir şehri görünümünde olan Hattuša'da, kenti eşi benzeri olmayan bir metropol haline getiren değişiklikler, MÖ 16. yy'ın ortalarında net bir şekilde görülmeye başlanır. Bu dönem sadece Hattuša'da değil bütün Hitit ülkesinde temelli bir değişim sürecidir (Schachner 2009, 2010). Orta Anadolu'da, Kārum Dönemi'nin kültürel izlerinin Eski Tunç Çağı'ndan itibaren sürekli yerleşim olarak kullanılan höyüklerde de görülmesi, yerleşim sisteminde daha önceki dönemlere göre bir farklılığın olmadığını gösterir. Ancak Hitit Dönemi'ne gelindiğinde önemli bir değişiklik görülür: daha önce iskân edilmiş pek çok höyükte (örneğin; Kültepe, Acemhöyük, Konya-Karahöyük gibi) biten yaşam, MÖ 16. yy'ın ikinci yarısında yeni kurulan birçok yerleşimde (örneğin; Kuşaklı, Ortaköy ve benzeri Orta Hitit Dönemi şehirleri) devam etmeye başlar.

Hattuša'nın yanı sıra bu gelişmenin en belirgin örneği, önceden planlanarak inşa edilmiş Kuşaklı şehridir (Müller-Karpe 2006). Henüz sadece birkaç yerleşimden anlaşılan bu değişiklikler, Hitit Devleti'nin, Orta Anadolu'da yepyeni bir yerleşim anlayışıyla birçok şehir kurduğunu ve böylece imparatorluğun çekirdeğini kapsayan özgün bir yerleşim sistemi oluşturduğunu göstermektedir. Birçok yeni kurulan Hitit kentinde görülen büyük hububat depoları ve su barajları, daha önce görülmemiş sağlam bir ekonomik temele dayalı olup

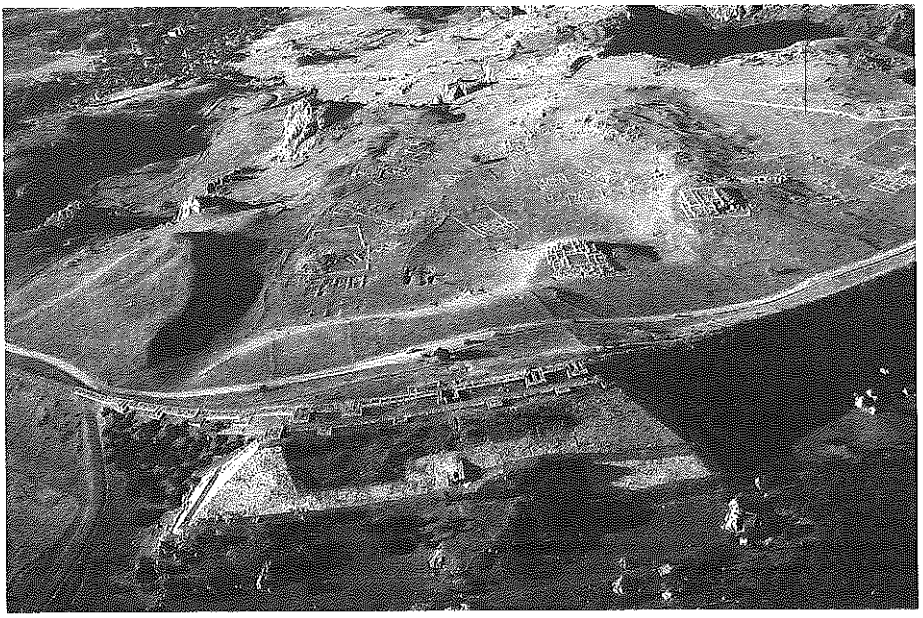

Fig. 6: Yukarı Şehrin havadan genel görünümü

su ve hububat üzerindeki kontrolün sağlanmasıyla Hitit devleti için iktidarın teknik bakımdan temelini oluşturmuştur (Schachner 2009, 2010).

Başkent Hattuša'da bu süreç özellikle MÖ 16. yy'ın ikinci yarısında başlayan, şehrin güneye doğru genişlemesinde izlenebilir. Bu gelişmelerle şehrin yüzölçümü sadece ikiye katlanmamış (Fig. 2), aynı zamanda kazanılan alanda daha önce hiç görülmemiş bir planlama anlayışıyla doğal topografya kullanılarak, işlevlerine göre birbirinden ayrı birçok mahalle de kurulmuştur. Hattuša bu dönemde Anadolu modelli bir kentten, uluslararası düzeyde hareket eden bir imparatorluğun metropolüne dönüşmeye başlar (Schachner 2011a).

Bu planlama anlayışının en belirgin örneği Yukarı Şehrin ortasında büyük bir doğal çanakta kurulan tapınak mahallesidir (Fig. 6). Düzgün planlanmış sokaklarda yer alan iki düzineden fazla mabet, Yukarı Şehrin çekirdeğini oluşturmaktadır. Burada tespit edilen kutsal yapılar, Hititlerin tapınak mimarisini özgün bir şekilde geliştirdiklerine dair en belirgin örneklerdir (Müller-Karpe 2003). Zamanla düzgün olmayan planlardan olağanüstü bir simetriye doğru değişen yapılar, anıtsal bir giriş, geniş ve en azından bir tarafında revaklı bir avlu ve kutsal oda(lar)dan oluşmakta ve pek çok şehirde yer alan tapınaklarda genellikle benzer plan uygulanmaktadır. Bu şekilde planlanmış tapınakların en eskileri, belirgin ve uzaktan algılanabilen doğal teraslarda kurulmuş olup daha sonra çanağın düzlüğünde kurulan sokak düzeni ve ona bağlı olan tapınaklar için belli referans noktaları oluşturmuşlardır.

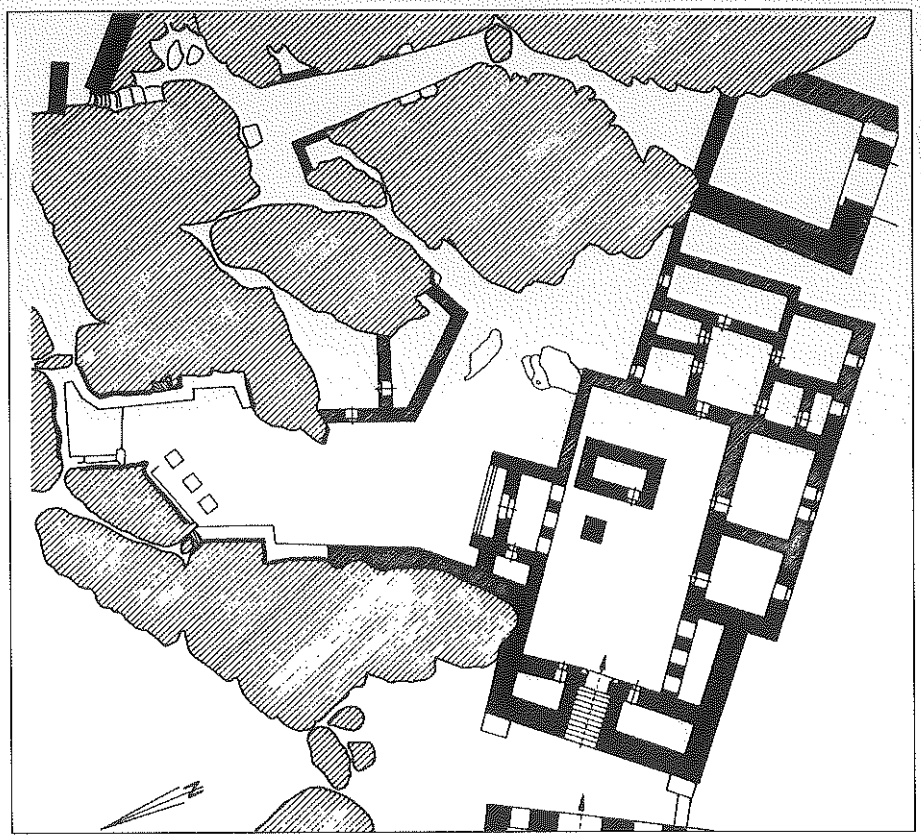

Fig. 7: Yukarı Şehrin genel planı

Hitit Dönemi Yukarı Şehri –ya da Yeni Şehir– sadece tapınaklardan oluşmamaktadır (Fig. 7). Tapınak mahallesinin hem güneybatısına hem de doğusuna doğal teraslar halinde değişik ebatlarda suni su hazneleri yerleştirilmiştir. Mevsimsel farklarla yükselen ve alçalan taban sularını, bu yapıları doldurmak için kullanan Hitit mimarları böylece, daima varolan kuraklık tehlikesine karşı etken bir mücadele yöntemi geliştirmişlerdir (Wittenberg-Schachner 2012). MÖ 16. yy'ın ikinci yarısından sonra Hattuša ve pek çok başka Hitit kentinde görülen bu tür yapılar, aynı zamanda ortaya çıkan büyük hububat depolarıyla birlikte İç Anadolu'nun coğrafi eksikliklerinin dengelenmesini sağlamıştır (Schachner 2009, 2010). Bu tür tedarik yapıları, Hititlerin yeni kentleşmesinin temellerinden birini oluşturmaktadır.

Yukarı Şehrin tümüne bakacak olursak bu alanda ilk kuruluştan itibaren resmi yapıların ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır (Figs. 8-9). Bahsi geçen tapınak ve tedarik yapılarının yanı sıra özellikle bu şehir alanında bulunan kayalıklarda görülen çeşitli yapılar bu gruba girer (Schachner 2011c). Yenicekale

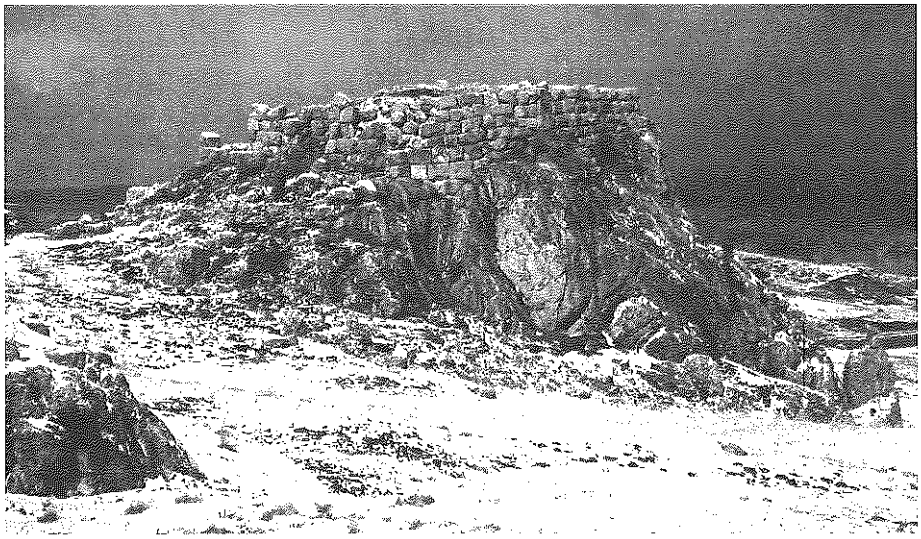

Fig. 8: Belki bir ^{NA4}*hekur* olan Yenicekale

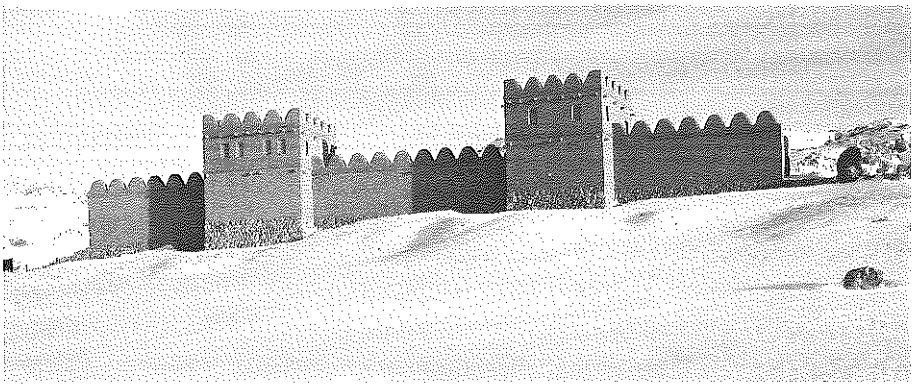
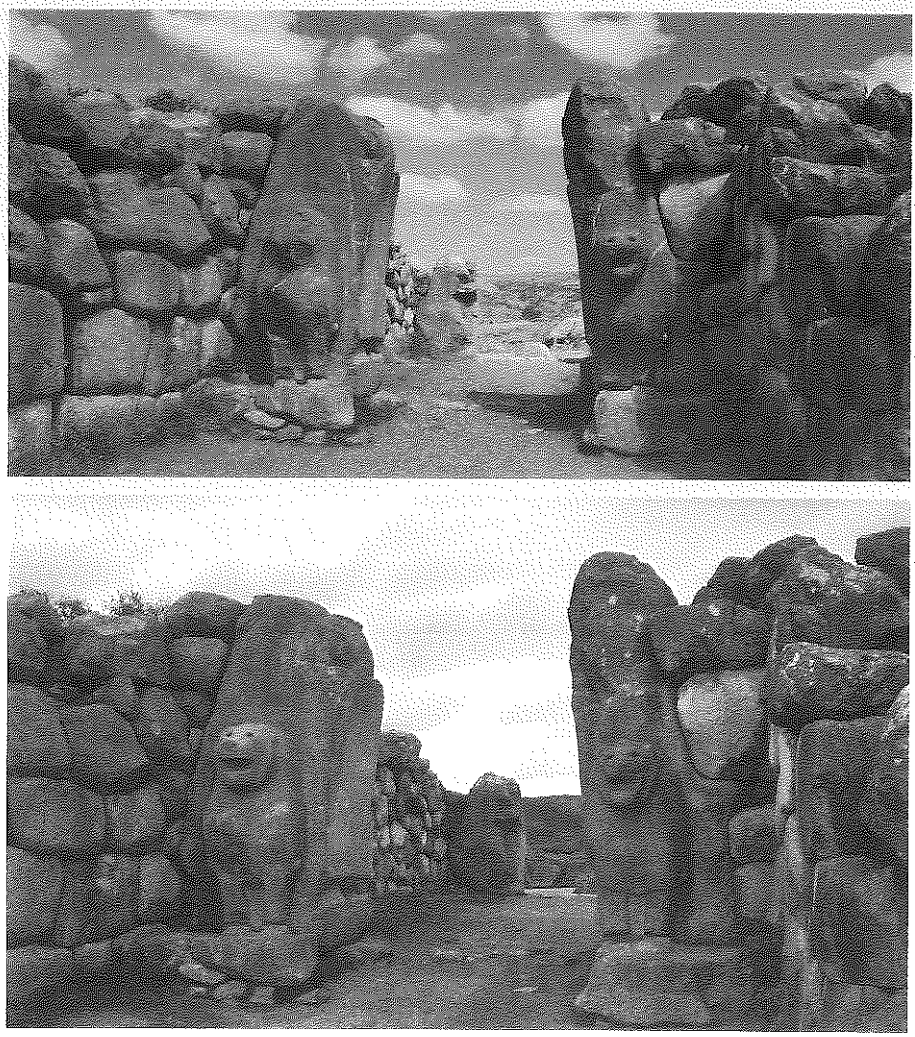

Fig. 9: Rekonstrüksiyonu yapılan şehir surları. Hitit surlarının dönemindeki görünümünü gerçekçi bir biçimde yansıtmaktadır.

(Fig. 8), Sarıkale ve Taanıkkaya'daki yapılar değişen planları nedeniyle farklı fonksiyonlara sahip olsalar da yapı tekniği ve kuruldukları yerler itibarıyla, devletsel işlevlere sahip oldukları tartışılamaz; Sarıkale ile 7 no.lu tapınak ve benzer bir şekilde Yenicekale ile 30 no.lu tapınak arasında yakın ve açıkça planlanmış ilişkiler de görülür.

Bu yapıların çoğunun işlevlerine dair henüz net bilgilere sahip değilsek de, özellikle Yenicekale'nin (Fig. 8), işlevi netlik kazanan Nişantepe'yle olan mimari benzerlikleri nedeniyle, kralların ölü ve ata kültünde önemli bir rol oynayan ^{NA4}*hekur* olarak adlandırılmış yapı olma ihtimali kuvvetlidir (Schachner 2011c). Hattuša'yı öteki Hitit şehirlerinden belirgin bir şekilde ayıran bu tür mimari örnekler, özellikle Yukarı Şehir'de görülür.

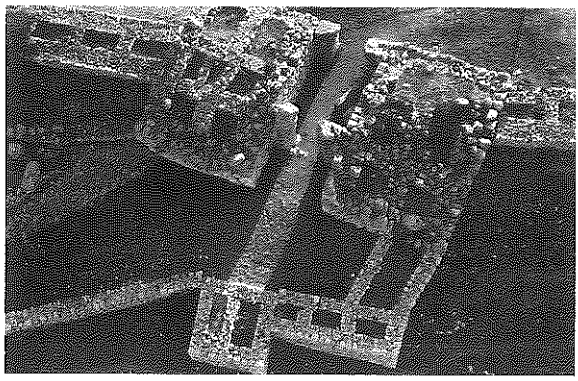

Fig. 10 a-b:
(a) Yukarı Şehir'in batı kısımında bulunan Arslanlı kapının restorasyon öncesi hali ve
(b) kapının tahribatı sırasındaki yangınla yok olan arslan başının yeniden inşa edilmiş sonraki hali

Fig. 11:
Kral Kapısı olarak adlandırılan şehir kapısının havadan görünümü

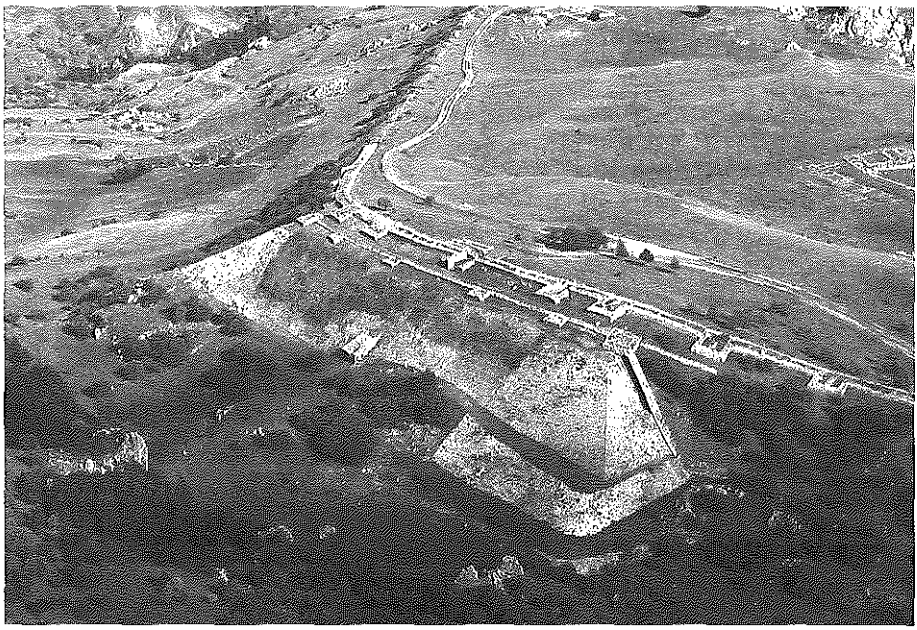

Fig. 12: Hattuša şehrinin simgesel tacı: Yerkapı

Şehir surları, yine yüksek bir simgesel değer ve öneme sahip bir başka yapı örneğidir (Fig. 9). Savunma gereğinin yanı sıra bu yapıt, özellikle Yukarı Şehrin kapıları, başka hiçbir yerde görülmeyen, üstü yuvarlatılmış geçişlerle Hitit krallarının imkânları ve başarılarını açık bir şekilde ve herkesin geçmesi gerektiği bir yerde ortaya koymaktadır (Fig. 10-11). Bu kapıların aynı zamanda bayram alaylarında önemli geçişler olarak kullanıldığı da düşünülmektedir. Hitit inanç dünyasında bu kapılar, şehrin içindeki tanrıları ve onların adına hareket eden kralların kurduğu medeni düzeni şehrin dışındaki kaostan koruyarak geçişleri sağlamaktadır. Bu yapıların önemi, şehrin en yüksek yerinde, hem mesken alanlarına hem de tüm çevreye hâkim olan ve böylece Hitit medeniyetinin içe ve dışa doğru yönelimini simgeleyen, bir bakıma şehrin tacı olan Yerkapı ile açıkça gösterilmektedir (Schachner 2011b: 163), (Fig. 6, 12).

Kaya kütleleri üzerindeki yapılar, geçitlerin üstü yuvarlatılmış şehir kapıları, 30'u aşkın tapınaktan oluşan bir mahalle ve Yerkapı gibi yapılar şimdiye kadar bilinen öteki Hitit şehirlerinde görülmeyen bina türleri arasındadır. Hem anıtsal mimari teknikleri hem de işlevleriyle ilgili ipuçları, bu tür yapıların, Hitit devlet anlayışıyla yakından ilgili işlevlerinin olduğunu ve devletin gücünü simgeleyerek Hitit kültürünün ideolojik temeliyle, ortak bir mantalitenin oluşmasında ve belki en önemlisi kralın meşruluğu için önemli bir rol oynadıklarını göstermektedir.

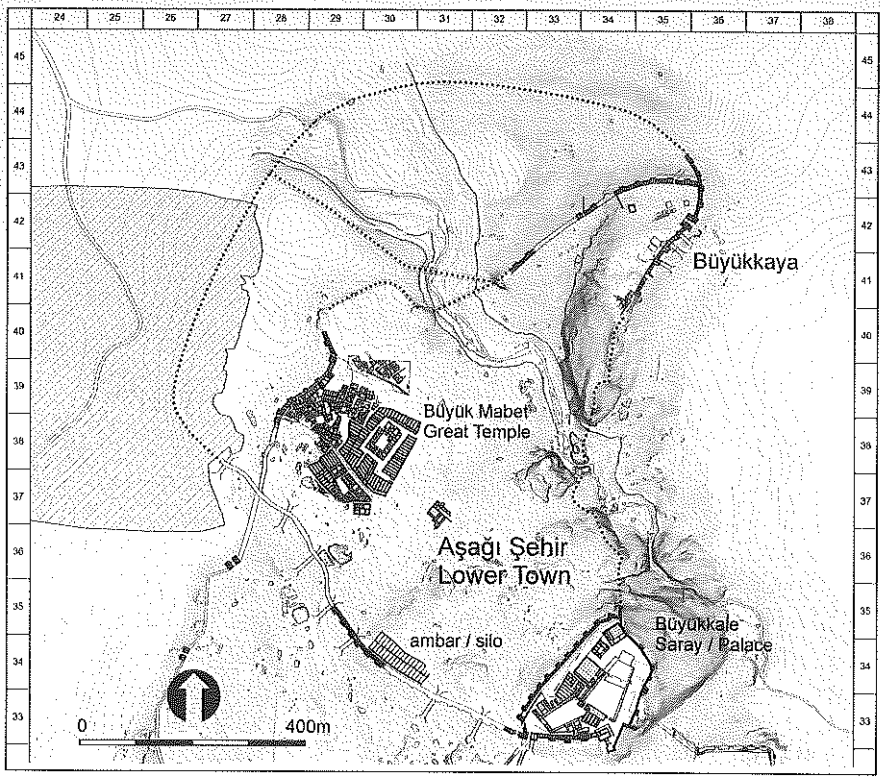

Fig. 13: Aşağı Şehrin genel planı

Anıtsal işlevlere sahip yapıların en çok Yukarı Şehir'de bulunmasıyla eski kent olan Aşağı Şehir, Hitit Dönemi'nde daha yavaş ve kısmen değişmektedir (Fig. 13). Şehrin bu kısmının da bilinçli ve planlı bir şekilde geliştirildiği özellikle Büyük Tapınak ve onunla ilişkili kurulan depo yapılarının geleneksel olarak gelişmiş konutların yerini almasından anlaşılmaktadır. Henüz kesin olarak belirlenemeyen bir dönemde, Aşağı Şehir'de geniş bir terasta kurulan bu tapınak, çevresindeki depo yapıları ve büyük bir idari binayla, şehrin bu kısmı yepyeni bir görünüm kazanmaktadır (Fig. 14) (Neve 1995/96, Schachner 2011b: 71-82). Yeni bir iç surla şehrin batı ve kuzey bölümlerinden ayrılan bu kısım, kral sarayının bulunduğu Büyükkale'ye doğru yönelmiş yeni ve kısmen düzgün planlanmış yol güzergâhlarıyla da donatılmıştır.

Şehrin bu bölümünün yeni merkezi olarak, Hitit dünyasının en önemli mimari örneği olan Büyük Tapınak yerini almaktadır. Daha evvel ancak MÖ 13. yy'da kurulduğu öne sürülen bu yapının, plan özellikleri ve Kuşaklı'da kesin tarihlenen Fırtına Tanrısı tapınağının planına benzerlikleri nedeniyle bu tür dini yapıtların form gelişiminin orta aşamasına göre düzenlendiği anlaşılmaktadır (Müller-Karpe 2003). Bu nedenle bu mabet

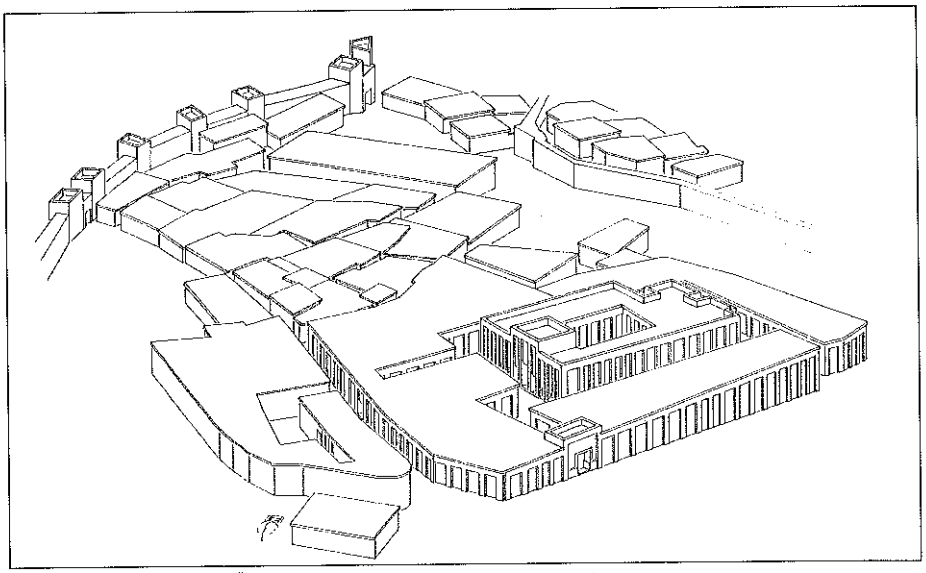

Fig. 14: Aşağı Şehrin MÖ 14. ile 13. yy'lardaki olası görünümü

ve ona bağlı olarak da kentin bu bölümünün yeniden düzenlenmesinin, MÖ 16. yy'ın sonuna doğru ya da 15. yy'ın ilk yarısında gerçekleştirildiği ihtimaline işaret etmektedir.

Hitit dünyasın en büyük yapısı olmasa da yapı tekniği ve özellikle kullanılan monolitik taşların büyüklüğü göze çarpmaktadır. Plan özellikleri, anıtsal giriş kapısı, büyük revaklı bir avlu ve kutsal odayla Hitit standart planına uysa da iki adet ve birbirine paralel olarak konulmuş kutsal odasının olması bu yapının özelliğidir. Açıklayıcı herhangi bir yazıtın bulunmamasına rağmen, bu iki kült odasında Hitit tanrı dünyasının en önemli iki tanrısına –Hattuša kentinin Fırtına Tanrısı ve Arinna kentinin güneş tanrıçası– tapınıldığını bazı yazılı kaynaklar ve özellikle Yazılıkaya açık hava tapınağındaki betimlemelerin ışığında düşünmek mantıklıdır (Neve 1995/96).

Şehrin yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda yer alan Yazılıkaya da Büyük Mabet gibi Hitit başkentinin önemli bir kutsal alanıdır. MÖ 3. binyıldan beri ritüeller için kullanılan doğal bir kayalığın önündeki yapılarla tapınağa çevrilmesi ile Hitit dünyasında benzersiz bir konumda olan Yazılıkaya, sahip olduğu kabartmalarla da eşi benzeri olmayan bir yapıdır (Seeher 2011). Günümüze kadar korunmuş son haliyle MÖ 13. yy Hitit inanışındaki tanrıları görebildiğimiz bu açık hava tapınağında yer alan kabartma betimleri, tapınağın en önemli odalarının süsü olarak nitelendirilmelidir (Fig. 15). Özellikle A odasında kralın baharda gerçekleştirilen bahar bayramı ritüelleri ve büyük bir ihtimalle tahta gelmesi sırasında burada yapılan törenler, bir nevi de kralın tanrılarla buluşması ve bütünleşmesi betimlenmektedir (Fig. 16). B odasındaki betimlerde ise tümü kralın ölümün-

den sonraki törenlerle ilgili olduğundan, birçok bilim insanı tarafından burada özellikle IV. Tuthaliya için anma ritüellerinin gerçekleştirildiği ve ^{NA4}hekur yapılarından biri olduğu düşünülmektedir. Bu işlevlerin ışığında Yazılıkaya'nın dini manasının yanı sıra, Hitit krallarının meşruluğu için de önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır.

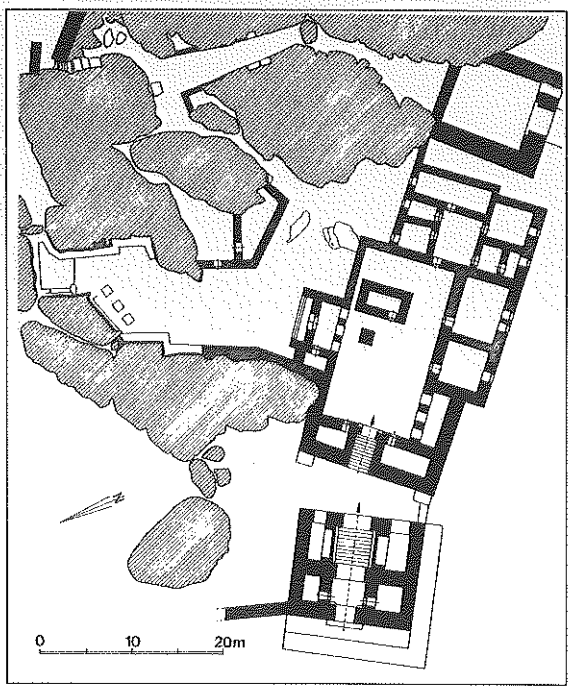

Fig. 15: Yazılıkaya açık hava tapınağının planı

Yazılıkaya, Büyük Mabet ve farklı ebatlarda Yukarı Şehir'de kurulan çok sayıda tapınak, kendilerini "Bin tanrılı halk" olarak adlandıran Hititlerin başkentine kutsal bir anlam yüklemiş olup Hitit dini mimarisi, kendine has üslubuyla farklı kültürlerden kolayca ayırt edilebilir bir yapıya sahiptir. Plan özelliklerinin yanı sıra kutsal odaların büyük pencerelerinin olması, Hitit tapınaklarının komşu kültürlerden çok farklı bir biçimde kullanıldığını ve tanrılara tapıldığını gösterebilir.

Yazılıkaya ile şehrin doğu surları arasındaki alanda son yıllardaki araştırmalarda çok sık olmayan ancak, yine birbirinden farklı şekillere sahip yapılardan oluşan bir yerleşim tespit edilmiştir (Schachner 2011b: 99-109). Bu alanda iki büyük baraj veya suni havuz bulunması, Hattuša'nın çevresinin yoğun biçimde tarım için kullanıldığını ve uygun olan yerlerde küçük çaplı bahçe sulama sistemlerinin de bulunduğunu ortaya koymuştur. Şehrin tam kuzeyinde, surlara daha yakın ancak yine de surların dışında Osmankayası olarak adlandırılan kayalık bir bölgede, şimdiye kadar bilinen tek mezarlık alanı incelenebilmiştir. Burada basit toprak mezar gömülerinin yanısıra ölülerin yakıldıktan sonra küllerinin konduğu urneler de tespit edilmiştir. Osmankayası'nda incelenmiş ölü gömme âdetleri, metinlerden anlaşılan geleneklerle örtüşse de, buluntulardan, burada halkın ancak orta halli kısmının gömüldüğünü de görmekteyiz.

Şehrin en yüksek kaya platosunda, Büyükkale'de ise Hitit siyasi merkezi MÖ 17. yy'dan itibaren çeşitli basamaklarda genişletilerek özgün bir formla belirginlik kazanmıştır (Fig. 17) (Schachner 2012a). Bir surla kentten ayrılan

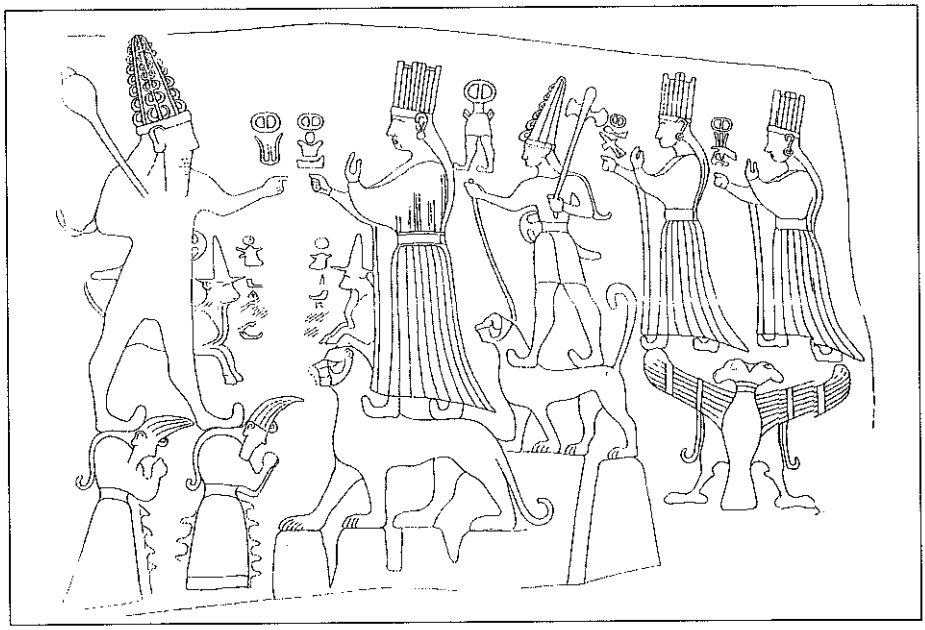

Fig. 16: Yazılıkaya açık hava tapınağının A odasındaki ana sahne

ve MÖ 14. ve 13. yy'a ait nihai şekilde üç geniş avlu etrafında dizilen, her birinde özgün bir form ve işleve sahip bağımsız yapılarıyla özgün bir anlayış sergileyen saray mimarisi, Hititlerin hem kendilerinden daha önce hem de çağdaş oldukları komşu kültürlerinkinden farklı bir tarz geliştirdiklerine işaret etmektedir (Fig. 18). Büyükkale'nin karşısındaki platodan başlayan ve sarayın ilk avlusuna kadar uzanan bir viyadükle kralın saraya atlı arabasıyla girişi sağlanmaktadır. Büyükkale'nin batı ve güneydoğusunda birer giriş daha bulunmaktadır. Saray yapısının ana strüktürünü temsil eden avlular yapısal ayıraçlarla beraber belirgin seviye farklarıyla birbirinden ayırt edilmiştir. Avlulara giriş ve çıkışlar karşılıklı aynı yönde olmadığı için giren bir insan daha kolay kontrol altında tutulabilmektedir.

Kralı korumakla görevli *MEŠEDI* askerlerinin görev talimatı, sarayın ne şekilde kullanıldığı hakkında bilgi aktarmaktadır (Schachner 2012a). Bu bilgiler nadir görülen biçimde arkeolojik verilerle örtüşmektedir. Çiviyazılı metne göre sarayın ilk avlusu daha çok umuma açık biçimde başvuruların kabulü ve mahkeme için kullanılmıştır (Fig. 18). Burada büyük bir depo yapısı (H binası) ile onunla ilişkili, kimi tarafından dini fonksiyona sahip olduğu düşünülen iki bina (B ve C binaları) daha mevcuttur. Büyük bir kapıyla ayırt edilmiş ikinci avluya sadece bazı görevliler girebilmiş ve burada arşiv (A binası) ve bazı idari yapıların yanı sıra kralın kabul mekânının (D binası) da bulunduğu anlaşılmıştır. Bazı bilim insanları, sütünlu bir hol ile ikiye bölünmüş aynı

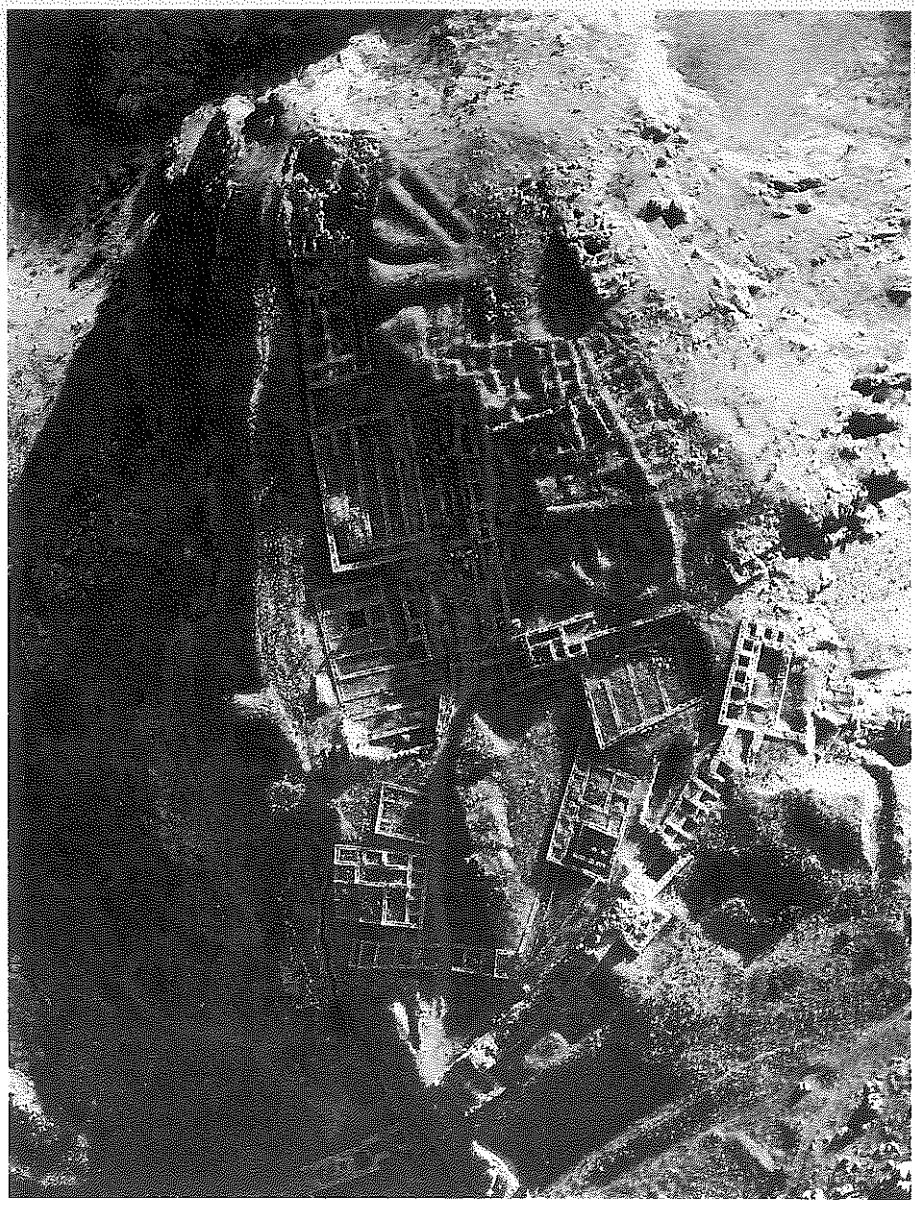

Fig. 17: Hitit kral sarayının bulunduğu Büyükkale'nin havadan görünümü

avlunun kuzeybatısında, tüm şehre hâkim bir konumda bulunan, E ve F binalarında kralın ikamet ettiğini düşünmektedir.

Aynı metinden Büyükkale'de çeşitli kutsal alanlar ve atölyelerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Kazılarla açığa çıkartılan yapılarda bu fonksiyonların nerede olduğunu tespit edemediğimiz için H. G. Güterbock bunların bazıla-

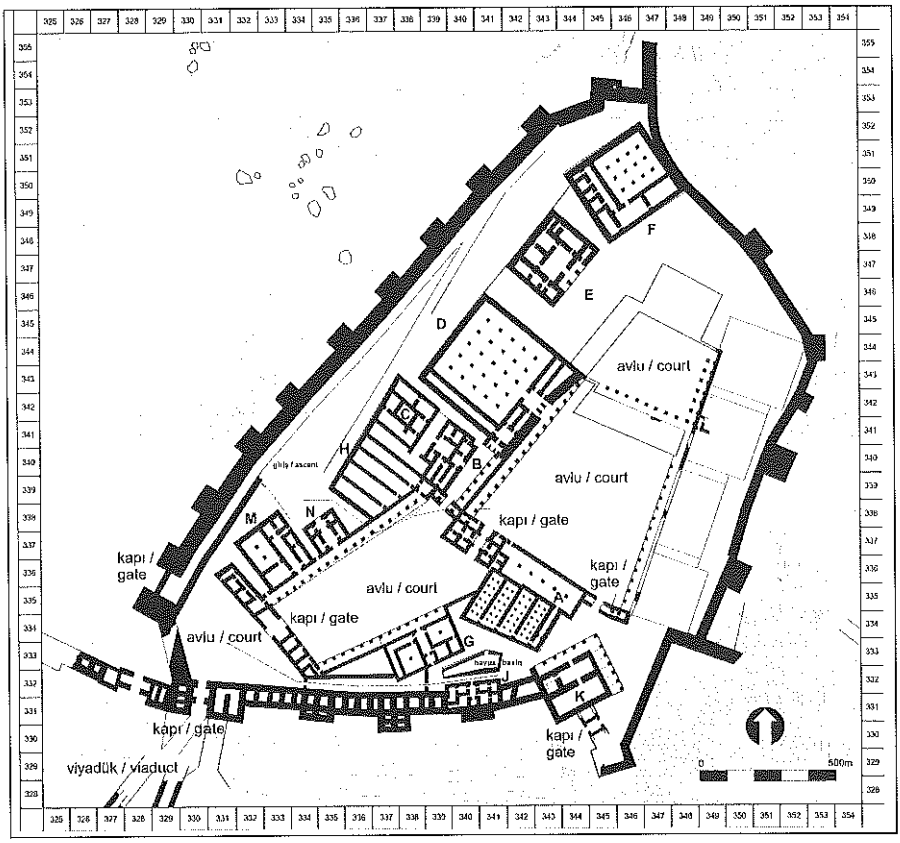

Fig. 18: Hitit kral sarayının MÖ 14. ve 13. yy'lardaki hali

rının (örneğin ^{É}*hesta*- olarak adlandırılan bir kutsal mekân) sabit olmayan bir mimariyle kurulduğunu önermiştir.

Bu saray yapısını, özgün mimarisinin yanında önemli kılan bir başka özellik de arşivlerinde barındırdığı çiviyazılı tablet koleksiyonlarıdır. Şehrin bazı başka noktalarında da sayıca önemli olan çiviyazılı tablet arşivleri bulunmuş olmasına rağmen (Örneğin; Yamaç Evi ve Büyük Tapınak'ta) devletin siyasi ve dini uygulamaları hakkında önemli bilgiler taşıyan yazılı belgeler içeren bu arşiv (A binası), Hattuša'nın insanlık tarihine kattığı en önemli kültürel hazineler arasındadır (Fig. 18).

MÖ 17. yy'da Hattuša'nın ilk olarak Hitit hanedanının karargâhı olarak seçilmesinde stratejik konumunun ağırlıklı olduğu tahmin edilebilir. O dönemde buranın bir imparatorluk başkenti olacağını sahipleri bile tahmin edemezlerdi. Ancak kontrol ettikleri toprakları hızla genişleten ve böylece daha önceki şehir devletleri modelinden vazgeçip en geç MÖ 16. yy'da yeni bir devlet modeline geçen Hititler, özellikle Suriye ve Mezopotamya kültürleriyle temasa geçtik-

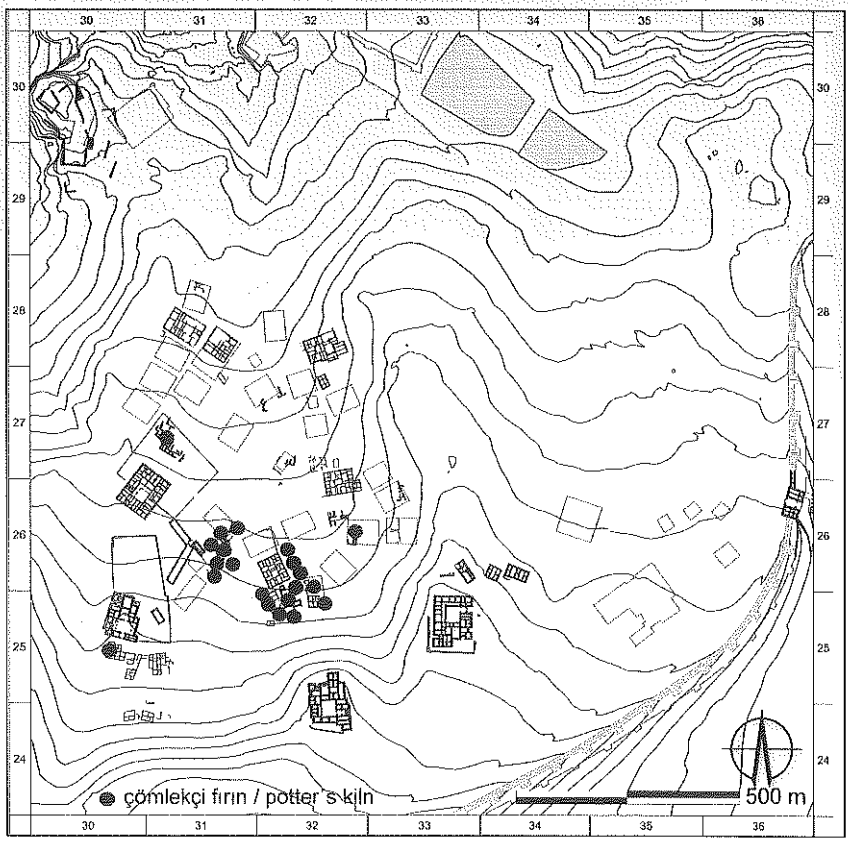

Fig. 19: Yukarı Şehir'de en geç MÖ 13. yy'ın ortalarında bir dizi atölye tapınakların çoğunun yerini almıştır.

leri zamanda kendi başkentlerini simgesel ve anıtsal nitelikli yapılarla donatmaya başlamışlardır. Bu gelişmeyi henüz her ayrıntıyla tarihlendiremesek de Hattuša'ya ve imparatorluğun çekirdek bölgesinin tümüne yeni bir görünüm kazandırmıştır. Böylece zaman içerisinde başkent seçilen ve yeni devlet anlayışının ideolojisini yansıtan yapılarla donatılan kent, Hitit imparatorluğuna özgün, kendine bakışı ve zihniyeti için vazgeçilemez bir önem kazandırmıştır. Özellikle kentteki kutsal alanlar, imparatorluğun ihtişamını yansıtan ve kralın meşruluğu için önem taşıyan yapılar, Hitit İmparatorluğu ile özdeşleşmiş, siyasi yapıdan ayrılmaz bir bütün haline gelmiştir. Bu nedenle Hititlerin gözünde herhangi bir kent olmayan Hattuša'nın, kral burada zaman zaman kısa sürelerle ikamet etmemiş olsa da, ideolojik bakımdan vazgeçilmez başkent olduğu şüphesizdir.

Hattuša'nın, imparatorluk başkenti olması sadece kralın konakladığı yer olmasından ziyade, Hitit devletinin ideolojisi ve zihniyeti için önemli ve yeri değiştirilemez işlevlere sahip olmasından ve bu durumun birçok, başka yerde görülmeyen yapılarla simgelenmesinden kaynaklanmaktadır (Schachner

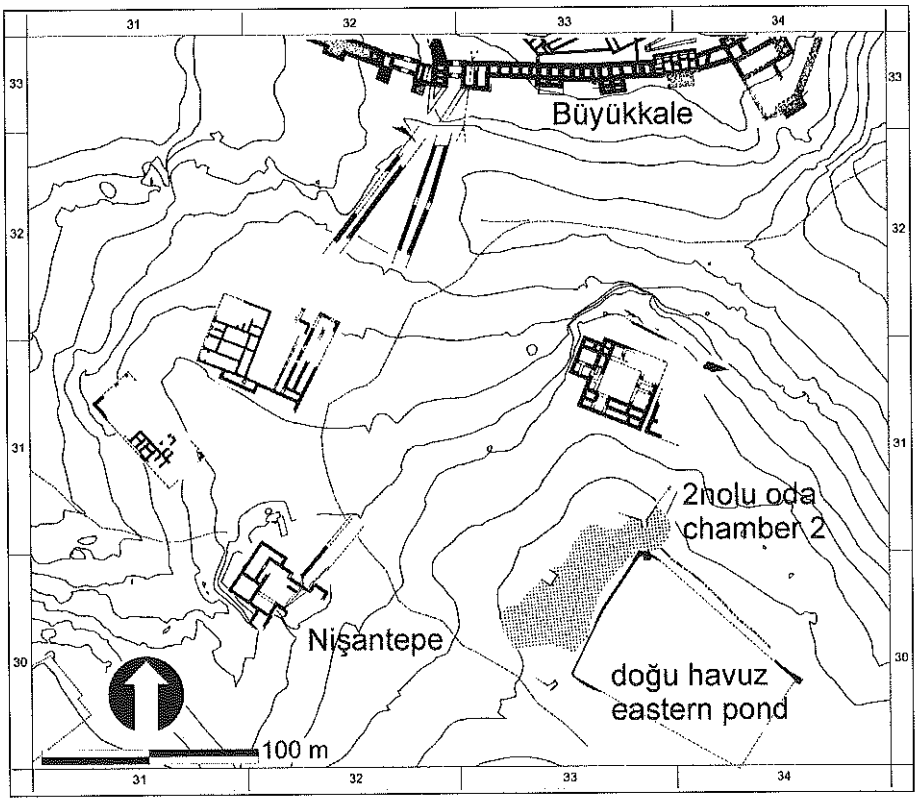

Fig. 20: MÖ 13. yy'ın son çeyreğinde kral sarayının güneyindeki tepe üzerinde yeniden kurulan mahalle

2011b: 114-118). Söz konusu yapı ya da yapı topluluklarından bazıları şunlardır: özgün formuyla saray yapısı, tapınak mahallesi, Yenicekale gibi kayalara kurulan yapılar, geçmiş kralların ölü, anma ve ata kültü ile ilgili yapılar (örneğin; Nişantepe, 1 ve 2 no.lu oda), Yazılıkaya veya Yerkapı gibi mimari unsurlar.

Bu durum MÖ 13. yy'ın ilk çeyreğinde, başkentin yerinin, kral Muwatalli'nin ifadesiyle, "tüm ataların ve tanrıların heykelleriyle" Anadolu'nun güneyinde olduğu tahmin edilen Tarhuntašša'ya taşınmasıyla fark edilir. Çünkü hemen sonraki kralların Hattuša'ya bir nesil gibi kısa bir süre içerisinde tekrar dönmesi, buranın, Hitit idari sistemi ve düşünce dünyasındaki yerinin başka bir yerle doldurulamadığını açık bir şekilde göstermiştir (Schachner 2011b: 114-118).

Hattuša'nın başkent işlevini kısa bir süreliğine kaybetmiş olduğu dönem arkeolojik verilerde acaba görülebilir mi? Bir ihtimalle başkent işlevlerinin Tarhuntassa'ya taşındığı dönemde, Hattuša'da Yukarı Şehir'deki tapınakların birçoğu kullanım dışı kalmış ve bu alanlarda çömlekçi atölyeleri yerlerini almıştır (Fig. 19) (Schachner 2011b: 94-99). Çünkü sadece yazılı kaynaklarda

geçen şekilde köklü ve özellikle tüm dini sistemi altüst eden bir nedenle Yukarı Şehir'deki tapınak mahallesi gibi devletin fonksiyonu için esas olan bir mekânın bu şekilde işlevini kaybetmesi açıklanabilir. MÖ 13. yy'ın ikinci yarısında, yani tapınak mahallesinin büyük bir bölümü atölyelere dönüştürüldükten ve başkentin yine Hattuša'ya taşınmasından sonra, daha önce tapınak mahallesi ve onunla ilişkili alanlardaki fonksiyonları temsil eden bazı yapıların Güney Kale ve Nişantepe olarak adlandırılan alanlarda yeniden kurulması göze çarpar (Fig. 20). Nişantepe kayalığının üzerindeki yapı ve Güneykale'de bulunan 1 ve 2 no.lu odalar ile 31 numaralı tapınak, bu dönemde başkentin eski itibarının ve devamlılığının sağlanması amacıyla inşa edilmiş olmalıdır (Schachner 2011b: 94-99). 1 ve 2 no.lu odalar ile 31 no.lu tapınağın yakınlığı, bu yapıların bir kültle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Özellikle 2 no.lu odadaki hiyeroglifli yazıt bu yapının Nişantepe kayalığı üzerindeki gibi ölmüş kralın anma ritüellerinde bir rol aldığını akla getirir.

Bütün bu girişimler III. Muršili'nin III. Hattušili tarafından tahttan uzaklaştırılmasıyla başlayan ve Hitit İmparatorluğunun sonuna dek hüküm süren III. Hattušili ve vârisleri IV. Tuthaliya ile II. Šuppiluliuma'nın meşruluk krizini çözme çabalarının arkeolojik izleri olarak değerlendirilebilir.

MÖ 13. yy'ın ikinci yarısında şehir bir taraftan yeni yapılara kavuşurken, başka birçok alanda ekonomik krizler ve iç siyaset sorunlarından kaynaklı Hitit devlet sisteminin gevşemesinin ilk izleri de görülmeye başlanır. Uzun bir süre, başta uzun yıllar Boğazköy/Hattuša kazılarının başkanlığını yürütmüş K. Bittel olmak üzere birçok bilim insanı, Hitit İmparatorluğu'nun dışarıdan gelen büyük bir taarruzla yıkıldığını düşünmüşse de, 1990'lı yıllarda Büyükkaya'da yapılan kazılarla çoğalan tarihsel ve arkeolojik verilerin ışığında, Hitit İmparatorluğu'nun sonunun çok daha karmaşık olduğu anlaşılmaktadır (Seeher 2001). Hem hanedanlığın içinde olan sorunlar ve taht kavgaları hem de Doğu Akdeniz'in kıyı bölgesindeki genel yıkımlarla, iklim şartlarının MÖ 2. binyılın sonuna doğru olumsuzlaşmasıyla bağlantılı pek çok sebebin bir araya gelmesi, imparatorluğun dağılmasına ve başkentin MÖ 1200'den sonra kısa bir süre içerisinde yok olmasına sebep olmuştur.

Söz konusu gelişmeler yazılı kaynaklarda ayrıntılı aktarılmasına rağmen, arkeolojik veriler, Hattuša'nın son dönemleri hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Kazılar kentteki yapıların birçoğunun yangın sonucu tahrip olduğunu göstermişse de ele geçen buluntuların son derece az olması, bu yapıların ancak boşaltıldıktan sonra yandığı ya da yakıldığına işaret etmekte; öbür taraftan hiçbir yerde dışardan bir askeri saldırı izi görülmeyip söz konusu yangınların tümünün aynı zamanda gerçekleşip gerçekleşmediği de kesin olarak bilinememektedir. Bu veriler, J. Seeher tarafından, devlet yapısının çözülmesi ve buna bağlı olarak resmi binaların terk edilmesi ile kendini gösteren bir çökme süreci olarak değerlendirilmektedir (Seeher 2001). Bu zaman içerisinde, yeniden kullanılabilecek

eşyaların tümü taşınmış, sadece hayati öneme sahip olmayan eşyalar (örneğin çiviyazılı tabletler) geride bırakılmıştır.

Sonuç olarak, arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar, Hititlerin çok sağlam olmayan ekonomik ve sosyal yapısının, savaş ya da istila gibi münferit bir hadise sonucunda değil, yavaş ve kademeli bir şekilde çözüldüğüne işaret etmektedir. Bu durum, 400 yıldan uzun bir süre boyunca, Orta Anadolu'nun doğal şartlarından kaynaklanan çeşitli zorlukların üstesinden gelmeyi sağlamış Hitit sisteminin, iç siyasetle ilgili sorunlar, kuraklıklar başta olmak üzere iklim değişiklikleri, doğal kaynakların haddinden fazla tüketilmesi ve Geç Tunç Çağı'nın sonlarında Doğu Akdeniz'deki birçok devletin yıkılmasına sebep olan siyasi yapısal gelişmelere ayak uyduracak şekilde geliştirilememiş olmasının bir sonucudur. Böylece Hitit İmparatorluğu'nun nispeten kısa bir süre içerisinde çöküşünde, birçok iç ve dış faktörün bir arada etkili olduğu anlaşılmaktadır. Devletin güç kaybettiğini gösteren ilk belirtilerin ortaya çıkmasından, merkezi yönetime ait resmi yapıların yerle bir olmasına kadar geçen süre, muhtemelen sadece yaklaşık 20-30 yıl kadardır. Bu çöküş süreci, MÖ 12. yy'ın başlarında Orta Anadolu'da Hitit dili ve kültürünün tamamen yok olmasıyla sonuçlanmıştır; ancak bununla birlikte –Erken Demir Çağı buluntuları ışığında anlaşıldığı üzere– buradaki halkın bölgeyi tümüyle terk ettiği düşünülmemelidir. Öbür taraftan Erken Demir Çağı kalıntıları, Hitit Dönemi idari ve kentsel yaşamının tümüyle yok olduğunu göstermektedir. Bu durum özellikle Hattuša'da karşımıza çıkan Hitit İmparatorluk kültürünün, uzun vadede Orta Anadolu'nun kültür tarihini fazla etkilemediğine ve bu bölgenin coğrafya ve topografyasına dayanan esaslarını değiştiremediğine işaret etmektedir.

Hitit Devleti'nin yıkılması, bir kültürün ve buna ait dilin, 20. yüzyıl başlarında, arkeologlar ve filologlar tarafından yeniden keşfedilinceye kadar, insanlığın hafızasından tümüyle silinmesine sebep olmuştur. 1834'te ilk kez Batılı bir gezgin Boğazköy yakınlarındaki geniş harabeyi görüp birkaç sene sonra bir kitapla paylaştığında, buranın MÖ 2. binyılda Mısır Ülkesi ile yarışan bir imparatorluğun başkenti olduğunu kimse akla getiremezdi. 1906'ya kadar pekçok gezgin ve bilim insanının, Boğazköy'de yaptığı araştırmalar ve buradaki yüzey buluntularının Yakındoğu'nun birçok bölgesinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşan arkeolojik çalışmalar sayesinde hızla pekişen bilgilerle karşılaştırılması, buraya olan ilginin artmasına ve Klasik Çağlar öncesine ait önemli bir merkez olduğunun anlaşılmasına sebep olmuştur. Ancak sadece İstanbul Arkeoloji Müzesi adına Rum kökenli bir İstanbullu olan Theodor Makridi ve doğu filolojisi uzmanı Alman Hugo Winckler'in katılımıyla, 1906'da başlatılan kazılarda bulunan çiviyazılı tabletler sayesinde, Hattuša adlı bu büyük şehrin, bir imparatorluğun başkenti olduğu ispatlanabilmiştir.

KAYNAKLAR

Alparslan, M. 2010 *Eski Anadolu'da Ticaret (MÖ II. Binyıl)*, İstanbul.

Bittel, K. 1983 *Hattuscha. Hauptstadt der Hethiter*, Köln.

Lumsden, S. 2008 "Material culture and the Middle ground in the Old Assyrian Colony Period", C. Michel (ed.), *Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli*, Leiden: 21-43.

Müller-Karpe, A. 2003 "Remarks on Central Anatolian Chronology of the Middle Hittite Period", M. Bielak (ed.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, Wien: 383-394.

2006 "Untersuchungen in Kuşaklı 2004 und 2005", *MDOG* 138: 15-42.

Neve, P. 1979 "Zur Entwicklung des hethitischen Wohnungsbaus in Boğazköy-Hattuša unter besonderer Berücksichtigung in der Altstadt/Unterstadt erzielten Grabungsergebnisse", *Wohnungsbau im Altertum*, DiskB 3: 47-61.

1995/96 "Der Grosse Tempel (Tempel 1) in Boğazköy-Hattuša", *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 12: 41-63.

Schachner, A. 1999 *Von der Rundhütte zum Kaufmannshaus. Kulturhistorische Untersuchungen zur Entwicklung prähistorischer Wohnhäuser in Zentral-, Ost- und Südostanatolien* (BAR IntSer 807), Oxford. 2006 "Auf welchen Fundamenten? Überlegungen zum Stand der Erforschung der hethitischen Architektur", D.P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie*, (Byzas 4), Istanbul: 149-165.

2009 "Das 16. Jahrhundert v. C. – eine Zeitenwende im hethitischen Zentralanatolien", *IstMitt* 59: 9-34.

2010 "MÖ 16. yy: Hitit Anadolusu'nda Bir Dönüm Noktası", A. Süel (ed.), *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology* (25-31 August 2008, Çorum), Ankara: 661-692.

2011a "Von einer anatolischen Stadt zur Hauptstadt eines Großreichs – Entstehung, Entwicklung und Wandel Hattušas in hethitischer Zeit", *Mesopotamia* 46: 79-101.

2011b *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München.

2011c "Hattuša. Kayalardan Şekillendirilmiş Bir Şehir", Ö. İpek (ed.), 1. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ankara: 111-136.

2012a "Die Funktionen des Palastes der hethitischen Großkönige in Boğazköy-Hattuša", F. Arnold – A. Busch – R. Haensch – E- Wulf-Rheidt (eds.), *Orte der Herrschaft. Charakteristika von antiken Machtzentren* (Menschen – Kulturen – Traditionen 3), Rahden: 81-96.

2012b "Hititler Öncesi Boğazköy", Ö. İpek (ed.), 2. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ankara: 83-102.

Schoop, U.-D. 2011 "Çamlıbel Tarlası ve Kuzey-Orta Anadolu'da Geç Kalkolitik Dönemi", Ö. İpek (ed.), *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, Ankara: 137-160.

Seeher, J. 2001 "Die Zerstörung der Stadt Hattuša", Wilhelm G. (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*, (StBoT 45), Wiesbaden: 623-634.

2010 "Wie viele Türme braucht eine Stadt? Überlegungen zum Aufwand der hethitischen Befestigungsanlagen in der späten Bronzezeit", J. Lorentzen – F. Pirson – P. Schneider – U. Wulf-Rheidt (eds.), *Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen*, (Byzas 10), İstanbul: 27-44.

2011 *Taşa yontulmuş tanrılar. Hitit kaya tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul.

Wittenberg, H. – A. Schachner 2012 The Ponds of Hattuša – Early Groundwater Management in the Hittite Kingdom, IWA Specialized Conference on Water& Technologies in Ancient Civilizations Wastewater, (Istanbul 22-24 March 2012), Istanbul: 313-319.

Yapılar, İnşaat Teknikleri ve Çanak Çömlek

Hitit Mimarlığı

JÜRGEN SEEHER*

Giriş

Hitit yapı tekniğini konu alan bir sonraki bölümde de belirtildiği üzere Hititler, binlerce yıllık gelenekleri sürdürmüş ve geliştirmişlerdir. Aynı durum, Anadolu'nun yayla iklimine uygun olduğu tecrübelerle sabit mimari formların kullanıldığı yapılar için de geçerli olmakla birlikte, bunların değişen ihtiyaçlara göre yeniden düzenlenerek geliştirildiği görülmektedir. Özellikle de MÖ 3. binyılda, İlk Tunç Çağı'nın sonuna doğru Anadolu toplumunun daha karmaşık bir yapıya kavuşmasından dolayı, kamuya yönelik yapılara artık daha fazla ihtiyaç duyulması bu değişimde etkili olmuştur. Önceki binyılların basit tarım toplumlarına ait yerleşimler, genellikle aile fertlerinin bir arada yaşadığı evlerden ve çiftliklerden oluşmaktaydı. İçerisinde çeşitli kutlamaların yapıldığı ve kültle ilgili faaliyetlerin gerçekleştirildiği toplantı yerleri var idiyse bile, bunların toplum yaşamındaki yeri daha geri plandaydı. Ancak yukarıda değinilen dönüm noktasından itibaren, artık içerisinde farklı tabakaları barındıran, iktidarın giderek bir grup elitin ve bunun tepesinde yer alan hükümdarın elinde yoğunlaştığı yeni bir toplum oluşmaya başlamıştı. Bunun sonucu olarak da, ekonominin kontrol altına alınması sayesinde ülkenin hem askeri açıdan korunmasını sağlayacak hem de din ve kültle ilgili konuları denetleyecek yeni bir güç ortaya çıktı.

İktidarın merkezileşmesi, iktidar sahiplerinin temsil ihtiyacını ortaya çıkarmış ve bu durum, yeni mimari formların gelişmesine sebep olmuştur (Darga 1985, Naumann 1975, Schirmer 1982, Schirmer 2002). Kral, sahip olduğu gücü yansıtacak saraylar inşa ettirmiş ve tanrılara ne denli saygı duyduğunu gösteren tapınaklar yaptırmıştır. Diğer taraftan, bireylerin artık barınma ve yiyecek-içecek ihtiyaçlarını doğrudan kendileri karşılamak zorunda olmadığı, yeni toplumsal işbölümü de yeni mimari formların gelişmesinde etkili olmuştur: Askerler, rahipler, saray bünyesinde çalışan zanaatkârlar, kâtipler ve üst düzey devlet memurları için toplumdaki konumlarına bağlı olarak farklı niteliklerde konutlar gerekmekteydi. Ayrıca su ve gıda malzemelerinin saklanabileceği ortak depolar ve halkı dış tehditlerden korumaya yönelik kapsamlı savunma yapılarına da ihtiyaç vardı. Fakat bu konulara girmeden önce, başkent Hattuša'da gün ışığına çıkan Hitit Dönemi konut yapılarına kısaca göz atacağız.

* Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, İnönü Cad. No:10, TR-34437 İstanbul, seeher@istanbul.dainst.org.

Konutlar

Hitit konut mimarisinin en gelişkin örnekleri Hattuša Aşağı Şehir'de tespit edilmiştir (Neve 1978). Burada gerçekleştirilen kazılarda büyük olasılıkla kent halkı tarafından kullanılmış bir dizi konut yapısına ait taş temeller ve kaideler ortaya çıkarılmıştır. Rahipler ve memurların yanı sıra tüccar ve zanaatkârların da bu evlerde yaşadığı tahmin edilmektedir. Plana bakıldığında burada kısmen daha büyük ve daha fazla odalı yapı komplekslerinin varlığı göze çarpar. Evler, arazinin topografik yapısı ve burada yaşayan kişilerin ihtiyaçları dikkate alınarak düzenlenmiştir. Özellikle erken dönem örneklerinde, odalar, ortada üstü açık bir iç avlunun etrafında yer alırken, daha sonraları bu avlunun da çatıyla kapatıldığı ve evin ortasında sofa benzeri bir mekân haline dönüştürüldüğü görülmektedir. Genellikle tek katlı olan bu evler, taş döşeli sokaklarla birbirinden ayrılıyordu. Sokak döşemesinin altında, iki yanda duvarlarla sınırlandırılmış ve yüksekliği 1 m'yi bulan atık su kanalları yer alıyor; evlerden gelen atık su da bu ana kanallara bağlanıyordu. Atık su için pişmiş toprak künkler de yaygın olarak kullanılıyordu. Her biri 70-90 cm uzunluğundaki bu künkler, birbirinin içine geçirilerek istenen uzunlukta döşenebiliyordu. Ayrıca tapınak avluları vb. alanlardaki atık suların boşaltılmasında da kullanıldığı anlaşılan bu su borularının, temiz su temininde çok fazla tercih edilmediği; içme suyunun, ortak kullanıma açık gözelerden sağlandığı görülmektedir.

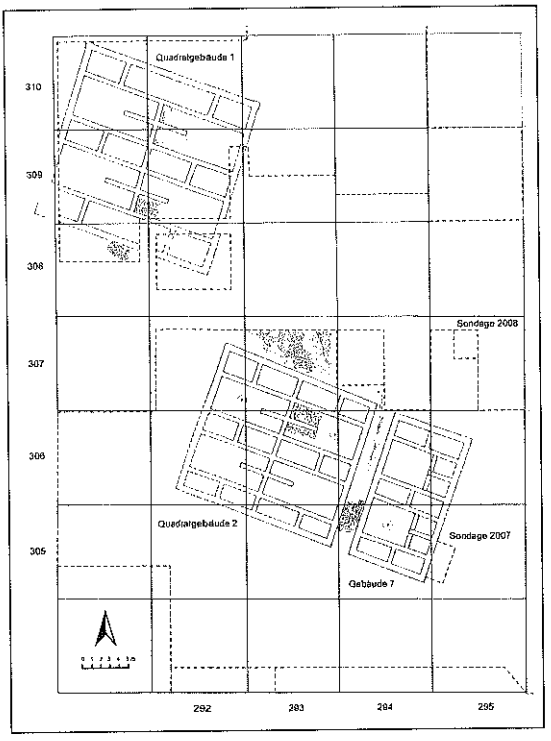

Fig. 1: Standartlaşmış konut mimarisi, belki asker kışlaları: Hattuša Batı Yukarı Şehir'de yer alan "Kare Planlı Yapılar"

Hattuša Yukarı Şehir'de gerçekleştirilen kazılarda, MÖ 1200 dolaylarına, yani kentin terk edilmesinden kısa bir süre önceye tarihlenen ve buradaki çömlekçi atölyelerinden dolayı küçük bir zanaatkârlar mahallesi olduğu düşünülen bir konut alanı daha ortaya çıkmıştır. Kerpiç duvarlar, hemen her yerde olduğu gibi tamamen eriyerek ortadan kalkmış ol-

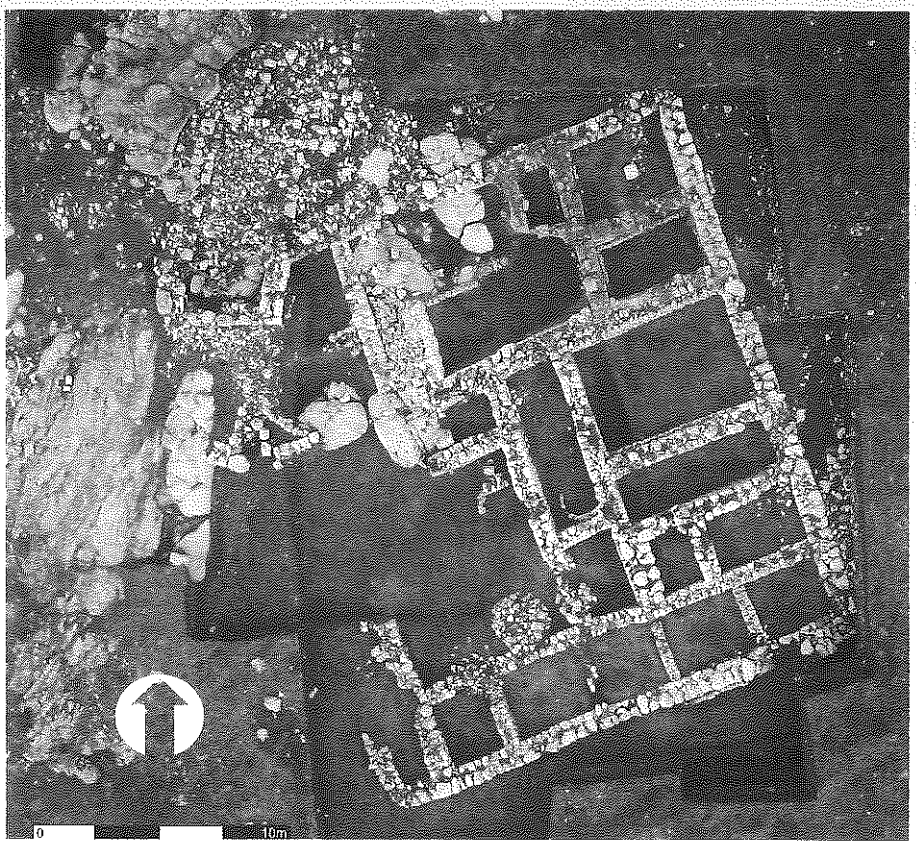

Fig. 2: Gösterişli, anıtsal konut: Hattuša Batı Yukarı Şehir'de yer alan "*Mešedi* Evi"

masına rağmen, günümüze dek korunan taş temeller, söz konusu kalıntıların fazla özenilmeden inşa edilmiş, basit yapılara ait olduğunu göstermektedir. Bu örneklerde de evlerin biçimi ve oda sayılarında, burada yaşayan insanların ihtiyaçlarının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Buna karşın, Yukarı Şehir'in batı kısmında ortaya çıkarılan üç konut yapısında katı bir plan şemasının uygulandığı görülmektedir: Bu evlerden ikisi, yaklaşık kare planlıdır ve üç sıra halinde düzenlenmiş küçük odalarla bunların arasında yer alan ve ortasında birer ocak yeri bulunan daha büyük mekânlardan oluşur (Fig. 1). İki yapı da ortak yaşam alanı ve buna bağlı öteki odalar olmak üzere birbirinden bağımsız dört birimden oluşmaktadır. Üçüncü yapı ise öbürleriyle aynı şekilde düzenlenmiş olmakla birlikte, genişliği bunların yarısı kadardır ve dolayısıyla ilk iki evdeki mekânların sadece yarısına sahiptir. Bu katı mimari şemanın yanı sıra, kazılarda ele geçen buluntular arasında savaş aletlerinin tespit edilmiş olması, söz konusu yapıların askerlerin konaklaması için kullanıldığı şeklinde yorumlanmıştır.

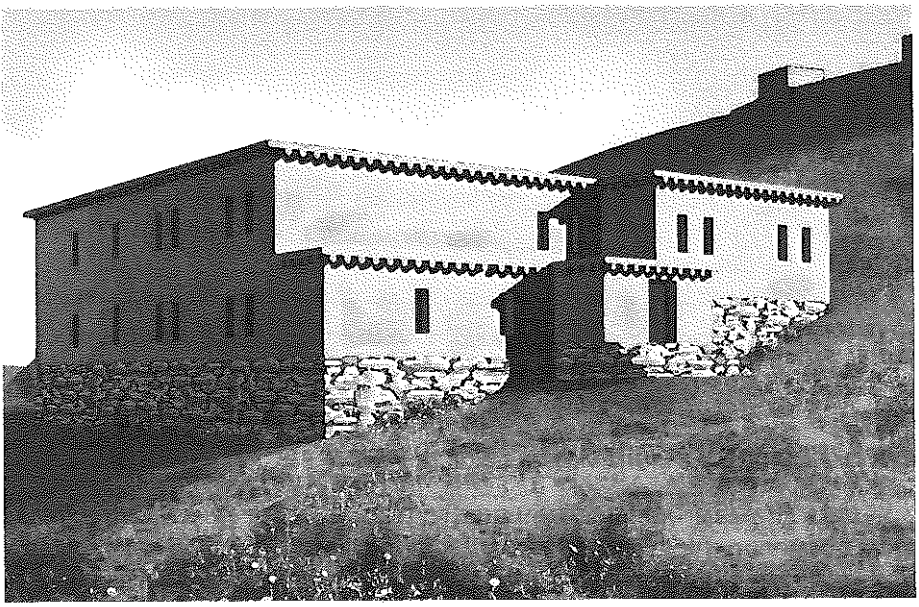

Fig. 3: Kamusal işlevli anıtsal yapı: Hattuša "Yamaç Ev" (R. Naumann esas alınarak U. Betin)

Öteki taraftan, bir bölümü muhtemelen konut olarak kullanılmış olmakla birlikte temsil ya da resmi nitelikli daha büyük yapılar da bilinmektedir: Bu türe örnek olarak, birkaç yıl önce, Hattuša, Yukarı Şehir'in batı kısmında gün ışığına çıkarılan ve 20'den fazla odalı, 25x20 m ölçülerindeki yapıya değinilmelidir (Fig. 2). Saray muhafızlarının (*MEŠEDI*) komutanına ait olduğu düşünülen bu yapı, en üst düzeyde bir devlet memurunun konutudur. Kazılar sırasında burada ele geçen kült kapları, kültle ilgili faaliyetlerin sadece tapınaklarla sınırlı kalmadığını göstermektedir. Resmi işlevinin yanı sıra temsil amaçlı bir konut olarak kullanıldığı tahmin edilen bir diğer yapı, yine başkent Hattuša'da ortaya çıkarılmış Yamaç Evi'dir. 32x36 m ölçülerindeki bu çokkatlı yapının üst katında 13x17 m büyüklüğünde bir salon yer alır. Ayrıca kazılar sırasında bu yapıda geniş bir çivi-yazılı tablet arşivi de ele geçmiştir (Fig. 3).

Başkentteki öteki büyük yapı kompleksleri (örneğin; Yenicekale, Sarıkale ve Nişantepe) kaya kütleleri üzerine inşa edilmiştir. Düzgün biçimli büyük taş bloklar büyük zahmetle bu kaya kütlelerinin çevresine ve üzerine yerleştirilmiş, duvarların üst kısımları ise her zamanki gibi kerpiç tuğlalarla örülmüştür. Büyük ölçüde aşınmış olan bu yapıların yaşam tabanı seviyeleri tespit edilememekte, dolayısıyla da işlevlerine dair herhangi bir ipucu saptanamamaktadır. Kamusal amaçlı yapılar olabilecekleri gibi bunların, Hitit krallarına ait anıt mezarlar olabilecekleri de halen tartışılan bir görüştür.

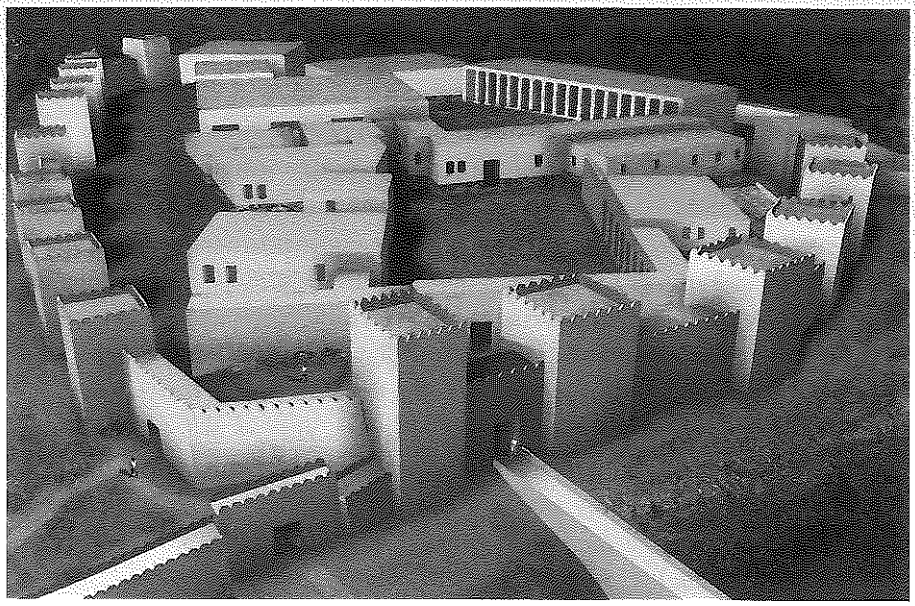

Fig. 4: Hattuša Büyükkale'deki saray kompleksinin şematik yeniden inşası (P. Neve esas alınarak U. Betin)

Saraylar – Hükümdarların Evleri

Başkent Hattuša'daki kral sarayı, kent içerisinde yer alan ve Büyükkale olarak adlandırılan, etrafı kısmen sarp yamaçlarla çevrili bir düzlük üzerinde yer almaktaydı. Bu saray, genel hatları itibariyle –Topkapı Sarayı gibi– etrafı surla çevrili bir yapılar topluluğundan oluşuyordu (Fig. 4). Ayrıca planda görülen, sütunlu galerilerle çevrili büyük avlular da (–yine Topkapı Sarayı'nda olduğu gibi– tören alanları olarak kullanılıyor ve bir avludan öbürüne geçiş kapılarla kontrol ediliyordu. Avluların etrafında, dönemin öteki bütün Hitit yapılarında olduğu gibi, üzeri düz damla örtülü ve en azından bir bölümünün iki katlı olduğu tespit edilen çeşitli yapılar yer alıyordu. İç mekânlarının birbirinden farklı şekilde düzenlenmiş olması, bunların değişik işlevlere sahip olduğuna işaret etmekle birlikte, ele geçen buluntular, bu yapılardan sadece birkaçının kesin olarak tanımlanmasını sağlamıştır. Ortasında büyük bir su havuzu bulunan C Yapısı bir kült yapısı olmalıdır; D yapısının ise üst katında geniş bir kabul salonu bulunduğu tahmin edilmektedir. Kazılar sırasında, bu yapının bodrum katında, üst kattaki bir dizi ahşap dikme için temel işlevi görmüş olan, birbirine paralel duvar kalıntıları saptanmıştır. Üst kattaki bu dikmelerin, 32 m kenar uzunluğuna sahip kare planlı salonun çatısını taşıdığı düşünülmektedir.

Bu kabul salonuna giriş, Orta Avlu'dan sağlanmaktaydı. Orta Avlu aynı zamanda E ve F yapılarının yer aldığı Yukarı Avlu'ya da geçit vermekteydi. Kalın

duvarlara sahip anıtsal nitelikli bu yapılar, olasılıkla kralın ve ailesinin özel yaşam alanlarıydı. Bu alanda da ne yazık ki sadece yapının alt katına ait kalıntılar günümüze ulaşmıştır. A ve K yapılarında olduğu gibi E Yapısı'nda da geniş bir kil tablet arşivi ele geçmiştir. Sıradışı nitelikte bir diğer yapı ise 24 m uzunluğunda bir su havuzu içeren Aşağı Avlu'dan güney sura geçit veren G Yapısı'dır. Burada hem geometrik desenler hem de figürlü betimler içeren, çok renkli duvar sıvalarına ait parçalar tespit edilmiştir. Gerek G Yapısı'nda gerekse 9 no.lu Tapınak'ta ele geçen bu tür buluntular, bazı Hitit yapılarının iç mekân döşemesinde renkli duvar resimlerinin varlığına işaret etmektedir.

Saray kompleksinin doğu kısmında yer alan öteki yapıların sadece temel kalıntıları tespit edilebilmiştir. Çiviyazılı metinlerden saray içerisinde yer aldığını öğrendiğimiz depo, mutfak, silah deposu, ahır ve atölyelerin burada bulunduğu düşünülmektedir. Üst düzey memurlara ve saray muhafızlarına ait konutların da yine saray sınırları içerisinde yer aldığı bilinmekteyse de Büyükkale'nin eteğinde, saraya ait başka kalıntıların tespit edilmiş olması, yukarıdaki düzlükte bu yapılar için yeterli alan olmadığına işaret etmektedir: Bu kalıntılardan biri, kazılar sırasında, üstünde Hitit Büyük Krallarının ve krallık memurlarının mühür baskıları bulunan 3000'den fazla bullanın ele geçtiği ve dolayısıyla arşiv olarak tanımlanmış olan 52x23 m ölçülerindeki Batı Yapısı'na aittir. Kuzey Yapı olarak adlandırılan, dar ve uzun mekânlardan oluşan ikinci yapı ise saray ahırları olmalıdır; Kuşaklı'da ortaya çıkarılan benzer bir yapıda gerçekten de at gömülerinin tespit edilmiş olması bu yorumu doğrulamaktadır (Müller-Karpe *et al.* 2004: 141-144).

İmparatorluğun öteki kentlerinde de saray yapıları saptanmıştır. Bunlar öncelikle kralın, önemli kentleri ziyaretleri sırasında konakladığı yapılar olup, vali ve bölge yöneticilerinin de bu komplekslerden yararlandıkları anlaşılmaktadır. Sütunlu galerilerle çevrili avlular, bu saraylarda da yapının merkezi öğesini oluşturmaktadır. Alaca Höyük'te Sfenksli Kapı'nın ve büyük meydanın gerisinde yer alan kapı, dar ve uzun bir avluya geçiş sağlamakta olup bu avlunun çevresinde çok odalı yapılar yer almaktadır. Maşat Höyük'te ortaya çıkan ve bir sınır komutanına ait olduğu anlaşılan konut, en azından iki kenarı sütunlu galerilerle çevrili büyük bir avlu ile bunların gerisinde, bitişik halde inşa edilmiş çeşitli odalardan oluşmaktadır. Ortaköy'deki A Yapısı'nda ise –etrafı sütunlu galerilerle çevrili olmasa da– yine bir avlunun varlığı, bu yapının bir saray olarak kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Tapınaklar – Tanrıların Evleri

Çiviyazılı metinler, kült törenlerinin Hititler için ne derece önemli olduğunu göstermektedir. Birçok tanrısı ve her bir tanrının nasıl tapınım göreceği-

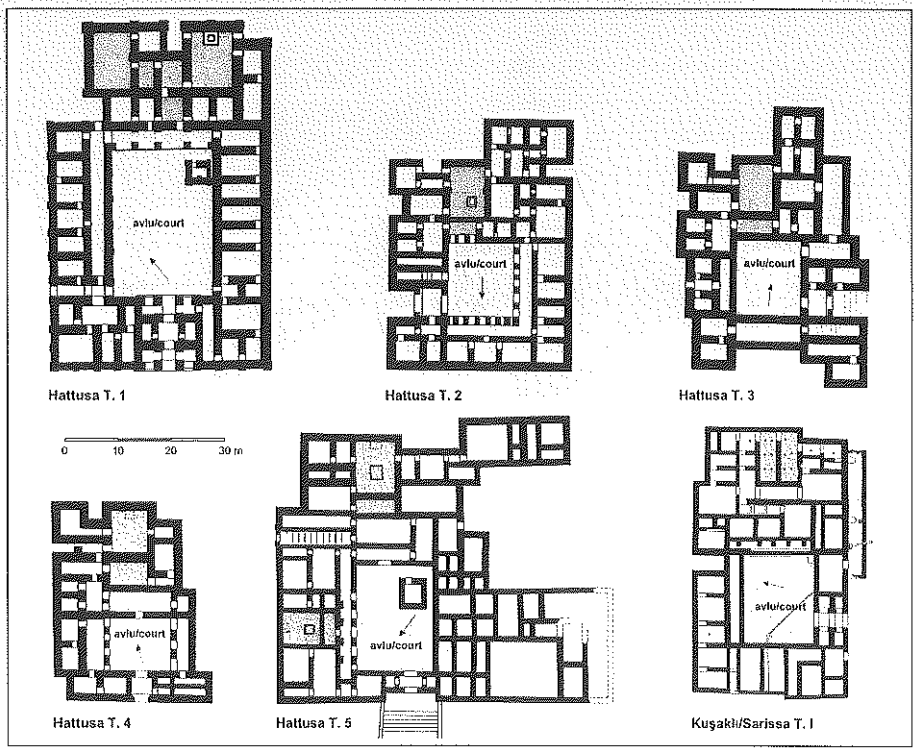

Fig. 5: Hattuša ve Kuşaklı/Šarišša'daki tapınaklar bütün farklılıklara rağmen aynı yapı şemasına sahipti: merkezi iç avludan önce ön odalara, ardından da tapınağın en kutsal odasına (noktalı) ulaşılır. Oklar kuzey yönünü göstermektedir.

ne dair son derece ayrıntılı kuralları bulunan Hititlere göre tanrılar, ülkelerinin efendisi ve kralın iktidarının teminatıydı. Hitit inancına göre tanrılar da insanlar gibiydi ve belirli ihtiyaçları vardı: Onların da birer evi olmalı, yeme içme, giyinme ve benzer ihtiyaçlarının sürekli karşılanması gerekmekteydi. Zaman zaman, 'tanrının evi' olmanın yanı sıra yeni rahip, kâtip, müzisyen vb.'nin yetiştiği birer okul işlevi gören tapınaklarda tanrılarla birlikte bayramlar kutlanıyordu. Düzenli ihtiyaçları karşılanması gereken çok sayıda hizmetli de yine bu tapınaklarda yaşıyordu. Metinlerde rahiplerin yanı sıra örneğin zanaatkârların, mutfak çalışanlarının ve su taşıyıcılarının da bahsi geçmektedir. Öbür taraftan tapınakların bazılarının kendisine ait arazileri ve hayvan sürüleri olan ve buralardan elde edilen ürünlerin tapınağa ait depolarda saklandığı birer kuruluş olduğu da anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak bir tapınağın birden fazla misyonu yerine getirmesi ve bunlar için uygun mekânlara sahip olması gerekmekteydi. Tapınak olarak tanımlanan yapıların bazıları bu gereksinimleri karşılayabilecek büyüklükteydiler. Tapınaklarda da avlu, yapının merkezi öğesi idi; öteki odalarsa bunun etrafında yer alıyordu (Fig. 5). Tapınağa giriş, ahşap kanatlarla örtülebilen iki ya da üç

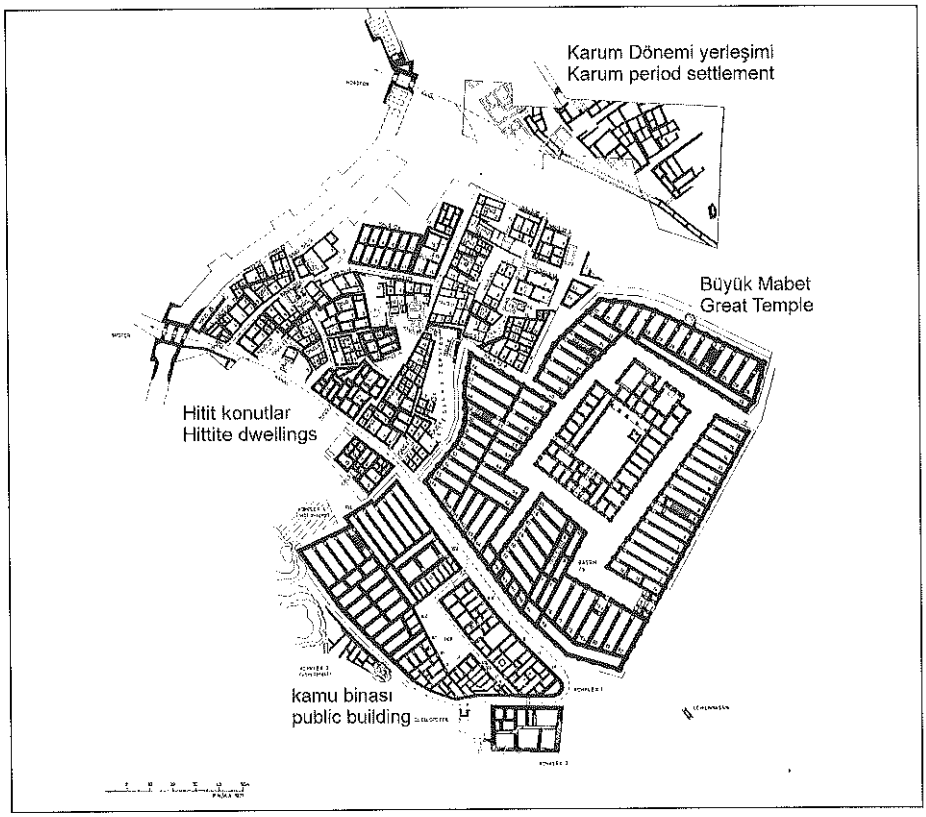

Fig. 6: Hattuša Aşağı Şehir genel planı

kapı geçişine sahip bir giriş yapısından sağlanmaktaydı. Bunun gerisinde üzeri açık, geniş bir iç avlu yer alırdı. Genellikle bu avluların bir ya da daha fazla kenarı sütunlu galerilerle çevrili olur, kült törenleri de çoğunlukla büyük bir kalabalığın katılımıyla yine burada gerçekleştirilirdi. Bununla birlikte, kült heykelinin bulunduğu, tapınağın en kutsal mekânı olan kült odasına girmek, sadece az sayıda kişiye –rahipler, kral ve ailesine– özgü bir ayrıcalıktı. Avludan doğrudan girilemeyen bu mekâna ulaşmak için bir ya da birkaç ön odadan geçmek gerekiyordu. Ayrıca girişin avluya bakan tarafında da genellikle bir sütunlu galeri yer alıyordu. Burada tanımlanan –kapı, avlu, sütunlu galeri / ön oda ve kült odasından oluşan– şema Hitit tapınaklarının tümü için geçerli olmakla birlikte bu durum, tapınağı yaptıran kişinin arzusuna, personel için gerekli oda ve depolama ihtiyacına ya da inşaatın yapılacağı arazinin şartlarına göre değişebiliyordu. Erken dönem tapınakları muhtemelen odaların girinti-çıkıntı yaptığı epey hareketli bir cepheye sahipti; başkentteki 2-5 no.lu Tapınaklar buna örnek olarak gösterilebilir. Daha sonraları tapınağı oluşturan odaların dörtgen bir plan içerisine oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Ancak MÖ 16. yy gibi erken bir döneme tarihlenen Kuşaklı C Yapısı'nın büyük ölçüde dörtgen bir plana sahip olduğu ve sadece çok az sayıda odanın cephede çıkıntı oluşturduğu görülmektedir.

76x73 m ölçülerindeki bu yapı, halen bilinen en büyük Hitit tapınağı olma özelliğine sahiptir. Bu ölçüleriyle Kuşaklı C Yapısı, başkentteki 1 no.lu Tapınak ya da Büyük Tapınak olarak adlandırılan ve muhtemelen Fırtına Tanrısı ile Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na adanmış olması dolayısıyla Hitit ülkesinin en önemli kutsal alanı kabul edilen yapıyı bile geride bırakmaktadır (Fig. 6). Fakat Hattuša'daki Büyük Tapınak 'sadece' 65x42 m ölçülerinde olmasına rağmen, yapım ayrıntılarıyla öteki örneklerden üstündür (Neve 1995/96). Duvarları taşıyan taş kaideler özenle işlenmiş kireç taşı bloklardan oluşur, kült odası ve bazı başka bölümlerde ise parlayıncaya kadar cilalanmış koyu yeşil renkli gabro taşı kullanılmıştır. Kapılar ve geçitlere masif bloklardan eşikler yerleştirilmiş; iç avlu ve tapınağı çevreleyen 5-8 m enindeki sokaklar ise yine kireçtaşından devasa bloklarla döşenmiştir. Duvarların bir bölümünde geniş pilastrlar (gömme ayaklar) yer alır – günümüzde bunların sadece taş kaidedeki alt kısımları görülebilmekteyse de bu çıkıntıların aslen kerpiçten yapılmış duvar örgüsünde de devam ettiği tahmin edilmektedir. Büyük duvar yüzeyini görsel olarak bölümlere ayıran bu çıkıntılar, yapıya daha da anıtsal bir görünüm kazandırmıştır.

Hattuša'daki Büyük Tapınak'ın Hitit pantheonunun en tepesindeki tanrı çiftine adanmış olduğu görüşü, özellikle de burada bir yerine iki kült odası bulunmasıyla desteklenmektedir. Bunlardan daha iyi korunagelmiş olan odada, arka duvarın hemen önünde, ortası su teknesine benzer şekilde oyulmuş büyük bir kaide yer almakta ve bu kaidenin aslen kült heykelini taşıdığı düşünülmektedir. Mekânda dikkati çeken bir başka özellik, duvarın taş kaidesini oluşturan bloklarda görülen pencere pervazı izleridir. Neredeyse yere kadar inen bu pencereler sayesinde, istendiğinde kült odasının içerisine bolca ışık girmesi sağlanmıştır.

Bu merkezi yapı, dört büyük kanat halinde düzenlenmiş olan ve bazılarının uzunluğu 20 m'yi aşan toplam 82 depo odasıyla çevrelenmiştir. Eşik taşı olarak büyük yekpare blokların kullanıldığı kapılarla birbirine bağlanan, art arda yerleştirilmiş bu odalar dizisinde, çok büyük miktarda malın depolanabileceği anlaşılmaktadır. Depo kompleksinin kuzeybatı kanadında, pişmiş topraktan yapılmış yüzlerce büyük küp ortaya çıkmış; bunun karşı kanadında ise binlerce çiviyazılı kil tabletten oluşan bir arşiv korunagelmiştir. Merdiven kalıntıları, bu depoların bazılarının iki katlı olduğuna işaret etmekte olup üst katların tapınak personelinin yaşam ve çalışma alanları olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte tapınak kompleksinin güneybatısında yer alan ve 118x55 m ölçülerinde geniş bir alana yayılan 'Güney Alan'da aynı amaca hizmet etmiş olmalıdır. Burada da çok sayıda büyük depo odasının yanı sıra daha küçük odalardan oluşan kanatlar tespit edilmiştir.

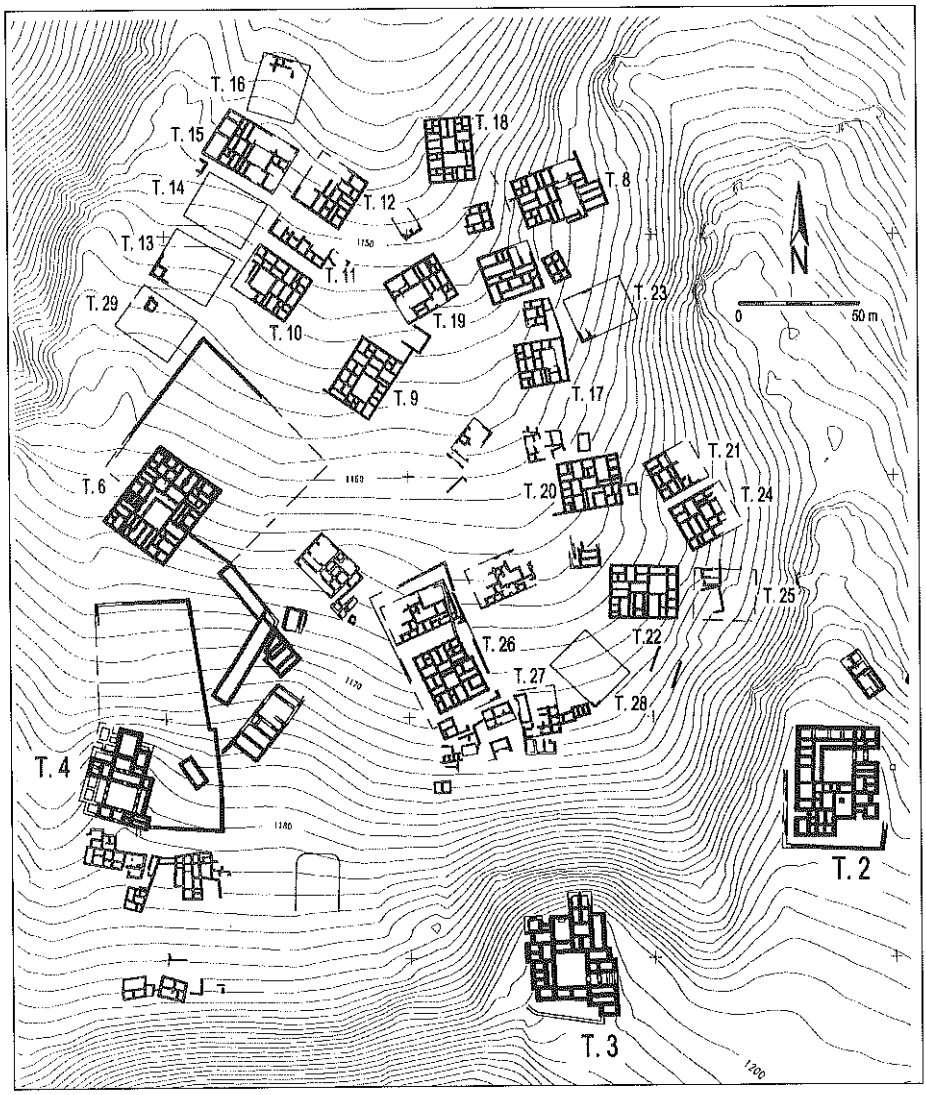

Fig. 7: Hattuša Yukarı Şehir'de yer alan Tapınak Mahallesi: buradaki tapınakların çoğu dörtgen planlıdır

Hattuša Yukarı Şehir'de şimdiye kadar 30 tapınak daha saptanmıştır. Bunlardan hiçbiri Büyük Tapınak'taki kadar geniş bir depo kompleksine sahip değilse de bu tapınakların bazılarında da ana yapıya ilave olarak düzenlenmiş ikincil yapılar mevcuttur. Bazıları ana tapınağın temenosunda yani duvarla çevrelenmiş olan kutsal alanın içerisinde yer alan (Fig. 7) bu küçük, tek odalı yapıların, ikincil birer tapınak ya da sunak olarak kullanılmış olması da olasıdır. Gerek Büyük Tapınak'ın, gerekse 5 no.lu Tapınak'ın avlusunda tespit edilen dörtgen planlı küçük yapıların da, benzer bir işleve sahip oldukları

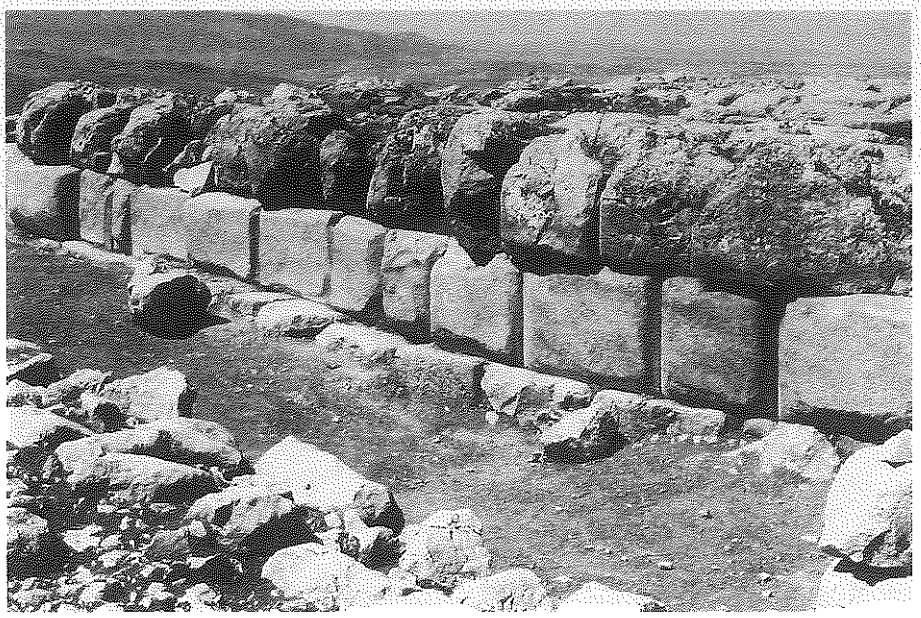

Fig. 8: Hattuša 2 no.lu Tapınağın dörtgen bloklarla örülmüş subasman kesimi

düşünülebilir. Bu iki tapınak arasındaki bir başka paralellik ise her ikisinde de avludan, farklı girişlerle ulaşılabilen ikişer kült odasının bulunmasıdır.

5 no.lu Tapınak'ın yanı sıra Yukarı Şehir'de göze çarpan belirgin yükseltiler üzerinde inşa edilmiş 2, 3 ve 4 no.lu Tapınaklar da, 1 no.lu Tapınak gibi özenle işlenmiş bloklardan oluşan taş temellere/kaidelere sahiptir (Fig. 8). Bu tapınaklarda mimariye bağlı heykeltıraşlık eserlerine ait parçalar da ele geçmiştir: Buna göre 2 no.lu Tapınak'ta en az on, 3 no.lu Tapınak'ta ise dört adet aslan heykeli bulunduğu ve bu heykellerin tapınak girişlerini koruyacak şekilde yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 3 no.lu Tapınak'ta doğal boydan büyük, iki farklı insan başına ait heykel parçaları bulunmuş olup bunların birer sfenkse ait olduğu anlaşılmıştır.

Başkentteki öteki tapınaklar daha mütevazı bir mimariye sahiptir (Neve 1999). Çoğu zaman, bu yapılara ait taş kaidelerin sadece bir bölümü işlenmiş bloklardan inşa edilmiş, geri kalanı için ise kırma taşlar kullanılmıştır. Dikdörtgen bir plana sahip olan bu tapınaklar ötekilere oranla daha küçüktür: bu yapılar kapladıkları alan bakımından 400-600 m^2 ve 1200-1500 m^2 olmak üzere kendi içerisinde iki farklı gruba ayrılır. Yamaca kurulu olanların bazılarının bir bodrum katı bulunduğu anlaşılmaktadır (Fig. 9). Aynı durum, teraslar halinde düzenlenmiş bir arazi üzerine inşa edilmiş olan Kuşaklı'daki C Tapınağı için de geçerlidir. Hatta burada, bodrum katındaki bazı odaların üst katı taşıyan tavanları sağlam halde günümüze kadar korunagelmiştir.

Savunma Yapıları – Kent Surları, Kent Kapıları ve Poternler

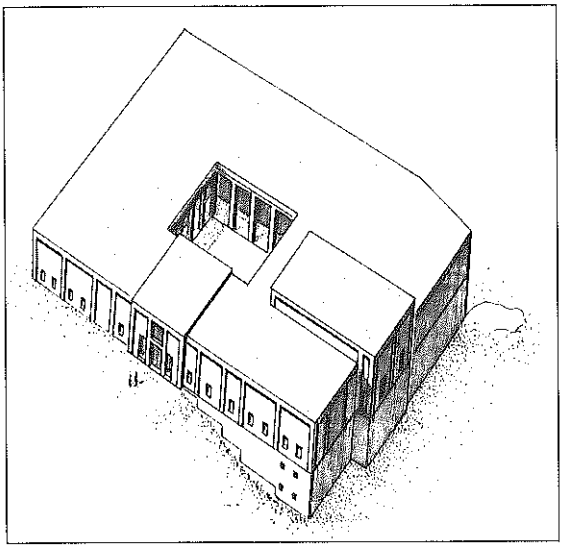

Fig. 9: Ayrıntılı bir yeniden inşa denemesi; 7 no.lu Tapınağın doğudan görünümü (P. Neve)

Hitit kentleri son derece titiz planlanmış savunma yapılarına sahipti. Sandık duvar tekniğinde inşa edilmiş kent surları, iç ve dış olmak üzere paralel iki duvarın, kısa aralıklarla yerleştirilmiş enine duvarlarla birbirine bağlanmasından oluşmaktaydı (Fig. 10). Burada da kerpiç tuğlalardan örülmüş üst yapı, altta bir taş kaide yani subasmanı bölümü üzerinde yükseliyordu (Seeher 2007). Olası bir saldırıyı güçleştirmek adına sur duvarları, çoğu zaman yığma toprak setler üzerinde inşa ediliyordu. Fakat başkentin güney sınırında yer alan anıtsal nitelikli Yerkapı'nın inşasında başka bir amaç da dikkate alınmıştır (Fig. 11). 35 m yüksekliğinde ve 250 m uzunluğundaki bu yığma toprak setin yüzeyi aslen tümüyle taş döşeli idi. Yukarı Şehir'in bu kısmında, ana duvara ek olarak bir de ön duvar hattına sahip olan kent suru, bu taş döşemenin üzerinde yükseliyor ve muhtemelen son derece anıtsal bir etki yaratıyordu. Dolayısıyla Yerkapı'nın, kentin önemini son derece etkileyici bir şekilde vurgulayan, bir prestij yapısı olduğu söylenebilir.

Sur bedeni, arazinin yapısına göre 3,5 m ile 8 m arasında değişen bir duvar kalınlığına sahipti. Yaklaşık 20-30m arasında değişen düzenli aralıklarla yerleştirilmiş ve duvar hattından öne çıkan kuleler normal duvar seviyesinden çok daha yüksekti (Fig. 12). Gerek sur duvarlarının gerekse kulelerin üstü Hitit kentlerine kendine özgü bir görünüm kazandıran, yuvarlatılmış mazgal dişleriyle donatılmıştı (Fig. 13).

Kente giriş kapılarla sağlanmakta olup bunlardan bazıları, özellikle de başkentte tespit edilmiş örnekler, son derece anıtsaldır (Fig. 14). İki yanında birer özellikle büyük kule ile korunan kent kapılarının iç kısmında ise bir ya da iki kapı odası yer alır. Başkentteki kapıların bazılarının –Aslanlı Kapı, Kral Kapısı ve Aşağı Batı Kapı– kapı geçitleri, dikey hatlı değil sivri kemer biçimindedir. Bu kapıların kulelerinde, duvarın üst kısmını taşıyan taş kaidenin seviyesi, çoğu zaman kapı açıklığının kendisinden daha yüksektedir. Hatta bu kısımlarda, taş duvarların bir bölümü günümüzde hâlâ sağlam halde görülebilmek-

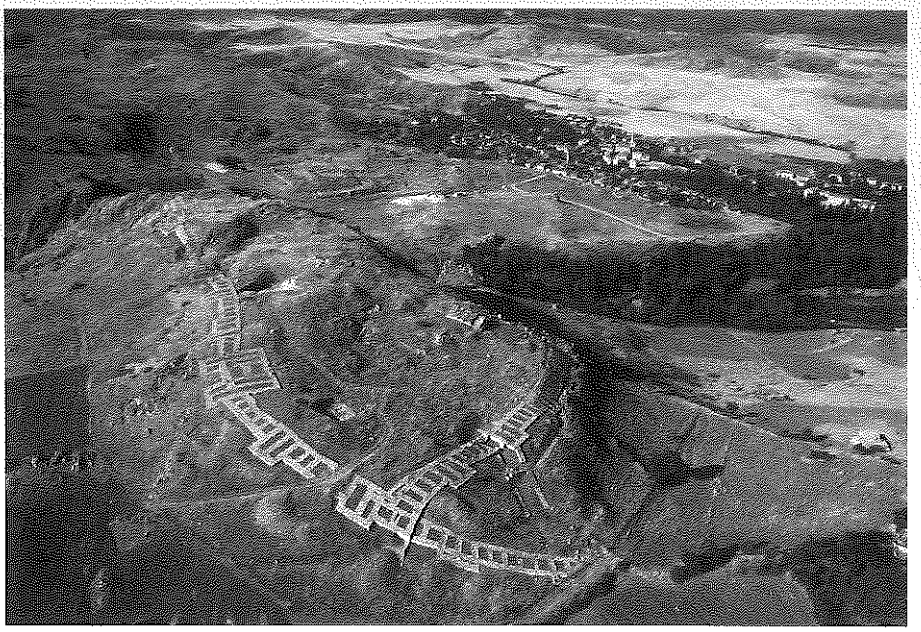

Fig. 10: Hattuša Büyükkaya sırtı üzerinde yer alan Hitit kent suru

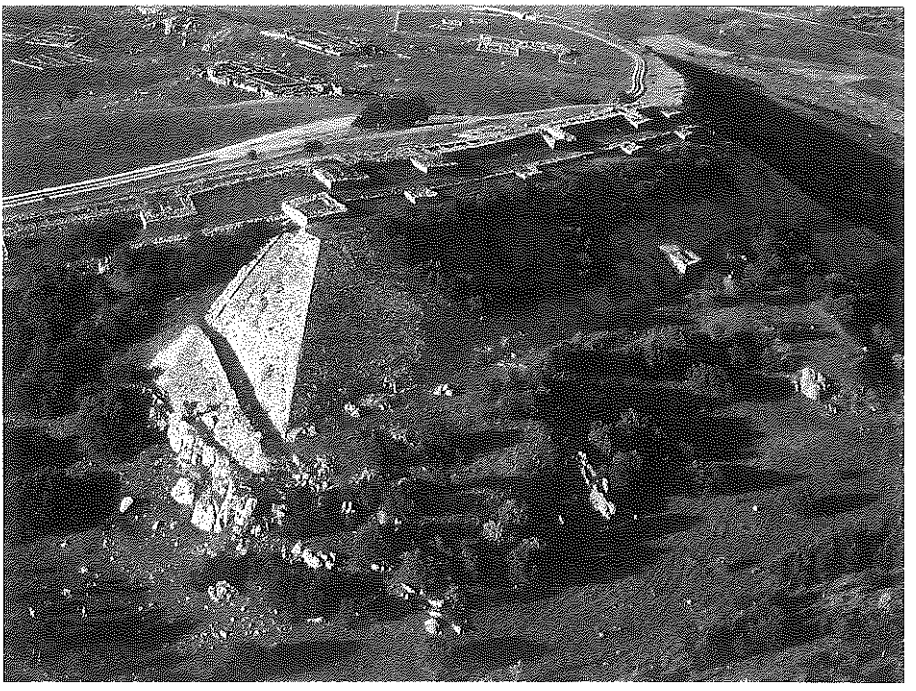

Fig. 11: Hattuša Yerkapı'nın batıdan görünüşü

Fig. 12: Kent surunun bir kulesinin betimlendiği, pişmiş toprak Hitit modeli

tedir. Sur duvarının kerpiç tuğlalardan örülmüş üst yapısı, alttaki bu taş kaide üzerinde yükselmekteydi. Kent kapılarının hem iç hem de dış tarafındaki kapı geçitleri iki kanatlı ahşap kapılarla kapatılıyordu. Günümüzde bu kapılara ait herhangi bir kalıntı korunmamış olmakla birlikte kapı millerinin içerisine oturtulduğu, taşa oyulmuş mil yuvaları halen görülebilmektedir.

Kent kapılarından bazıları sfenks, aslan ya da silahlı tanrı betimli kabartmalarla bezenmiştir. Kapı muhafızı olarak nitelenebilecek bu tür figürlü bezemeler, başkentte bazı tapınakların, kral sarayının ve Nişantepe'deki yapı kompleksinin kapılarında da karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk döneminden Hattuša dışından, şimdiye kadar figürlü kabartma içeren kapılardan sadece iki örnek bilinmektedir: Bunlardan biri Alaca Höyük'teki anıtsal Sfenksli Kapı, diğeri ise bir savaşçı betiminin yer aldığı, Ortaköy'deki kapıdır.

Hitit kent surlarının sıradışı özelliklerinden biri de poternlerdir. Bindirme tekniğinde inşa edilmiş bu tünellerin üzeri, inşaatın tamamlanmasının ardından bir toprak yığını ile örtülmüş; ardından bu yapay set üzerine kent surları inşa edilmiştir (Fig. 15). Bugüne kadar Hattuša'daki Eski Hitit Dönemi surunun altında toplam on iki adet potern saptanmış, bir başka örnek ise kentin güney ucunda, 71 m uzunluğundaki, Yerkapı'daki set altında yer alan poterndir. Bu poternlerin, düşman henüz kent surları önündeyken onlara saldırmayı sağlayan hücum kapıları olabileceği ileri sürülmüşse de bu açıklama bütünüyle tatmin edici gözükmemektedir. Benzer tüneller az sayıda da olsa, başka Hitit yerleşmelerinden de bilinmektedir (Alaca Höyük, Alişar Höyük, Külhöyük, Oymaağaç).

Depo Yapıları

Gıda malzemelerinin temini, Hitit Dönemi'nde kentlilerin pek çoğunun artık kendilerinin karşılamak zorunda olduğu bir ihtiyaç değildi. Devlet, tarım ve hayvancılık ürünleri olarak halktan topladığı vergileri, hizmetlerinin karşılığı olarak çalışanlarına dağıtıyor; böylece emrindeki işgücünü başka alanlarda değerlendirebiliyordu. Her kentte, halktan toplanan bu malların depolanması

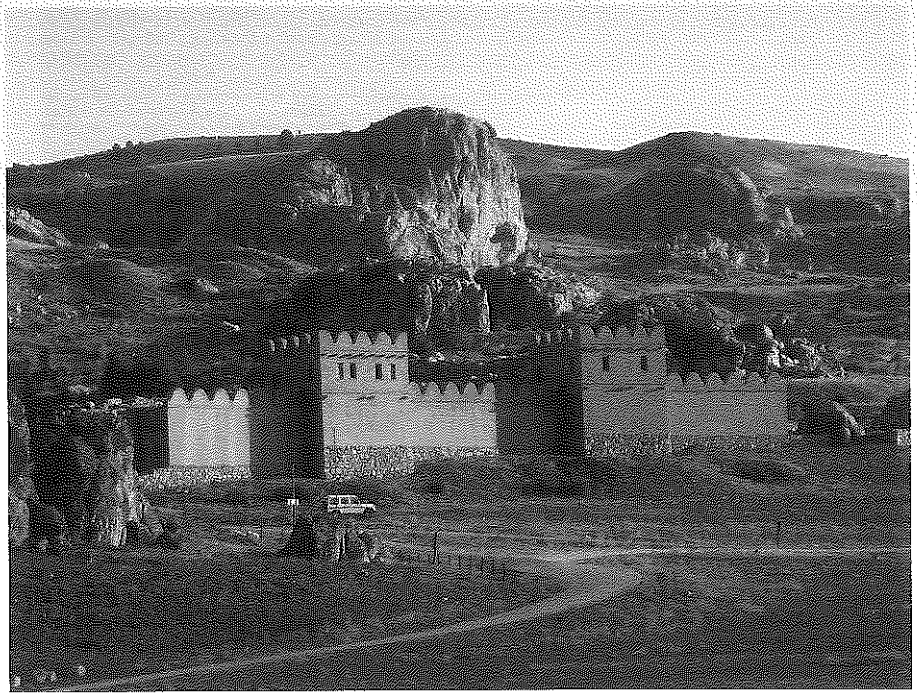

Fig. 13: Hattuša kerpiç kent surunun yeniden inşası yapılan 65 m'lik kesimi

için özel olarak inşa edilmiş yapılar bulunmaktaydı. Tahıl, baklagiller, yağ ve şarap, hacmi 2000 lt'yi bulan devasa küplerde saklanıyordu. Hattuša'da Büyük Tapınak'ı çevreleyen depo odalarında, Ortaköy'deki B Yapısı'nda ve Maşat Höyük'te bu amaçla kullanıldığı anlaşılan küplerden çok sayıda, yan yana toprağa gömülü olarak yerleştirilmiş şekilde bulunmuştur. Tahılların uzun süreli depolanması için ise daha farklı bir yöntem uygulanmaktaydı (Seeher 2000): Hava almayacak şekilde depolandığında tahıl, geri kalan oksijeni tüketerek zehirli karbondioksit ürettiğinden, bu ortamda böcek, fare, bakteri ya da küf mantarı gibi zararlıların yaşaması mümkün değildir. Böylece büyük miktarlarda tahıl uzun yıllar boyunca bozulmadan saklanabilir. Başkentte, MÖ 16. yy'da inşa edilmiş, 118 m uzunluğundaki 32 odalı yeraltı yapı kompleksinin bu amaca hizmet ettiği anlaşılmaktadır (Fig. 16). Burada toplam 7.000-9.000 m^3 arasında tahıl depolanabilmekte olup bu miktar yaklaşık 20.000-30.000 kişinin bir yıllık ihtiyacına denk gelmektedir. Ancak bu miktarda tahılın sadece başkentte yaşayan halkın gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla depolanmadığını; bu birikimin, aynı zamanda devlet hazinesinin bir bölümünü ve Hitit Büyük Kralı'nın gücünün temelini oluşturduğunu da belirtmek gerekir. Bu silo yapısının yanı sıra Hattuša, Kaman Kalehöyük ve Alaca Höyük'te aynı amaçla kullanılan, ölçüleri 12x18 m'yi bulan toprağa açılmış büyük çukurlar

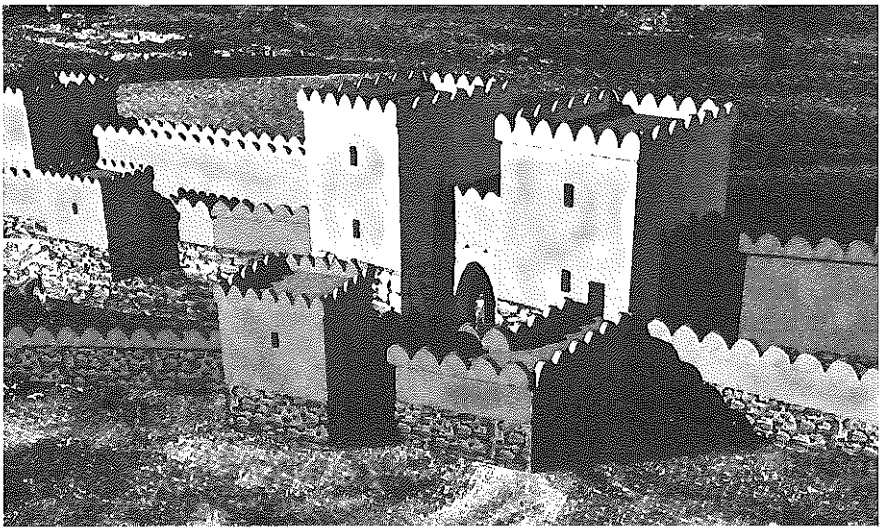

Fig. 14: Kent kapıları bir ön duvar ile ayrıca koruma altına alınmıştı: Hattusa Kral Kapısı'nın yeniden inşa çizimi (P. Neve esas alınarak U. Betin)

bulunmuştur. Kuşaklı'da ise etrafı yüksek toprak duvarlarla çevrili, 30x50 cm ölçülerinde bir depo alanı tespit edilmiştir.

Kaynak Yapıları, Su Havuzları, Barajlar

Yaşamın kaynağını oluşturan su, her dönemde olduğu gibi Hititler için de özel bir öneme sahipti. Araştırmalarda Hitit Dönemi'ne ait çeşitli su yapıları tespit edilmiştir. Bunlardan en kompleksi, düzgün taş bloklardan inşa edilmiş olan ve 34x30 m ölçülerinde büyük bir havuzu bulunan, Beyşehir yakınlarındaki Eflatunpınar Kaynak Anıtı'dır (Bachmann – Özenir 2004). Havuzun bir kenarında, büyük taş bloklardan inşa edilmiş ve üzerinde tanrı kabartmalarının bulunduğu 7 m yüksekliğinde bir cephe oluşturulmuştur, ayrıca anıtın öteki kısımlarına da tanrı ve hayvan figürleri yerleştirilmiştir. Yalburt yakınlarında Ilgın'da 8x13 m ölçülerinde bir su havuzu bulunmaktadır. Bu havuzun kenar kısmını oluşturan taş blokların üzerine Büyük Kral IV. Tuthaliya'ya ait uzun bir hiyeroglif yazıt işlenmiştir. Başkent Hattuša'da ise Aşağı Şehir'de, önüne bindirme tekniğinde inşa edilmiş küçük bir yapının içinden bir merdiven yardımıyla kaynak havuzuna inilen yapay bir kaynak mağarası bulunmaktadır. Buna benzeyen, fakat yapımı çok daha kaliteli bir işçiliğe sahip olan bir diğer örnek ise, yine Hattuša'da, Yukarı Şehir'in doğu kesiminde, "Doğu Havuzlar"ın yanında yer alan, 3,3 m yüksekliğe sahip 1 ve 2 no.lu Odalar'dır (Fig. 17). Sivri kemer biçimli kent kapılarını ve poternleri çağrıştıran bu mekânların inşasında öbürlerinde olduğu gibi bindirme tekniği kullanılmamıştı. Bunun yerine fazla geriye taşmayan, nispeten dar bloklar kullanılmış

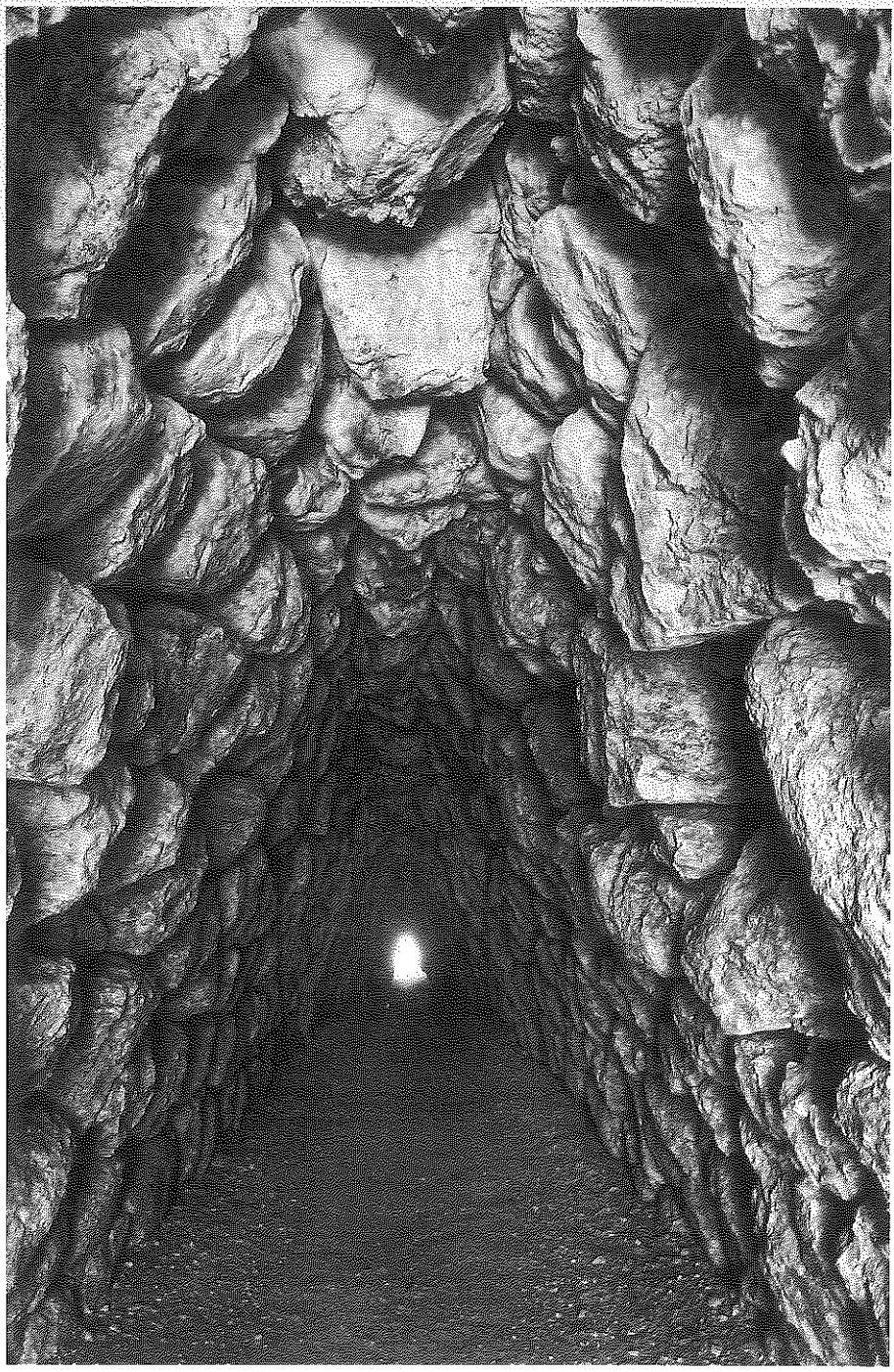

Fig. 15: Kent suru altından geçen tüneller: Hattuša Yerkapı'da yer alan potern

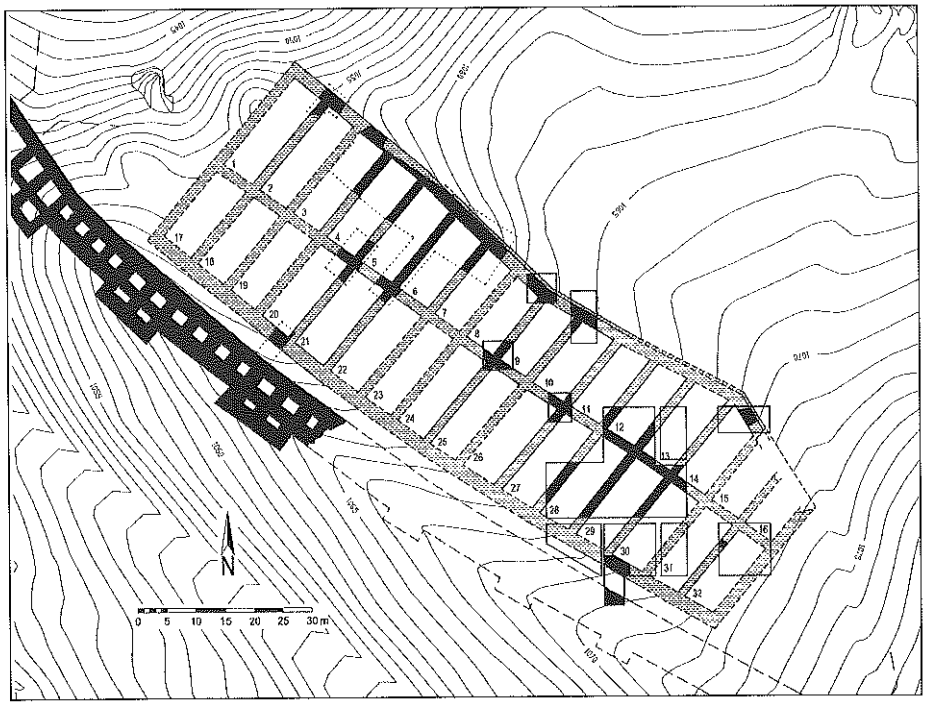

Fig. 16: Hattuša'da MÖ 16. yy'a ait yeraltı tahıl silosunun planı

olduğundan, ayakta durabilmeleri için en tepedeki kilit taşının oluşturduğu baskıya gereksinim duyulmaktaydı. Bu iki oda gerçek anlamda tonoz tekniğinin kullanıldığı, bilinen en erken örneklerdir.

1 ve 2 no.lu odaların kuzeyinde "Doğu havuzlar" olarak adlandırılan iki su havuzu yer alır. Bunlardan ilki yaklaşık 100x65 m büyüklüğündedir. Havuzların yığma toprak setlerden oluşan yan duvarları taş döşelidir. Hitit mühendisleri, suyun yan duvarlardan sızmasını önlemek amacıyla, günümüzde barajlarda halen kullanılmakta olan bir yöntem geliştirmişlerdir: Toprak setin içerisine ve altına derin bir hendek açılmış ve bunun içi su geçirmeyen bir kil tabakasıyla doldurulmuştur. Kuşaklı'daki barajlarda da tespit edilen bu uygulama, Alaca Höyük ve Karakuyu'daki büyük havuzlarda da kullanılmış olmalıdır. Hattuša'nın güneyinde yer alan ve beş havuzdan oluşan "Güney Havuzlar"da olduğu gibi öteki su toplama alanlarında ise bu tür düzenlemelere gerek görülmemiştir – bu havuzların su geçirmeyen bir toprak tabakası içerisine oturtulduğu ve yeraltı suyuyla beslendiği saptanmıştır.

Yollar ve Sokaklar

Hitit Dönemi yollarına ve sokak ağına dair bilinenler kısıtlıdır. Kentlerin içerisinde stabilize ya da taş döşeli sokaklar bulunmakla birlikte şehrin dışında

Fig. 17: Hattuša Yukarı Şehir'de yer alan 2 no.lu Oda

sadece az sayıda yerden yol geçmiş olmalıdır. Viyadüklerin / Köprüyolların sıklıkla kullanılmış olduğu düşünülmektedir; ancak bugüne kadar, kesin olarak yalnız Kuşaklı ve Hattuša'da varlıkları tespit edilebilmiştir: Kuşaklı'da şehir kapılarına ulaşan yollar, duvarlarla desteklenen ve yığma toprak setlerden oluşan rampaların üzerinde yer almaktaydı. Hattuša'da ise kral sarayının bulunduğu Büyükkale'ye çıkan yol, yan duvarları iyi işlenmiş blok taşlardan oluşan bir viyadük üzerinde yer alıyordu. Nişantepe üzerindeki yapıya ulaşım da yine duvarlarla desteklenen bir rampa üzerinden sağlanmaktaydı. Bugüne kadar Hitit Dönemi'ne ait gerçek anlamda bir köprü bilinmemekle birlikte, başkent Hattuša'da, Büyükkaya'daki dere yatağının iki kıyısının, olasılıkla büyük ahşap kalaslardan oluşan bir bağlantısının olabileceği tahmin edilmektedir. Bunun dışında Hititlerin akarsuları geçmek için suyun en sığ olduğu geçit yerlerini kullandıkları anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

Bachmann, M. – S. Özenir 2004 "Das Quellheiligtum Eflatun Pınar", *AA* 2004/1: 85-122.

Darga, A. M. 1985 *Hitit Mimarlığı/1 yapı sanatı*, İstanbul.

Müller-Karpe, A. *et al.* 2004 "Untersuchungen in Kuşaklı 2003", *MDOG* 136: 136-172.

Naumann, R. 1975 *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara.

Neve, P. 1978 "Zur Entwicklung des hethitischen Wohnungsbaus in Boğazköy-Hattuša unter besonderer Berücksichtigung der in der Altstadt/Unterstadt erzielten Grabungsergebnisse", Deutsches Archäologisches Institut Architekturreferat (ed.), *Wohnungsbau im Altertum.* Diskussionen zur archäologischen Bauforschung 3, Berlin: 47-61.

1995/96 "Der große Tempel (Tempel 1) in Boğazköy-Hattuša", *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 12: 41-62.

1999 *Die Oberstadt von Hattuša.I.Die Bauwerke.Die Bebauung im zentralen Tempelviertel.* Boğazköy-Hattuša XVI, Berlin.

Schirmer, W. 1982 *Hitit Mimarlığı*, İstanbul.

2002 "Şehir, Saray, Tapınak. MÖ 2. ve 1. Bin Hitit Mimarisinin Özellikleri", *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, Stuttgart: 482-486.

Seeher, J. 2000 "Getreidelagerung in unterirdischen Grosspeichern: Zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. am Beispiel der Befunde in Hattuša", *SMEA* 42: 261-301.

2007 *Hattusa Kerpiç Kent Suru. Bir Rekonstrüksiyon Çalışması / A Mudbrick City Wall at Hattusa. Diary of a Reconstruction*, İstanbul.

Hitit Mimarisinde Kullanılmış Teknikler

JÜRGEN SEEHER*

MÖ 2. binyılda Anadolu'da kullanılan yapı tekniklerinin bir bölümü zaten uzun süredir bilinen ve denenmekte olan uygulamalardı (Naumann 1975). Neolitik Dönem'den, yani en azından 7000-8000 yıldan beri Anadolu insanı evlerini kerpiçten yapıyor, bunların duvar ve çatılarını ahşap ile sağlamlaştırıyor, temelleri için de taş malzeme kullanıyordu. Ancak Hititler büyük ve görsel açıdan etkileyici detaylara sahip binaların inşa edilebileceği yeni teknikler de geliştirdi. Özellikle de taş blokların işlenmesi, Hitit mimarisinde önemli bir yere sahipti; bu nedenle öncelikle Hititlerin bir yapı malzemesi olarak taşı nasıl kullandıkları üzerinde duracağız (Seeher 2009).

Yapı Malzemesi Olarak Taş

Önceki binyıllarda olduğu gibi Hitit Dönemi yapılarında da gerek temeller, gerekse kerpiç duvarların subasmanları için taş malzeme kullanılmıştı. Bu taş kesim, duvarların ve çatının ağırlığını taşıyor, ayrıca zemin neminin yükselerek kerpiç duvarları zayıflatmasını engelliyordu. Bu durum özellikle de yağışlara maruz kalan dış duvarlar için geçerliydi. Subasmanın yüksekliği konut yapılarında 0,4-0,6 m'yi geçmezken, Hattuša'daki surlarda yaklaşık 1,5 m'ye kadar korunagelmiş taş kaideler tespit edilmiştir (Fig. 1).

Yapı malzemesi olarak çoğunlukla yakın çevrede bulunabilen ve fazla işlenmesi gerekmeyen, elverişli boyutlara sahip moloz taşlar tercih edilmiştir. Birbirine uyan taşların üst üste yerleştirilmesiyle örülen duvarlarda geniş derzlerin olduğu epey düzensiz yüzeyler oluşur. Genellikle nispeten küçük olan bu taşlar bir ya da iki kişi tarafından kolaylıkla kaldırılabilmektedir. Temsili nitelikli yapılar ve sağlamlığın ön planda olduğu anıtsal yapılar için ise Hititler Dönemi'nde ilk kez büyük taş blokların kullanıldığı görülmektedir. Genellikle birkaç ton ağırlığında olan –hatta Hattuša Büyük Tapınak'taki en büyük bloğun ağırlığı yaklaşık 40 ton civarındadır!– bu blokların birbirine bağlanacak şekilde yerleştirilebilmesi için artık yüzeylerinin düzlenmesi gerekmekteydi. Bu amaçla Hititler yeni bir teknik geliştirmişti.

* Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, İnönü Cad. No:10, TR-34437 İstanbul, seeher@istanbul.dainst.org.

Fig. 1: Yerkapı surunun kırma taşlardan örülmüş kaide kesimi

Taşın Biçimlendirilmesi

Mükemmel bir duvar inşa etmenin ilk adımı olarak, Hititler, öncelikle taş blokları biçimlendirerek birbirine uygun hale getiriyordu. Günümüzde bu iş için, demirden yapılmış sivri uçlu çekiçler ve keskiler kullanılmaktaysa da Hitit Dönemi'nde demir ender bulunan bir malzeme olduğundan bu tür kaba işlerde kullanılması tercih edilmiyordu. Bronzdan yapılmış çekiç ve keskiler ise taş malzemenin işlenmesi için yeterince sert değildi. Bu nedenle Hititler bu iş için yaygın olarak diyorit ve başka sert kayaçlardan yapılmış vurgu ve çekiç taşları kullanmıştır. Genellikle bu çekiç taşlarına, içerisine ince bir sap yerleştirilmek üzere bir delik açılmış (Fig. 2); böylece hem çekici tutmak kolaylaşmış hem de aletin darbe gücü artırılmıştır. Bu aletlerle taş blokların yüzeyine, köşelerine ve kenarlarına sürekli vurularak düz ve düzgün yüzeyler elde ediliyor, böylece birbirine bitişik şekilde, yan yana ve üst üste yerleştirilebilen bloklardan inşa edilen duvarlar da son derece sağlam oluyordu. Günümüzde taş blokların yüzeyinde halen görülebilen, beyaz, nokta biçimli yoğun çekiç izlerinden de görülebileceği gibi, söz konusu taş blokların dışa bakan yüzeyleri de aynı şekilde düzeltilmiştir. Bu poligonal duvar tekniği MÖ 14. ve 13. yy'larda, özellikle de başkent Hattuša'daki tapınakların subasmanlarında ve anıtsal kent kapılarında sevilerek kullanılmıştır (Fig. 3). Ancak yapımı zahmetli olan bu tekniğin imparatorluk genelinde fazla yaygınlaşmadığı anlaşılmaktadır: Alaca Höyük ve Ortaköy-Šapinuwa'da ortaya çıkan yapılardan ancak birkaçında bu tekniğe yer verilmiş, Maşat Höyük ya da Kuşaklı-Šarišša gibi başka kentlerde ise eşik,

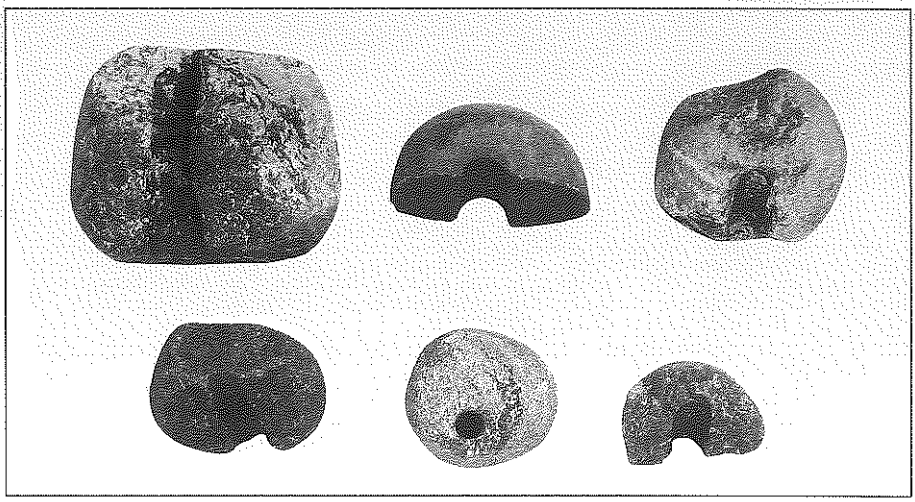

Fig. 2: Hitit taş çekiçleri genelde kırık durumda bulunmuştur

kapı pervazı ve dikme kaidesi gibi sadece az sayıda bütün yüzeyi işlenmiş taş blok kullanılmıştır.

Taşın Delinmesi

Duvarların sağlamlığının artırılması amacıyla gerçekleştirilen bir başka uygulama, taş blokların kalın bronz zıvanalarla birbirine sabitlenmesiydi. Bu tür iki zıvana Hattuša'daki Kral Kapısı'nda halen *in situ* olarak görülebilmekte; ayrıca kent genelinde çeşitli yerlerde saptanan çok sayıdaki matkap delikleri, bu uygulamanın son derece yaygın olduğunu göstermektedir. Zıvanalar, özellikle de kaya kütleleri üzerine inşa edilen yapılarda, taş duvar bloklarının anakayaya sabitlenmesinde kullanılmıştır: Bunun için öncelikle anakayada, taş bloğun oturacağı büyüklükte bir yatak oluşturulmuş ve buraya matkapla zıvana delikleri açılmıştır. Ardından anakayadaki deliklere karşılık gelen noktalarda, taş bloklarda matkapla açılan deliklerin içerisine bronz zıvanalar yerleştirilerek taş bloğun anakayaya sabitlenmesi sağlanmıştır. Aynı yöntemin, kerpiç duvarların karkasını oluşturan ahşap kirişlerin, alttaki subasmana sabitlenmesi için de uygulandığı bilinmektedir. Burada subasmanın üzerine yatay olarak yerleştirilen kirişler, bronz ya da ahşap zıvanalarla taşa sabitlenerek yana doğru kaymaları engellenmiştir (Fig. 4).

Matkap deliklerinin dibinde korunagelmiş olan çıkıntı sayesinde, taşa delik açmak için uygulanan teknik ayrıntılarıyla tespit edilebilmektedir (Seeher 2005). Bu delme işleminde, döndürülen bir metal boru yardımıyla taş, halka biçimli olarak kesilir, ardından ortada kalan çekirdek de denebilecek taş kütlesi kırılarak çıkartılır. Çalışmalarımız kapsamında biz de bu şekilde işleyen

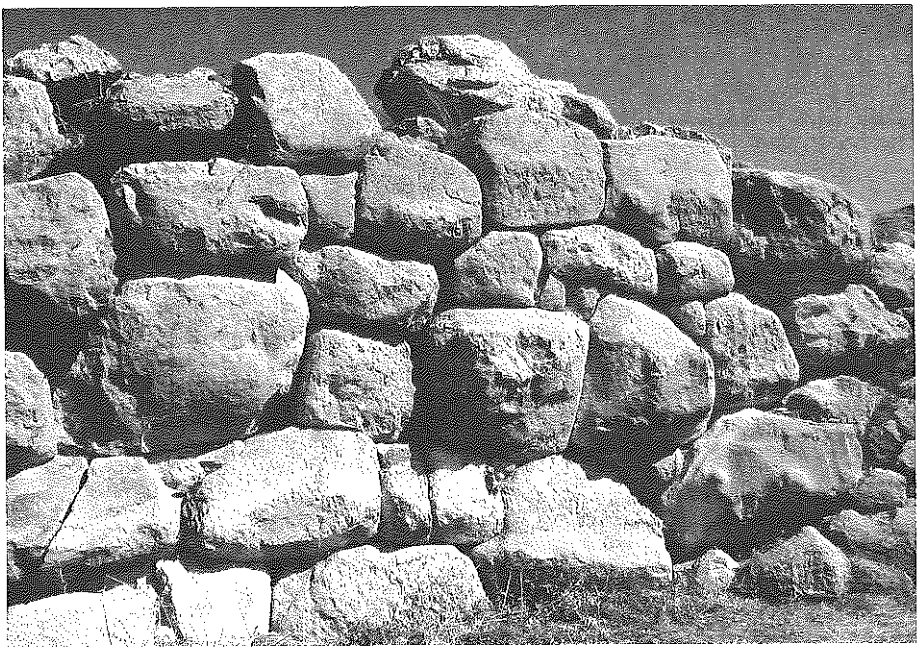

Fig. 3: Hattuša Aslanlı Kapı'da poligonal duvar tekniği. Alt sıradaki taşlarda biçimlendirme sırasında taş çekiçlerin bıraktığı beyaz nokta halindeki vurgu izleri.

bir Hitit matkabı üreterek, bu yöntemi birebir test etme imkânı bulduk (Fig. 5). Buna göre ahşaptan yapılmış bir düzeneğin içerisine yerleştirilen bronz matkap borusu bir ip yardımıyla ileri geri döndürülür. Delme işlemini etkin kılmak amacıyla, delinen noktaya aşındırıcı olarak kuvars kumu, oluşan tozun yıkanması için de su dökülür. Bu yöntemle, kireçtaşı üzerinde 3 cm çapında bir boru ile yaklaşık 10 dakika içerisinde 1-1,5 cm'lik bir derinliğe ulaşılması mümkündür. Hititler bunun gibi basit makinelerle Hattuša'da kayalar üzerindeki duvar yataklarında ve subasmanlardaki taş bloklarda binlerce zıvana deliği açmıştır. Ayrıca çekiç taşlarındaki sap delikleri ve su giderlerindeki deliklerin yanı sıra, taş bloklar ve mimariye bağlı heykeltraşlıkta oyuntu ve girinti olan kısımların biçimlendirilmesinde de aynı yöntemin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu teknik de başkent haricinde çok ender kullanılmıştır. Bu uygulamanın bilinen en iyi örneklerinden biri, Eflatun Pınar'daki Hitit Anıtı'ndadır; buradaki Dağ Tanrısı figürlerinin eteklerinde yer alan su deliklerinin Hitit matkabı ile açıldığı anlaşılmaktadır .

Taşın Kesilmesi

Yine çoğunlukla başkentte kullanılmış bir başka teknik, taş blokların testere ile kesilmesidir. Hattuša'daki kalıntılarda birbirinden farklı iki tekniğe işaret eden iki çeşit testere izi saptanmıştır: Bunlardan ilki, başta eşik taşları

Fig. 4: Hattuša Büyük Tapınak'ta subasman kesimini oluşturan taş bloklarda sıra halinde dizili zıvana delikleri

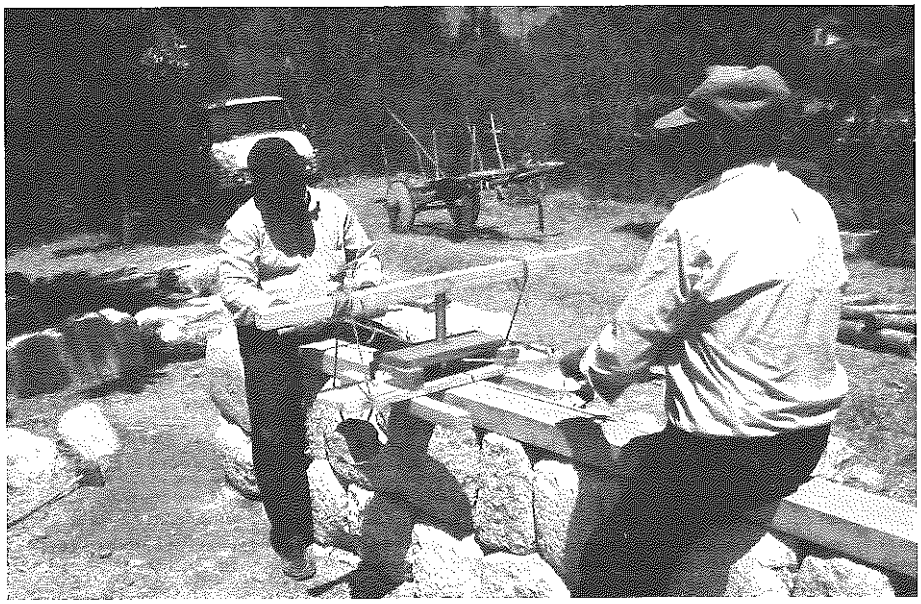

Fig. 5: Hitit matkabı belki böyle görünüyordu

olmak üzere genellikle kireçtaşı bloklarda görülen ve olasılıkla bronzdan yapılmış, şerit biçimli bir testere ile oluşturulmuş düz kesiklerdir (Fig. 6). İkinci grup ise belirgin bir kavis yapan, yay biçimli kesme izleridir. Bu tür kesikler, yarım daire biçimli kısa bir levhanın testere olarak kullanılmasıyla oluşur. Kesme işlemi sırasında öne arkaya hareket ettirilen testerenin ne kadar bastırıldığına bağlı olarak, kesik az ya da çok eğimli bir yay biçimi alır. Özellikle çekiç taşlarıyla biçimlendirilmesi güç olan sert taşlarda kullanıldığını gördüğümüz bu yöntemi çalışmalarımız kapsamında biz de deneme fırsatı bulduk (Fig. 7) ve olumlu sonuçlar aldık (Seeher 2007a). Kesme işlemleri sırasında aşındırıcı olarak –matkapla delik açmada olduğu gibi– yine kuvars kumu veya zımpara taşı kullanılması gereklidir.

Taşın Bir Yerden Başka Yere Nakli

Peki bu taşlar inşaat alanına nasıl getiriliyordu? Hititlerin, günümüz Anadolusu'nun kağnıları gibi büyük masif ahşap tekerlekleri olan, iki ya da dört tekerlekli arabalar kullandıkları bilinmektedir. Bu arabalar, küçük taşların nakliyesi için yeterli olmakla birlikte, dingilleri birkaç ton ağırlığındaki büyük bloklar için yeterince güçlü değildir. Dolayısıyla büyük bloklar, yuvarlak kesitli ağaç gövdeleri ve kızaklar üzerinde kaydırılarak inşaat alanına getiriliyor; henüz vinç benzeri bir sistem bilinmediğinden, yığma topraktan oluşan bir rampa üzerinden itilerek ve çekilerek duvarda yerleştirilecekleri yüksekli-

Fig. 6: Hattuša Büyük Tapınak'ın depo bölümünde eşik blokları

ğe çıkartılıyordu. Tapınak ve saray yapılarının subasmanları genellikle sadece iki ya da üç taş sırasından oluşmaktadır, fakat örneğin Hattuša kent kapıları ya da Eflatun Pınar Hitit Anıtı gibi büyük taş blokların 5-8 m yüksekliğe çıkartılması gerektiği yapılar da bilinmektedir. Teknik açıdan tam bir ustalık örneği olan bir uygulama da Hattuša'da Yenicekale'de karşımıza çıkar. Buradaki kaya kütlesi, etrafı büyük taş bloklarla çevrelenerek adeta "giydirilmiştir". Yenicekale'nin inşaatı sırasında yığma topraktan bir rampa oluşturmak mümkün olamayacağından, burada kullanılan blokların teker teker, yandan, halihazırda örülmüş olan duvar sırası üzerinden taşındığı anlaşılmaktadır. Taşın yüzeyindeki çıkıntılar ve girintiler bu blokların yerlerine oturtulmalarında, ahşap sırıkların dayandırılmasına yarıyor olmalıydı.

Taşın Duvara Örülmesi

Taş blokların alt ve üst yüzeyleri genellikle iyi işlenmiş olup her blok, altındaki ya da üstündeki bloğa geniş bir yüzeyle oturmaktadır. Buna karşın bazı hallerde yan yüzlerin sadece önden görünen kısımları işlenmiştir. Taş blokların dik yan yüzleri duvarın sadece önyüzünde birbirine değerken, bunun gerisinin küçük taşlarla doldurulmuş boş alanlardan oluştuğu görülmektedir. Bu dik yüzeylerde bazen, baskı ve kaymalara engel olmak için, yan yana yer-

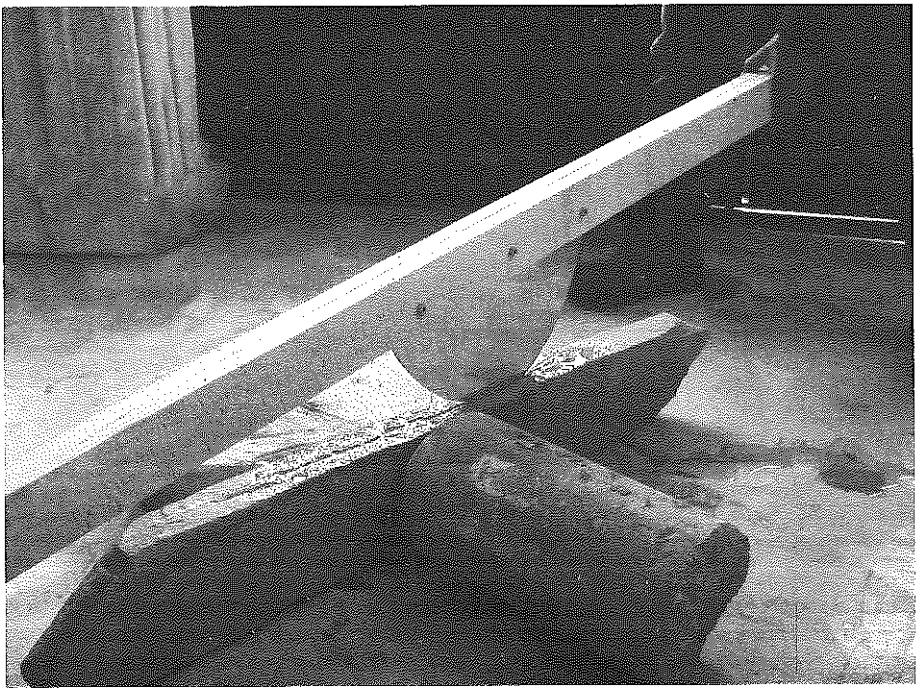

Fig. 7: Yarım daire biçimli bir testere ile yay biçimli kesme yüzeyleri oluşuyor

leştirilmiş bloklar "dişlerle" birbirine bağlanmıştır. Üst üste gelen bloklarda ise karşılıklı dişlerle birbirine bağlama uygulaması, duvarın inşası sırasında blokların taşınmasını ve yerleştirilmesini güçleştireceğinden oldukça enderdir. Bazı örneklerde, duvarın görsel etkisi, söz konusu dişlerin titizlikle işlenmesiyle pekiştirilmiştir (Fig. 8). Bununla birlikte taş blokların dış yüzeylerinin genellikle yastık biçiminde bombeli olarak işlenmesi ve blokların birbirine temas ettiği kenarların geride kalması görsel etkiyi artıran öteki unsurlardır. Bloklara olduğundan daha büyük bir görünüm kazandıran bu uygulama, Eski Yunan ve Roma Dönemlerinde de sıklıkla kullanılmış olan bir göz yanıltmasıdır.

Büyük taş blokların poligonal duvar örgüsünde tam yerine yerleştirilmesi kolay değildi; inşaat sırasında bu blokların birden çok kez geri çekilerek yeniden işlenmesi ve hatta yan yatırılması gerekebiliyordu. Taş blokların biçimlendirilmesi sırasında mutlaka kil, ahşap ya da dal örgüden şablon ve kalıplar kullanılmış olmalıdır. Bu teknik ile karşılaştırıldığında, bütün yüzeyleri düz olan, dörtgen biçimli taş bloklarla duvar inşa etmek daha kolaydır. Yapı malzemesi olarak kerpiç tuğla kullanmış olan Hititlerin bu tür standart yapı elemanlarının inşaat sırasında nasıl bir avantaj sağladığını bilmelerine rağmen, taş duvarlarında düzgün dörtgen blokları, MÖ 13. yy'a kadar yaygın bir şekilde kullanmamış olmaları şaşırtıcıdır. Dörtgen bloklarla örülmüş duvarlara örnekler Eflatun Pınar

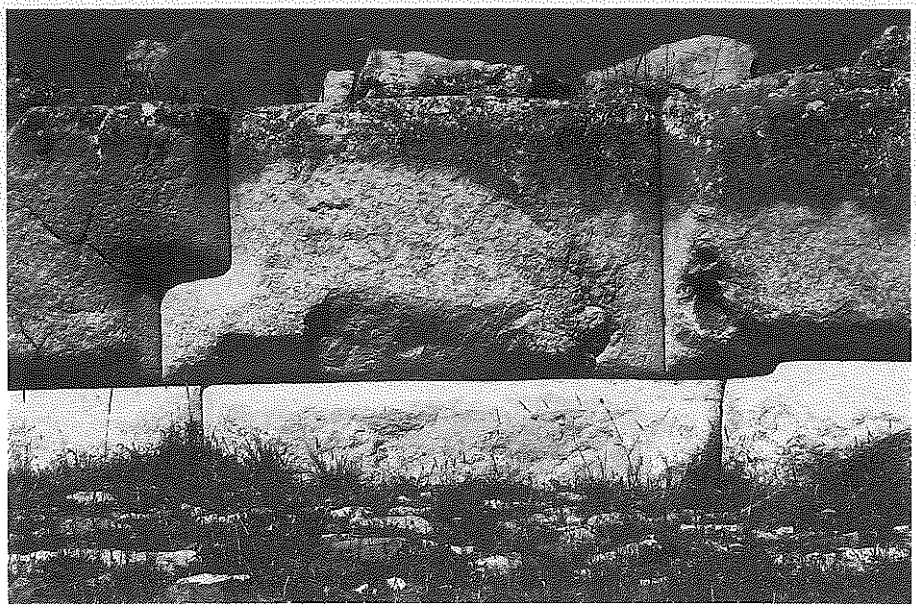

Fig. 8: Hattuša, 3. no.lu Tapınak'ın subasman kesiminde karşılıklı dişlerle birbirine bağlanmış bloklar

ve Yalburt'ta ya da Hattuša'da 1 ve 2 no.lu Odalarda ve Büyükkaya poterninde görülmektedir (Fig. 9). Bu yapı tekniğinde bile taş blokların standart bir ölçüye göre önceden hazırlanmadığı ve hepsinin ayrı ayrı işlenerek birbirine uydurulduğu anlaşılmaktadır.

Kerpiç ve Ahşap Mimari

Yukarıda bahsettiğimiz taş temel ve su basmanları, normal şartlarda Hitit mimarisinden günümüze ulaşan yegâne kalıntılar olmakla birlikte, yapıların duvar kısımlarının aslen güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlalardan ve ahşaptan yapıldığı bilinmektedir. Binyıllar içerisinde bu malzemeler yok olduğundan kazılarda genellikle sadece bunlara ait zayıf izler tespit edilebilmektedir. Bu nedenle, genellikle mimarinin bir bölümünün korunmasının mümkün olduğu yangın geçirmiş yapılar arkeologlar için son derece önemli birer buluntu niteliğindedir: Ahşap ve kerpiçten inşa edilmiş bir ev yandığında, aslen sadece güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlalar ateşin sıcaklığıyla pişerek sertleşir, bu kerpiç tuğlaların arasına yerleştirilmiş ahşap kirişler ise kömürleşmiş olarak ya da boşluklar halinde korunur. Bu sayede çeşitli buluntu yerlerinde, yangın geçirmiş yapılara ait büyükçe kerpiç duvar kalıntılarının günümüze ulaşması mümkün olmuştur.

Bunun yanı sıra, günümüz Türkiyesi'nin kuzey bölgelerine özgü geleneksel mimaride olduğu gibi, imparatorluğun, özellikle orman bakımından zengin

Fig. 9: Eflatun Pınar'da dörtgen bloklardan örülmüş havuz duvarı

bölgelerinde, toprak ile sıvanmış dal örgü duvarlardan oluşan veya ahşap ya da ahşap iskeletli mimari de uygulanmış olmalıdır. Bu yapılarda kerpiç tuğlalar, sadece ahşap yapı elemanları arasındaki boşlukları doldurmak amacıyla kullanıldığından, kazı sırasında bu tür yapılara ait izleri bulmak ve bu mimari türünün ayrıntılarını saptamak son derece güçtür. Yine de en azından ağaç kesiminde ve ahşabın işlenmesinde kullanılan aletler hakkında birkaç şey söylemek mümkündür: Ahşabın işlenmesinde gayet iyi iş gören, bronzdan yapılmış testere, balta ve kalemlere kazılarda rastlanmaktadır. Rende ise henüz bilinmemekte ve bu aletin yapacağı işin keserle halledildiği düşünülmektedir.

Yapı Malzemesi Olarak Toprak / Kerpiç

Kerpicin yapı malzemesi olarak kullanılmasının ana sebebi öncelikle hammaddesi olan killi toprağın her yerde kolaylıkla bulunabilmesidir. Başka bir sebep, kerpicin çok kolay bir şekilde işlenebilmesidir; ıslatılmış killi topraktan, ihtiyaca göre istenen büyüklükte topaklar ya da tuğlalar biçimlendirilebilir. Kurutulduğu zaman son derece sert ve sağlam olan bu malzeme sayesinde, dayanıklı ve taşıma gücü yüksek duvarlar inşa edilmesi mümkündür. Sıvası yenilendiği sürece, kerpiç duvarlar yağmurdan da fazla etkilenmez. Son olarak, kerpiç yapıların içindeki havanın kalitesi de insanların mutlaka erken dönemlerden beri farkında oldukları bir durum olmalıdır: Nefes alabilen bu duvarlar, yapının içerisindeki nemi (örneğin; insan nefesi ya da mutfakta oluşan nem) içine çekerek iç mekânlardaki nem oranının ideal düzeyde kalmasını

Fig. 10: Ahşap kalıplar içine dökülerek çok sayıda kerpiç tuğla üretilir.

Fig. 11: Hattuša sur duvarına yeniden inşa projesinde kuzey kulede yapılan çalışmalar.

sağlar. Ayrıca bu malzemenin ısı yalıtım özelliği sayesinde, kerpiç yapıların içi kışın ılık, yazınsa serin olur. Geçtiğimiz yıllarda, bir deneysel arkeoloji projesi kapsamında Hattuša'daki Hitit Dönemi sur duvarının bir bölümünün yeniden inşa edilmesi sırasında kerpiç tuğlaların yapım ve kullanımı konusunda daha ayrıntılı bilgi edinme fırsatı bulduk (Seeher 2007b). Buradaki resimler bu projedendir.

Yüksek kil oranı, hazırlanacak tuğlaların kururken çatlamasına ve parçalanmasına sebep olacağından, yapı malzemesi olarak kullanılmadan önce kerpicin bazı işlemlerden geçmesi gerekmektedir: Kerpiç toprağı suyla karıştırılarak yoğun bir balçık haline getirilir. Kil oranı fazla yüksekse, bu balçık, içerisine kum, küçük çakıl taşları ve özellikle organik liflerinden ötürü saman eklenmek suretiyle "seyreltilir". Kerpiç tuğlaların kuruması sonrasında bu saman parçaları, betonda kullanılan güçlendirici demir çubuklar benzeri bir işlev görerek tuğlanın sağlamlığını ve basınca direncini artırır, ayrıca çatlakların oluşmasını önler. Her ustanın doğru karışım için kendine has bir tarifi vardır ve Hititlerde de bu böyle olmalıydı. Hitit Dönemi'ne ait yangın geçirmiş kerpiç tuğlalarda birbirinden oldukça farklı katkı maddeleri tespit edilmiştir.

Günümüzde kerpiç yapıların inşasında, dünya genelinde iki farklı teknik kullanılmakta olup bu tekniklerin Hitit Dönemi için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır: Bunlar *pisé* duvar ile tuğlalardan örülen duvar teknikleridir. *Pisé* duvar tekniğinde, inşa edilecek duvar için ahşap bir kalıp hazırlanır, ardından kerpiç balçık topakları tabakalar halinde bunun içerisine yayılır ve ahşap bir sopa ya da benzeri bir aletle dövülerek sıkılaştırılır. Bir tabaka kuruyunca ahşap çerçeve yükseltilir ve üzerine ikinci bir tabaka eklenir. Bu inşa tekniğinde kullanılan kerpicin nispeten kuru olması gerektiğinden –eğer mevcut ise– uygun haldeki doğal killi toprak herhangi bir işlemden geçmeksizin, doğrudan da kullanılabilir. Bu teknik, sıcak ve kurak bölgelerde günümüzde halen kullanılmakla birlikte, Hitit mimarlığında çok sık karşımıza çıkmaz.

Güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlaların ise Hititlerde çok daha yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Bir standart haline gelmiş olan bu yapı malzemesi, inşaatların çok daha kolay ve hızlı ilerlemesini mümkün kılar. Kerpiç tuğlaların hazırlanması için ahşap kalıplar kullanılır (Fig. 10). Kerpiç hamuru kalıp içine doldurulur, üstü düzgünce sıyrılır ve ardından kalıp kaldırılarak tuğlalar güneşte kurumaya bırakılır. İlk birkaç günün ardından tuğlalar altüst edilerek çevrilir, yine birkaç gün sonra iyice kuruyup inşaatta kullanıma hazır hale gelebilmesi için dikey olarak yerleştirilir. Kerpiç tuğlalar aslında havadaki nemi sürekli emdiklerinden hiçbir zaman tam anlamıyla kurumaz. Ancak bu durum tuğlaların dayanıklılığını olumsuz etkilemez, örneğin Hattuša kent surundaki kulelerin yaklaşık 8-10 m yüksekliğinde olduğu, ayrıca dünyanın başka yerle-

rinde de güneşte kurutulmuş kerpiç tuğlalardan inşa edilmiş çok daha yüksek yapıların bulunduğu bilinmektedir.

Hitit tuğlaları genellikle 40-50 cm kenar uzunluğunda kare biçimli ve yaklaşık 10 cm kalınlığında idi. Ağırlığı 30 kg'ı aşan bu tuğlalar, küçük tuğlalara oranla inşaatın daha hızlı ilerlemesini sağladığından, özellikle duvar kalınlığı 1-1,5 m arasında olan büyük yapılarda sevilerek kullanılmıştır. Çalışmanın iyi organize edilmesi durumunda, bir ustanın günde yaklaşık 100 ila 150 tuğla döşeyebildiği görülmüştür ki bu da yaklaşık 3-5 tonluk bir malzemeye karşılık gelmektedir (Fig. 11).

Hitit yerleşimlerinde gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkan ve yangın dolayısıyla sertleşerek günümüze ulaşmış duvar kalıntıları, kerpiç duvarların, düzenli aralıklarla yerleştirilmiş ahşap destekler ve yatay hatıllarla desteklendiğini göstermektedir. Ancak bu kalıntılar çoğu zaman küçük parçalar halinde korunagelmiş olduğundan, tatmin edici bir yeniden inşa genellikle mümkün değildir (Mielke 2009). Büyük yapıların kerpiç duvarlarında, her 1-1,5 metrede bir, genişlikleri 0,5 metreye kadar varabilen, içerisinde kısmen ahşap dikmelerin yerleştirildiği ara bölümlerin varlığı tespit edilmiştir.

Bildiğimiz kadarıyla Hitit yapıları düz damla örtülüydü; bu durum, Anadolu ve Yakın Doğu'da yaygın kullanımda olan kerpiç mimari tarzı ile örtüşmektedir. Çatılar, kerpiç duvarların üzerine oturtulmuş ve ihtiyaca göre yine ahşap dikmelerle desteklenebilen kirişler sistemi tarafından taşınır. Bu ahşap kirişlerin üzerine, ince dallardan oluşan sık bir tabaka yerleştirilir ve bunun üzerine de kalın bir toprak tabakası döşenir. Son olarak çatının üstü, aşağı su sızmasını engellemek amacıyla kalın bir çorak tabakasıyla örtülür. Bir tür serpentinit olan, yağmur suyuna maruz kaldığında şişerek su geçirmez bir tabaka oluşturan çorak, Anadolu'da yaygın olarak kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

Naumann, R. 1975 *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara.

Mielke, D. P. 2009 "Alte Paradigmen und neue Erkenntnisse zur hethitischen Holz-Lehmziegel-Architektur", M. Bachmann (ed.), *Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien*, (*Byzas* 9): 81-106.

Seeher, J. 2005 "Bohren wie die Hethiter: Rekonstruktion von Bohrmaschinen der Spätbronzezeit und Beispiele ihrer Verwendung", *IstMitt* 55: 17-36.

2007a "Sägen wie die Hethiter: Rekonstruktion einer Steinschneidentechnik im bronzezeitlichen Bauhandwerk", *IstMitt* 57: 27-43.

2007b *Hattusa Kerpiç Kent Suru. Bir Rekonstrüksiyon Çalışması / A Mudbrick City Wall at Hattusa. Diary of a Reconstruction*, İstanbul.

2009 "Die Techniken der Steinbearbeitung in der hethitischen Architektur des 2. Jahrtausends v. Chr.", M. Bachmann (ed.), *Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien*, (*Byzas* 9): 119-156.

Gündelik Hayatın ve Ayrıcalığın Nesneleri: Hitit Çanak Çömleği

ULF-DIETRICH SCHOOP*

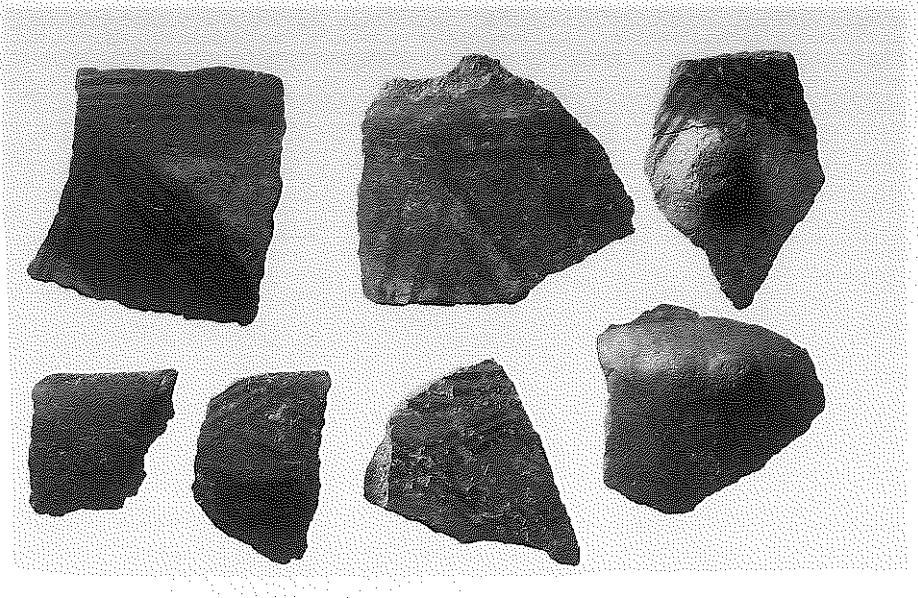
Çanak çömlek fragmanları şüphesiz Hitit yerleşimleri kazılarında en bol ortaya çıkarılan buluntulardır. Kazıdan önce bile böyle kalıntılar eski yerleşim alanlarının yüzeyinde görülebilir. Bununla birlikte müze raflarına ulaşabilmiş bütün kapların sayısı azdır. Bunlar sadece sıradışı korunma koşulları sayesinde günümüze gelebilmişlerdir. İster bütün ister kırık olsun, bunlar sadece aksesuvar veya temelde tabletlerin anlattığı Hitit tarihinin görsel yansıması olarak kabul edilmemelidir. Öteki arkeolojik buluntuların çalışılmasıyla birlikte çanak çömlek başka kaynaklar aracılığıyla elimizde bulunmayan birçok bilgi sunabilmektedir (bu konuda klasik kaynak Fischer 1963'tür; son çalışmalar. Müller-Karpe 1988, A. Müller-Karpe 2002, Mielke 2006 ve Schoop 2011'de bulunabilir). Bu bilgiler ekonomi, ticaret, sosyal ilişkiler ile din ve ritüel gibi geçmiş hayatın farklı yönlerini aydınlatır.

Hititlerden Önce

Orta Anadolu halkının Hitit Dönemi'nde kullandığı çanak çömleğin kökenleri MÖ 3. binyıla veya Erken Tunç Çağı'na kadar uzanır. Bu süre içinde çanak çömleğin çoğu elle şekillendiriliyor ve genellikle uzman işliklerden ziyade ev ortamında üretiliyordu. Erken Tunç Çağı çanak çömleğinin iyi perdahlanmış yüzeyleri ve boyalı motifler, evsel üretimdeki özen ve çabanın seri üretimle öne çıkan sonraki dönemlere göre fazla olduğunu gösterir (Fig. 1a). Bu dönemde zaten Suriye ve Mezopotamya'dan yüzyıllardan beri kullanımda olan çömlekçi çarkı, tarihöncesi Anadolu'sunun şehirleşme öncesi ekonomilerinde henüz önemli bir rol oynamıyordu. Bu durum çarkın bilinmediği anlamına gelmez; törensel açıdan önemli küçük içki kaplarının sınırlı üretimi vardır (Fig. 1b) (Orthmann 1969).

Assur Koloni Çağı'nın başlangıcı çanak çömlek üretiminde ani bir değişime şahit olmuştur ve bu Anadolu toplumunda köklü ekonomik değişimleri yansıtır. Çok kısa bir süre boyunca uzman işlikler tarafından yapılan çömlekçi çarkından çıkma kaplar, Erken Tunç Çağı'nın el yapımı kaplarının yerini

* School of History, Classics, and Archaeology, University of Edinburgh, William Robertson Wing, Od Medical School, Teviot Place, Edinburgh EH8 9AG,UK, ulf.schoop@ed.ac.uk

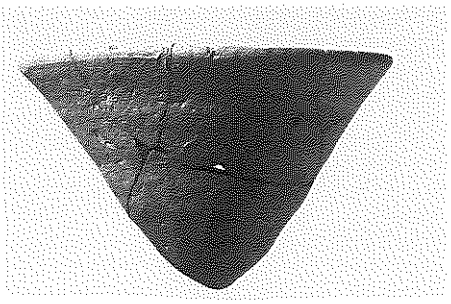

Fig. 1a: Boğazköy'den MÖ 3. binyılın sonuna (Erken Tunç Çağı'nın sonu) ait el yapımı boyalı çanak çömlek

Fig. 1b: Boğazköy'den MÖ 3. binyılın sonuna (Erken Tunç Çağı'nın sonu) ait çark yapımı bardak

almaya başlamıştır. Bu yeni çanak çömlek grubu Assur Koloni Çağı ile Hitit Krallığı'nın kuruluşu arasındaki zaman diliminde bir kesinti yaşamaksızın, MÖ 2. binyılın büyük bölümünde baskın kalmıştır. İlginçtir ki ne Anadolu toplumunun etnik çeşitliliği ne de Mezopotamyalı tüccarların fiziki varlığı bu gelişimde belirgin bir iz bırakmıştır. Bu tanınabilir dış etkilerden muaf, tamamen yerel bir oluşumdur ve burada Assur Koloni Çağı ile daha geç "Hitit" çanak çömleği arasında özel bir ayrım yapılmayacaktır.

Hitit Çanak Çömleğinin Nitelikleri

Hitit çanak çömleğinin büyük bölümü kesinlikle seri üretim olarak nitelendirilebilir. Başkent Hattuša'da büyük fırınlara sahip geniş tesisler ve kusurlu fırınlanmış atıkların kalıntıları bulunmuştur. Bu işliklerin ürettiği çanak çömleğin çoğu daha ziyade sadedir (arkeolojide küçümseyici bir şekilde "gri keramik" olarak adlandırılmıştır). Sadece küçük bir yüzdesi kırmızı ya da beyaz astara sahiptir ve bu küçük yüzdeden de sadece birkaçı Hitit çanak çömleğinde genelde görülen sıradışı kaliteyi sergiler (Fig. 2) (Schoop 2009).

Fig. 2: Kültepe'den gaga ağızlı testi (Assur Koloni Çağı)
(Kültepe Kazısı Arşivi)

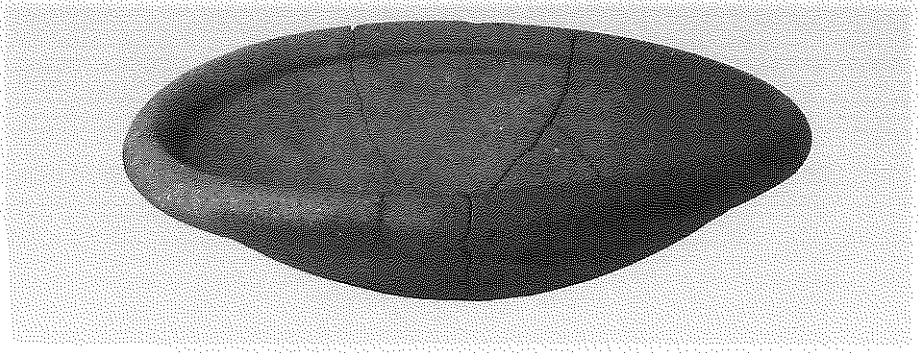

Fig. 3:Dökülmeyi engelleyen ağız kenarına sahip Hitit kâsesi

Fig. 4: Hitit kaba pişirme kabı

Kilin sade doğasının aksine Hitit çanak çömleği çeşitli şekillerde karşımıza çıkar. Bunlar bir dizi amaca hizmet etmiş olmalıydılar, fakat sadece sıradışı durumlarda işlevleri konusunda bilgilendiririliriz. Hitit kaynakları farklı isimde birtakım çanak çömlekten bahseder, fakat gündelik meseleler hakkında çok az ayrıntı verdiklerinden, sadece birkaç kap bu şekilde tanımlanabilmektedir. Gerçek arkeolojik buluntuların yorumlanması amacıyla bazen kapların bırakıldıkları durumlardan gerçek işlevleri öğrenilebilir. Ayrıca doğa bilimlerine ait sayıları giderek artan araçlar, çanak çömlek parçalarının barındırdığı şaşırtıcı bilgileri ortaya çıkarmaya devam etmektedir. Bu bilgiler, çoğu kez çıplak gözle görülemeyecek türdendir (teknolojik ve dilbilimsel konularda daha fazla bilgi için Mielke 2006).

Fig. 5: Muhtemelen tavandan asılmaları için delikli gövde tutamaklarına sahip Hitit vazoları

Fig. 6: "Signe royal" tipinde baskı süsleme

Yiyecek Hazırlanmasında ve Tüketiminde Çanak Çömlek

Birçok Hitit kap tipinin günlük hayatta önemli bir rol oynamış olması şaşırtıcı değildir. Bu işlevlerin birçoğu yiyeceklerin hazırlanması ve tüketilmesiyle ilgilidir. Envanter, önemli ölçüde muhtemelen yemeğin servisinde kullanılan düz kâselerdir. İlginçtir ki buna denk gelecek kadar çok kadeh ya da tas gibi içki kapları bulunmamaktadır. Muhtemelen daha küçük bazı kâseler de sıvı taşıyabilmekteydi. Dökülmeyi önleyen içe dönük ağız kenarlarının böyle bir kullanımı desteklediği ileri sürülmüştür (Fig. 3). Belirli formları alternatif amaçlar için kullanma konusunda Hititler titizlik göstermemiştir. Örneğin; is lekeleri kapların bazen pişirme kapları için kapak görevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

İki tutamaklı küresel pişirme kapları, buluntu gruplarındaki bir başka olağan üyedir. Alacalı koyu yüzeyleri ve kaba mineral katkıları, bunları epey itici

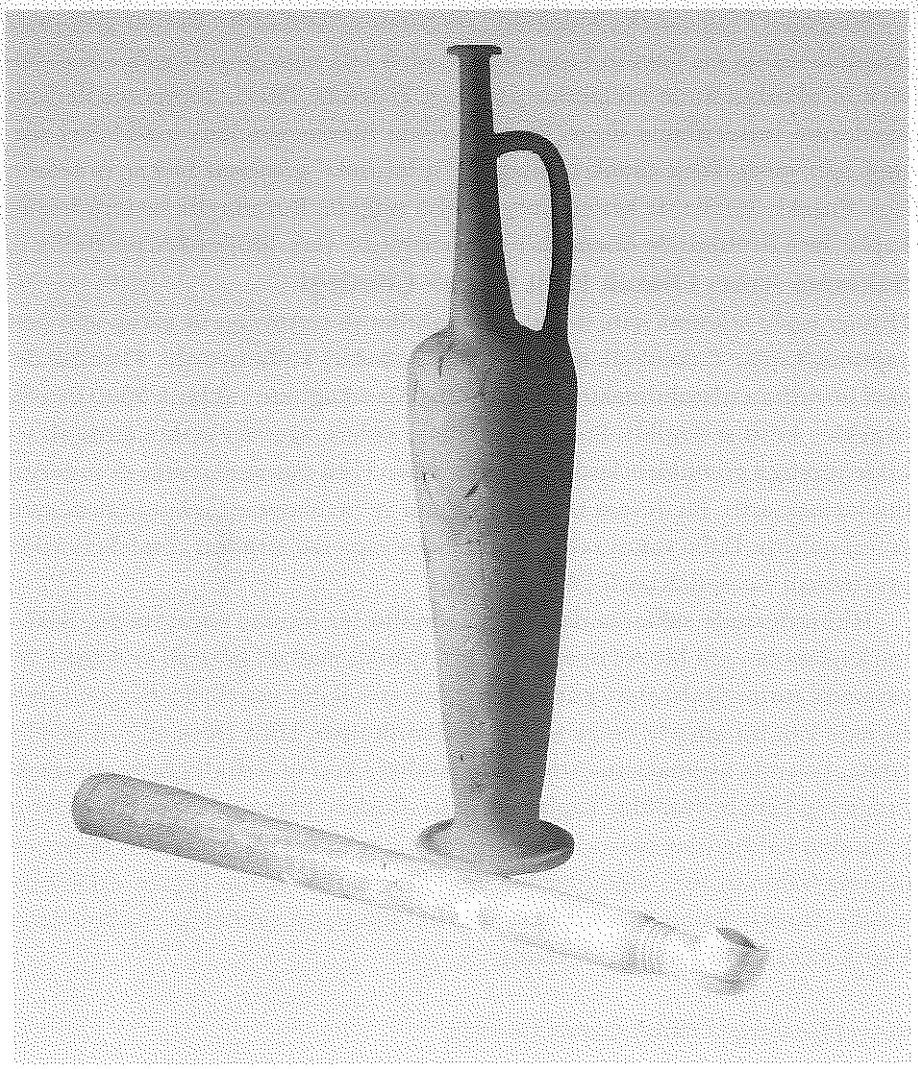

Fig. 7: İmparatorluk dönemine ait ithal ince yapım örnekleri: mil şişe ve kol biçimli kap.

gösterir (Fig. 4). Bu özellikler teknik gerekliliklerdir, zira kapları ısıdaki ani değişimlere karşı daha dayanıklı yaparlar. Belli ki kaplar ateşle ya da kor halindeki kömürle doğrudan temas etmiştir. Boğazköy'de lapaya benzer kömürleşmiş bir madde içeren kırık çanak çömlek parçaları bulunmuştur (Schoop – Seeher 2006: 60-62). Pişirme kaplarınınkine benzer malzemelerle yapılmış "fırın tabakları" aşırı boyutlara ulaşabilmekte ve çapları bir metreyi aşabilmektedir. Muhtemelen pide benzeri bir ekmek yapmak için kullanılmışlardı. İlginçtir ki bunların kullanımı görünüşe göre, Orta Anadolu ile sınırlıdır. Bu, Hitit dünyasındaki farklı mutfak gelenekleri hakkında az sayıda bulgudan biridir.

Süzgeçler Hitit çanak çömleğinde yaygın unsurlardandır. Bunlar günümüz Anadolu'sunda en önemli kırsal ürünlerden biri olan peynir gibi süt ürünlerinin süzülmesinde kullanılmıştır (krş. Fritzsche 2011). Servis testilerinin ağızlarına tutturulmuş süzgeçler içkilerdeki istenmeyen katı maddeleri süzmek için vardı. Hitit çanak çömleğini "iş başında" gösteren birkaç örnekten biri, Kuşaklı-Šarišša'da keşfedilmiş bir bira işliğidir. Burada dik kenarlı büyük kaplar bira üretiminde önemli bir rol oynamıştır (krş. Müller-Karpe 2005).

Saklama Aracı Olarak Hitit Çanak Çömleği

Hititler toplu saklama için, özellikle de tahıllar ve zeytinyağı ile şarap için özel yapılmış kaplar (arkeolojik terminolojide *pithos*lar) kullanıyordu. *Pithos*lar devasa boyutlara ulaşabilmekteydi: iki metre yüksekliğinde yaklaşık 2000 litrelik örnekler sıradışı değildi. Bunlar genellikle sadece ağızları açıkta kalacak şekilde toprağa gömülüyorlardı. Yüzlerce *pithos* Hitit tapınaklarının depolarını doldurmaktaydı. Bu devasa kapların yapımı ve fırınlanması teknolojik açıdan zor olmalıydı. Daha yakın zamanlarda *pithos* yapanlar sıradan çömlekçilerden ayrı uzman zanaatkârlardı (Winter 1972).

Hitit evlerinde saklama daha alçakgönüllü bir ölçekte yapılıyordu. Saklama kapları önemli bir rol oynamaktaydı. Çünkü malları güvenli ve kapalı bir ortamda tutma imkânları günümüze göre çok daha sınırlıydı. Birçok farklı formda kap bu amaçla esnek şekilde kullanılmıştır. Hitit Dönemi'nin ortalarında, tavanda asılmalarına izin veren, sıklıkla kısa ve delikli gövde tutamaklara sahip orta büyüklükte kaplar görürüz. Böylece hayvanların ve çocukların yolundan kaldırılmış oluyorlardı (Fig. 5). Genellikle Hitit evlerinin bodrumlarında bulunan sivri dipli, dar boyunlu ince hatlara sahip küpler dikkat çekicidir. Bunlar kamu yapılarındaki büyük *pithos*ların sakladığı malları daha küçük ölçeklerde barındırmaktadır.

Sosyal Gösterge Olarak Çanak Çömlek

Çanak çömlekler, öteki değerli nesnelerle birlikte Hitit toplumunda toplumsal ilişkilerin tanımlanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Değerli kaplara sahip olma ve bunların sergilenmesi bir imtiyaz vesilesiydi. İki gözlem özellikle ilginçtir: Birincisi, yüksek statü kaplarının ortak özelliklerinden biri, hepsinin sıvı taşımak için –muhtemelen şarap– yapılmış olmasıdır. Buna ilaveten, bu amaç için kullanılan kapların niteliğinden çok belirgin bir değişim görürüz: Hitit Dönemi'nin erken safhalarında, yani Assur Koloniler Çağı ve Eski Krallık Dönemi'nde çanak çömlek buluntu grupları yerel üslupta yapılmış kaliteli kaplar içermektedir. Bunların çoğu meşhur gaga ağızlı testiler ve çaydanlığa benzer kaplardır (Fig. 2). Bazen kullanımlarını zorlaştıran figüratif eklentileri vardır, fakat kullanım kolaylığı üretimlerindeki en önemli özellik değildir. Bazı durumlarda testiler o kadar zariflerdir ki, arkeologlar metal örnekleri taklit et-

tiklerini düşünmüşlerdir (Fischer 1963). Yüzeyleri yoğun ve çok parlak kırmızı bir astarla kaplıdır; şüphesiz usta çömlekçilerin eserleridir. Kültepe'de, yani Kaneš *karum*unda ayrıca libasyon kapları sayıca fazladır: bir hayvan başı –örneğin kartal, aslan, yabandomuzu– şeklindeki kadehler gibi. Hitit Dönemi'nin erken ve orta safhalarındaki öteki kaliteli çanak çömlekler arasında (ürüne metalik bir görünüm kazandıran) altın rengi mika astarlı küçük kaplar, yıldız şeklindeki "signe royal" (anlamı belirsiz bir güneş sembolü) ile süslenmiş büyük kaplar (Fig. 6) ve hayvan protomları ve figüratif aplikasyonlara sahip kaplar yer alır (Boehmer 1983, Seidl 1972).

15. yy boyunca bu manzara önemli ölçüde değişir ve daha önce sergileme için kullanılmış kapların çoğu gözden düşer. Artık Hitit etkinlik alanının dışından ithal mallar yerlerine geçmiştir: Muhtemelen Kıbrıs'ta yeri belirsiz bir kaynak tarafından üretilmiş Kırmızı Parlak Çark Yapımı Mallar denilen kaplar. Bu mallar temel olarak iki farklı (Hitit olmayan) forma sahiptir (Fig. 7): Küçük bir kadeh tutan insan eli şeklinde biten tüp şeklinde uzun kaplar (Libasyon Kolları denir) ile dar, uzun boyunlu ve geniş kenarlı düz dipli testiler (makara şişeleri denir). Son yapılan analizler bu kapların kaliteli ve parfümlü yağlar içerdiğini, bazen iç yüzeylerinin kap cidarlarından sızmasını önlemek için balmumuyla kaplandığını göstermiştir (Knappett *et al.* 2005, Manuelli 2009, Mielke 2007, Sievertsen 2006).

Bu kapların benimsenmesi, statü göstergesi nesnelerin kullanımında bir ayarlama yapıldığını, sadece İç Anadolu'da bilinen anlamlarından uzaklaşıldığını ima eder. Artık Hitit seçkinleri, benzer kontekstlerde aynı kapların bulunduğu Doğu Akdeniz kıyısındaki öteki toplumların üst tabakalarıyla yeni bir dizi "uluslararası" davranışı paylaşmaya başlamıştır. Kırmızı Parlak Çark Yapımı Mallar Geç Tunç Çağı uygarlıklarının MÖ 2. binyılın sonunda çökmesiyle aniden kaybolur.

İmparatorluk dönemindeki tek kaliteli yerel üretim, çok iyi fırınlanmış ince cidarlı kâselerdir ve yine büyük ihtimalle içkiler içindir. İmparatorluk Dönemi aynı zamanda kırmızı astarlı malların yüksek kalitelerini yitirdiğine ve giderek kullanımdan kalktığına şahit olmuştur. Ne gariptir ki, Hitit gücünün doruğundayken bu uygarlıkla en yaygın şekilde ilişkilendirilen çanak çömlek hemen hemen hiç görülmez.

Kült ve Dinde Çanak Çömlek

İçki ve akıtma kaplarına yapılan vurgunun dini bir anlamı vardır. Hitit törenlerinde şarabın kurbanlık sunumu ("libasyon") ve özellikle bu törenler için yapılmış kaplar ("riton"lar) önemli bir rol oynamıştır. Bunlardan en bilineni, semavi boğalar Hurri ve Šerri'yi temsil ettiği sanılan çift boğa şeklindeki *riton*lardır. Ayrıca gaga ağızlı testiler de libasyon araçları olarak gösterilmektedir. Küçük

ve kaba kadehler sıklıkla törensel konstekstlerde ele geçer ve bazen özellikle kurbanlık bir amaç için üretildiği düşünülür (krş. Schoop 2011: 247-249).

Yakın zamanda Boğazköy'de bulunmuş boynu boğa kafası şeklinde biten büyük bir kabın gösterdiği gibi, daha büyük kaplar da benzer bir rol üstlenmiştir. Cidarlarıyla bütünleştirilmiş gizli borulara sahip öteki kaplar epey ilginçtir. Bu borular sıvıyı değişik yönlere iletiyor ve şaşırtıcı şekilde bir ağızdan ya da aplike hayvan başlarının burun deliklerinden akıtıyordu (Boehmer 1983: 47-52, krş. Recke 2006, Schachner 2011: 37-39).

Hitit sanatının özgün niteliklerinden biri vazonun dışına aplike edilmiş insan figürlü sahnelerdir. Betimlenen sahneler arasında sıklıkla müzisyenler ve akrobatları içeren festival alayları vardır. Hüseyindede'den yakın tarihli bir buluntuda, bir boğa üzerinde atlayan akrobatlar Ege'den benzer örnekleri çağrıştırır. En ünlü figürlü kap olan İnandık vazosunun, kral ve kraliçenin canlandırdığı şekliyle Hitit Krallığı'nın büyük tanrıları arasındaki Kutsal Evlilik'i betimlediği düşünülmektedir. Tanrı tasvirleri ise çok daha nadirdir; çoğu arabasına binen Fırtına Tanrısı'nı gösterir (Boehmer 1983, Özgüç 1988: 84-106, Seeher 2007, Sipahi 2000, Sipahi 2001, Yıldırım 2002).

Hititlerin son dönemlerinde, yukarıda bahsedilen kol biçimindeki kaplar, görünüşe göre libasyonun da dahil olduğu törensel bir işleve sahipti. Bu kaplar yabancı kökenli olduğu için, özel kullanımları bu tarihlerde yeni dini kavramların benimsendiğine işaret edebilir.

Ticari Mal Olarak Çanak Çömlek

Kırmızı Parlak Çark Yapımı Malların nispeten büyük çaplı ithali (halen bütün buluntu grubunun sadece küçük bir kısmını temsil eder) dışında Hititlerin yerel olmayan çanak çömleklere ilgisine dair çok az bulgu vardır. Ege kaynaklı çanak çömlek, Hitit merkez bölgesinde neredeyse hiç yoktur. Miken ve Kıbrıs mallarının Doğu Akdeniz'in başka yerlerinde aranan egzotik nesneler olduğu düşünülürse, bu epey dikkat çekicidir. Batı Anadolu kısmen Hitit kontrolü altında olmasına karşın, bu bölgeye ait mallar da aynı şekilde görülmemektedir (Kozal 2003).

Hitit çanak çömlek repertuvarında Roma nakliye amforalarıyla ya da Miken üzengi kulplu kaplarıyla karşılaştırılabilecek özel taşıma kapları bulunmamaktadır. Hitit topraklarının dahilinde nakliyatın çoğu karadan yapılıyordu; ağırlık ve kırılganlık kapları ideal nakliyat araçları değildi. Bununla birlikte Toroslar üzerinde Anadolu'nun içlerine kadar gelen çok miktarda makara şişe, Hititlerin aslında teknik anlamda kaplar içinde toplu ticaret organize edebilecek kadar ehil olduklarını göstermektedir. Hitit çanak çömlek buluntu gruplarının tipik üyesi olan büyük beyaz astarlı küpler mal nakliyatında rol almış olabilir. Hitit yerleşimleri arasındaki çanak çömlek hareketinin kapsamı şimdilik bilinme-

mektedir, çünkü bu bölgedeki yerel mallar farklılıkları ayırt edilemeyecek kadar birbirine benzemektedir. Bir bütün olarak bakıldığında Hitit çanak çömlek repertuvarı nispeten kendine yeter ve üslubunda tutucudur.

Açık Sorular

Hitit uygarlığının uzun araştırma geçmişine rağmen, Hitit çanak çömleğine dair çalışmaların sayısı azdır. Gelecekteki önemli işlerden biri Hitit topraklarında, Hitit çanak çömleğinin genel homojenliğini değerlendirmek ve bunun nedenleriyle arka planını anlamaktır (Gates 2001, Postgate 2007, Glatz 2012). Bir başka heyecan verici araştırma konusu hızlı ilerleyen bilimsel ve niceliksel analiz yöntemlerinin daha yoğun şekilde uygulanmasıdır (bkz. Grave *et al.* 2008, Mielke 2010, Schoop 2006, Schoop 2009, Steele *et al.* 2010). Hitit çanak çömleğinin, Hitit Krallığı'nın nasıl oluştuğunu, MÖ 2. binyılda nasıl geliştiğini ve sonunda nasıl çözülüp yok olduğunu anlamamıza daha fazla yardım edeceği açıktır.

KAYNAKLAR

Boehmer, R. M. 1983 *Die Reliefkeramik von Boğazköy. Grabungskampagnen 1906-1912, 1931-1939, 1952-1978. Boğazköy-Hattuša* XIII, Berlin.

Fischer, F. 1963 *Die hethitische Keramik von Boğazköy. Boğazköy-Hattuša* IV, Berlin.

Fritzsche, E. 2011 "GA.KIN.AG *EMSU* im Hethitischen", *AoF* 38.1: 15-62.

Gates, M.-H. 2001 "Potmarks at Kinet Höyük and the Hittite ceramic industry", É. Jean – A. M. Dinçol – S. Durugönül (eds.), *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (2e millénaire av. J.-C. – 4e siècle ap. J.-C.).* Actes de la table ronde internationale d'Istanbul, 2-5 novembre 1999), Paris: 137-157.

Glatz, C. 2012 "Bearing the marks of control? Reassessing pot marks in Late Bronze Age Anatolia", *American Journal of Archaeology* 116.1: 5-38.

Grave, P. *et al.* 2008 "Using neutron activation analysis to identify scales of interaction at Kinet Höyük, Turkey", *Journal of Archaeological Science* 35: 1974-1992.

Knappett, C. *et al.* 2005 "The circulation and consumption of Red Lustrous Wheelmade ware: petrographic, chemical and residue analysis", *AnSt* 55: 25-59.

Kozal, E. 2003 "Analysis of the distribution patterns of Red Lustrous Wheel-made Ware, Mycenaean and Cypriot pottery in Anatolia in the 15th-13th centuries B.C.", B. Fischer - H. Genz - É. Jean - K. Köroğlu (eds.), *Identifying changes: The transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its neighbouring regions.* Proceedings of the International workshop Istanbul, (November 8-9, 2002), Istanbul: 65-77.

Manuelli, F. 2009 "Local imitations and foreign imported goods. Some problems and new questions on Red Lustrous Wheel-made Ware in the light of the new excavations of the southern step trench at Yumuktepe/Mersin", *AoF* 36: 251-267.

Mielke, D. P. 2006 *Die Keramik vom Westhang.* Kuşaklı-Sarissa 2, Rahden/Westf.

2007 "Red Lustrous Wheelmade Ware from Hittite contexts", I. Hein (ed.), *The Lustrous Wares of Late Bronze Age Cyprus and the Eastern Mediterranean.* Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean XIII, Vienna: 155-168.

2010 "Kuşaklı und Boğazköy (Türkei) – Zwei Ansätze zur Bearbeitung großer Keramikmengen aus hethitischen Kontexten", B. Horejs – R. Jung – P. Pavúk (ed.), *Analysing Pottery. Processing – Classification – Publication,* Bratislava: 187-207.

Müller-Karpe, A. 1988 *Hethitische Töpferei der Oberstadt von Hattuša: ein Beitrag zur Kenntnis spät-großreichszeitlicher Keramik und Töpfereibetriebe unter Zugrundelegung der Grabungsergebnisse 1979-82 in Boğazköy.* Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 10, Marburg.

2002 "Die Keramik des mittleren und jüngeren hethitischen Reiches", *Die Hethiter und ihr Reich – Das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart: 256-263.

Müller-Karpe, V. 2005 "Bier und Bierproduktion in Anatolien zur Bronzezeit", Ü. Yalçın – C. Pulak – R. Slotta (eds.), *Das Schiff von Uluburun. Welthandel vor 3000 Jahren. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 15. Juli 2005 bis 16. Juli 2006*, Bochum: 171-184.

Orthmann, W. 1969 "Hethitische Keramik aus den Grabungen nordwestlich vom «Haus am Hang»", W. Schirmer, *Die Bebauung am unteren Büyükkale-Nordwesthang in Boğazköy. Ergebnisse der Untersuchungen der Grabungscampagnen 1960-1963*. Boğazköy-Hattuša VI, Berlin: 42-48.

Özgüç, T. 1988 *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, Ankara.

Postgate, J. N. 2007 "The ceramics of centralisation and dissolution: a case study from Rough Cilicia", *AnSt* 57: 141-150.

Recke, M. 2006 "Eine Trickvase von der Akropolis in Perge und andere Zeugnisse für kultische Aktivitäten während der Mittel- und Spätbronzezeit: zur Rolle Pamphyliens im 2. Jahrtausend v. Chr.", A. Erkanal-Öktü, *et al.* (eds.), *Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması. Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections*, Istanbul: 618-625.

Schachner, A. 2011 "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2010", *AA*: 31-86.

Schoop, U.-D. 2006 "Dating the Hittites with Statistics: Ten Pottery Assemblages from Boğazköy-Hattuša", D. P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie. Voraussetzungen – Probleme – Neue Ansätze. Structuring and Dating in Hittite Archaeology. Requirements – Problems – New Approaches*. Byzas 4, Istanbul: 215-239.

2009 "Indications of structural change in the Hittite pottery inventory at Boğazköy-Hattuša", F. Pecchioli Daddi – G. Torri – C. Corti (eds.), *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research*. Acts of the International Conference held at the University of Florence (7–9 February 2007). Studia Asiana 5, Rome: 145-167.

2011 "Hittite pottery: a summary". H. Genz – D. P. Mielke (eds.), *Insights into Hittite history and archaeology*. Colloquia Antiqua 2, Leuven: 241-273.

Schoop, U.-D. – J. Seeher 2006 "Absolute Chronologie in Boğazköy-Hattuša: Das Potential der Radiokarbondaten", D. P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie. Voraussetzungen – Probleme – Neue Ansätze. Structuring and Dating in Hittite Archaeology. Requirements – Problems – New Approaches*, Byzas 4, Istanbul: 53-75.

Seeher, J. 2007 "Eine Kultvase mit der Darstellung des Wettergottes von Halab aus Hattuša", M. Alpaslan – M. Doğan-Alpaslan – H. Peker (eds.), *Vita. Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, Istanbul: 707-720.

Seidl, U. 1972 *Gefäßmarken von Boğazköy*. Boğazköy-Hattuša VIII, Berlin.

Sievertsen, U. 2006 "«Red Lustrous Wheel-Made Ware» und offizielle Religion in Anatolien im späten 2. Jahrtausend v. Chr.", M. Hutter – S. Hutter-Braunsar (eds.), *Pluralismus und Wandel in den Religionen im vorhellenistischen Anatolien. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums in Bonn (19.-20. Mai 2005)*, Münster: 145-174.

Sipahi, T. 2000 "Eine althethitische Reliefvase vom Hüseyindede Tepesi", *IstMitt* 50: 63-85.

2001 "New evidence from Anatolia regarding bull-leaping scenes in the art of the Aegean and the Near East", *Anatolica 27*: 107-125.

Steele, J. *et al.* 2010 "Ceramic diversity, random copying, and tests for selectivity in ceramic production", *Journal of Archaeological Science* 37: 1348-1358.

Winter, A. 1972 "Aufwülsten und Brennen eines Riesenpithos", *AA*: 541-552.

Yıldırım, T.2002 "Music in Hüseyindede/Yörüklü: some new musical scenes on the second Hittite relief vase", *AnAr XVI*: 591-603.

Belgeler ve Belgelikler

Kâtipler ve Arşivler

MELTEM DOĞAN-ALPARSLAN*

Arşivlerin var olmasında en büyük rolü üstlenen kâtipler, meydana getirdikleri yazılı kültür sayesinde kuşkusuz ilgili olduğu toplumun kimliğini günümüze taşımış, yaptıkları *kilden kitaplar* ile yazılı kültürleri inceleyen bilim dallarının oluşmasını sağlamışlardır. Öte yandan kâtiplik mesleği büyük ölçüde mensubu olduğu toplumdaki okur-yazar sınıfını da temsil etmektedir.

Hitit toplumunun yüksek bir sınıfını teşkil eden ve bir teşkilatlanma içinde olan kâtipler (^{LÚ}DUB.SAR), Mezopotamya'da olduğu gibi, okullarda yetiştirilirdi. Hitit çiviyazılı metinlerde bu açıkça belirtilmemekle beraber, sarayın idari merkezleri arasında yer alan *yazman evi* É $^{(LÚ.MEŠ)}$DUB.SAR ve *tablet evi* É DUB.BA.A, bir arşiv ya da bir okula işaret eder (Klengel 1999: 343). Mezopotamya'daki örneklerine bakıldığında, genellikle tapınaklarla bağlantılı olan okullardan ve kâtiplik eğitimi gören öğrencilerden bahsedilebilir. Ancak Hitit kaynaklarında kâtiplik okullarıyla ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir. I. Hattušili'nin Suriye seferleri sırasında Anadolu'ya getirilen Babilli kâtipler, çiviyazısı sisteminin yanı sıra Hitit dünyasına tablet evleri gibi kâtip yetiştirme kurumlarını da getirmiş olmalıdırlar. Hattuša'daki "Yamaç Evi"nde bulunan üç kolofonda GAB.ZU.ZU yani *öğrenci* ifadesinin geçmesi, bu binanın bir okul olabileceğine işaret eder (Torri 2008: 776, dpn. 31).

Kâtipler kilden tabletleri, kil henüz ıslakken şekil vererek oluşturuyor ve *stylus* adını verdiğimiz kalem yardımıyla ıslak kil üzerine bastırarak çiviyazısını uyguluyorlardı (Fig. 1). Kil dışında deri, tahta, balmumu da tablet yapımında kullanılmıştır. Çiviyazılı metinlerde *tahta tablet kâtibi* (DUB.SAR.GIŠ) ayrıca belirtilirdi. Ancak dayanıksız malzemeler olduğu için günümüze ulaşmış çok fazla örneği yoktur. Bunların dışında örneği tek de olsa, bronzun da tablet yapımında kullanıldığını biliyoruz. Tabletlerin büyüklüğü değişkendir, kibrit kutusu büyüklüğünden, 27-31 cm ölçülerinde arkalı önlü dört sütun halinde yazılmış tabletler de mevcuttur (Seeher 2003: 9) (Fig. 2). Özellikle bayram törenlerinin anlatıldığı çok daha geniş içeriğe sahip tabletlerin altı sütuna kadar yapıldığı bilinmektedir.

Başkent Hattuša'daki tabletler yangın geçirmiş bina kalıntıları arasında bulunmuştur. Dolayısıyla kilden tabletlerin bu yangınlar sayesinde sertleşti-

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı TR-34134 İstanbul, doganmel@istanbul.edu.tr

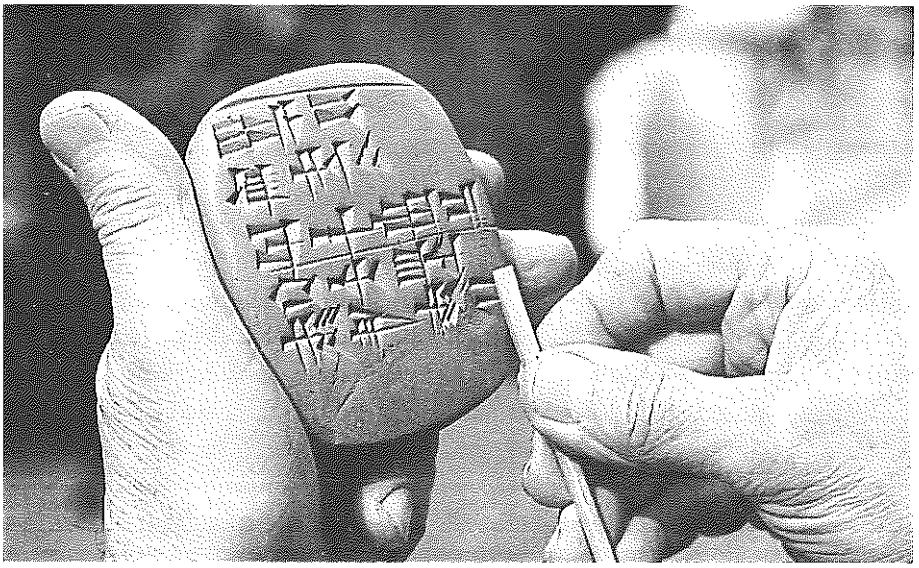

Fig. 1: Kilden tabletler üzerine *stylus* adını verdiğimiz ucu sivri bir alet yardımı ile yazılırdı. *Stylus*'un henüz ıslakken kil üzerine bastırılması sonucu ortaya çıkan işaretler *çiviyazısı* (İng. *cuneiform*, Alm. *Keilschrift*) olarak adlandırılmıştır.

ğini ve bir bakıma korunduğunu söylemek mümkündür. Bilindiği gibi malzemesi kil olan çömlekler de dayanıklı hale getirilmek için fırınlarda pişirilirdi (Seeher 2003: 10). Hitit çiviyazılı tabletlerin pişirilerek mi yoksa sadece açık havada kurutularak mı korunduğu sorusu halen açıklık kazanmamıştır. Pişmemiş bir tabletin korunması çok daha zordur. Kazılarda çıkan pişmemiş tabletler özellikle nemden zarar görebilmektedir. Nitekim Anadolu'daki başka kazı alanlarında pişmemiş tabletlerin bulunduğu bilinmektedir. 2001 kazı sezonunda Kuşaklı'da bulunan ve birbirini tamamlayan çiviyazılı tablet parçalarından bir kısmı fırınlanmış gibi görünmekle beraber, birleşen bazı parçaların pişmemiş olduğu tespit edilmiştir (Wilhelm 2002: 351). Bu nedenle, kazı alanlarında bulunan ve fırınlanmış gibi görünen birçok tabletin aslında bir fırınlanma işlemine tabi tutulmadan, sadece yangın gibi nedenlere bağlı olarak yüksek ısıya maruz kaldığını ve pişirilmediğini söyleyebiliriz. Mezopotamya'daki örneklere bakıldığında da pek çok kil tabletin pişirilmediğini görmekteyiz. Bu nedenle fırınlanmamış tabletlerin, içinde bulundukları topraktan temizlenmeleri ve nispeten nemli olan müze depolarında saklanmaları için, öncelikle müzeciler ve filologlar tarafından depolara kaldırılmadan önce laboratuvarlarda pişirilerek korunması sağlanır (Dinçol 1982: 98). Ancak, Ugarit Sarayı'nın V no.lu avlusunda bulunan ve yaklaşık MÖ 1200'lere tarihlenen bir fırının, tablet pişirmek üzere kullanıldığı düşünülmektedir (bkz. Miglus 2003: 42, Ugaritica 4: 31).

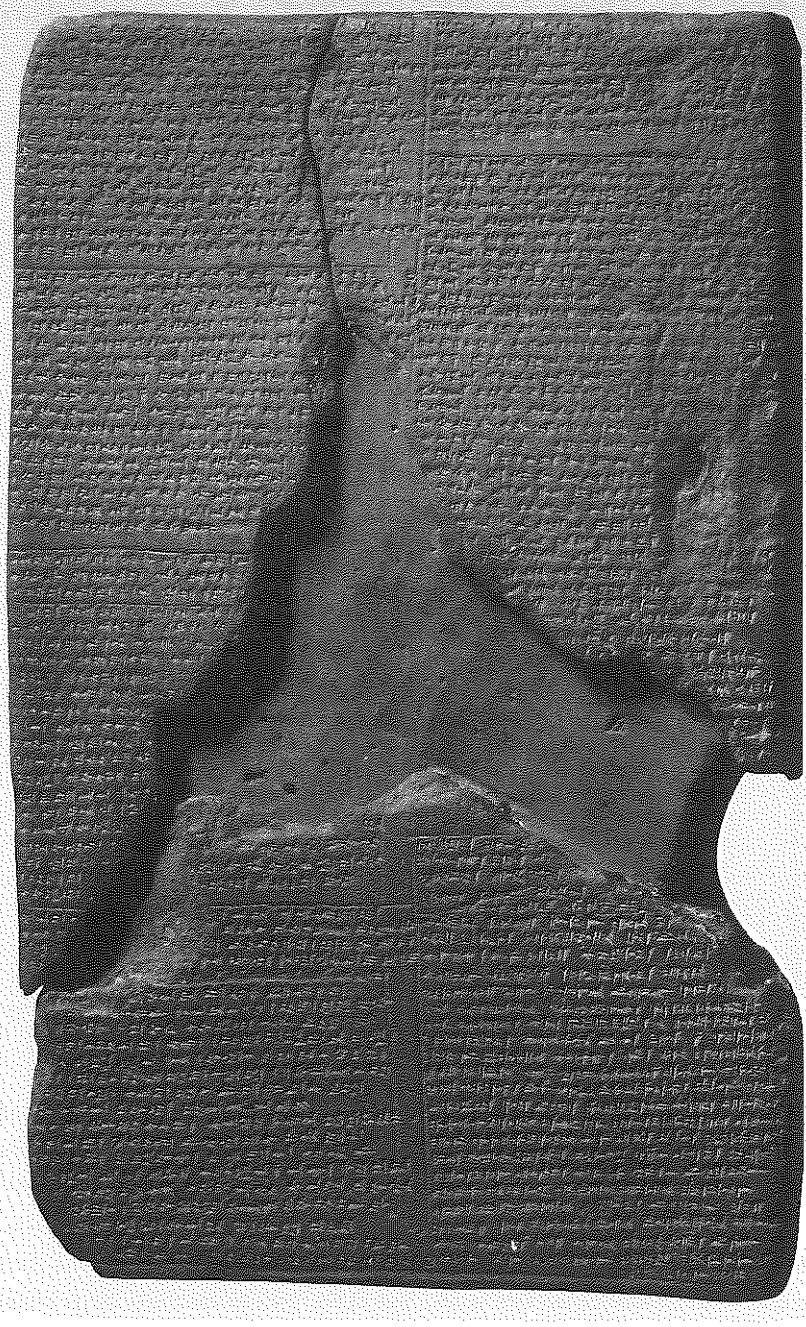

Fig. 2: Arkalı önlü toplam 4 sütun içeren büyük boyutlarda bir tablet örneği
(Boğazköy Kazısı Arşivi)

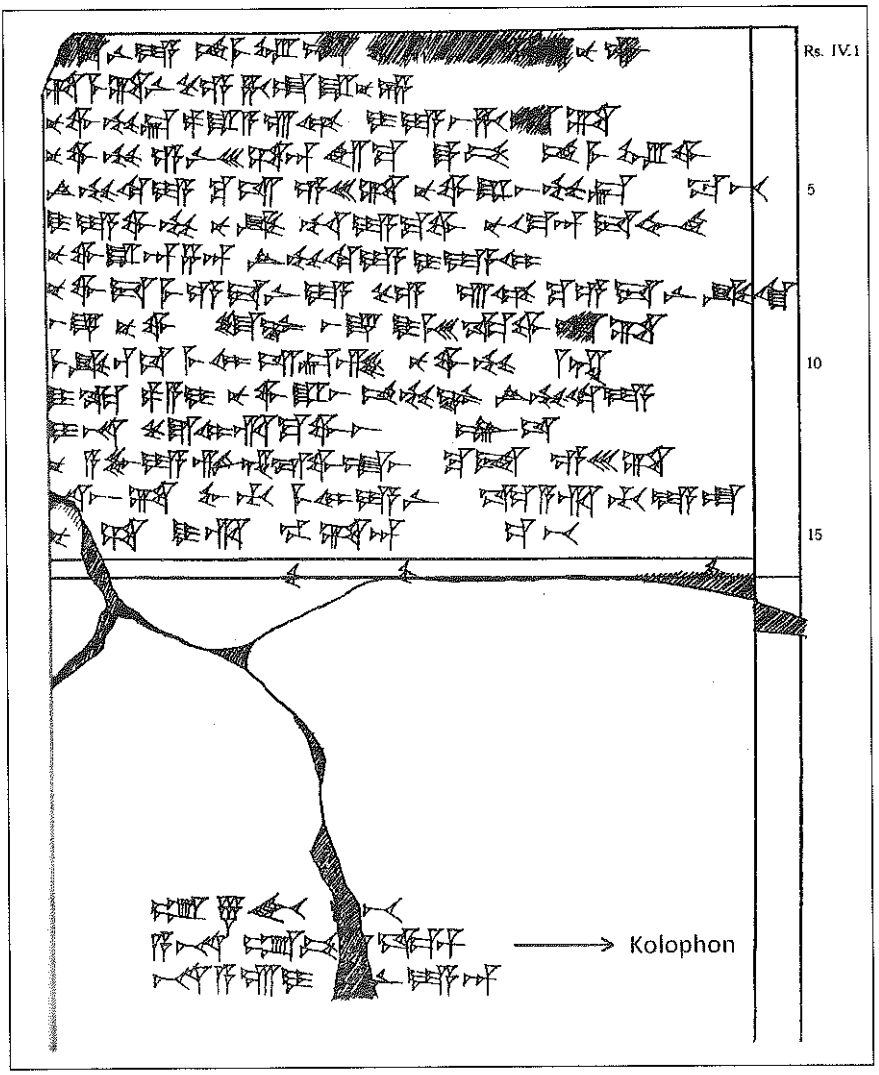

Fig. 3: I. Šuppiluliuma'nın icraatının anlatıldığı metnin kolofon kısmı son satırlarda yer almaktadır (KBo 5.6 Ay. IV).

Tabletler üzerindeki yazının bitiminde, araştırmacılar tarafından *kolofon* olarak adlandırılan bir bölüm yer alır. Yunanca "bir şeyin bitmesi/sona ermesi" anlamına gelen *kolophon* kelimesi, içerdiği anlam nedeniyle tabletlerin sonunda yer alan ayrı bir bölümü adlandırmaktadır. Hitit yerleşmelerindeki arkeolojik kazılardan elde edilen her tablet ne yazık ki, *kolofon* kısmı içermemektedir. Çünkü *kolofon*lar sayesinde, bir tabletteki anlatımın bitip bitmediğini, özellikle bayram metinlerinde, kutlamanın kaçıncı gününün anlatıldığı, törenin tamamlanıp tamamlanmadığı gibi bilgiler kısaca yer alır (Karasu 1997: 217). Gerek Hattuša arşivinde, gerek Šapinuwa arşivindeki tabletlerin

çoğu bütün olarak değil de kırık parçalar halinde bulunduğundan, *kolofon*lar bu tablet parçalarının hangi metne ait olduğunu bulmada yardımcı olur.

Yukarıda, madeni tabletlere tek örnek teşkil eden bronz tabletten söz edilmişti. Ancak, bunun dışında altın, gümüş gibi değerli metallerden yapılmış tabletlerin varlığı yine yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Örneğin, I. Šuppiluliuma'nın icraatının anlatıldığı tablet kolofonunda elimize ulaşmayan bir bronz tabletin varlığını öğrenmekteyiz:

CTH 40 (KBo 5.6 Ay. IV 16-18)

16 DUB VIIKAM NU[!.]TIL

17 A-NA TUP-PI [Z]ABAR

18 na-a-ú-i [a]-ni-ia-an

"Yedinci tablet bitmemiştir. Henüz bronz tablete yazılmadı/tablet yapılmadı" (Fig. 3). Aynı şekilde nuntarriyašha- ve KI.LAM Bayramlarını içeren kilden tabletlerin kolofonlarında, söz konusu tabletin, önceden hazırlanmış "tahta tabletine göre" düzenlendiği belirtilmiştir (Karasu 1997: 218 ve 226-227, Singer 1984: 46).

Kâtipler, metinlerin kolofon kısımlarında bazen kendi isimleri ile beraber kimin tarafından yetiştirildiklerini, kimin çırağı olduklarını ya da tableti hangi başkâtibin huzurunda yazdığını belirtirlerdi. Bu da kâtip okullarının varlığına bir başka kanıttır. Tabletlerde kâtiplerin baba isimlerinin yanı sıra bazen büyükbaba isimleri de görülür. Bu da çoğunlukla babadan oğula geçen kâtiplik mesleğinde, bilginin aynı zamanda aile yoluyla aktarıldığına işaret eder. Kâtipler arasında bir hoca-öğrenci, farklı bir deyişle usta-çırak ilişkisinin bulunduğunu, dolayısıyla bir hiyerarşinin olduğunu biliyoruz. Bunu gösteren bir örneği Hurri kökenli bir bayram olan (H)išuwa Bayramı'nın on üçüncü tabletinin kolofonundan vermek mümkündür:

CTH 628 (KBo 15.37+ Ay. VI 12-17)

12 [ŠU ^{m}Tal-mi]-^{D}IM-ub

13 [DUMU] ^{m}UR.MAH.LÚ GAL DUB.SAR^{MEŠ}

14 [DUMU.DUM]U-*ŠU ŠA* ^{m}Mi-it-ta-an-na-mu-u-wa

15 GÁB.ZU.ZU *ŠA* ^{m}MAH.DINGIR^{MEŠ}-na

16 *PA-NI* ^{m}UR.MAH.LÚ GAL DUB.SAR^{MEŠ}

17 *IŠ-ṬUR*

"Kâtiplerin başı Walwaziti'nin [oğlu], Mittannamuwa'nın [toru]nu, MAH.DINGIR^{MEŠ}-na'nın öğrencisi/çırağı [Talmi]-Tešup'un eli, kâtiplerin başı Walwaziti'nin önünde yazdı" (Karasu 1997: 227-228).

Bu bayramla ilgili kısaca bilgi vermek gerekirse, Kraliçe Puduhepa, kâtiplerin başı olan Walwaziti'yi, Hattuša kentindeki Kizzuwatna tabletlerini toparlamakla görevlendirmiştir. Walwaziti, hemen o gün içerisinde Kizzuwatna'dan olan (H)išuwa Bayramı'na ait tabletlerin kopyasını çıkar-

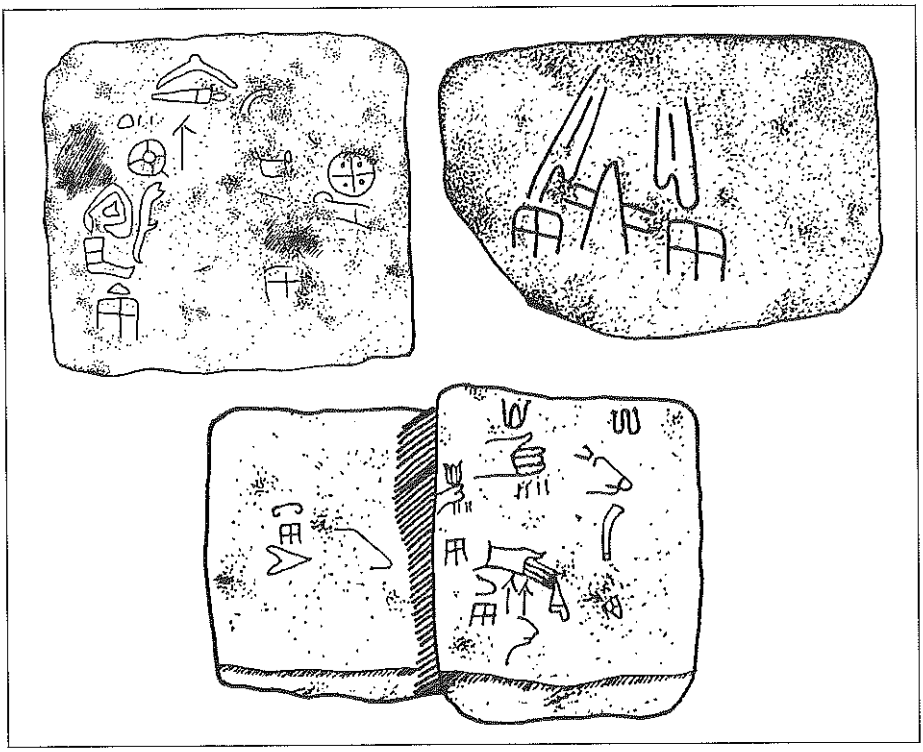

Fig. 4: Hattuša'da yapılan kazılar sırasında I, IV, VI ve XVI no.lu tapınakların çevresinde bulunan Luwi Hiyeroglifli taş bloklar üzerinde birçok yazman ismi tespit edilmiştir (Boğazköy Kazısı Arşivi; Dinçol 2002: 213-215).

mıştır. Bayramın dokuz gününü kapsayan bu kısmı, on üç tablete yazılmıştır (Haas 1994: 848).

Yukarıdaki metinde görüldüğü gibi GAL DUB.SAR ile *başkâtip*, $^{(L\acute{U})}$GÁB.ZU.ZU ile *öğrenci/çırak* ifade edilmiştir. Başka bir metinde (KBo 45.69 VI 4 vd.) belgelenmiş benzer bir başka unvan da *küçük yazman*dır ($^{L\acute{U}}$DUB.SAR TUR) (Torri 2008: 773). Ayrıca, *baş tahta tablet kâtibi* (GAL DUB.SAR.GIŠ), *ordu kâtibi* (DUB.SAR KARAŠ) ve *ordunun tahta tablet kâtibi* ($^{L\acute{U}}$DUB.SAR.GIŠ KARAŠ) gibi unvanlarla hem yapılan işin niteliği hem de hiyerarşi açıklanmıştır. *Ordunun tahta tablet kâtibi* unvanı için yapılan bir başka tanımlama, *seferi kâtip* ya da *seferi tahta tablet kâtibi* şeklindedir. Görevleri muhtemelen başkent dışında yazılması gereken tabletlerin, özellikle de başkentten uzakta bir yerde kutlanan bayramlara ait metinlerin, ilk olarak tahta tabletlere kaydedilmesi, daha sonra Hattuša'ya getirilerek bilgilerin kil tabletlere aktarılması şeklindeydi (Karasu 1986: 11-12). Ayrıca, askeri seferler sırasında krallara eşlik eden ve Taşçı'da bulunan hiyeroglifli yazıtta EXERCITUS.SCRIBA yani *ordu kâtibi* unvanı ile belgelenen Lupakki adı bilinmektedir (Ehringhaus 2005: 67-68, Herbordt 2005:

292; karş. 150, Nr. 207). Bu unvan, askeri seferler sırasında kralın yazışmaları ve askeri bazı talimatların okunması ya da yazılması için de kâtiplere ihtiyaç duyulduğunu gösterir.

Hattuša'da yapılan kazılar sırasında, dört ayrı tapınak çevresinde bulunan taş bloklar üzerinde, birçok yazman ismi tespit edilmiştir (Fig. 4). Buradaki yazmanlar, çiviyazılı metinlerde geçen ve Luwi hiyeroglifini de iyi bilen *tahta tablet kâtipleri* olmalıdır. Bu taş bloklar, muhtemelen tapınak çevresinde konumlanan kâtiplerin tabelalarıydı. Burada kent halkına hizmet veriyorlardı. Bu da başkentte, kamuya açık yazmanlara ne çok ihtiyaç duyulduğunun bir göstergesiydi (Dinçol – Dinçol 2002: 207-210). Yazı yazmasını bilmeyen halka alım-satım işleri, kiralama, sözleşme hazırlanması gibi kayıt gerektiren işlerde yardımcı olabilmesi için, kâtiplerin varlığı önemliydi. Halka hizmet eden bu Hititli kâtipleri, bir Osmanlı geleneği olan, ancak daha sonra da devam eden ve halkın toplu olarak bulunduğu çarşı, cami gibi yerlerde mesleklerini icra eden "arzuhalci"lere benzetebiliriz (Dinçol 1982: 99).

Kâtiplik mesleği ile ilişkili bir tanrı olup olmadığı tam olarak açıklanamamaktadır. Çiviyazılı belgelerde kâtip isimleriyle beraber sadece üç yerde "Bilgeliğin Kralı" Tanrı Ea geçmektedir. Bunlardan ikisi Maşat Höyük mektuplarında Kâtip Šurihili ile birlikte belgelenmiştir (HKM 2, 19; HKM 3, 18). Öbürü ise Amarna Arşivi'nde bulunan Arzawa Mektuplarında geçmektedir (VBoT 2, 15). Kınık'ta bulunan bir kâse üzerindeki hiyeroglifli yazıtta ise DEUS.SCRIBA/Kâtip Tanrısı yer almaktadır. Bu adak kâsesini yaptıran kişi Taprammi'dir ve kendisine ait başka mühürlerde EUNUCHUS/Hadım ve SCRIBA/Kâtip olarak belgelenmiştir (Hawkins 2002: 225 vd., Herbordt 2005: Nr. 408 vd., van den Hout 2009: 278-279).

Kâtip mühürlerinde bazen yazman işareti ile birlikte görülen iki, üç ya da dört çizgi adeta askeri bir rütbe gibi, bir hiyerarşi göstergesi olmalıdır. Mührü üzerinde birden fazla çizgi taşıyan bir kâtip, ustalaşmış bir kâtip olmalıydı. Eğer bu görüş kabul edilirse, aynı yazmanın hem üçüncü, hem de dördüncü kademeye ulaşmış olduğu kabul edilir. Dolayısıyla söz konusu yazmanın yükselişi mühürlerden takip edilebilir (Figs. 5).

Devletlerarası bütün antlaşma metinleri, kral yıllıkları, dualar, bayram metinleri ve başka birçok belge, kâtiplerin ellerinden çıkıyordu. Bu durum onların tapınağa, saraya ve kral ailesine yakınlığını sağlıyordu. Bu da sarayda kâtiplerin güvenilir kişiler olduğunu gösterir. Bunun sonucu olsa gerek ki, kâtipler, asıl görevleri olan yazmanlık dışında, önemli bazı vazifeleri de üstlenmişlerdi. Örneğin, bir Hitit-Mısır yazışmasında "kâtip olan bir hekim"den bahsedilir (Edel 1976: 83). Ayrıca, birden fazla unvana sahip kâtip mühür baskılarını da görmekteyiz. Bu mühür baskıları bize bir kâtibin başka hangi meslekleri icra ettiğini göstermektedir:

SCRIBA REX.FILIUS	Kâtip, Prens
SCRIBA MAGNUS.PASTOR	Kâtip, Çobanların Başı
HASTARIUS SCRIBA	Kâtip, Saray Muhafızı
SCRIBA iki MAGNUS.VITIS MAGNUS. HATTI.DOMINUS	İkinci kademeden Kâtip, Şarap Büyüğü ve Hatti'nin Büyük Beyi
SCRIBA iki EXERCITUS $AVIS_3$+MAGNUS Ukkura	İkinci kademeden Ordu Kâtibi, Kuş Yetiştiricilerin Başı Ukkura
SCRIBA DEUS.CERVUS-ti REX CERVUS	Kâtip, Kralın Koruyucu Tanrılarının Hizmetkârı
$ASINUS_{2A}$.DOMUS.SCRIBA	Eşek Ahırı Kâtibi
SCRIBA DOMINUS.MAOSOLEUM	Kâtip, ^{NA4}hékur Beyi
SCRIBA SACERDOS REX.FILIUS	Kâtip, Rahip ve Prens
REX.FILIUS MAGNUS.SCRIBA MAGNUS.DOMUS.FILIUS	Prens, Kâtiplerin Başı ve Saray Oğlanlarının Başı
REX.FILIUS SCRIBA iki MAGNUS ($BONUS_2$) VITIS MAGNUS.HATTI. DOMINUS	Prens, İkinci kademeden Kâtip, Şarap Büyüğü ve Hatti'nin Büyük Beyi
BONUS.SCRIBA BONUS.SCUTELLA (?)	Kâtiplerin Başı ve Sofracıların Başı
SCRIBA üç SIGILLUM	Üçüncü kademeden Kâtip, Mühür Kazıyıcı
SCRIBA MAGNUS.PASTOR PITHOS/ GLADIUS.VIR.DOMINUS	Kâtip, Çobanların Başı, Pithos Beyi/Kılıç Taşıyanların Beyi

Kâtiplere, büyük bir titizlikle kutlanan bayramların en doğru şekilde hazırlanması ve düzenlenmesinde önemli görevler düşüyor olmalıdır. Uygulamada hiçbir şeyin unutulmaması için, her kalemi denetlemek gibi bir görevi de olmalıdır. Fal metinlerinin en doğru şekilde kayda geçirilebilmesi için, kâtiplerin uygulamalarda orada bulunmaları gerekmekteydi. Bu konuyu daha iyi açıklayabilmek için şu ilginç örneği vermek isteriz: bir kraliçenin rüyasını anlatan metinde, kâtip Walwaziti geçer. Rüyada *patta-* taşları ile fal bakıldığı ve bu taşları Walwaziti'nin topladığı anlatılır. Walwaziti'nin, söz konusu fal metninin yazımını kontrol etmek için, yazmanların başı sıfatıyla, orada bulunduğu düşünülmektedir (van den Hout 1995: 176).

Krallar için son derece güvenilir kimseler olmalarından ve okur-yazarlık vasıflarından dolayı, bazı kâtip isimlerini antlaşma metinlerinin şahit listelerinde görmekteyiz. Örneğin; II. Muwatalli, Halep kralı Talmi-Šarruma ile

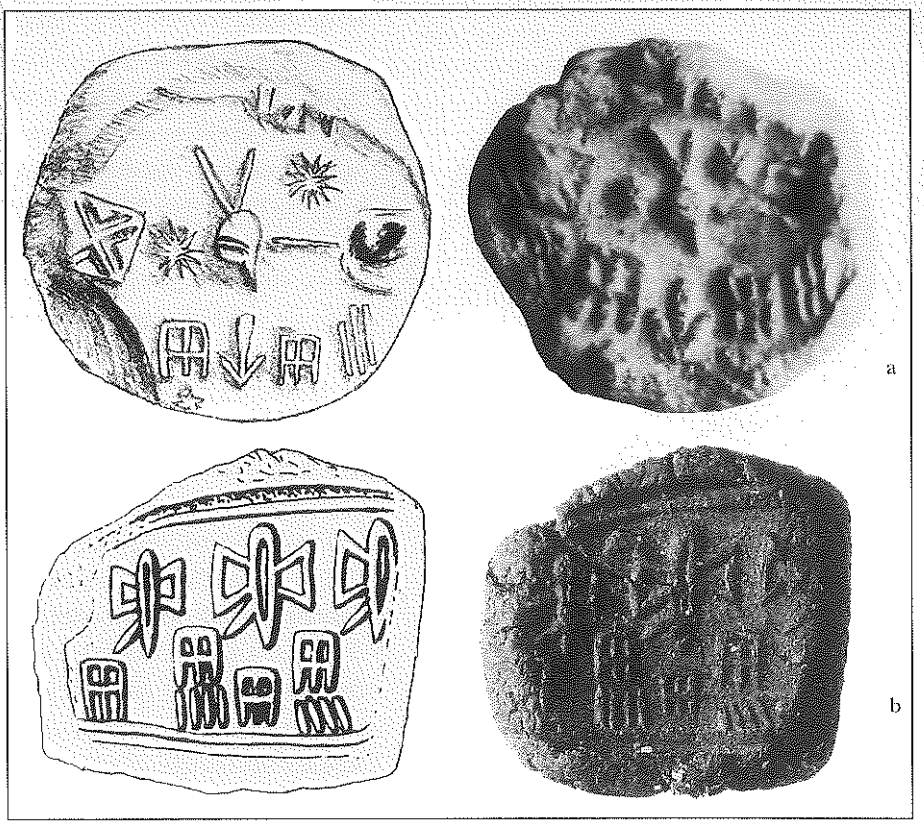

Fig. 5: (a) Boğazköy'den bir mühür baskısı üzerinde SCRIBA üç Zi/a-ta-sa$_7$ yazmaktadır. Mührün sahibi olan kâtip üçüncü kademeye ulaşmış bir kâtiptir (Boğazköy Kazısı Arşivi; Dinçol – Dinçol 2008: 56, Taf. 25/268a-b). (b) Bir başka örnek ise SCRIBA dört VITA+RA/I okunuşunu içeren dördüncü kademeye yükselmiş bir kâtibe aittir (Boğazköy Kazısı Arşivi; Herbordt 2005: 56, Taf. 53/675a-b).

yaptığı antlaşma metnine yazmanların başı Mittannamuwa'yı şahit olarak yazmıştır. Aynı şekilde mahkeme tutanaklarındaki şahit listelerinde, sıkça kâtip isimlerine rastlanır. Ayrıca envanter protokollerinde öbür saray görevlileri ile beraber, yazman isimleri de sıkça görülür. Öte yandan Boğazköy kazıları göstermektedir ki; farklı etnik kökenlere ait pek çok edebi ürün, Hititli kâtipler tarafından Hititçeye çevrilmiş, bazıları da orijinal dilinde muhafaza edilmiştir. Ancak yaptıkları çeviride, kendilerine uygun görmedikleri, Mezopotamya'ya özgü kısımları kısaltmışlar ya da tamamen çıkartmışlardır. Kâtipler yaptıkları bu çevirilerle, kendi dillerini iyi kullanarak, bir edebiyat ürününü yeniden canlandırma ve yaşatma görevini de yerine getirmişlerdi (Doğan-Alparslan 2009: 128-129).

Kâtiplerin, arşivlerden sorumlu kişiler olduğunu da düşünmek gerekmektedir. Yukarıda sayılan pek çok yan görevden ziyade asıl vazifeleri arşiv-

Fig. 6: Erken Hitit kral mühür baskılarının birinde kâtip unvanı yer almaktadır. Mührün orta alanında SCRIBA/kâtip ve mührü çevreleyen iki sıra çiviyazılı lejantta şu satırlar yer almaktadır: ^{NA4}[KIŠIB T]a-b[a-ar-na LUG]AL GAL; *ŠA [U]Š-PA-AH-HU*BA.UG$_6$ / Büyük Kral Tabarna'nın mührü; (bunu) her kim değiştirirse ölümle cezalandırılacaktır (Boğazköy Kazısı Arşivi; Güterbock 1967: 91).

lerin oluşturulmasıdır. Arşiv raflarına tabletleri ne şekilde yerleştirdiklerini, *tablet katalog*larını içeren metinlerden öğrenmekteyiz. Kontrol amaçlı bu metinlerden birinde şöyle bir ifade vardır: *"Deniz hakkında bir tablet. Dik durmuyor. Zalipuri rahibi hakkında iki tablet. Dik durmuyor"* (CTH 276, KUB 30.43 Ay. III 2'-5'). Bu bilgiden, pratik bir şekilde ötekilere göre daha büyük boyutta olan tabletlerin raflara yatık yerleştirildiğini öğreniyoruz. Yine bunun gibi bir arşivleme sistemi olarak kabul edebileceğimiz küçük boyutlu (6-7 cm genişliğinde, 4-5 cm yüksekliğinde) oval biçimli *etiket tabletler* sayesinde, bir tabletin tamamını okumaya gerek kalmadan ilgili olduğu tabletin içeriği hakkında kısaca bilgi edinilebilir. Bu etiket tabletler, günümüzde kitap ciltlerinin sırtlarında yer alan kitap adları ya da raf etiketleriyle aynı işleve sahiptir. Etiket tabletlerin arşiv rafındaki yeri, içerik bilgisini verdiği tablet ya da tablet grubu ile beraber olmalıdır. Bütün bu bilgiler, arşivlerde bir raf sisteminin olduğunu, kuşkuya hiç yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Hattuša'da bulunan tabletlerin hepsi tek bir yapıda ele geçmemiştir. Yoğun tablet buluntusu veren yapılar bulunmaktadır. Tabletlerin bu yapıların tablet deposu olarak kullanılan odalarında, taş sütunlarla desteklenen tahta raflarda muhafaza edildiği, artık yaygın bir kanıdır. Tahta raflarda dizili olmaları aslında bir bakıma tabletlerin günümüze kadar ulaşmasını da sağlamış bir etkendir. Çünkü yapıların yıkımında yaşadığı yangınlar, bu depo odalarına ulaştığında raflar çökmüş ve fırınlanmamış olan tabletler yere düşerek parçalara ayrılsa bile, yangının yarattığı yüksek ısıyla bir bakıma fırınlanmışlardı (Bryce 2002: 65). Böylece, yüzyıllar sonra kazılarda bulunacağı zamana kadar tabletlerin korunması sağlanmıştır.

Kâtiplik mesleğinin ne denli önemli bir memuriyet olduğu, Mittannamuwa adlı bir başkâtibin, Hitit kralı II. Muwatalli döneminde üstlendiği

çok önemli bir görevle daha iyi anlaşılmaktadır. Bu dönemde başkentin Hattuša'dan Tarhuntašša'ya taşınması sırasında, Hattuša'nın idaresi kendisine bırakılmıştır. Mittannamuwa'nın, II. Muršili'nin metinlerinde görülen kurallı yazım tekniğinin ustalarından biri, hatta asıl ustası olduğu düşünülüyor (Hoffmann 1994: 286). Ancak, kendi yazdığı ya da gözetmenliği altında yazdırdığı herhangi bir metin bugüne kadar tespit edilememiştir. Bunun nedeni belki de, Mittannamuwa'nın yazmanlığında ya da gözetmenliğinde yazılan pek çok tabletin, fazla yazılı belge tespit edilememiş olan II. Muwatalli dönemine ait olmasından kaynaklanmaktadır (Doğan-Alparslan 2007: 251). Mittannamuwa'nın kral ailesine yakınlığı, yazmanlık görevi dışında başka bir meziyeti ile de kendini gösterir. Hattušili, çocukluğunda geçirdiği hastalık sırasında babası tarafından Mittannamuwa'ya emanet edilmiş ve onun itinalı gözetimi altında iyileşmiştir (bkz. Ünal 1974: 61 vdd.). Mittannamuwa ve ailesinin, Hattušili için ne denli önemli olduğuna bir kanıt olarak KBo 4.12 metni gösterilebilir. Bu metin Hattušili'nin Mittannamuwa için yazdırdığı bir teşekkürnâme olarak tanımlanmıştır (Soysal 1995: 147-148, 150). Bu metne göre Mittannamuwa'nın beş oğlu vardır: Alihešni, Purandamuwa, Walwaziti (UR.MAH-ziti), Naninzi (ŠEŠ-zi) ve Adduwa. Oğullarından Naninzi, Walwaziti ve Purandamuwa da babaları gibi kâtiplik görevini üstlenmişlerdir. Aynı şekilde torunları Talmi-Tešup ve Hulanabi de yine farklı dönemlerde kâtip olarak karşımıza çıkmaktadır. Hattušili döneminde yazmanların başı olan Walwaziti'nin, bir mızrak ucu üzerinde "Yazmanların Başı Walwaziti" şeklinde hiyeroglif yazıtı bulunmaktadır. Eşi benzeri olmayan bu mızrak ucu, Walwaziti'nin o dönemde söz sahibi bir kişi olduğunun göstergesidir (Dinçol 1989: 30-31). Hatırlanacağı üzere Walwaziti'nin adı yukarıda zikredilen (H)išuwa Bayramı'na ait kolofonda da geçmektedir.

Bunun dışında başka ekoller ve kâtip ailelerinin olduğu yine çiviyazılı ve hiyeroglifli belgelerden bilinmektedir. Özellikle İmparatorluk Dönemi'nde Mahhu(z)zi, Arnilizi, Muwaziti, Penti-Šarruma, Šahurunuwa, Šauškaruntiya, Tatta gibi tablet ve mühürler üzerinde belgelenmiş birçok başkâtip unvanı taşıyan şahıs isimleri tespit edilmiştir. Ayrıca adını en iyi şekilde Bronz Tablet'ten bildiğimiz kâtip Halwaziti, IV. Tuthaliya döneminde pek çok öğrenci yetiştirmiştir (Gordin 2010: 326-327, 329-330). Şimdiye kadar bahsedilen kâtip isimleri hep erkek görevlilere aitti. Lariya ismiyle belgelenen tek bir kadın kâtip mühür örneği, Hititlerde kadın kâtiplerin varlığını düşünmemizi sağlamaktadır (Herbordt 2005: 104, Nr. 203). Hattuša dışındaki merkezler de dahil olmak üzere, bulunan çiviyazılı ve hiyeroglifli belgelerde 200'den fazla kâtip unvanına sahip şahıs adı tespit edilmiştir. Söz konusu öteki merkezler Alaca Höyük, Alalah, Alişar, Emar, Korucutepe, Malatya, Tarsus, Troia ve Ugarit'tir (van den Hout 2009: 275).

Kâtiplerin entelektüel ve politik kişilikleri değerlendirildiğinde, Hitit toplumundaki konumlarının yüksek bir düzeyde olduğu görülür. Yukarıda bahsedilen birden fazla unvanlı kâtip mühürleri hatırlanacak olursa, büyük bir çoğunluğu yüksek statülü kişilere aittir. Ancak çift ya da daha fazla unvanlı bu kişiler tarafından yazılmış tabletler mevcut değildir. Dolayısıyla, kâtip olarak adlandırılan bu kişilerin tümü için yazmak ana görev değildi (van den Hout 2009: 276-277, Doğan-Alparslan 2007: 248-250). Hitit kralları da aynı şekilde değerlendirilmeli ve yazı yazmak gibi bir görevleri olmamakla beraber okuyabildikleri düşünülmelidir. Nitekim Tabarna mührü olarak adlandırılan Erken Hitit kral mühür baskılarının birinde, kâtip işareti bulunmaktadır (Güterbock 1967: 91), (Fig. 6).

Gerek arşivlerin gerek sistemli eğitilen kâtiplerin varlığı, Osmanlı Devlet Sistemi içerisinde merkeziyetçi, bürokratik, patrimonyal yapının gelişmesinin doğal bir sonucu olarak algılanır. Çünkü arşivlerin ortaya çıkarılması, bir imparatorluğun tarihi bakımından önem arz ettiği kadar, resmi kayıt tutma (*book-keeping*) yöntemlerinin genel tarihi bakımından da önem taşımaktadır. Osmanlı arşivlerinde büyük yer tutan tahrir/istatistik defterleri, içeriğindeki doğruluk ve kapsamı bakımından olduğu kadar defterlerde kullanılan kayıt yöntemleri, referans usulleri bakımından da MS 15. yy'da Avrupa'da görülen benzeri örneklerden daha gelişkin olarak tanımlanmaktadır. Arşivdeki tahrir defterleri, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi idare sisteminin adeta bir gereği idi (İnalcık 2010: 217-128). Hitit Devleti'nde böyle bir arşivden söz edemeyiz ancak kâtiplerin sistemli bir şekilde eğitilmesi, çiviyazılı tabletlerin arşivlenmesi ve kullanılan yöntemler bakımından Hitit belgelerinin, arşivcilik alanında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

Bryce, T. 2002 *Life and Society in the Hittite World*, Oxford.

Dinçol, A. 1982 "Yazmanlar, Kitaplar, Kitaplıklar", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1, İstanbul: 95-100.

1989 "The Hieroglyphic Signs on the Spearhead", Appendix in Ö. Bilgi "A Unique Spearhead from Sadberk Hanım Museum", K. Emre – B. Hrouda – M. Mellink – N. Özgüç (eds.), *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara: 30-31.

Dinçol, A. – B. Dinçol 2002 "Die 'Anzeigen' der öffentlichen Schreiber in Hattuscha", S. de Martino – F. Pecchioli Daddi (eds.), *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati*, Firenze: 207-215.

2008 *Die Prinzen –und Beamtensiegel aus der Oberstadt von Boğazköy-Hattuša vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Grossreichszeit, Boğazköy-Hattuša XXII*, Mainz am Rhein.

Doğan-Alparslan, M. 2007 "Drei Schreiber, zwei Könige", A. Archi – R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (*SMEA* 49), Roma: 247-257.

2009 "Hitit Mitolojisinin Ana Hatları", M. Alparslan (Haz.), *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul: 128-133.

Edel, E. 1976 *Ägyptische Ärzte und ägyptische Medizin am hethitischen Königshof. Neue Funde von Keilschriftbriefen Ramses' II aus Boğazköy*, Opladen.

Ehringhaus, H. 2005 *Götter, Herscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Turkei*, Mainz am Rhein.

Gordin, S. 2010 "A scriptorium of Mahhu(z)zi MAGNUS.SCRIBA in the Reign of Tudhaliya IV", A. Süel (ed.), *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology* (25-31 August 2008, Çorum), Ankara: 319-340.

Güterbock, H. G. 1967 *Siegel aus Boğazköy, Erster Teil, Die Königssiegel der Grabungen bis 1938*, Osnabrück.

Haas, V. 1994 *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden-New York Köln.

Hawkins, J. D. 2002 "Eunuchs among the Hittites", S. Parpola – R. M. Whiting (eds.), *Sex and Gender in the Ancient Near East*, (*Compte rendu, Rencontre Assyriologique* Internationale 47), Helsinki: 217-233.

Herbordt, S. 2005 *Prinzen-und Beamtensiegel der hethitischen Großreichszeit auf Tontuffen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattuša, Boğazköy-Hattuša XIX*, Mainz am Rhein.

Hoffmann, I. 1994 "Mittannamuwa", *RlA* 8, 3/4: 286.

van den Hout, Th. 1995 *Der Ulmitešub-Vertrag*, (*StBoT* 38), Wiesbaden.

2009 "Schreiber. D. Bei den Hethitern", *RlA* 12, 3/4: 273-280.

İnalcık, H. 2010 *Devlet-i Aliye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Karasu, C. 1986 *Boğazköy Çivişazılı Tablet Kolofonları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

1997 "Hattuša-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri", *Archivum Anatolicum* 3: 215-238.

Klengel, H. 1999 *Geschichte des hethitischen Reiches*, Leiden-Boston-Köln.

Miglus, P. A. 2003 "Ofen", RlA 10, 1/2: 39-42.

Neve, P. 1992 *Hattuša, Stadt der Götter und Tempel*, Mainz am Rhein.

Pedersen, O. 1998 *Archives and Libraries in the Ancient Near East 1500-300 B.C.*, Bethesda.

Seeher, J. 2003 "The Cuneiform Tablet Archives and Libraries of Hattusha", *Ancient Libraries in Anatolia, The 24th Annual Conference Libraries and Education in the Networked Information Environment* (June 2-5 2003), Ankara: 7-17.

Singer, I. 1984 *The Hittite KI.LAM Festival* Part 2, (*StBoT* 28), Wiesbaden.

Soysal, O. 1995 "'III. Hattušili Büyük Metni' Bir Hitit Belgesini Tanımlama Denemesi", *Archivum Anatolicum* 1: 137-150.

Torri, J. 2008 "The scribes of the house on the slope", A. Archi – R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma*, (5-9 Settembre 2005), (*SMEA* 49), Roma: 771-782.

Ugaritica *Ugaritica*. Mission de Ras Shamra (Paris 1939-1978).

Ünal, A. 1974 *Hattušili III*, Teil I, (*THeth* 4), Heidelberg.

Wilhelm, G. 2002 "Die Keilschriftfunde der Kampagne 2001 in Kuşaklı", in A. Müller-Karpe "Untersuchungen in Kuşaklı 2001", *MDOG* 134: 342-351.

Hitit Mühürcülüğü (Gliptik)

ALİ DİNÇOL* – METİN ALPARSLAN**

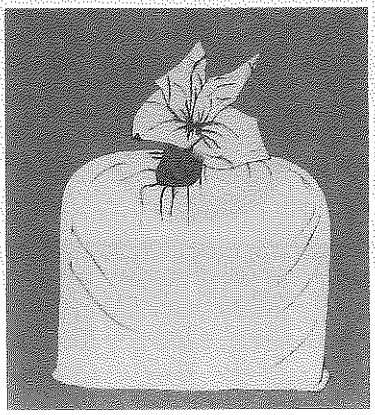
Mühür, Baskı ve İşlevleri

Mühür kullanan bütün toplumlarda olduğu gibi, Hitit kültüründe de mühürler üç ana işleve sahiptir: a) güvenlik garantisi, b) onama/tasdik etme, c) mülkiyet göstergesi. Birinci işlev, yazılı belgelerden çok, bir kap, paket ya da bir mekânın içeriğinin güvenliğidir. Mühürlerin bu işlevi, yazının icat edilmediği dönemlerde de mühürlerin var olmasının nedenidir. İkinci işlev, günümüzdeki imzanın işlevine benzemektedir. Yazılı belgeler, onları yazdıranın veya yazdırılırken şahit olanların mühürleriyle tasdik edilirler. Üçüncü fonksiyon olarak, herhangi bir keramik kap üzerine basılan mühür ya da bir kil parçasına basılıp bir sepete, pakete ya da herhangi bir nesneye bağlanan mühür baskısıdır. Bu baskı sayesinde nesnenin kime ya da hangi kuruma ait olduğu belirtilirdi (Dinçol – Dinçol 2002: 82).

Kil üzerine mühür bastırılması, mühür yüzeyine kazınmış hiyeroglif işaretlerin ya da bitkisel, geometrik süslerin kil üzerine kabartma olarak aktarılması anlamına gelir. Kap, paket veya mekânların mühürlenmesi ise, bunların ağızlarına sokulmuş ya da bağlandıkları iplere sarılmış kil topaklarının üzerine mühürlerin bastırılması ile yapılır. Kilin sertleşmesiyle, mühür baskılı bu kil topak, kırılmadan açılması imkânsız hale gelirdi. Hitit döneminde kapılar da aynı yöntemle mühürlenirdi. Arkeolojik literatürde *bulla* adı verilen bu mühür baskılı kil topaklarının arka yüzlerinde, üzerine bastırıldıkları iplerin veya çuval türü kaba dokunmuş bezlerin izlerine rastlanmaktadır (Herbordt – Bawanypeck – Hawkins 2011: 25). Bullaların özel bir türü, sivri uçları ince bir sicim geçirilmek suretiyle delinmiş, konik gövdeli ve daire biçimli tabanları mühürlenmiş olanlarıdır. Bu tip konik mühür baskılarının bir nesneye bağlanmış oldukları anlaşılmaktadır (Fig. 1). Bunlar büyük bir olasılıkla, Hitit metinlerinden bildiğimiz "tahta tablet"lere (GIŠ.HUR) bağlanarak bu belgeleri tasdik etmek için hazırlanmış bullalardır (Fig. 2). Kazılarda bu tür bullalar çok sayıda ele geçmektedir. Dolayısıyla biz Anadolu iklim koşullarında, günümüze kadar gelebilmeleri çok zor olan tahta tabletlerin sadece "imzaları"nı bulmuş oluyoruz (Dinçol – Dinçol 2002: 82).

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı TR-34134 İstanbul

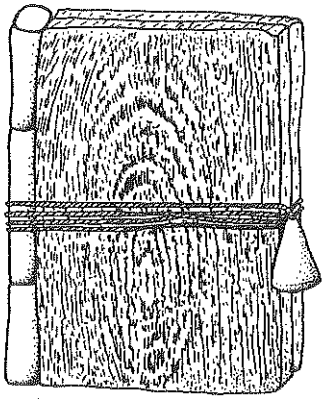
** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı TR-34134 İstanbul, metinalp@istanbul.edu.tr

1

3

2

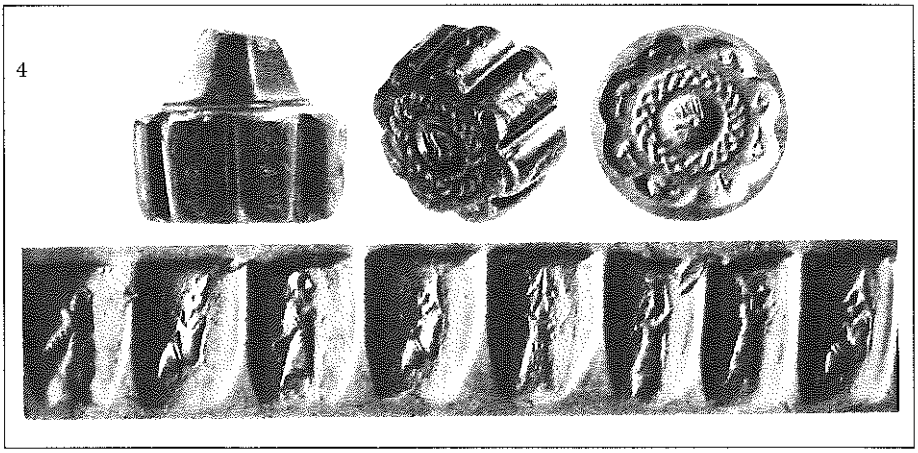
Fig. 1:
Bir çuvalın mühürlenişini gösteren yeniden yapılandırma (Herbordt 2005: Abb. 18e)

Fig. 2:
Bir tahta tabletin mühürlenişini gösteren yeniden yapılandırma (Herbordt 2005: Abb. 18c)

Fig. 3:
III. Muršili'ye ait mühür baskısı. Aedicula Mühür grubuna örnek (Boğazköy Kazısı Arşivi; Neve 1993: Abb. 151)

Mühürler Üzerinde Kullanılan Yazılar ve Diller

Hitit mühürleri, Hitit toplumu tarafından kullanılmış çiviyazısı ve hiyeroglif yazı sistemleri ile yazılmıştır. Ancak çiviyazısı kullanımını sadece kral, kraliçe ve bazı kral ailesi mensuplarının mühürlerine özgü bir ayrıcalık olduğu anlaşılmaktadır (Fig. 3). Memurlara ve halka ait mühürlerde genelde sadece hiyeroglif yazısı yer almakta, kralî mühürlerde ise, hiyeroglif işaretlerin yer aldığı orta alanı çerçeveleyen dış kenarda çiviyazılı bir lejant bulunmaktadır. Unvanlı veya unvansız kişilerin mühürlerinde sadece hiyeroglif kullanılmış olması ve böyle mühürler içeren konik bullaların tahta tabletlere bağlanmış olması, ayrıca halka açık yerlerdeki anıtlar üzerinde yalnızca hiyeroglif yazıtların bulunması, Hititler döneminde yaygın olan yazı sisteminin hiyeroglif, yaygın olarak konuşulan dilin ise, bu yazı sisteminin uygulandığı Luwice olduğunu ortaya koymaktadır. Çiviyazısı ve Hititçenin, resmi yazı ve dil halinde kaldığı görülmektedir. Halka ait hiçbir yazışmanın çiviyazılı belgelerde bulunmaması da bu kanıyı doğrular niteliktedir (Dinçol – Dinçol 2002: 82-83).

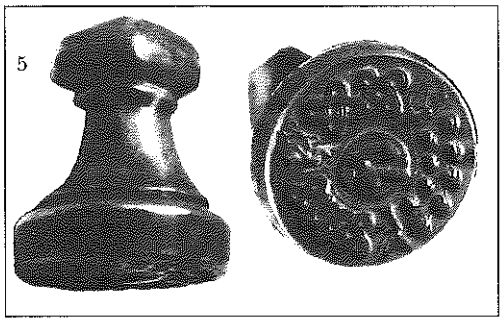

Fig. 4:
Tyskiewicz Grubu'na ait metoplu bir örnek (Dinçol – Dinçol 2008: Abb.1)

Fig. 5:
Çekiç başlı damga mühür – İstanbul Arkeoloji Müzeleri
(Dinçol – Dinçol 2008: Abb.2)

Mühür Sahipleri

Unvan veya görevleri yazılmış kişilerin yanında, sadece "kadın" veya "erkek" olarak cinsiyetleri belirtilmiş mühür sahipleri de vardır ve bunlar sayıca öbürlerinden az değildir. Her iki yüzü yazılı mühürlerde, bazen her iki tarafta da aynı ad bulunmakta, bazı hallerde ise, iki ayrı ad görülmektedir. Bunlardan birinin kadın olduğu durumlarda, evli bir çiftin mührünün söz konusu olduğu düşünülebilir. Ancak, Anadolu kökenli kadın mühürleri üzerinde kraliçe ve prenses unvanları dışında çok ender meslek veya görev adına rastlanmaktadır. En çok geçen görev adı "kâtip"tir. Yazı işlerinden sorumlu kişiler olmaları bakımından bu doğal karşılanmalıdır. Kâtipler, öğrenimleri nedeniyle başka idari görevleri de üstlenecek yetenekte sayıldıklarından, birden fazla unvan ya da memuriyete de sahip olabiliyorlardı (Doğan-Alparslan 2007: 248-249). Asiller arasında prens unvanı taşıyanlar da iki ayrı görevi yürütebiliyorlardı. Mühürler üzerinde görülen ve unvan olması gereken hiyeroglif işaretlerinin tümü henüz çözülmüş değildir. Bunların çiviyazılı metinlerde geçen çok sayıda unvan ve meslek adından hangileri ile eşitleneceği, eldeki belge sayısı arttıkça anlaşılacaktır. Anlamı bilinen unvanlara dayanarak, mühür sahiplerinin aşağıdaki görevlerde bulunduklarını söyleyebiliriz: saray görevlisi, saray mu-

hafızı, general, arabacı, rahip, çoban, mühür kazıyıcı, asa taşıyıcı, sâki, ülke beyi, şehir beyi. Bunların bazılarının bugünkü anlamlarına bakarak sıradan işler olduğu kanısına varılmamalıdır; örneğin "arabacı" önemli bir askeri görevdi, "sâki" kralın en yakınında bulunma ayrıcalığına sahip bir kişiydi. "Mühür kazıyıcı" da, "kâtip" gibi okuryazar olma önceliği nedeniyle önemli bir başka meslek mensubuydu (Dinçol – Dinçol 2002: 83).

Hitit Mühürlerinin Biçimsel Gelişimi

Anadolu'da geleneksel mühür biçimi, damga mühürdür. Kil tabletler üzerinde yuvarlanarak, izi aktarılan silindir mühür ise Mezopotamya kökenli olup, Anadolu'ya MÖ 19. ve 18. yy'larda Assurlu tüccarlar tarafından getirilmiştir. Ancak, bu tür Anadolu'da benimsenmemiş ve kullanım alanı daha çok Kuzey Suriye ve Kilikya ile sınırlı kalmıştır. Hititçede "mühürlemek ve mühür" kelimelerinin *šai-/šiya-* "bastırmak" fiilinden türetilmiş olması da, yumuşak yüzeyler üzerinde yuvarlanarak değil, bastırılarak kullanılan damga mühürlerin Hitit mühürcülüğünün asıl biçimi olduğunun işaretidir. Assur Ticaret Kolonileri zamanından başlayarak, onu izleyen Eski Hitit Çağı'nda Anadolu'nun yeni tanışmış olduğu silindirik mühür ile geleneksel damga mühürler biçim yönünden birleştirilmeye çalışılmış ve ortaya değişik formların çıkması (silindirik-damga kombinasyonu) sağlanmıştır. MÖ 17. yy'a tarihlenen bu yeni silindir-damgalarda, konik saplar çekiç veya yumru başlı, fakat gövdeler silindiriktir. Silindirin yüzeyi kil üzerinde yuvarlamaya, alt tabanı ise damgalamaya uygundu. Böylelikle silindir ve damga işlevleri tek bir mühürde kombine edilmiştir. Bu tip mühürlere ait örnekler azdır. Eldeki mühürler, içlerinde en eskisi olan ve mührü satın alan kişinin adıyla anılan Tyskiewicz grubu olarak tanınırlar (Fig. 4). Bu gruba adını veren Tyskiewicz mührü MÖ 17. yüzyıl başlarına, Aydın Mührü olarak adlandırılanı ise, yine aynı yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. MÖ 17. yy'ın ikinci yarısında ilk örnekleri görülen, köşeleri hafifçe yuvarlatılmış, dört yan yüz ve bir tabandan oluşan küp gövdeli mühürler ile silindir mühür kullanımının Anadolu'da sona erdiği anlaşılmaktadır (Dinçol – Dinçol 2008: 3-4).

Çekiç ya da yumru başlı damga mühürlerin saplarının önceki masif yapılarını (Fig. 5) zamanla kaybetmeye başladığını ve böylece yeni bir biçimin ortaya çıktığını Adana Müzesi'nde saklanan, gümüş alaşımı bir madenden yapılmış damga mühür kanıtlamaktadır (Fig. 6). Bu mühür, dört yapraklı yonca biçimli bir mühür yüzeyine ve her bir yaprak üzerinde yükselen ve bir yumruda birleşen dört ayaktan oluşan bir sapa sahiptir. Mühür, süslenmesi sayesinde MÖ 15. yy'ın ikinci yarısına tarihlenebilmektedir. Sap kısmı dörde ayrılmış olan bu mühür, üçayaklı (tripod) mühürlere bir geçiş aşaması nite-

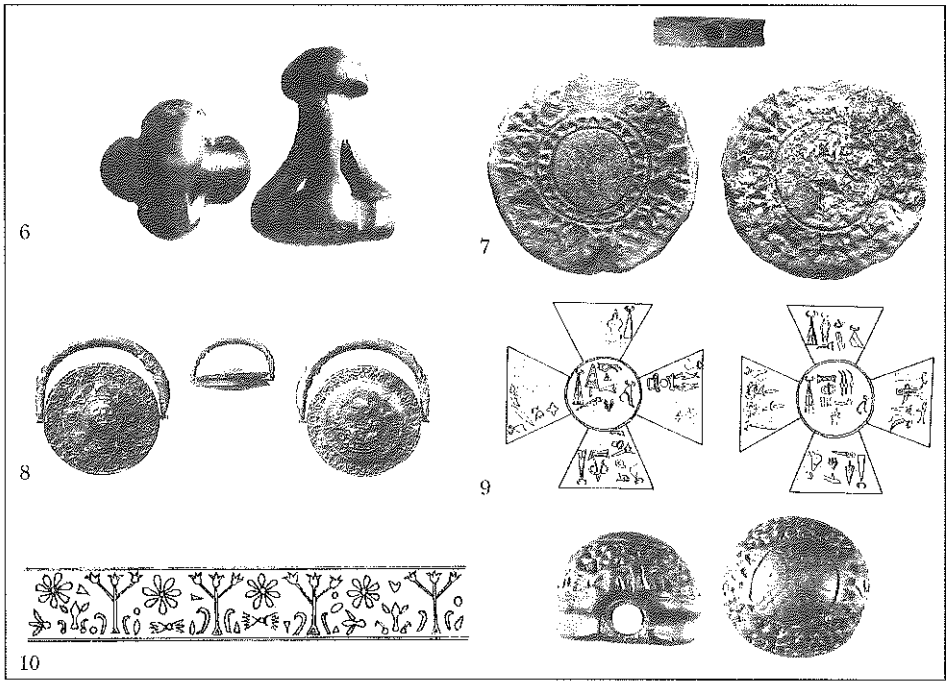

Fig. 6: Üçayaklı Mühür (tripod) (Dinçol – Dinçol 2008: Abb.3)

Fig. 7: Disk biçimli mühür (Boğazköy Kazısı Arşivi; Boehmer – Güterbock 1987: No. 156 a-c).

Fig. 8: Üzengi biçimli bir tutamağa sahip disk biçimli tunç mühür (Boğazköy Kazısı Arşivi; Boehmer – Güterbock 1987: No. 214)

Fig. 9: Haç Mühür baskısı çizimi (Dinçol *et al.* 1992: Abb. 1-2

Fig. 10: Yarım küre biçimli mühür (Kalot) örneği ve dışbükey alandaki motifin çizimi (Boğazköy Kazısı Arşivi; Dinçol – Dinçol 2008: No. 303)

liğindedir. Elimizde bunlara ait en eski örnek, MÖ 15. yy'la tarihlenen, sap kısmı kaybolmuş olmasına karşın bunun baskı alanının arkasına bağlandığı yerlerin izinden tripod olduğu kesin olan, Alaca Höyük'te bulunmuş bir mühürdür (Dinçol 1982). Bu türün MÖ 14. yy'da yaygınlaştığını ve MÖ 13. yy boyunca sevilerek kullanılan bir mühür formu olarak kaldığını söylemek mümkündür (Dinçol – Dinçol 2008: 4-5).

Sabit tutamaklara sahip mühürlerin yapımında fazla malzeme harcanması ve bu formların daha uzun ve ustalık isteyen işçilik gerektirmesi, sapların ortadan kalkmasını sağlayan arayışlara neden olmuştur. Bu nedenle olsa gerek, disk biçimli mühürler ortaya çıkmıştır (Fig. 7). Günümüze gelebilen çok sayıdaki disk biçimli mühürlerden, bu türün, dekoratif elemanları her dönemin modasına uygun değişimler göstererek, MÖ 16. yy'dan başlayarak MÖ 13. yy sonuna kadar kesintisiz olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Dinçol – Dinçol 2008: 5-7).

Disk biçimli mühürlerin kullanımı sırasında, MÖ 14. yy başlarında yeni bir madeni mühür biçiminin ortaya çıktığı görülmektedir. Az sayıdaki örnekte belgeleyebildiğimiz bu tip, birbirine lehimlenmiş, orta alanları dışbükey iki tunç disk, üzengi biçimli bir tutamak ve bunun iki ucuna bağlandığı, disklerin ortasından geçen bir şafttan oluşmaktadır (Fig. 8). Hem mühür, hem de mühür baskısı olarak ender bulunan bu mühür tipinin de MÖ 13. yy sonuna kadar kullanımda kaldığı, birkaç örneğe dayanarak iddia edilebilmektedir (Dinçol – Dinçol 2008: 7).

II. Muršili'ye ait bir mühür baskısı malta haçı biçimindeki dört kanadı ve bunların birleştiği daire biçimli orta alanı ile belki de sadece krallara özgü yeni bir mühür biçiminin denenmiş olduğunu kanıtlamaktaysa da (Fig. 9), madeni olması muhtemel bu türe ait başka hiçbir örneğine rastlanmamıştır (Dinçol *et al.* 1993).

MÖ 15. yy'dan MÖ 14. yy'a geçiş evresinde yaratılan yeni bir tür de, yarım küre biçimi gövdeleri ve yine üzengiye benzer sapları olan mühürlerdir. Bunların hem tabanları, hem kubbe gibi dışbükey üst kısımları yazılı olabilmektedir (Fig. 10). Mühür baskıları arasında çok içbükey olanların bu tür mühürlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kalot adı da verilen bu mühür tipinin özellikle MÖ 13. yy'da yaygınlaştığı görülmektedir. Genellikle taştan yapılmasına karşın biri Boğazköy Yukarı Şehir'de (Bo 86/357) bulunmuş, öbürü Sadberk Hanım Müzesi'nde saklanan iki mühür, bu türün güzel madeni örneklerini oluşturmaktadır. Öte yandan, kalotların sap olarak tripodlara kombine edildiği de belgelenmiştir. Kıbrıs'ta bulunmuş olan üçayak saplı, oval gövdeli kalot, altından yapılmıştır. Bu tür mühürlerin sıkça değerli maddelerden üretilmiş olmaları, bu tipin mühür formları içindeki özel yerini vurgulamaktadır (Dinçol – Dinçol 2008: 8-9).

Hitit mühürcülüğünde en yaygın form, çoğunlukla çeşitli taş cinslerinden yapılan, her iki yüzü dışbükey, ekseni boyunca sap geçirmek üzere delinmiş, kenarları yivli, bikonveks biçimli mühürlerdir (Fig. 11). Bunlara "düğme mühür" adı da verilir. Bu türün MÖ 13. yy'ın bir keşfi olduğu anlaşılmaktadır. Eldeki bazı örneklerden, bu türün de üzengi tarzında madeni saplara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Düğme mühürler, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra da kullanılmaya devam eden mühür tipidir. Bu mühürler taştan yapıldıkları gibi madeni de olabilmektedir (Dinçol – Dinçol 2008: 9-10).

İlginç bir tür de mühür yüzüklerdir. Bunların en eski örnekleri Boğazköy ve Alaca Höyük'te bulunmuştur (Boehmer – Güterbock 1987: 51). Madeni bir diskin, yine madeni bir halkaya monte edilmesinden oluşan bu mühürlerden Boğazköy'de ele geçeni tunçtan, Alaca Höyük örneği ise altından yapılmıştır (Fig. 12). İkisi de 16. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu yüzük türü yerini MÖ 13. yy'da, bir halkanın yaklaşık yarısının dövülerek genişletilmesi sonucu elde edilen, ovalimsi kesiminin mühür yüzeyi olarak kullanıldığı, yeni bir

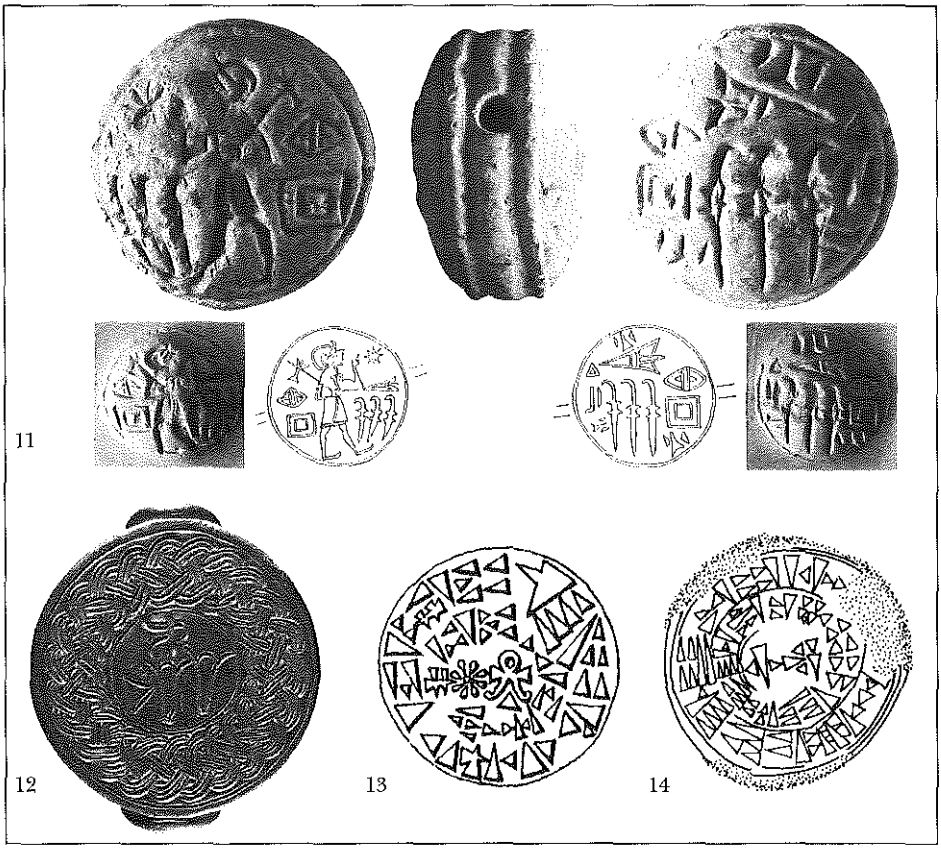

Fig. 11: Bikonveks mühür (Düğme mühür), baskısı ve baskısının çizimi (Boğazköy Kazısı Arşivi; Boehmer – Güterbock 1987: No. 185)

Fig. 12: Alaca Höyük'te bulunmuş altın yüzük mühür (Alaca Höyük Kazısı Arşivi)

Fig. 13: Anonim Tabarna mühür çizimi (Boğazköy Kazısı Arşivi; Beran 1967: No. 143)

Fig. 14: Salt çiviyazılı mühür çizimi (Boğazköy Kazısı Arşivi; Otten 1993: Abb. 14)

tip almıştır. Bu tip, ötekine göre çok yaygınlaşmıştır (Herbordt 2005: 51-55, Dinçol – Dinçol 2008: 10).

Mühürlerin morfolojik gelişimi içinde, buraya kadar anlatılanların dışında, farklı bir çizgi izleyenlere de rastlanmaktadır. Örneğin, taştan yapılanlar arasında prizma biçimli olanlar sıkça görülmektedir.

Kral Mühürleri

Hitit kral mühürlerinin Hitit gliptik sanatı içinde özel bir yeri vardır. Memur ya da unvan sahibi olmayan halktan kişilerin mühürlerinin aksine, kralî mühürlerden önce "hayat" ve "sağlık" sembolleri ve bazı unvanlar dışında sadece

çiviyazısı kullanılmıştır. Daha sonra hiyeroglifler de mühürlerde kullanılarak bigraph (çift yazılı) mühürler ortaya çıkmıştır. Ancak bu gibi çift yazılı mühürler sadece Hitit Büyük Kralı'na, Büyük Kraliçesi'ne ve nadiren de bazı prenslere özgü bir ayrıcalık olarak kalmıştır.

Anonim "Tabarna" Mühürleri

İlk Hitit kral mühürlerine ait baskıların tümü daire biçimli mühür yüzeylerinde, orta alanda "hayat" sembolü olan fiyonk; "iyilik, sağlık" sembolü olan üçgen ve neyin sembolü olduğu belli olmayan bir rozet; kenar kesiminde ise, Akkadça çiviyazısı ile "Büyük Kral'ın, Tabarna'nın mührü; kim değiştirirse ölecek" ifadesi yer alır (Fig. 13). Tabarna, ilk Hitit Büyük Kralı I. Hattušili ile eşitlenen bir isimdir. Ancak bazı araştırmacılar bu tür adsız, anonim mühürleri, belli bir krala değil, "kraliyet idaresine" özgü resmi mühürler olarak kabul ederler (Beran 1967: 67). Anonim Tabarna Mühürleri içinde bazı biçimsel değişiklikler tespit edilebilmektedir. Bazı mühürlerde dikey çivi başları içe, bazılarında dışa bakmaktadır, bazen de yazının yönü farklıdır. Bir kısım mühür baskılarında ise bir daire çizgisiyle sınırlanmış orta alanda yer alan işaret/motif farklılık göstermektedir (Dinçol 2002: 89).

Tabarna Unvanlı Kral Mühürleri

Eski Hitit dönemi içinde Telipinu sonrasına, yani yaklaşık MÖ 1500 yılına kadar başa geçen kralların anonim mühür kullandıkları, bundan sonra ise, bir üslup değişimi meydana geldiği ve elli yıl kadar da bu yeni üslubun sürdüğünü anlıyoruz. Bu evrede, Hitit tahtına oturan krallara ait mühür baskılar tespit edilmiştir. Bunların içeriğindeki en önemli değişiklik, çiviyazılı iki satırlık lejantta kralın adının yer almasıdır. Görünümdeki değişiklikler ise orta alanın ve satırların, bir örnek dışında, çizgi ile birbirinden ayrılmasıdır (Dinçol 2002: 89).

Salt Çiviyazılı Mühürler/Tawananna Mühürleri

MÖ 15. yy'ın ikinci yarısında yeni bir mühür tipinin ortaya çıktığı görülür. Bu tipin en büyük özelliği, kendisinden önceki mühürlerde görülen hiyeroglif sembollerin veya unvanların yerine tümüyle çiviyazısının kullanılmış olmasıdır (Fig. 14). Önceki mühürlerdeki "iyilik, sağlık" sembolü olarak kullanılan "üçgen"in yerine, bu mühürlerin bir kısmı üzerinde aynı anlama gelen Sümerce SIG_5 işareti, eski tür mühürlerde "hayat" sembolü olan "fiyonk"un yerine ise, bu yeni tipte aynı kavramı ifade eden Sümerce TI işareti kullanılmaktadır. Bazı mühürlerde SIG_5 ile TI birlikte orta alanda yer almaktadır. Başka bir özellik de, bu mühürlerin çoğunda çerçeve kısmında kraliçelerin

adlarının ve bazılarında Tabarna mühürlerindeki gibi bir lanetleme formülünün bulunmasıdır. Bu kraliçeler, Tawananna ve Nikalmati kızı Aşmunikal adlarını taşımaktadır. Tawananna, özel ad olabileceği gibi, kraliçelere verilen bir unvan olarak da görülür ve bu bakımdan Tabarna unvanı ile benzerlik taşır. Nikalmati, Büyük Kral I. Tuthaliya'nın, Aşmunikal ise, Büyük Kral I. Arnuwanda'nın eşidir. Eğer biri üzerinde Büyük Kral Tuthaliya oğlu Büyük Kral Arnuwanda adları bulunmamış olsaydı, bu tip mühürlerin hepsini de Tawananna ya da kraliçe mühürleri olarak nitelerdik (Dinçol 2002: 89-90).

Kral Adlarının Hiyeroglifle Yazıldığı Mühürler

Mühürler üzerinde kralların ya da kraliçelerin adlarının hiyeroglif yazı sistemi ile yazılması, eldeki belgelere göre I. Tuthaliya döneminde başlar. Onu izleyen Arnuwanda'nın ise, iki tür mühür kullandığı saptanmaktadır, a) salt çiviyazılı olanı, b) iç içe üç satırlık çiviyazılı lejandında kendisinin ve kraliçe olarak da Aşmunikal'in adları bulunan ve orta alanda –sağlam kalan kısmında görüldüğü kadarıyla– hiyeroglifle yazılı Büyük Kral unvanı yanında yine hiyeroglifle kendi adının yer aldığı mühür tipi. Kırık olan orta alanın sağ tarafında da, çiviyazılı lejanttaki gibi, kraliçenin adının hiyeroglifle yazılmış olması beklenmelidir. Orta alanda hiyeroglifle yazılmış kral ve kraliçe adları ve unvanları, dış çerçevede ise aynı şeylerin çiviyazısı ile (bazen soylarına ait adların da eklenerek) yazılması I. Tuthaliya'nın başlattığı bir yeniliktir. Bu şablon, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar, kullanılmıştır (Dinçol 2002: 90).

Aedicula Mühürleri

I. Šuppiluliuma zamanında, kral mühürlerinin orta alanına, değişmez bir unsur olarak "kanatlı güneş kursu" eklendi. Çiviyazılı tabletlerde "majestem" karşılığı kullanılan ^{DINGIR}UTU^{ŠI} "güneşim" unvanı, mührün orta alanının en üstüne bir hiyeroglif sembolü ile yerleştirilir (Fig. 3). Güneş kursun kanatları, sağ ve solda birer İon sütununu andıran ve Büyük Kral anlamını veren hiyeroglifler tarafından adeta desteklenmektedir. Eğer kraliçenin adı da eklenmişse, o zaman bunlardan birisinin yerini, üstü yine volütlü özel başlıklı kadın başı biçimli Büyük Kraliçe işareti alıyordu. Bu nedenle bu kompozisyona sahip mühürler, Latince "niş, küçük yapı veya şapel, tapınakçık" anlamlarına gelen *aedicula* mühürler olarak nitelendirilmektedir. Bir imparatorluk arması halindeki bu kompozisyon, devletin yeni ve güçlü bir evreye girmiş olmasının da işareti sayılmalıdır (Dinçol 2002: 90, Herbordt 2011: 25).

II. Muršili'nin (Sahte?) Mührü ve Malta Haçı Biçimli Mühür

Kısa bir süre tahtta kalan II. Arnuwanda'dan sonra II. Muršili de aedicula tipi mühür kullanmayı sürdürmüştür. Bu kralların mühürlerinin çaplarının büyüdüğü ve baskılarının içbükey olduğu saptanabilmektedir. II. Muršili'nin, Hattuša ve Ugarit'te bulunan mühürlerin orta alanında eski geleneğe uygun olarak iyilik ve (uzun) ömür dileklerini belirten TI-SIG$_5$-TI işaretlere paralel olarak çerçevedeki çiviyazılı lejantta Akkadça *NARAM* ^{DINGIR}... = "tanrı ...'in sevgilisi" formülünün de benimsendiği görülmektedir. II. Muršili'ye ait, Ugarit kazılarında bulunan siyahımsı gri renkli steatitten yapılma 5 cm çapında, 1,3 cm yüksekliğindeki, plano-konvex, mercek biçimli mührü, elimizde tek kralî mühür matrisidir (Fig. 15). Düz tarafı yazısız olan taşın, tahta ya da fildişi gibi zamanla yok olabilen bir malzemeye yerleştirilmiş olduğu sanılmaktadır (Schaeffer 1956: 87 vdd.). Ne var ki Hitit başkenti yerine Kuzey Suriye sahilindeki Ugarit'te bulunmuş olması ve kullanılmış taşın niteliksizliği sebebiyle bu mührün Hitit büyük kralı adına düzmece belge hazırlamak için zamanında yapılmış sahte bir mühür olduğu tahmin edilmektedir (Klengel 1999: 170).

Muršili'nin Hitit Kral mühürleri gelişiminde yaptığı en büyük değişiklik ise, gliptik sanatı içindeeşi benzeri olmayan, Malta Haçı biçimindeki mührüdür. Ele geçen tüm baskılardan çıkan sonuca göre, mühür, ortada dış bükey dairesel bir merkez ve ona bağlı trapez biçimli dört kanattan ibaret, bir "Malta Haçı" formunda ve iki taraflıdır. Her tarafta beş olmak üzere, toplam on mühür yüzeyine sahip olduğundan, mühür sahibine kendisinden önce tahta geçmiş kralların uzun bir listesini verme olanağı sağlamaktadır (Fig. 9). Mühür yüzeylerinde Büyük Kral ve Büyük Kraliçelerin adları hiyeroglifle yazılmıştır ve mühürde çiviyazısı sistemine ait tek bir işaret dahi yoktur. (Dinçol *et al.*: 1993).

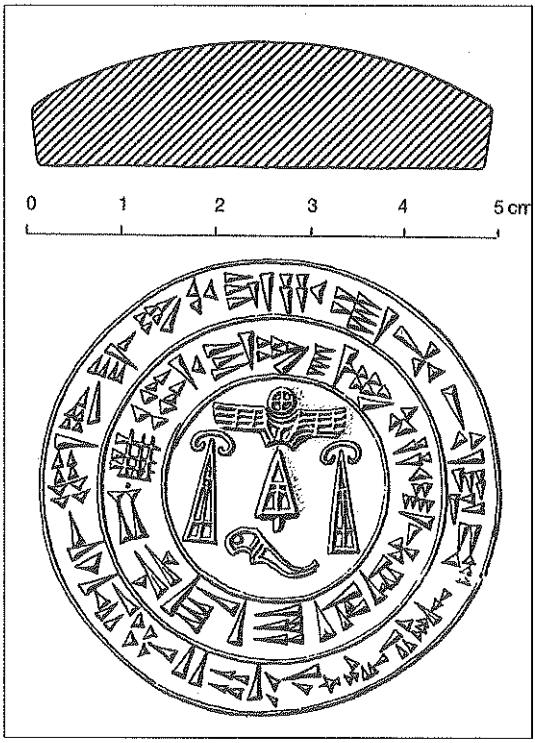

Fig. 15: Ugarit'te bulunmuş olan II. Muršili'ye ait (sahte ?) mührün çizimi (Schaeffer 1956: Fig. 109)

Fig. 16: Kucaklama sahneli mühür baskısı (konik bulla). II. Muwatalli'nin ismini taşıyor (Boğazköy Kazısı Arşivi; Neve 1993: Abb. 149)

Fig. 17: III. Muršili'ye ait (Urhi-Tešup) mühür baskısı (Boğazköy Kazısı Arşivi; Dinçol 2002: Abb. 7)

Fig. 18: Büyük kralı III. Hattušili ile karısı büyük kraliçe Puduhepa'nın ortak mühür baskısı (Boğazköy Kazısı Arşivi; Neve 1993: Abb. 152)

Fig. 19: IV. Tuthaliya'ya ait mühür baskısı (Boğazköy Kazısı Arşivi; Dinçol 2002: Abb. 11)

Üzerine çok ad yazılabilen ve gerçekten kralî bir form olan Haç Mühür niçin bir daha hiç kullanılmamıştır? Belki de bunun nedenini, tahta geçenlerin bazı adları, bir tür *damnatio memoriae* (anısını silmek) gibi özellikle anmak istememeleri ve bu yüzden geleneksel disk biçimli mühür formuna geri dönmüş olmalarında aramak gerekir.

"Kucaklama" Sahneli Mühürler

II. Muršili'den sonra kral olan II. Muwattalli'nin mühürlerinde kendine özgü bir kompozisyon bulunmaktadır (Fig. 16). Orta alanda bir tanrı, kendisinden çok daha küçük tasvir edilen kralın boynuna sağ koluyla sarılmış ve onun yu-

karı kaldırdığı sol elini tutar vaziyette görülmektedir. Üstte yer almayan aedicula, tanrının ileri doğru uzattığı elinin altındadır ve içinde kralın doğum adı olan Šarri-Tešup'un hiyeroglifleri vardır. Elin üstünde ise "Gökyüzünün Büyük Fırtına Tanrısı" olarak okunan işaretler bulunur. Figürlerin arkasında ise Büyük Kral Muwatalli adı görülmektedir. Kucaklama sahneli mühürler dışında II. Muwatalli'nin geleneksel aedicula mühürleri de bulunmaktadır. Bunların üzerinde kralın sadece taht adının yer alması ilgi çekicidir.

II. Muwatalli'den sonra tahta geçen III. Muršili'nin (doğum adı Urhi-Tešup) mühürleri de yine iki türdedir. Bu kralın hem tek başına hem de taht ya da doğum adıyla Büyük Kraliçe Tanuhepa ile birlikte aedicula tipi mühürleri bulunmaktadır. III. Muršili'nin "kucaklama" sahnesi içeren mühürleri, bu sahneyi ilk kullanan II. Muwatalli'ye ait mühürlerdeki detaylarda farklıdır. III. Muršili'nin gliptik ikonografisine yenilik getiren bir mührünün baskısı da bilinmektedir (Fig. 17). Baskı üzerinde, en üstte kanatlı güneş kursu ve orta alanın solunda iki Büyük Kral işareti arasında kralın adını içeren hiyeroglifler yer almaktadır. Orta alanın merkezini, bir çift boğanın çektiği, kartal biçimli bir arabaya binen Fırtına Tanrısı ve arkasında duran tanrılara özgü boynuzlu külaha sahip, omuzladığı yayı elinde mızrağı ile betimlenen, muhtemelen "Koruyucu Tanrı" ^{DINGIR}LAMMA işgal etmektedir (Dinçol 2002: 90-91).

Aedicula Mühürlere Dönüş

III. Hattušili ve kudretli eşi Puduhepa zamanında tekrar aedicula mühürlerine dönüldüğü görülmektedir. Kralın tek başına yaptırdığı mühürlerin yanı sıra, eşi ile birlikte olan mühürleri de bulunmaktadır (Fig. 18). Puduhepa'nın tek başına kullandığı mühürler ise, çok ilginçtir ve hem Ugarit'te hem Hattuša'da bulunmuş örneklerinin biçimleri Hitit krallarının mühürleriyle tam uygunluk gösteren aedicula türündedir (Dinçol 2002: 91).

Labarna Unvanlı Mühürler

Son dört kralın mühürlerindeki ortak özellik, aedicula içine, kral işaretlerinin içe bakan yanlarına Labarna işaretinin eklenmiş olmasıdır. IV. Tuthaliya mühürlerinde bu unvanın yanı sıra, kanatlı güneş kursunun üzerinde ikinci bir "güneş" sembolü daha görülür. Tuthaliya'nın ad hiyeroglifi "dağ" sembolünü içerdiğinden, bazen mühürlerinde bu hiyeroglif yerine Dağ Tanrısı figürü de kullanılmaktadır. Aynı figür oğlu III. Arnuwanda'nın mühürleri üzerinde de belki babasını anımsatmak amacıyla yer almaktadır. IV. Tuthaliya'nın bir mühründe tüm aedicula çömelmiş iki karışık varlığın yukarı kaldırdıkları elleri ve ortalarındaki çift başlı kartalın kanatları tarafından taşınmaktadır. Aedicula içinde sadece Labarna unvanı bulunan mü-

hürler, herhangi bir kral adı içermemelerine karşın, genelde bu krala mal edilir (Fig. 19).

Tarhuntašša kralı iken, kanımızca, Tuthaliya'nın ölümü üzerine, yasal hakkı olan Hitit tahtına geçen Kurun(iy)a (Ulmi-Tešup) mühürleri de Labarna türündedir; bir mühür baskısında, kral adının sembolü olan geyik figürünün üzerinde, elinde bir mızrak ile görülmektedir. Hitit İmparatorluğu'nun son kralı olan II. Šuppiluliuma'nın mühürleri Labarna unvanlı aedicula türündedir ve bu özelliği dışında bir farklılığa henüz rastlanmamıştır (Dinçol 2002: 91).

KAYNAKLAR

Beran, T. 1967 *Die hethitische Glyptik von Boğazköy*, Berlin.

Boehmer, R.M. – H.G. Güterbock 1987 *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy*, Berlin.

Dinçol, A. 2002 "'Tabarna'- und 'Ädikula'-Siegel. Die Siegel hethitischer Großkönige und Goßköniginnen", *Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter Ausstellungskatalog*, Stuttgart: 89.

Dinçol, A. – B. Dinçol 2002 "Große, Prinzen, Herren. Die Spitzen der Reichsadministartion im Spiegel ihrer Siegel", Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH (ed.), *Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter Ausstellungskatalog*, Stuttgart: 82-87.

2008 *Die Prinzen-und Beamtensiegel aus der Oberstadt von Boğazköy-Hattuša vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Großreichszeit*, Mainz am Rhein.

Dinçol, A. *et al.* 1993 "The 'Cruciform Seal' from Boğazköy-Hattusa", *IstMitt* 43: 87-106.

Dinçol, B. 1982 "Bir Alaca Höyük Mührün Okunuşu Hakkında", *AnAr* VIII: 59-61.

Doğan-Alparslan, M. 2007 "Drei Schreiber, zwei Könige", A. Archi – R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (*SMEA* 49), Roma: 247-257.

Herbordt, S. 2005 *Die Prinzen- und Beamtensiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Mainz am Rhein.

Herbordt, S. – D. Bawanypeck – J.D. Hawkins 2011 *Die Siegel der Grosskönige und Grossköniginnen auf Tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Mainz am Rhein.

Klengel, H. 1999 *Die Geschichte des hethitischen Reiches*, Leiden/Boston/Köln.

Neve, P. 1993 *Hattuša, Stadt der Götter und Tempel*, Mainz am Rhein.

Otten, H. 1993 *Zu einigen Neufunden hethitischer Königssiegel*, Mainz.

Schaeffer, C.F.-A. 1956 *Ugaritica III*, Paris.

İnanç Dünyası

Din ve Mitoloji

STEFANO DE MARTINO*

Hitit Panteonu

Hititler çoktanrılıydı ve pantheonları o kadar büyüktü ki (Fig. 1) ülkelerinin tanrılarına "Hatti'nin bin tanrısı" gibi etkili bir ifadeyle hitap ediyorlardı (Hitit dini için bkz. Haas 1994, Taracha 2009). Hitit kaynaklarında geçen tanrıların yüksek sayısı iki nedene bağlanır: Bir yandan Hitit Krallığı'nın Kizzuwatna, Suriye ve Batı Anadolu'da genişlemesi, fethedilen ülkelerdeki tanrıların devlet kültüne dahil edilmesiyle sonuçlanmıştır. Öte yandan Anadolu'daki birçok merkez, Hatti'nin bir parçası olduktan sonra bile, resmi devlet tanrılarına çok yakın özellikler barındırmasına rağmen eski tanrılarını bırakmadılar ve ülkenin çevresel bölgelerindeki yerel kültlerin odak noktası olarak kaldılar. MÖ 13. yy'da bir çeşit asimilasyon süreci başlatıldı ve tanrılar kökenleri, işlevleri ve atribülerine göre homojen "alanlara" (*kaluti*) ayrıldılar.

Hitit tanrıları Yazılıkaya kabartmalarında gördüğümüz gibi (Fig. 2) insan suretinde tasvir edilirdi. Aksi takdirde hayvan formunda (örneğin boğa suretindeki Fırtına Tanrısı) (Fig. 3) veya taş bir nesneyle (*huwaši*) temsil edilmekteydi.

Hitit Krallığı'nın baştanrısı Fırtına Tanrısı'ydı ve insan toplumlarının organizasyonları tanrılar dünyasına yansıdığından, kendisi tanrıların kralı olarak kabul ediliyordu. Fırtına Tanrısı semavi bir tanrıydı ve dolayısıyla şimşek ile gök gürültüsü doğal nitelikleriydi. Ülkeye bahşettiği yağmur tarlaların bereketli olmasını sağlayarak, Hatti sakinlerinin hayatını güvence altına alıyordu. Hitit Fırtına Tanrısı Tarhuna'ydı (*tarhu-*, yani "güçlü olmak" fiil kökünden); Luwiler onu Tarhunza olarak adlandırmaktaydı. Hattiler Fırtına Tanrısı'na Taru adıyla tapınıyorlardı. Hurrilerin de Tešop adında benzer bir tanrıları vardı (Fig. 2). Hitit Fırtına Tanrısı'nın eşi Hatti kökenli bir Güneş Tanrıçası'ydı; hem semavi hem de yeraltı tanrıçası olarak ülkeye, insanlara ve hayvanlara bereket getiren bir anatanrıçaydı. Kutsal yeri Arinna şehrindeydi ve Hitit metinleri tanrıçaya her zaman "Arinna'nın Güneş Tanrıçası" adıyla hitap etmektedir. Hattice unvanı "Toprağın Anası" Wurunšemu, tanrıçanın yeraltıyla bağlantılı asıl karakterine dair bir kanıttır (Fig. 4). MÖ 13. yy'da Fırtına Tanrısı'nın hanedana dayalı pantheondaki eşi, özellikle Kizzuwatna'da tapını-

* Università degli Studi di Torino, Dipartimento di Studi Storici, Torino, stefano.demartino@unito.it

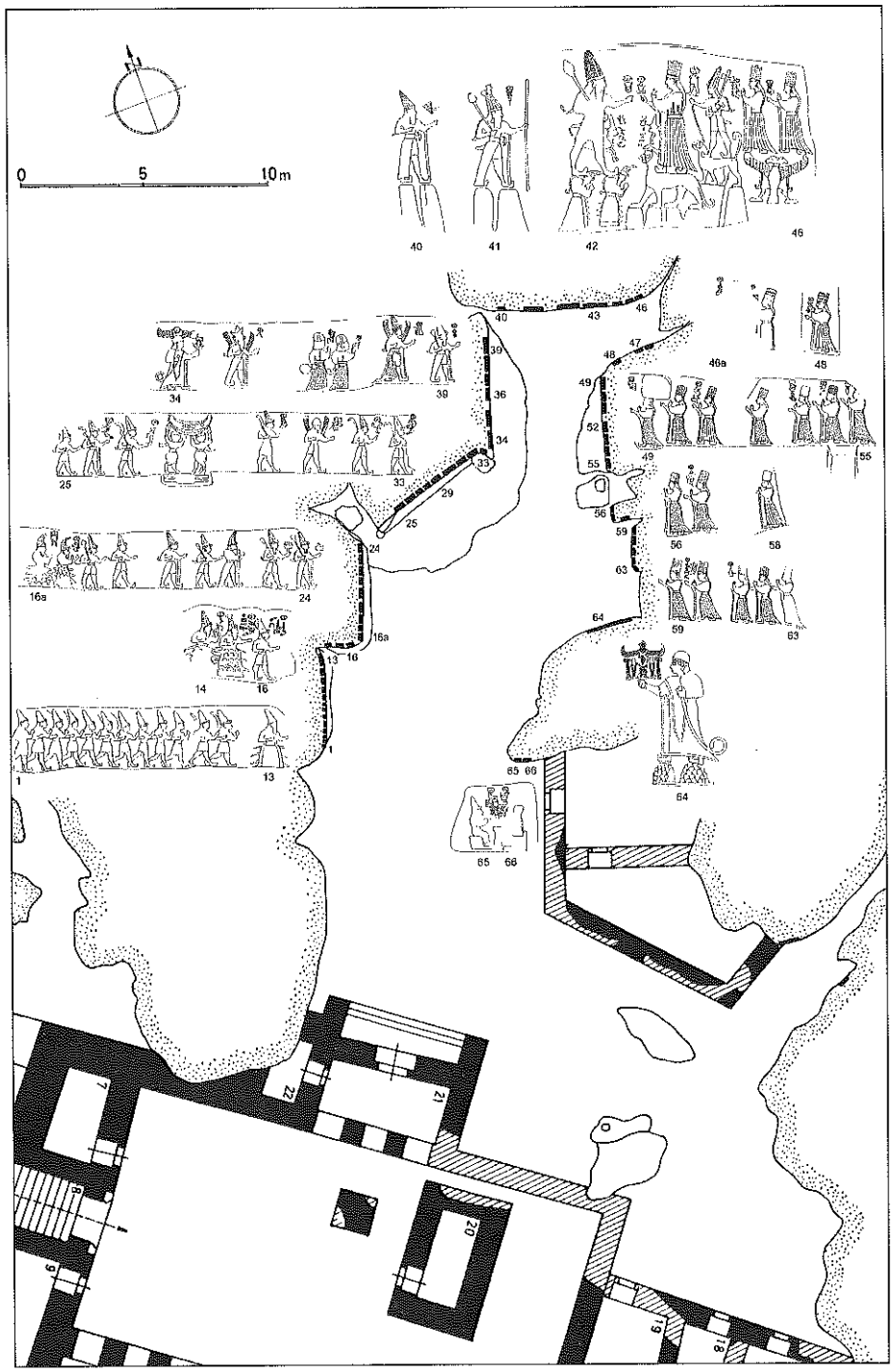

Fig. 1: Yazılıkaya'daki tanrı kabartmaları Hititlerin inanç sistemini (çoktanrıcılığı) yansıtmaktadır (Boğazköy Kazısı Arşivi)

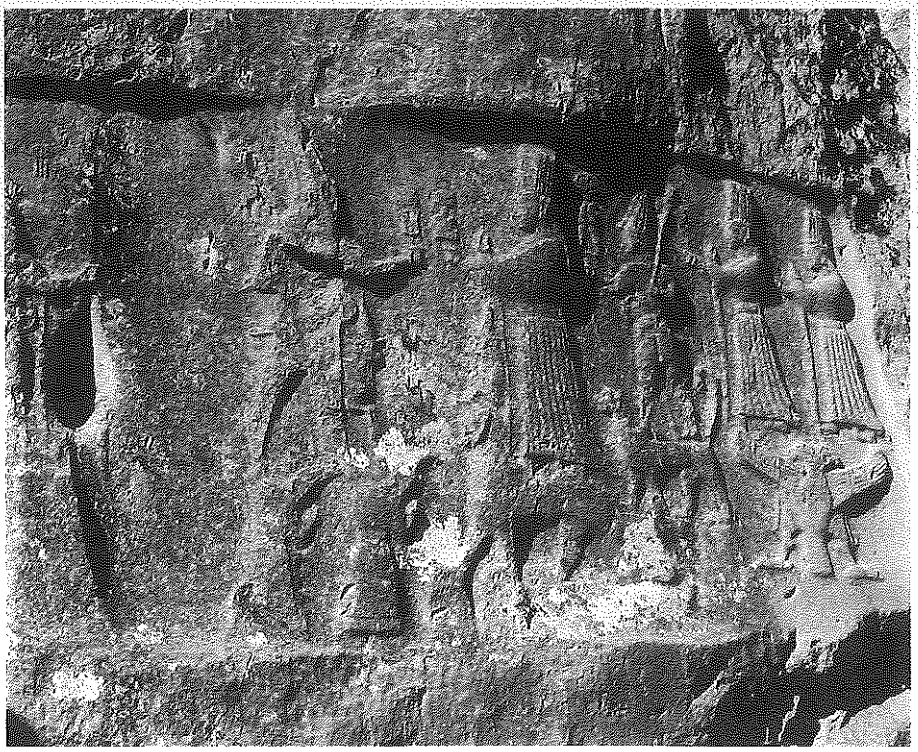

Fig. 2: Yazılıkaya'daki ana sahne. Ortada solda Fırtına Tanrısı Tešop, sağda kendisine dönük tanrıça Hepat.

lan Suriye-Hurri kökenli Hepat ("Halpa'dan gelen") idi. Çocukları Šarruma, Allanzu ve Kunzišalli ile birlikte Tešop ve Hepat III. Hattušili ve ardıllarının zamanında kraliyet ailesinin pantheonunun başlıca tanrılarıydı. Bunlar Yazılıkaya'daki A odasının arka duvarında bulunan sahneye, kabartma olarak işlenmiştir (Fig. 2).

Gündelik hayatın her köşesinde koruyucu bir rol üstlenmiş hami tanrılar Luwi bölgelerine özgüydü. Bunlardan en yaygını Hitit tanrısı İnara (=LAMMA) idi (Fig. 5). Hattiler Inar adında koruyucu bir tanrıya tapıyorlardı, zira Hatti tanrı adı İnar ile Hititli İnara arasında bir benzerlik vardı ve ayrıca birincisi LAMMA logogramıyla yazılmaktaydı. Son olarak böyle bir logogram aynı zamanda Luwi kökenli Geyik Tanrı Kurunt(iy)a (MÖ 1. binyılda Runtiya) için de kullanılmaktaydı.

Aynı zamanda bitkilerin tanrısı olan fırtına tanrısı Telipinu ve vahşi hayvanların efendisi tanrıça Tetešhapi gibi eski Hatti tanrıları, Hitit dininde varlıklarını sürdürmüşlerdir. En eski Hurri dini inançlarına ait Kumarbi, Mezopotamyalı tanrıça İštar ile bazı ortak özellikleri paylaşan ve Tešop'un kız kardeşi olan Šaušga ("Büyük Olan") (Fig. 6), ölüler diyarının tanrılarından

Fig. 3: Alaca Höyük orthostatlarında yer alan kabartmalı sahne. Sunağın önünde duran kral tanrıya sunuda bulunuyor. En sağda Fırtına Tanrısı'nı simgeleyen boğa.
(Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

biri olan Allani ("Hanım"), aşk tanrıçası İšhara ise Hurri tanrıları arasındadır. Ea gibi Mezopotamya tanrıları da Hatti'de külte sahipti. Tanrılar arasında en bilge olan Ea birkaç mitolojik öyküde önemli bir rol oynar.

Güneş, ay ve yıldızlar da tanrısal varlıklar olarak kabul ediliyordu. Gökyüzünün güneş tanrısı, yani güneş kursu erkek bir tanrıydı. Hititler onu Ištanu (Hattice ismi Eštan'dan) olarak biliyordu; Hurrice ismi ise Šimigi (Akkadça Šamaš) idi. Luwi-Hitit Ay tanrıçası Arma'nın Hattilerin Kašku ve Hurrilerin Kušuh adlı tanrıçalarına benzer özellikler taşıyordu. Son olarak Hititler aynı zamanda dağlar (Hitit kralları Arnuwanda, Ammuna ve Tuthaliya dağ isimleri taşıyordu) (Fig. 7), nehirler ve kaynaklar gibi Anadolu'nun coğrafi unsurlarına da tapmaktaydılar.

Mitoloji

Hattuša'nın arşivleri ve kütüphanelerindeki muazzam sayıda tablet arasında birtakım mitolojik öyküler ele geçmiştir. Bunlardan bazıları olan *Gilgameš* destanı ve Atra-hasis'in öyküsü Mezopotamya kaynaklı anlatıların çevirileridir. *Gilgameš* destanının Akkadça, Hurrice ve Hititçe versiyonları bulunmaktadır. Destanın Akkadça versiyonu bize iki farklı edisyon (ya da daha fazla) halinde ulaşmıştır. Hurrice olanı maalesef birkaç fragmanla sınırlıdır. Bunlardan biri (özelliklerine bakılırsa dördüncü tablet) Huwawa'ya yapılan bir seferi anlatır. Bu metinde Hurri tanrıları Tešop ve Šimigi'nin varlığı farklı kökenlerden gelen öğelerin yarattığı kirliliğe açık bir örnektir. Bu durum, Me-

zopotamya edebi eserlerinin başka dillere çevrilmesinde ve uyarlanmasında olağandır. Orijinal destanı yeniden işleyen Hititçe versiyonu görünüşe göre bir Hurrice metinden çeviri olduğu için, Hitit Anadolu'suna *Gilgameš* destanına ait bilgilerin Hurriler aracılığıyla geldiği açıktır (Klinger 2005). İnsanlığı tufandan kurtaran kahraman Atra-hasis'in hikâyesi hem Hititçe hem de Akkadça kaydedilmiştir. Yine bu örnekte Hititçe versiyon yeni unsurlar ve yeni kişilikler ortaya çıkarır. (Polvani 2003)

Diğer mitolojik eserler ya Anadolu ya da Hurri geleneğine atfedilebilir, ama hepsi de Hititli çevirmen ve kâtiplerin birleştirdiği farklı kaynaklardan öğe ve motiflerin bir karışımını sunmaktadır. Hitit arşivlerindeki mitolojik metinler Anadolulu kâtiplerin Mezopotamya edebiyatına olan aşinalıkları kadar, Hitit toplumunun karma yapısını da çok iyi yansıtmaktadır. Hititlerin Mezopotamya, Hurri ve Anadolu gibi farklı kökenden motifleri nasıl karıştırdığına iyi bir örnek, Appu ve buna sıkı sıkıya bağlı Güneş Tanrısı, İnek ve Balıkçı hikâyesidir. (Pecchioli-Daddi – Polvani 1990: 163-172, Hoffner 1998: 82-87)

Anadolu Efsaneleri

İlluyanka Efsanesi. Bu efsane (Pecchioli-Daddi – Polvani 1990: 39-55, Hoffner 1998: 10-14, 2007) bize aynı tablet üzerine yazılmış iki farklı versiyon olarak gelmiştir. Yazı, İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenir, fakat dilbilimsel ve içerikle ilgili unsurlar öykünün Eski Hitit Dönemi'ne kadar gittiğini açıkça göstermektedir. Mitolojik anlatım, her iki versiyonda da bir ritüelde birleşmiştir. Bu türden bir hikâye *purulli* bayramının kökenine dair etiyolojik bir açıklama olarak değerlendirilebilir. Ancak bu bayram sırasında söz konusu metnin okunup okunmadığı ya da anlatılan olayların törensel bir mimik gösterisiyle sergilenip sergilenmediği belli değildir. Efsanenin iki versiyonu Kuzey Anadolu şehri Nerik'te Fırtına Tanrısı'nın rahibi olan Kella adlı biri tarafından anlatılmaktadır.

İlk versiyonun kahramanı yeraltında bir delikte yaşayan İlluyanka aslında bir sürüngendir (büyük bir yılan ya da ejderha). İsim, "eel- (*illui-*) yılan (*anku-*)" şeklinde bir Hint-Avrupa etimolojisi olarak açıklanmıştır, ama bütün bilim insanları bu açıklamayla aynı fikirde değildir (Kloekhorst 2008: 384). İlluyanka, Kiškilušša şehrinde Fırtına Tanrısı ile savaşır ve galip çıkar. Tanrıya sadece kardeşi tanrıça İnara yardıma gider; birçok alkollü içkinin olduğu büyük bir ziyafet hazırlar. Ardından planına Hupašiya adında bir adamı dahil eder. Hupašiya tanrıçaya, eğer kendisiyle beraber olursa yardım edeceğini söyler. Bir tanrıça ile bir ölümlü arasında cinsel ilişki motifi, *Gilgameš* destanı gibi Yakındoğu'nun çeşitli edebi eserlerinde görülmektedir. Bunun İlluyanka efsanesindeki anlamını bilmemekle birlikte, Hupašiya'nın tanrıçayla ilişkisi sayesinde tanrısal cesaret ve güç kazandığını varsayabiliriz (Hoffner 2007: 133).

Fig. 4: Belki Arinna'nın Güneş tanrıçasını tasvir eden altın heykelcik; yük. 4,3 cm
© Metropolitan Sanat Müzesi

Tanrıça İnara adamın şartını kabul eder ve ikisi birlikte İlluyanka'nın yaşadığı deliğe gider. Sürüngen lezzetli yiyeceklere boğulur ve İnara'nın ona sunduğu bütün içkilerin tadının çıkarır. Sarhoş olduğunda Hupašiya onu bağlar ve Fırtına Tanrısı böylece düşmanını öldürür. İnara, Tarukka şehrindeki kayanın üzerine bir ev inşa ederek Hupašiya'yı buraya yerleştirir. Hupašiya'nın dışarı bakmasına izin verilmemiştir, ama sonunda pencereden bakar, ailesini görür

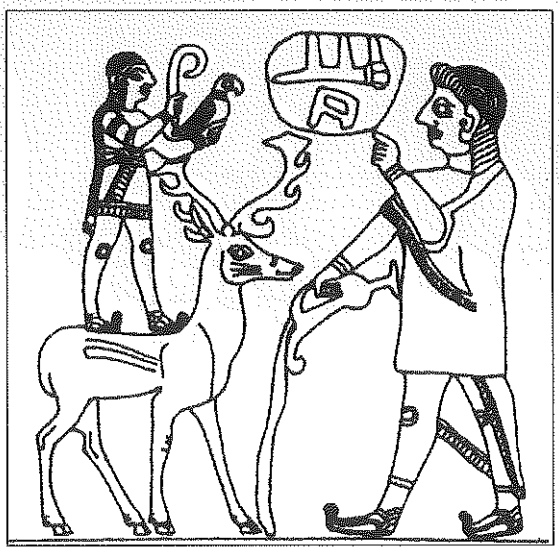

Fig. 5: Kırların koruyucu tanrısı (LAMMA) kendi sembolü olan bir geyik üzerinde

ve tanrıçadan evine dönmek için izin ister. Pencereden dışarı bakmak Hitit ve diğer Yakındoğu mitolojilerinde görülen bir motiftir. Bu efsanede ise pencere tanrısal boyutla insanların dünyası arasındaki sembolik sınırı temsil etmektedir. Sonraki satırlar kırıktır; Hupašiya itaatsizliğinden dolayı cezalandırılır, fakat İnara'nın onun eve dönmesine izin verip vermediğini bilmiyoruz. Öykünün son kısmı Zaliyanu Dağı'na övgüyle biter.

İkinci versiyon ise birtakım farklılıklar barındırmaktadır. Her şeyden önce hiçbir coğrafi isim görülmez ve Fırtına Tanrısı'nın rakibinin adı verilmez. Yine söz konusu olan büyük bir sürüngendir, fakat bu metinde denizde yaşar. Sürüngenin yenilgiye uğrattığı Fırtına Tanrısı intikamını almak için birkaç yıl bekler. Tanrı yoksul bir adamın kızıyla evlenir (burada da tanrıların insanların yardımına muhtaç olduğunu görürüz) ve ondan bir oğlu olur. Oğlan büyüyünce Fırtına Tanrısı onu sürüngenin kızıyla evlenmesi için zorlar. Evlilik, Hitit toplumunda iyi belgelenmiş bir Anadolu geleneğiyle kutlanır (*antiyanza* evliliği şeklinde adlandırılır): Damadın kız evine girmesine izin verilir ve gelini almak için bir gelin parası verilir. Fırtına Tanrısı'nın oğlu gelin parası olarak sürüngenle savaşında babasının kaybettiği gözlerini ve kalbini alır. Böylece Fırtına Tanrısı gücünü geri alır ve sürüngenle savaşa girer. Fırtına Tanrısı'nın sürüngenin ailesine dahil olmuş zavallı oğlu ise kayınpederine sadık kalmaya karar verir ve sürüngenle birlikte Fırtına Tanrısı tarafından öldürülmek ister. İkinci versiyon aynı zamanda Zaliyanu Dağı'nın yüceltilmesiyle sona erer Pecchioli Daddi'ye göre (Pecchioli-Daddi – Polvani 1990: 47-48) Zaliyanu Dağı her iki versiyonda da zikredilmiştir, çünkü Fırtına Tanrısı düşmanına yenildiğinde ve asıl işlevini yitirdiğinde Nerik'e suyu sağlamıştı (farklı bir açıklama için bkz. Hoffner 2007: 129).

Bu etkileyici hikâye birkaç şekilde açıklanmıştır: H. Gonnet (1987) burada, sürüngen tarafından temsil edilen Kaşkalar ile Hititlerin mücadelesini görmektedir. V. Haas'a göre (2006: 97-103) ise, karmaşa ve düzen arasındaki zıtlık ile mevsimlerin değişimine dair imalar bulunmaktadır: İlluyanka kış, Fırtına

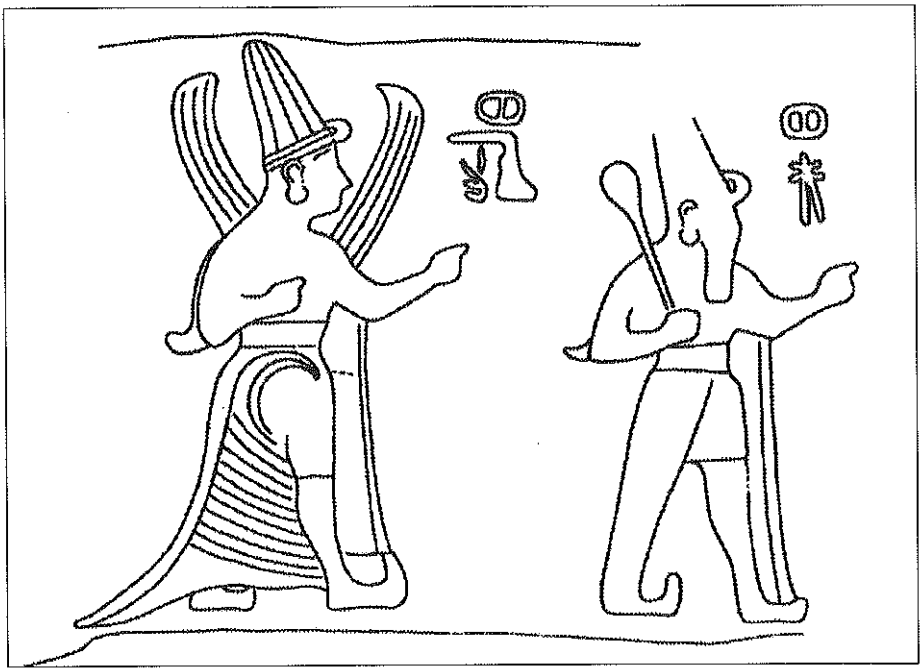

Fig. 6: Yazılıkaya, tanrıça Šaušga (kanatlı) (Boğazköy Kazısı Arşivi)

Tanrısı bahardır; dolayısıyla öykü kışın bitişini kutlar ve Yeni Yıl Bayramı'na bağlanabilir. F. Pecchioli Daddi (Pecchioli-Daddi – Polvani 1990: 43) ve J. Klinger (2009: 99)'a bakılırsa, tüm hikâye Hitit krallık mevkiinin meşru kılınmasıyla ilgilidir. H A. Hoffner Jr. (2007) efsanedeki ana temanın semavi tanrılar ile yeraltı tanrılarının, yeraltı suları ve şelaleler üzerindeki hâkimiyet mücadelesi olduğuna inanır. Buna ilaveten Tarukka'daki bir kült yapısının varlığının açıklanması gibi ikinci dereceden temalar da içermektedir. Son olarak G. Beckman (1982: 24) ve A. Gilan (2011: 107) bu öykünün mitolojik olarak Kiškilušša şehrinde kralî kült kurulmasına gönderme yaptığını vurgular.

Bir Tanrının Kayboluşu. Kuzey ve Orta Anadolu geleneğine özgü birtakım efsaneler kaybolan bir tanrıdan bahseder. Bize ulaşan metinlerde sırayla şu tanrıların adı geçer: Telipinu, Fırtına Tanrısı (Nerik'in Fırtına Tanrısı; Kuliwišna'nın Fırtına Tanrısı; Kraliçe Harapšeli'nin Fırtına Tanrısı, Kraliçe Ašmunikal'in Fırtına Tanrısı, Lihzina'daki Fırtına Tanrısı), Güneş Tanrısı, Hannahanna, Anzili ve Zukki, İnara, Tanrısal Ateş (Pecchioli-Daddi – Polvani 1990: 50-107, Hoffner 1998: 14-34, Mazoyer 2003, Hutter-Braunsar 2011). Bütün bu metinlerde bir tanrı öfke içinde inzivaya çekilir, eskiden koruduğu topraklara yabancılaşır ve ayrılarak kendisini saklar. Tanrı görevlerinden hiçbirini yerine getirmediğinden, bütün dünya acı çeker ve bütün varlıklar ölme riski yaşar. Kaybolan tanrının bulunması ve dönmeye ikna edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden yatıştırma ve çağırma ritüelleri yapılır ve bu mitolo-

jik anlatıya ait tabletler de aynı zamanda böyle ritüelleri içermektedir. VBoT 58 "Güneş Tanrısı'nın Kayboluşu" metninin kolofonunda, "Güneş Tanrısı'na yakarış (*mugawar*)" olarak tanımlanır. Yine KBo 15.32 "Kuliušna'nın Fırtına Tanrısı'nın Kayboluşu" metninin kolofonunda "çağırma tableti (*mukeššar*)" olarak adlandırılır. Başka benzer metinlerin kolofonları korunmamış olsa da, yakın tanımların hepsine uygulandığı varsayılabilir (Pecchioli-Daddi – Polvani 1990: 14 n. 27). Bu da, söz konusu metinlerde mitoloji ve ritüel arasındaki ilişkiyi net bir şekilde göstermektedir. Muhtemelen her biri, olumsuz hava koşullarına bağlı kurak bir yıl ya da Hitit Ülkesi ve halkının refahını etkileyecek başka olaylar gibi belirli rastlantısal olaylardan kaynaklanmaktadır.

Bu mitolojik hikâyeler arasında en iyi korunmuş olanı Telipinu'nun kaybolu-şunu anlatanlardır (Mazoyer 2003: 31-161). Üç versiyonu bulunmaktadır ve ilki (KUB 17.10 ve duplikatları) en eskisi olarak kabul edilmektedir. Mazoyer'e göre (2003: 41-42) yazılı haliyle kral Telipinu'nun dönemine kadar gidiyor olabilir. Üç versiyondan hiçbiri Telipinu'nun öfkesinin nedenini açıklamaz; sadece bu öfkenin etkileri görülür. Polvani (Pecchioli-Daddi – Polvani 1990: 77), ritüel ve mitin, Hitit kralının tanrıları gücendiren ve Telipinu'nun öfkesine sebep olan bir günahı ya da davranışıyla ilgili olduğu varsayımını öne sürmüştür.

Üç versiyon da ortak öğeler ve motiflere sahiptir: Telipinu öfkelenir ve ayrılır. İlk versiyonda Telipinu ayakkabısının sağ tekini sol ayağına, sol tekini de sağ ayağına geçirir (ayrıca Fırtına Tanrısı Kuliwišna ile Anzili ve Zukki'nin mitolojisine bakınız) ve bu, tanrının ayrılışıyla dünya düzeninin tersine döneceğini ima ediyor olabilir (Haas 2006: 105). Telipinu'nun ayrılışının etkileri yıkıcıdır: Tanrı ekinleri, hayvanların doğurganlığını, büyümelerini ve bolluğunu kırsala ve ovaya kendisiyle birlikte taşıdığından ülkede hayat yoktur; bu yerler şehirleşmiş ve medeni dünyanın zıddını temsil etmektedir. Öteki bütün tanrılar bir çözüm bulmak zorundadır: Güneş Tanrısı herkesi bir ziyafete çağırır (ilk ve ikinci versiyonda); birlikte yer, içerler, fakat açlıklarını ve susuzluklarını dindiremedikleri için aynı zamanda çok endişelidirler. Telipinu'yu aramaya karar verirler. Güneş Tanrısı bir kartal yollar; böylesine güçlü ve keskin gözlü bir hayvanın tanrının nerede saklandığını bulacağından emindir, ama kartal başarısız olur. Bu sefer Fırtına Tanrısı bizzat oğlu Telipinu'yu aramaya çıkar, fakat bulamaz (ilk versiyon). Son olarak tanrıça Hannahanna bu zorlu görev için bir arıyı görevlendirir. Fırtına Tanrısı bu seçimden şikâyet eder, zira bu kadar küçük kanatları olan önemsiz bir hayvanın, böyle zor bir görevin üstesinden gelemeyeceğine inanmaktadır. Her halükârda herkesin beklediğinin tersine arı, Telipinu'nu bulmayı başarır, ellerinden ve ayaklarından sokarak uykusundan uyandırır (ikinci ve üçüncü versiyon). Bu satırların yazarına göre arı görevinde başarılı ol-

muştur, çünkü şehirli, yani insanların ve tanrıların dünyası ile Telipinu'nun saklandığı medenileşmemiş kırsal arasında mükemmel bir aracıdır. Aslında arılar Anadolu'nun sakinleri tarafından çok sevilen ve kullanılan bal ve balmumu üretiyorlar ve arıcılar tarafından yetiştiriliyorlardı. Dolayısıyla arılar köylerde ve kasabalarda yaşayan insanların günlük ekonomisine dahildi. Aynı zamanda arılar çiçeklerden nektar almak için kırsalda dolaşıyorlardı ve bu yüzden iki dünyanın, hem köylerin hem de kırsalın üyesidirler. Arı, Telipinu'yu eve getirir ve yapılan ritüelle tanrının yine Hatti'yi korumaya alması garanti edilir. İlk versiyon Telipinu'nun gelişiyle meydana gelen değişiklikleri sıralar: hava koşulları değişerek iyileşir, tanrılara yine tapınılmaya başlar, toplumun her kesiminde her şey normale döner. Telipinu, kral ve kraliçeyle ilgilenir. Telipinu'nun önünde bir *eyan* ağacı bulunmaktadır ve burada bir av çantası (*kursa*) asılıdır. Hem *eyan* ağacı hem de av çantası refahın sembolleridir. Mazoyer (2003: 120-124) mitolojinin siyasi ve tarihi bir yorumunu yapmıştır: Telipinu'nun ortadan kayboluşundan kaynaklanan perişanlık, Hatti merkezlerinin yıkıldığı döneme ve tanrının dönüşü Hitit Krallığı'nın kuruluşuyla bağlantılı yeni refah ortamına gönderme yapıyor olabilir. Bu açıklamaya göre Telipinu burada Hitit siyasi gücünün kurucusu Telipinu'yu temsil etmektedir.

Hurri Efsaneleri

Kumarbi Efsanesi. Hurri geleneğinin Hitit arşivlerinden bilinen en önemli ve en ünlü efsanesi, tanrı Kumarbi ve oğlu Tešop arasındaki mücadeleyi anlatır. Bu iki tanrı sadece iki farklı nesilden tanrıyı temsil etmez, aynı zamanda Kumarbi bir yeraltı tanrısı ve Tešop da semavi bir gök gürültüsü ve şimşek tanrısı olduğundan iki ayrı dünyaya aittirler. Bu efsane döngüsünün anlatımları, bazı tabletlerin kolofonlarında "şarkı" (SÌR) olarak tanımlanmasından da görüleceği gibi tamamen edebi eserlerdir. Hitit (Hoffner 1998: 40-65) ve Hurri metinlerinde belgelendiği üzere bazı eserleri bu döngünün bir parçasıdır. Yakın tarihte bazı bilim insanlarının öne sürdüğü sıraya göre bunlar; "Doğum Şarkısı", "Tanrı LAMMA'nın Şarkısı", "Gümüşün Şarkısı", "Denizin Şarkısı" (?), "Hedammu'nun Şarkısı" ve "Ullikummi'nin Şarkısı"dır. Efsane döngüsünün kökenleri eski Suriye'nin Hurri geleneğine dayanır. Anadolu'ya ise Hurri kültürü ve dilinin kraliyet ailesi tarafından beğenildiği Hitit Erken İmparatorluk Dönemi'nde (I. Tuthaliya - II. Tuthaliya) ulaşmış olmalıdır. Bununla birlikte Hitit versiyonuna ait tabletler MÖ 13. yy'a aittir.

Kumarbi efsanesinin ilk şiiri kolofonunda "Doğum Şarkısı" olarak isimlendirilmiştir (Corti 2007, Beckman 2011). Aslen tanrı Tešop'un, Kumarbi'nin başından olağanüstü bir şekilde doğuşunu anlatır. Giriş kısmında okuduğumuz üzere şarkı geçmiş olayları hatırlayan kadim tanrılara, yani en eski zamanla-

Fig. 7: Boğazköy'de ele geçen dağ tanrısı heykelciği (Boğazköy Kazısı Arşivi)

rın tanrılarına hitap eder. Ardından göklerin kralları olarak üç tanrının halefiyetleri sunulur. Alalu göklerin kralıdır, fakat sakisi Anu dokuz yıldan sonra Alalu'yu alaşağı ederek yerini almıştır. Burada eski Babil sözlü geleneğinde Akkad kralı Sargon veya Telipinu fermanında Hitit kralı I. Hantili gibi efendisine sadakatsiz bir saki motifi vardır. Kumarbi Anu'nun sakisi olur ve yine dokuz sene sonra bu sefer Kumarbi Anu'yu tahtından indirir. Anu rakibinden kaçmaya çalışırken, Kumarbi, onu yakalar ve cinsel organını ısırarak yutar. Bu trajik hareketle Kumarbi göklerin kralı olur, fakat vücuduna Anu'nun intikamı için gerekli aracıyı da almıştır. Aslında Kumarbi Anu'nun çocuklarına gebedir: Fırtına Tanrısı, Dicle Nehri, tanrı Tašmišu. Kumarbi erkek olduğu için bu çocukları nasıl doğuracağı sorundur. Buna farklı çözümler bulunur: Kumarbi menilerin bir kısmını Kanzura Dağı'na doğru tükürür ve dağ bu şekilde hamile kalarak Tašmišu'nun taşıyıcı annesi olur. Ardında Kumarbi Tešop'un doğumu konusunda bilge tanrı Ea'ya danışır ve doğum için Kumarbi'nin kafatasının açılmasına karar verilir. Kumarbi yeni doğan Tešop'u yutarak yok etmeye teşebbüs eder, ama Güneş Tanrısı, Kumarbi'nin ısıracağı çocuğu bir bazalt taşla değiştirir. Bu taş daha sonra Ea tarafından kutsanır. Hitit Anadolu'sunda *huwaši* kült taşının yayılması için bir açıklama bu olabilir.

"Doğum Şarkısı" ile Yunan şairi Hesiodos'un *Theogonia*'sı çok yakın benzerlikler içermektedir. Öykünün ilk kısmı Yunan tanrıları Ouranos, Kronos ve Zeus'un halefiyetlerine denk gelmektedir. Ouranos'un cinsel organı da kesilmiştir ve bunlarda yeni nesil tanrılar doğmuştur. Son olarak Tešop'un Kumarbi'nin kafasında doğması, Athena'nın Zeus'un başından çıkmasıyla karşılaştırılabilir (West 1997: 278-280). Antik Yunan mitolojisiyle bağlantılar sergileyen tek Anadolu efsanesi "Doğum Şarkısı" değildir. İlluyanka mitolojisinin yankıları da bazı Yunan mitoloji geleneğinde görülebilmektedir. Altın Post efsanesinde, Kolkhis bölgesindeki söz konusu post, Medea'nın şarkıyla uyuttuğu dev bir yılan tarafından korunmaktaydı. Epimedines'e atfedilen *Theogonia*'da tanrı Zeus ile Typhon arasındaki karşılaşmadan bahsedilir: Typhon, Zeus'u yenerek tanrının el ve ayaklarından kas kirişlerini kesip, büyük bir sürüngenin gözetimindeki bir mağaraya saklar. Hermes, mağaraya ulaşır ve kirişleri ele geçirerek Zeus'a geri verir; böylece tanrı eski gücüne kavuşur (West 1997: 479-480, 303-304). Bu Yakındoğu edebi eserlerinin evvelce Geç Tunç Çağı'nda Mikenler tarafından bilinip bilinmediğini ya da Yunanlara ancak MÖ 1. binyılda Fenike üzerinden mi geldiğini bilmiyoruz. Kumarbi Döngüsü'nün aşağıdaki bölümleri Kumarbi ve oğlu Tešop'un ilkinin çocukları aracılıyla yürüttüğü mücadeleyi konu eder (Hoffner 1998: 41). Bunlardan ilki "Tanrı LAMMA'nın Şarkısı"dır. Bu tanrı Tešop'u alt ettikten sonra muhtemelen tanrıların kralı olmuş, fakat öteki tanrılara başkaldırmıştır. Bu yüzden Ea ve Kumarbi ondan kurtulmaya karar verir ve

ardından Tešop tarafından öldürülür (Haas 2006: 143-147). Fırtına Tanrısı göklerin hâkimiyetini ele geçirir, fakat üç rakiple daha mücadele etmesi gerekmektedir. İlki Kumarbi ile bir kadının oğlu olan Gümüş'tür. Hiçbir zaman tanrısal babasını görmediği için "yetim" olarak adlandırılmaktadır. Gümüş, Kumarbi'nin yaşadığı Urkiš (Suriye'deki Tell Mozan)'e babasını bulmaya gider. Burada tanrıların yeni kralı olur, fakat tüm evrenin düzenini değiştirmek istediği için tahtından olur. Güneş'i ve Ay'ı tehdit ederek tek ışık kaynağı olarak yerlerine geçmek ister. Haas'a göre (2006: 151-152), olayların anlatımı "Denizin Şarkısı" ile devam etmektedir (Rutherford 2001). Öykü bazı tanrılar ile deniz arasındaki mücadeleyi nakleder. Sonraki öykü "Hedammu'nun Şarkısı" ise Tešop ile Kumarbi ve Deniz Tanrısı'nın kızından olma büyük sürüngen Hedammu arasındaki mücadeleyi anlatır. Hedammu denizde yaşamaktadır ve bitmek bilmez açgözlülüğüyle her yaratığı yemektedir. İnsan ırkının ortadan yok olmasına sebep olacak bu ciddi sorunu çözmesi için, yine bilge tanrı Ea'ya başvurulur. Tešop'un kız kardeşi tanrıça Šaušga, Hedammu'yu alt etmek üzere bir plan yapar. Baştan çıkarıcı güzelliğini kullanarak çıplak halde Hedammu'ya görünür. Öyküsünün bu kısmı, yerinden edilen sürüngen konusunda İlluyanka efsanesiyle benzerlikler gösterir. Canavar tanrıçaya katılmak üzere denizden çıkar ve muhtemelen (bu bölüm korunmamıştır) Tešop tarafından öldürülür. Hedammu, Šaušga'ya duyduğu şehvet yüzünden yenildiği için Kumarbi sadece güçlü ve cesur değil, aynı zamanda duyguları olmayan yenilmez bir yaratık bulmak zorundadır. "Ullikummi'nin Şarkısı" Kumarbi'nin büyük bir kayayı hamile bırakmasıyla taştan bir canavarın nasıl doğduğunu aktarır. Kumarbi bu yaratığa "Kumme'yi yok et" (Tešop'un yaşadığı şehir) anlamında Hurrice bir isim olan ve aynı zamanda görevini de ima eden "Ullikummi" ismini verir. Kumarbi oğlunu korumak için onu yeraltı dünyasında saklar ve klasik mitolojideki Atlas gibi gökleri taşıyan Ubelluri'nin omuzuna saklar. Ullikummi büyür ve Tešop'un müttefiki olan Güneş Tanrısı onu fark ederek, Fırtına Tanrısı'na haber verir. Šaušga, Hedammu'ya yaptığı gibi ağabeyinin düşmanını baştan çıkarmaya çalışır, ama Ullikummi taştan kör ve sağır bir yaratık olduğu için başarısızlığa uğrar. Tešop yaratıkla savaşmak zorunda kalır ve yenilir. Tek çaresi Ea'nın yardımıdır. Bilge tanrı, Ullikummi'nin Ubelluri'nin omuzundan güç aldığını keşfeder ve kadim zamanlarda dünyanın yaratılması için göğü yerden ayırmak üzere kullanılmış bakırdan bir kesici alet kullanır. Bu, Hitit metinlerinde dünyanın yaratılışıyla ilgili tek atıftır. Ardından Ea, Ullikummi'nin ayağını Ubelluri'nin omuzundan ayırır. Öyküsünün son kısmı, Fırtına Tanrısı'nın artık kolayca alt edilebilecek canavarla mücadelesini anlatır. Sonu korunmamıştır, ancak Tešop'un Ullikummi'yi yendiğini söyleyebiliriz.

Döngü bir bütün olarak Tešop'un en eski Hurri pantheonuna mensup tanrıların yerine geçiş sürecindeki farklı basamaklarla ve MÖ 2. binyıl Suriye'sindeki Hurrilerin baş tanrısı olmasıyla ilgilidir. Aynı zamanda Yakındoğu'nun en güzel metinlerinden biridir. Gerçekte birkaç üsluba uygun edebi öğeyi (değişmez sıfatlar, ses tekrarları, paralel cümleler vs) barındırır ve her şeyden önce başoyuncular ve olayları betimlemede sıradışı bir hayal gücü sergiler.

"*Özgürlük Şarkısı*". Suriye şehri Ebla'nın düşüşü hakkındaki bu şiir bize, Hurrice ve Hititçe olarak çiftdille ulaşmıştır. Bu tabletlerin belgelediği Hurrice fiil morfolojisi, orijinal Hurrice yapıtın MÖ 17. yy'a, yani Ebla'nın Hititler tarafından (I. Hattušili ya da I. Muršili) tahrip edildiği zamana ait olduğunu gösterir. Hititçe çevirisi ve çiftdilli versiyonu Erken İmparatorluk Dönemi'ne (I. Tuthaliya –II. Tuthaliya) tarihlenebilir. Hurrice metin muhtemelen Halep ve Tunip adlı Suriye şehirlerini fetheden I. Tuthaliya'nın zamanında, Hititler tarafından ele geçirilmiş bir Suriye şehrinden getirilmiştir. Söz konusu kral ve iki ardılı I. Arnuwanda ve II. Tuthaliya'nın saltanatında Hattuša'daki Hitit kraliyet ailesinin Hurri kültürüne ve diline duyduğu ilgi, bu metnin neden Hititçeye çevrildiğini, birkaç tablete kopyalandığını ve metinde adı geçen tanrılara tapınılan Hattuša'daki 15 ve 16 no.lu tapınakların arşivlerinde saklandığını açıklayabilir. Kolofonları, eseri "Özgürlük Tableti/Şarkısı" olarak isimlendirir. Aslında ana tema Ebla tarafından ele geçirilmiş ve şehrin hükümdarıyla halkına hizmet eden köleler olarak tutulan İgingalliš halkının (Yıllıklarına bakılırsa I. Hattušili tarafından fethedilmiş bir şehir) özgürlüğe kavuşmasını anlatır (Neu 1996, Wilhelm 2001).

"Özgürlük Şarkısı"nın ilk tableti KBo 32.11, hikâyenin başkahramanlarından bahseder: Tešop, tanrılar Išhara ve Alliani, Ebla ve bu metnin korunmuş öteki kısımlarında bulunmayan ancak muhtemelen olaylarda önemli bir rol üstlenmiş Ninova'lı Pizigarra. Wilhelm'in belirttiği gibi (2008: 192-193), "Özgürlük Şarkısı" Ebla'nın kutlanması değildir; aksine İgingalliš'te köle olmuş bu şehir sakinlerinin acıklı hikâyesini, liderleri Purra'nın intikamlarını almasını anlatır, zira Ebla onu yöneten yaşlıların siyasi körlüğü yüzünden yok edilmiştir. İlk tablet kırık olmasına karşın Tešop ve İšhara'nın Ebla hükümdarı Megi'den, Purra ve öteki esirlerin serbest bırakılmasını istedikleri düşünülebilir. Bunun karşılığında Ebla'nın bölgedeki en güçlü şehir olacağı sözünü verirler. İkinci tablet (KBo 32.10 ve 37 Wilhelm 2001'in önerdiği tablet sırasını izler) çok kötü korunduğundan olayın nasıl geliştiğini anlayamıyoruz, ama muhtemelen iki tanrının planı işlemiştir. Üçüncü tablet (KBo 32.20) Ebla'nın altı kralına hizmet etmiş İgingalliš'li Purra'yı över. Metin krallardan üçünün adını verir: Arib-Ebla, Paib-Ebla ve Ešeb-Ebla. Bu isimler Hurrice olduğu için Orta Tunç Çağı boyunca Hurrilerin Ebla nüfusunda

önemli bir unsur hâline geldiğini ve Suriye'nin öteki kesimlerinde olduğu gibi burada da Hurrice'nin konuşulduğunu varsayabiliriz. Dördüncü tablette (KBo 32.19), Tešop Ebla hükümdarı Megi'den Purra'nın ve öteki kölelerin bırakılmasını ister; karşılığında Ebla'nın muzaffer, güçlü ve şöhretli olacağını söyler. Öte yandan eğer Ebla İgingalliš'in kölelerini bırakmazsa Fırtına Tanrısı'nın şehri yok edeceğini belirtir. Sadece aşağı şehri çevreleyen suru yıkmakla kalmayacak, aynı zamanda yine aşağı şehrin surlarını ayakları altında ezecek (gerçekten de o dönemde Ebla'nın çift suru vardı) ve Ebla'yı sanki hiç var olmamış bir şehir yapacağını belirtir. Ebla öteki MÖ 2. binyıl Suriye şehirleri gibi bir kral, ama aynı zamanda bir yaşlılar meclisi tarafından idare ediliyordu. Bir sonraki tablette (beşinci tablet; KBo 32.16 ve 15) Megi, Tešop'un Ebla'nın yaşlılarıyla konuşma isteğinden bahseder. Ebla yaşlılarından ikisi, hitabetleriyle ünlü Pasanigarri ve Sazalla, tartışmaya katılır. Sazalla'nın konuşması büyük bir hitabet örneğidir: Tešop, özgürlüğü kendisi için istemiş olsaydı, borçlardan dolayı zor durumda kalmış olsaydı, aç ve çıplak kaldığı için yardım istemiş olsaydı, Ebla ona istediği her şeyi verirdi. Ancak aksine Tešop Ebla'nın kölelerinin serbest bırakılmasını istediğinde Ebla'nın yaşlıları tanrının isteğini reddeder; kölelerin işgücüne ihtiyaçları vardır. Tešop'un isteklerini geri çeviren Ebla'nın yaşlılarının kibri, şehrin düşüşüne neden olmuştur. Aslına bakılırsa tabletin son kısmı korunmamasına ve dolayısıyla öykünün sonuna hakkında bilgimiz olmamasına rağmen, Tešop'un şehirdeki korkunç tahribatına dair bir betim içerdiğini tahmin edebiliriz. Şarkının son tabletindeki (KBo 32.13) başkahramanlar, ilk ikisinde olduğu gibi yine tanrılardır. İsteğini reddeden Ebla halkına öfkeli olan Fırtına Tanrısı, eskiden koruduğu topraklara yabancılaşır ve tanrıça Allani'nin kendisini büyük bir ziyafetle karşıladığı yeraltı dünyasına gider. "Özgürlük Şarkısı"nın son bölümü yukarıda bahsettiğimiz kaybolan tanrılarla ilgili efsanelerle karşılaştırılabilir. Öykünün bu kadar karamsar biçimde bitmesi, kısmen Hitit seferleri kısmen de Hurri Devletleri arasındaki rekabetten dolayı, savaşlar ve tahribatlarla Suriye topraklarının ne kadar harap halde olduğu şeklinde açıklanabilir (tabletin farklı bir yorumu için bkz. Haas 2006: 180-182).

Hurri geleneğindeki öteki mitolojik anlatılar Avcı Kešši'nin Şarkısı ve Gurparanzah'ın Öyküsü'dür. Bunlar kendilerini Hurri edebiyatına bağlayan öğelere sahiptir, ama aynı zamanda Mezopotamya, Suriye ve Anadolu kökenli unsurlar da içermektedir. Bu üç yapıttan ilki (Hoffner 1998: 87-89, Haas 2006: 206-211) güzel bir kadına âşık olan ve bu saplantıyla avcılığı ihmal edip annesine bakamaz hale gelen avcı Kešši'nin hikâyesini anlatır. Sadece çok kırık metinlerle günümüze gelmiş olmasına karşın, aslen büyük bir epik döngüdür, zira 15. tabletin kolofonuna sahibiz. Gurparanzah'ın Öyküsü (Pecchioli-Dad-

di 2003, Haas 2006: 217-220), kızıyla evlendiği Akkad kralının düzenlediği bir ava katılan ve bir okçuluk yarışmasının galibi olan eski bir kralın işlerini anlatır.

KAYNAKLAR

Beckman, G. 1982 "The Anatolian Myth of Illuyanka", *JNES* 14: 11-25.

2011 "Primordial Obstretics. 'The Song of Emergence'", M. Hutter – S. Hutter-Braunsar (eds.), *Hethitische Literatur*, Münster: 35-45.

Corti, C. 2007 "The so-called 'Theogony' or 'Kingship in Heaven'. The name of the Song", A. Archi – R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia Roma*, 5-9 Settembre 2005, (*SMEA* 49), Roma: 109-121.

Gilan, A. 2011 "Das Huhn, das Ei und die Schlange", M. Hutter – S. Hutter-Braunsar (eds.), *Hethitische Literatur*, Münster: 199-114.

Gonnet, H. 1987 "Institution d'un culte chez les Hittites", *Anatolica* 14: 89-100.

Haas, V. 1994 *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden – New York – Köln.

2006 *Die hethitische Literatur*, Berlin.

Hoffner, A. H. Jr. 1998 *Hittite Myths (Second Edition)*, Atlanta.

2007 "A Brief Commentary on the Hittite Illuyanka Myth (CTH 321)", M. Roth – W. Farber – M. W. Stolper (eds.), *Studies Presented to Robert D. Biggs*, Chicago: 119-140.

Hutter-Braunsar, S. 2011 "Vergleichende Untersuchungen zu den Texten über eine aus Zorn verschwundene Gottheit", M. Hutter – S. Hutter-Braunsar (eds.), *Hethitische Literatur*, Münster: 129-144.

Klinger, J. 2005 "Die hethitische Rezeption mesopotamisher Literatur und die Überlieferung des Gilgameš-Epos in Hattuša", D. Prechel (eds.), *Motivationen und Mechanismen des Kulturkontaktes in der späten Bronzezeit* (Eothen 13), Firenze: 103-127.

2009 "The Cult of Nerik – Revisited" F. Pecchioli Daddi – G. Torri – C. Corti (eds.), *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, Volume 10/1, Roma: 97-107.

Kloekhorst, A. 2008 *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexikon*, Leiden – Boston.

Mazoyer, M. 2003 *Télipinu, le dieu au marécage*, Paris.

Neu, E. 1996 *Das Hurritische Epos der Freilassung I* (StBoT 32), Wiesbaden.

Pecchioli-Daddi, F. 2003 "From Akkad to Hattuša: the History of Gurparanzah and the River that Gave him its Name", *Semitic and Assyriological Studies present to Pelio Fronzaroli by Pupils and Colleagues*, Harrassowitz: 476-494.

Pecchioli-Daddi, F. – A.M. Polvani 1990 *La mitologia ittita*, Brescia.

Polvani, A.M. 2003 "Hittite Fragments of the Atra hasis Myth", *Semitic and Assyriological Studies present to Pelio Fronzaroli by Pupils and Colleagues*, Harrassowitz: 532-539.

Rutherford, J. 2001 "The Song of the Sea (*ŠA* A.AB.BA ŠÌR): Thoughts on KUB 45. 63", G. Wilhelm (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie* (*StBoT* 45), Wiesbaden: 598-609.

Taracha, P. 2009 *Religions of the Second Millennium Anatolia*, Wiesbaden.

West, M.L. 1997 *The East Face of Helicon*, Oxford.

Wilhelm, G. 2001 "Das hurritisch-hethitische 'Lied der Freilassung'", O. Kaiser (ed.), *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments Ergänzungslieferung*, Gütersloh: 82-91.

2008 "Hurrians in the Kültepe Texts", J.G.Dercksen (ed.), *Anatolia and the Jazira During the old Assyrian Period*, Leiden: 181-194.

Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı

DANIEL SCHWEMER*

Tanrılar Kültü

Tanrısal dünya Hitit coğrafyasının doğal parçalarından biridir. Dağlar, nehirler ve kayalar yanında deniz, güneş ve fırtına gizemli güçler olarak algılanırdı. Tanrılar evrenin ve karanın çeşitli bölgelerinde ikamet ederler, fakat aynı zamanda ölümlülerin onlar için inşa ettikleri evlerde yaşarlardı. Ölümlülerle tanrısal efendileri arasındaki ilişki, köleyle efendi arasındaki gibi algılanmaktaydı. İnsanlar ülkenin refahı için memnuniyetleri ve lütufkâr varlıkları temel olan tanrıları el üstünde tutarlar ve ihtiyaçlarını karşılarlardı. Tapınaklarda tanrılara hizmet edenler tanrılara layık davranışların gösterilmesi için bütün düzenlemeleri yerine getirmek üzere yemin etmişlerdi. "Tapınak Hizmetkârları İçin Talimatlar" adlı Hititçe metinde listelenen bu kurallardan, sadece saygın bir hizmetin, yani kültün tam ve doğru şekilde gözetiminin tanrısal lütfu güvenceye alacağı açıkça anlaşılmaktadır. Saygısızlık ve ihmal tanrıları kızdırır ve efendinin küstah bir köleyi cezalandırması gibi tanrılar da ülkeyi cezalandırabilirdi: *"Hiçbir domuz ya da köpek (tapınak) mutfağın yanına yaklaşmayacak. İnsan aklı ve tanrının aklı farklı olur mu? Hayır! Bu konuda olmaz. Onların aklı birdir ve aynıdır: Bir hizmetkâr efendisini beklerken temizlenir ve temiz (giysiler) giyinir. Efendisine içmek ve yemek için (bir şeyler) verir. Ve efendi yiyip içtiği için kafası rahattır ve bu yüzden köleye lütufkâr davranmaya meyillidir. Ancak eğer bir an ihmal edilirse kızmaz mı? Fakat bir tanrının aklı farklı mıdır?"* (*Tapınak Hizmetkârları İçin Talimatlar* § 2, ed. Taggar-Cohen 2006).

Bir Hitit şehrinin kalıntılarını ziyaret edenler tanrılara yapılan ibadetin kalıntılarını gözden kaçıramaz: tanrıların evi olarak inşa edilmiş tapınaklar, kutsal havuzlar ve kaya kutsal alanları. Bir metinde "Tanrıların şehri" olarak geçen başkent Hattuša'da, otuzdan fazla tapınak kazılmıştır (Schachner 2011: 175-202). Başkent dışında, kutsal bir kayanın dini mimari ve kabartmalarla büyük bir kutsal alana dönüştürülmesine en iyi örnek Yazılıkaya'dır (Seeher 2011), (Fig. 1). Kuşaklı, öteki adıyla Hitit Šarišša'sında yapılan kazılar sırasında, şehir dışındaki bir kaynağın havuzu, törensel metinlere göre Hitit kralının yerel bayramı kutlarken

* Julius Maximilians Universität, Lehrstuhl für Altorientalistik, D-97070 Würzburg, daniel.schwemer@uni-wuerzburg.de

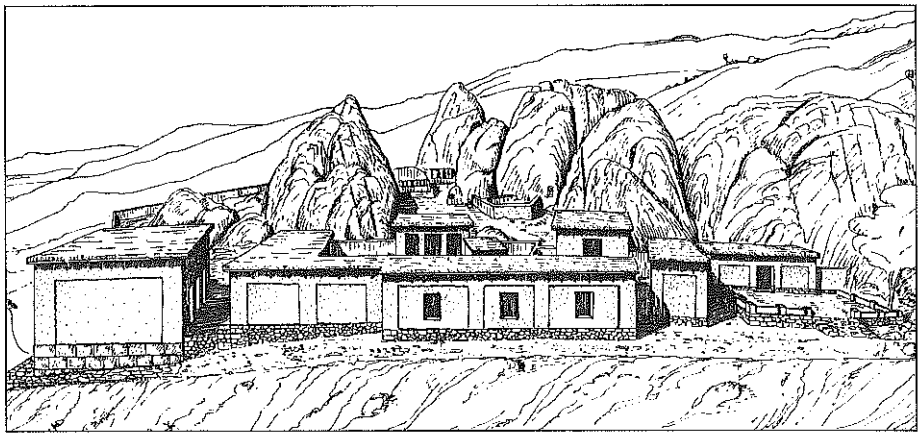

Fig. 1: Yazılıkaya'nın genel görünüşü (Rudolf Naumann'ın yeniden yapılandırma tasarısı)

ziyaret ettiği kutsal Šuppitaššu kaynağı olarak tanımlanmıştır. Ain Dara (Kuzey Suriye)'daki Hitit tapınağının eşiğine tanrıyı içeriye davet eden devasa ayak izleri oyulmuştur (Abu Assaf 1990) (Fig. 2).

Hitit kralları tanrılarına dualarında hitap ederken, onların hizmetinde gösterdikleri çabaları vurgulamaktan çekinmiyorlardı. MÖ 14. yy sonunda kral olan II. Muršili için bir dua metni, öfke içinde ayrılmış tanrı Telipinu'nun tapınım göreceği tapınağına dönmesi için yalvarır: *"Ve senin için tanrım, kudretli tapınaklar sadece Hatti Ülkesi'nde inşa ediliyor; başka ülkede yoklar. Sadece Hatti Ülkesi'nde sana arınmış ve kutsal bayramlar ve törenler yapılıyor. (Bunlar) başka hiçbir ülkede yok. Sadece Hatti Ülkesi'nde senin için gümüş ve altınla süslü azametli tapınaklar var; başka hiçbir ülkede bunlar yok. Sadece Hatti Ülkesi'nde gümüş (ve) altından ritonlar ve kadehlerin var. Sadece Hatti Ülkesi'nde senin için bayramlar kutlanır: Ayın bayramı, yıl boyunca bayramlar, kış, bahar ve sonbahar bayramları, kurban bayramları ve yakarma bayramları!* (*II. Muršili'nin Telipinu'ya Duası* § 5-7, ed. Kassian – Yakubovich 2007).

Başka birçok kültürde olduğu gibi Hitit tapınaklarında da günlük işler kutsal alanın korunması ve bakımı, tanrıların ihtiyaçlarının karşılanması, tapınak varlıklarının, işliklerinin ve sürülerinin işletilmesini içeriyordu. Bunlara ilaveten dini yıl daha ağırbaşlı ve kutsal etkinliklerle doluydu. Bu kült bayramlarından çoğu tarım yılının dönüm noktaları ve önemli olaylarıyla kesişir (Hoffner 1974: 5-51): Bahar bayramları AN.DAH.ŠUM bitkisinin çiçek vermesiyle ve saklama kaplarının açılmasıyla, sonbahar bayramları hasadın tamamlanması ve saklama kaplarının doldurulmasıyla, kış bayramı tarla işleri ve seferlerin durduğu soğuk aylarda. Bağ bayramı, yağmur bayramı, gök gürültüsü bayramları, toprak sürme bayramı, süt bayramı, tahıl ambarı bayramı ve birçok başka bayram de mevcuttur (krş. Haas 1994: 674-875). Yerel

Fig. 2: Ain Dara, Ain Dara'daki tapınağında yer alan, ayak izi işlenmiş eşikler
© Klaus Wagensonner

bayramlar kasaba veya bölge otoritelerinin gözetiminde düzenleniyordu, kral kültün en yüksek mevkili kişisi olarak birçok bayramın asıl lideriydi. İmparatorluk Döneminin kapsamlı kralî bahar ve sonbahar bayramları (bahardaki AN.DAH.ŠUM Bayramı ve sonbahardaki Hız Bayramı) sadece başkentteki tapınaklarda kutlanmıyor, aynı zamanda bir dizi yerel kült merkezine seyahati de içeriyordu.

Kült tanrılarının dini törenlerine tam anlamıyla riayet etmek tanrıların lütfunu güvence altına almak ve sonuç olarak kral ve devletin iyiliği için çok önemliydi. Hayatının sonunda I. Hattušili, krallığının ruhani liderlerini hatırlatır ve varisi Muršili'ye kült sorumluluklarını ihmal etmemesini tembihler: *"[Tanrılar] konusunda saygılı davran! Ekmeklerini, sunu şarabını, etlerini ve yer sofrasını (onlar için) hazırla; onları geciktirme ve sakın geri kalma! Eğer ertelersen bu kötülükle sonuçlanır."* (I. Hattušili'nin Vasiyeti: KUB 1.16 iii 50-53). Tanrılara karşı görevlerini yerine getirmesinde kral, bir bayramın doğru şekilde nasıl kutlanacağını araştıran kâtipler ve yöneticiler tarafından destekleniyordu. Bu personel bayramın nasıl kutlanması gerektiğine dair kuralları içeren metinler üretmekteydi. Bayram törenlerine ait metinlerin korunması, gözden geçirilmesi ve sürekliliğinin sağlanması Hitit devlet bürokrasisisin önemli görevlerinden biriydi ve Hattuša'da bulunmuş metinlerde şimdiye kadarki

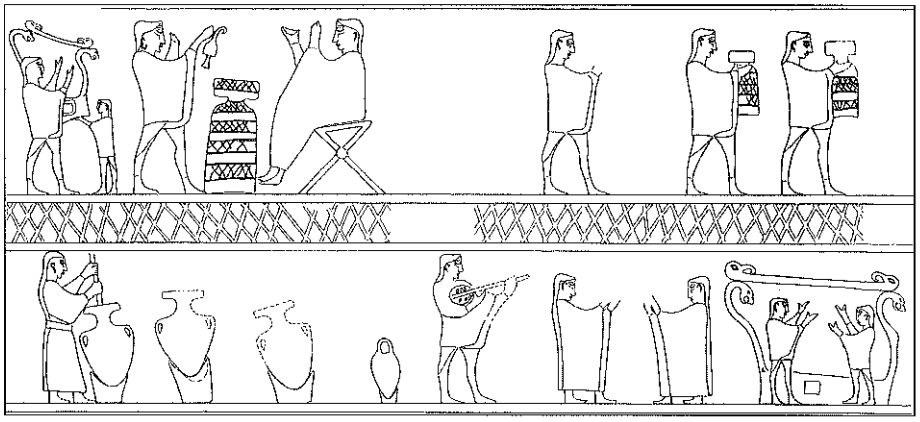

Fig. 3: Bir bayram sahnesi taşıyan İnandık vazosunun çizimi (Özgüç 1988: Fig. 64)

Fig. 4: Alaca Höyük kabartması: rahipleri koyunları ve keçileri sunağa sürüyorlar. (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

en büyük grubun "bayram metinleri" olması tesadüf değildir. Ancak kültün kralî denetimi sadece başkentle sınırlı değildi. Hitit egemenlik alanındaki eyalet başkentlerinde de bayram metinleri ele geçmiştir ve özellikle IV. Tuthaliya'nın saltanatında kraliyet denetçileri gerekli tedbirlerin alınabilmesi için yerel kutsal alanları ziyaret edip, krala rapor veriyorlardı.

Çok sayıdaki bayram metni (sadece Hattuša'dan yaklaşık 9500 tablet ve fragman) ve yerel kültler hakkındaki raporlar ("kült envanterleri" olarak adlandırılır), bayramlar sırasında yapılan ritüeller ve faaliyetler hakkında temel bilgi kaynaklarımızdır. Bunlar sanat alanında, kült vazolarındaki (Fig. 3) veya

taşların üzerindeki (Fig. 4) gibi ritüel betimleriyle desteklenir. Bütün bayramların merkezinde kurbanlar, libasyon ve tanrılara başka yiyecek sunuları bulunmaktadır. Bayram metinleri tek tek tanrılara sunulacak sunuların nicelik ve niteliklerini titizlikle ayrıntılandırmaktadır. Bununla birlikte genele bakıldığında, temsil sıralarına göre bayramlarda, temel bileşenlerine odaklanmış kısa ve öz bir üslup görülür. Kutsal alanlardaki ritüellere enstrümantal müzik ve şarkılar eşlik etmekteydi. Tanrı suretleri tören alayı ile birlikte yürütülüyordu; şehir dışındaki gizemli yerler törenlere dahil edilmekteydi. Dans, oyun, akrobatik gösteriler ve atletik yarışmalar bayramların unsurlarındandı. Devlet dini bayramları sırasında kral düzenli olarak "büyük toplantı" için seçkinleri bir araya toplardı. Krallığın çeşitli yerleşimlerinden elçilerin yanı sıra, sarayda ikamet eden kralın misafiri yabancı konuklar da bayramlara katılıyorlardı. Buna karşılık kral bahar ve sonbahar bayramlarında olmak üzere yerel kült merkezlerini yılda iki kez ziyaret ediyordu. Dolayısıyla kült ve bununla ilgili bayramlar Hitit Devleti'nin seçkinleri arasında ortak bir kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynuyor ve kralî otoriteyle uyumu pekiştiriyordu.

Büyü Ritüelleri

Törenlerin icrası tanrı kültlerine tapınaklarda ve kutsal alanlarda düzenli şekilde ibadetle sınırlı değildi. Ciddi sayıdaki Hitit "büyü" ritüel metinleri şifa ve koruma amaçlı ritüeller hakkında etraflıca bilgi içerir (Engelhard 1970, Haas 2003). Kötülüğü kovmak ve kirliliği uzaklaştırmak için başvurulan bu ritüeller tapınaklarda değil, bunlara ihtiyaç duyan kişinin evinde ya da insan yerleşimlerinin dışındaki yerlerde (yalıtılmış yerler ritüellerin özelliklerinden biriydi) uygulanırdı. Kötülük ve kirlilik, hastalık ya da kişinin talihsizlikleriyle kendisini gösteriyordu. Hastanın saflığının bozulması cinler, hayaletler, büyü, iftira, kirli nesnelerle temas, tabuların ihlali ya da tanrısal öfkeden ileri gelebilirdi. Kişiler arasındaki kızgınlık ve ihtilaf da bir ritüelle çözülebilirdi. Aynı şekilde kan dökülmesiyle kirlenmiş bir ev de törensel arınmaya ihtiyaç duymaktaydı.

Ritüeller çeşitli uzman şifacılar tarafından idare edilirdi. Metinlerde en çok öne çıkan kadın uzman "Yaşlı Kadın" olarak adlandırılmaktadır. En iyi bilinen erkek uzman ise "kâhin"di (her iki isim de Hitit kâtiplerin bu işleri tanımlamak için kullandıkları Sümer logogramlarının geleneksel çevirisidir). Büyü törenlerinin çoğu, ritüelin temel kaynağı ve otoritesi kabul edilen, fakat kralın hizmetinde günümüze ulaşan metinleri yazan, gözden geçiren ve kopyalayan kâtiplerle ayrı konumdaki ritüel uzmanlarına atfedilir (Miller 2004: 469-511), Christiansen 2006: 5-30).

Büyü ritüelleri metnin geldiği yer, ritüelin amacı veya bir ayinin icrasındaki baş aktörler gibi kriterlere göre gruplara ayrılabilir. Bir ritüelin menşei,

ritüel "yazarının" belirli şehirler ya da metnin kendisindeki özel isimlerle açıkça ilişkilendirilmesiyle anlaşılabilir, ama en önemli işaret metnin dilbilimsel karakteridir. Buna uygun olarak iki büyük ritüel ayırt edilmektedir: Bir tarafta Orta ve Batı Anadolu kökenli Hitit-Hatti ve Hitit-Luwi ritüelleri; öte yanda Hurri-Mezopotamya, Suriye ve Güney Anadolu geleneklerini birleştiren Kizzuwatna kökenli Hurri-Hitit ritüelleri. Bunlara ilaveten Hattuša'da birtakım Babil büyü ritüel metinleri ele geçmiştir. Bazıları Hitit sarayına kalıcı olarak yerleşmiş Babil ve Assur ritüel uzmanları (Schwemer, baskıda) bu Akkadça ve Sümerce metinleri Hitit krallarının teşvikiyle Anadolu'ya getirmişlerdir. Hitit kraliyet ailesi aynı zamanda özellikle Babil ve Mısır kökenli yabancı tıp bilgileriyle de çok ilgiliydi. Yabancı hükümdarlara yazdıkları mektuplarda Hitit kralları, saraylarına hekimlerin yollanmasını talep etmektedirler. Bu uzmanlar Babil eczacılık metinleri kadar, ilaç hazırlama ve uygulama reçetelerinin de Hititçeye çevrilmesine yardım ettiler.

Hitit büyü ritüellerinin tipik öğeleri arasında, çeşitli sembolik eylemler ve jestler vardır. Tanrılar, yardım için çağrılır. Ritüelinin hedefi olan kişi genellikle doğası gereği saf kabul edilen su, yağ ya da gümüş gibi maddeleri kullanarak arındırmadan geçer. Metinler kötülüğün uzaklaştırılması için yapılacak birçok sembolik jest içerir. Hareketler, jest ve ritüel amacı arasında benzerlik kurarak kısa anlatımlarla yapılır ve böylece başarı dilenir. Kötülük ve kirlilik, figürler ya da hayvanlar gibi taşıyıcılara sembolik temas ve benzeşimlerle geçirilir. Bundan sonra taşıyıcılar atılır ya da uzaklaştırılır. Bir ritüelde hastayı etkileyen kötülük bir fareye nakledilmiştir: Hastanın sağ eline ve ayağına iple kalay iliştirilir. Ardından kalay alınır ve yine iple fareye bağlanır. Ardından ritüelin icracısı fareyi kovalar ve onu yatıştırılması gereken iki cine havale eder: *"Kötülüğü onlardan aldım, onu bir fareye sarmaladım. Bu farenin onu dağlara, derin vadilere ve uzun yollara götürmesine izin ver! ... Zarniza, Tarpatašša onu sen al!"* (Ambazzi Ritüeli, ed. Christiansen 2006: 36-39).

Kimsenin dönemediği yeraltı dünyası özellikle kötülük için güvenli bir yer olarak kabul edilirdi. *Telipinu Mitolojisi*'ne göre, burada bütün kirlilikleri muhafaza eden yedi büyük fıçı bulunuyordu (anlatımın bağlamında kirlilik Telipinu'nun öfkesidir): *"Bekçi yedi kapıyı açtı, yedi sürgüyü çekti. Aşağıda, Kara Toprak'ta tunçtan yedi fıçı duruyordu; kapakları kurşundan, mandalları demirdendi. İçlerine ne girerse tekrar çıkamazdı; orada kaybolurdu. Onların Telipinu'nun öfkesini, gazabını, saldırganlığını ve sinirini almasına izin ver ki bir daha geri gelemesinler"* (KUB 17.10 iv 14.19). Aile içindeki kavgayı yok etmeye yönelik bir ritüelde Yaşlı Kadın bir domuz yavrusunu öldürür. Bundan önce hayvanı ritüele katılanların üzerinde gezdirir ve tipik bir analojik büyü okur: *"Burada ot ve tahılla semirmiş! Bu (domuz yavrusu) gökyüzünü ve diğer yavruları tekrar göremeyecek. Keza kötü lanetler bu ritüel sahiplerini görmesin!"* (*Mastigga Ritüeli*, ed. Miller 2004: 76-

77 § 24). Bundan sonra ritüeli yapan kişi ölü domuz yavrusunu bir çukura atar. Ritüel çukurları Fırtına Tanrısı tarafından defedilmiş ve yeraltı dünyasına kapatılmış "kadim tanrılar" için açılırdı. Bir başka ritüelden de anlaşıldığı üzere yeraltı dünyasının bu kadim sakinleri, domuzla ziyafet çekmeye çağrılırlardı ve başka yiyecekler de çukura koyulurdu: *"Kadim tanrılar ziyafet çeksin: domuzun kanını, yüreğini, unu, buğdayı, tatlıları, yağla ekmeği yiyin, [için]. Karnınızı doyurun!"* (Hantitaššu Ritüeli, ed. Ünal 1996: 22-23). Şeytani tanrılar, sunularıyla birlikte ritüele katılanın kirliliğini de alacaktı ve kendileriyle birlikte yeraltı dünyasına götürecekti.

Arınma ritüellerinin bir başka önemli amacı, arınan kişiyle geride bıraktığı kötülük arasında açık bir sınır meydana getirmektir. Bunu elde etmek için kullanılan birtakım geçiş ritüelleri metinlerde görülmektedir: Akdikenden bir kapı içinden geçmek, dikenlerin engellediği kötülüğü geride bırakmanın yaygın sembolüdür. Öteki geçiş ritüelleri, bir kez geçildiğinde aşılmaz bir engel oluşturacak ayrılmaz iki yarının arasından geçiştir: bir yolun iki yanında ateşler yapılabilir; köpek ve domuz yavruları, hatta bir insan öldürülebilir; ikiye bölünüp geçidin her iki yanına yerleştirilebilir. Böyle ritüellerde hayvanların ve insanların öldürülmesi tanrılara kurban olarak kabul edilmiyor, sadece bir kez açıldıktan sonra sonsuza kadar kapanacak sembolik bir bariyer yaratma amacına hizmet ediyordu.

Kötü amaçlı büyücülük, büyünün öteki eski Yakındoğu kültürlerinde olduğu gibi, Hitit Anadolu'sunda da hastalık ve belanın muhtemel sebeplerinden biriydi. Bunlar kötücül konuşma ("şeytani dil") kavramıyla yakından ilişkilidir. Tarihi ve kanuni metinler, Hitit tarihi boyunca gerçek kişilere karşı yapılmış büyücülük suçlamaları hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan en ünlüsü, II. Muršili'nin üvey annesi Tawannanna'yı, eşi Gaššuliyawiya'yı lanetleyerek ve efsunlayarak öldürdüğü için suçlamasıdır. Hitit uzmanları büyüye karşı kullanılabilecek çeşitli ritüeller biliyordu (Schwemer 2007: 255-276). Bu büyü karşıtı ritüellerden biri, Alli adındaki bir Yaşlı Kadın'a aittir (Alli'nin Ritüeli, ed. Jakob-Rost 1972, krş. Schwemer 2007: 264-265). Tipik olarak ritüelin amacı kötü büyüyü, büyücülere iade etmek ve onları yeraltı dünyasına göndermekti. Bunu başarmak için büyücüleri temsil eden kil figürinler (erkek ve dişi) yapılıyordu. Bunlara, üzerinde diller taşıyan kilden bir eşek eşlik ederdi. Büyü, hastaya yün ipliklerle iliştirilmiş, oradan da kil figürinlere dolanmış iplikler aracılığıyla bu figürinlere aktarılıyordu. Büyücüler adına Yaşlı Kadın, büyünün geri dönmesini isterdi: *"Gel, yaptığımızı bize geri ver!"* Son olarak büyücülerin figürinleri, diller ve onları taşıyan yük hayvanıyla birlikte şehir dışında yakılır ve böylece yeraltı dünyasına gönderilirdi. Yeraltının kötülük yapanları bırakmaması için yere çiviler gömülüyordu. Karmaşık törenler arınma, transfer ve yerine koyma ritüelleriyle iki gün daha sürer. Tören aynı zamanda çeşitli tanrılara sunulan

sunuları da içermektedir. Törenlerin baştanrısı Güneş Tanrısı'dır. Ritüel boyunca kendisine yakarılır. İlk gün kendisine "elin" Güneş Tanrısı olarak hitap edilir. Bu lakap büyüsel etkilemeleri, yani büyücülerin "ellerini" mahvetme becerisine göndermedir.

Ölülerin Bakımı

Hattuša dışındaki Osmankayası'nda bulunan Hitit mezarlığı, Hititlerin ölülerini hem yaktığını hem de gömdüğünü göstermektedir. Buradaki mezarlar basittir, fakat ölülerle birlikte gömülmüş yiyecek sunuları, çanak çömlek ve eşek, katır, at kafatasları gömü alanında yapılmış cenaze törenlerinin şahididir (Schachner 2011: 293-296). Ölülerin bedenleri yakıldığı ya da toprakta çürüdüğü zaman, ruhun kara topraktaki kasvetli ve karanlık bir yer olan ölüler diyarına yolculuğunun başladığına inanılıyordu (Hoffner 1988). Hititler ölülere yolculuklarında çocuğuyla buluşmak için yeraltı dünyasından gelecek merhum annelerinin eşlik edeceğine inanırdı. Bu yüzden ölüm gününün bir adı, "annenin günü" idi.

Sıradan insanlar ölümlerinden sonra yeraltı dünyasında çok sefil bir hayatla karşı karşıya kalırken, Hitit kralı tanrılar arasında kabul edilirdi. Vekil kral ritüeli sırasında, ölüm tehlikesi altındaki kral, geçici olarak tahtını terk eder, Güneş Tanrısı'na dua eder ve kralî mevkiinin iadesini ister: *"Tanrıların arasındaki ilahi kaderimi bana bahşet, beni ölülerin ruhlarından kurtar."* (KBo 15.2 Ay. 18'-19', ed. Kümmel 1967: 62-63). Kralî yıllıklar bir kralın ölümünden bahsettiğinde, düzenli olarak kralın "tanrı olduğunu" söyler. Kraliyet ailesinin merhum üyelerinin heykelleri dikilirdi ve hayattaki kral, atalar ve öncellerine sunular sunmakla yükümlüydü. Kraliyet ailesinin üyeleri sıradan mezarlıklara gömülmezdi. Bedenlerinin yakılmış kalıntıları bir mozoleye ("taş ev") getirilirdi. Bu kralî mezarların ata kültünün gereğince icra edilmesini sağlayan kendi personeli ve arazileri vardı. Hiçbir Hitit kralî mezarı kesin olarak tanımlanamamıştır, fakat Yazılıkaya kutsal alanında B odasının IV. Tuthaliya'nın mozolesi olarak işlev gördüğü iddia edilmektedir. Gerçek mezarların dışında ölmüş krallara ait hatıra anıtları olarak hizmet eden kült yerleri bulunmaktaydı (van den Hout 2002).

Tahta geçiş süreci bir mücadele içermemiş olsa bile, kralın ölümü her zaman Hitit Devleti için nazik bir konuydu. Siyasi iktidar, veliaht prens ve krala kolayca geçebilirken, merhum kralın –ya da merhum kraliçenin– tanrısal mevki elde etmesi, 14 günlük bir yas ve bu süre içinde kralî cenaze töreninin icrasıyla kutlanıyordu. Kapsamlı sunumlar ve çok sayıda kült personelinin dahil olduğu bu cenaze töreniyle ilgili talimatlar, farklı varyasyonlar halinde yüzden fazla çiviyazılı tablet ve fragmanda günümüze ulaşmıştır. Metnin genel yapısı ve münferit pasajları yeniden kurgulanabilmekle beraber, törenin çoğu

kısmı bilinmemekte ya da anlaşılamamaktadır (van den Hout 1994, Kassian – Korolëv – Sidel'tsev 2002). Törenlerin başlarında gece vakti ölen kralın bedeni yakılır. Ertesi sabah külleri ve kemikleri, kalan korları bira ve şarapla söndüren kadınlar tarafından toplanır. Kemikler kaliteli yağ ile dolu gümüş bir kâsenin içine atılarak arındırılır; ardından keten bir beze sarılır, bir tahta koyulur ve taht üzerinde mozoleye götürülür. Burada bir yatağa yerleştirilir ve ölünün ruhuna sunular yapılır. Ölünün yakıldığı odun yığını yanında, önce ölünün sureti, sunuları kabul etmesi için, yere koyulur: *"Yığının ortasına incirler, kuru üzümler ve zeytinlerle birlikte adamın suretini koyarlar. Eğer kadınsa kadının suretini koyarlar. Suretin ortasına meyveleri, parhuena tanelerini ve tanrıların galaktar tohumunu, bir sağ kalça kemiği ve bir koyunun yün yumağını bırakırlar. Suretin içine bira dökerler, üç seah ekmek ve hiwaššiwala ekmeği koyarlar"* (KUB 30.15+ Öy. 21-26). Bunu takip eden pasajlarda iki Yaşlı Kadın konuşur ve içlerinden biri kralın bedenini ister ve öbür kadına karşılığında gümüş ve altın teklif eder. Buna cevaben teklifi alan kadın kralın satın alınamayacağını söyleyerek değerli metaller yerine kili seçer ve Güneş Tanrısı'nın önünde iki maddenin durduğu teraziyi kırar. Altın ve gümüş karşılığında ölünün tesliminin reddedilmesi, muhtemelen kralın ruhunun yeraltı dünyasına gitmesini engellemek içindir (van den Hout 1994: 47). Ritüelin ikinci yarısında, şüphesiz yedinci günden itibaren merhum kralın oturur haldeki bir heykeli, tören alayın ortasında bir arabanın üzerinde gezdirilir. Heykele sunum yapılması ve ölünün ruhuna toprağın bütün zenginliğinin verilmesiyle ilgili bir dizi tören yapılır. Çeşitli tarım aletleri ve ürünleri merhum kralın heykelinin yanına koyulur; hepsi yakılır ve son olarak, daha önceden öküz ve at başlarının yakıldığı yere bırakılır. Böylece merhum kral sığırlara, atlara, otlaklara, tarlalara, suya, toprağa ve bunları işleyip, zenginliğini elde etmek için bütün aletlere sahip olur.

KAYNAKLAR

Abu Assaf, A. 1990 *Der Tempel von 'Ain Dârâ* (DaF 3), Mainz.

Christiansen, B. 2006 *Die Ritualtradition der Ambazzi. Eine philologische Bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463*, (*StBoT* 48), Wiesbaden.

Engelhard, D. 1970 *Hittite Magical Practices: an Analysis*, PhD Diss., Brandeis University.

Haas, V. 1994 *Geschichte der hethitischen Religion*, (*HdO* 1/15), Leiden et al.

2003 *Materia magica et medica hethitica. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient*, Berlin – New York.

Hoffner, H.A. Jr. 1974 *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor*, (*AOS* 55), New Haven.

1988 "A Scene in the Realm of the Dead", E. Leichty – M. deJong Ellis – P. Gerardi (eds.), *A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs*, Philadelphia: 191-99.

Jakob-Rost, L. 1972 *Das Ritual der Malli aus Arzawa gegen Behexung*, (*THeth* 2), Heidelberg.

Kassian, A. – A. Korolëv – A. Sidel'tsev 2002 *Hittite Funerary Ritual šalliš waštaiš*, (*AOAT* 288), Münster.

Kassian, A. – I. Yakubovich 2007 "Mursili II's Prayer to Telipinu", D. Groddek – M. Zorman (eds.), *Tabularia Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Silvin Košak zum 65. Geburtstag*, (*DBH* 25), Wiesbaden: 423-54.

Kümmel, H.M. 1967 *Ersatzrituale für den hethitischen König*, (*StBoT* 3), Wiesbaden.

Miller, J. L. 2004 *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, (*StBoT* 46), Wiesbaden.

Schachner, A. 2011 *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München.

Schwemer, D. 2007 *Abwehrzauber und Behexung. Studien zum Schadenzauberglauben im alten Mesopotamien*, Wiesbaden.

Forthoming "Gauging the Influence of Babylonian Magic: the Reception of Mesopotamian Traditions in Hittite Ritual Practice", *Proceedings of Internationales Symposium "Normierung und Emanzipation: Bausteine für eine Kulturgeschichte des 2. Jts. v. Chr. im Alten Orient*, (Berlin 29.-30. Januar 2010).

Seeher, J. 2011 *Gods Carved in Stone. The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*, Istanbul.

Taggar-Cohen, A. 2006 *Hittite Priesthood*, (*THeth* 26), Heidelberg.

van den Hout, Th. 1994 "Death as a Privilege. The Hittite Royal Funerary Ritual", J.M. Bremer – Th. van den Hout – R. Peters (eds.), *Hidden Futures. Death and Immortality in Ancient Egypt, Anatolia, the Classical, Biblical and Arabic-Islamic World*, Amsterdam: 37-75.

2002 "Tombs and Memorials: The (Divine) Stone-House and Hegur Reconsidered", K. Aslıhan Yener – H.A. Hoffner Jr. (eds.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History. Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, Winona Lake: 73-91.

Ünal, A. 1996 *The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma against Troublesome Years*, Ankara.

Falcılık ve Kehanet

AHMET ÜNAL*

Falcılığın Kökenleri Nerede Yatmaktadır?

"Dünyada falcılığı kullanmayan ne bir toplum ne de bir kral vardır" diyen Cicero, falcılığın temelinde insan bencilliğinin yattığını yazar. Ona bunu dedirten etkinin, Rodos'ta eğitimini gördüğü ve sonradan İslam mistisizmine "Vahdet-i Vücud" olarak girecek olan Stoa felsefesinden kaynaklandığını biliyoruz. Buna göre insan, tanrının yeryüzündeki bir benzeriydi ve tüm *günah* ve *suç*larına rağmen tanrı ona neredeyse âşık olacak kadar hayrandı. Hatta Cicero bu noktadan hareketle tanrı varlığını kanıtlama diyalektiğine bile girmiştir. Mark Twain'in *"İnsan kendisinin yaratıcının sevgili hayvanı olduğunu, onun kendisiyle iftihar ettiğini, hatta kendisine âşık olduğunu, ona tutkun olduğunu, geceleri ona olan hayranlığını ifade etmek için uyandığını, evet onu gözetlediğini ve kötülüklerden uzak tuttuğunu düşünür"* şeklindeki nüktedan ifadesi bile bu aşırı narsistçe görüşü dile getirir. İnsanoğlu, cezalandırmaya yeltenen tanrı niyetlerini önceden öğrenerek gerekli önlemleri almanın yollarını aramış ve kendince bulmuştur da. Çünkü onun saplantılı, egosantrik ve narsist dünya görüşüne göre tanrı iradesi, birtakım kriptik, karmaşık yöntem ve işaretler aracılığıyla tecelli ederdi. Bunları algılamak, yorumlamak ve gecikmeden uygun önlemleri almak artık insana kalmış bir şeydi.

Stoacılardan yüzyıllarca önce Babilliler ve onların etkisiyle Hititler, tanrı insan benzerliğini ve ilişkilerdeki karşılıklı bağımlılığı çoktan keşfetmişlerdi. Tanrılar arada bir kızsalar ve insanları cezalandırmak isteseler de, bu bir nevi *"theodezee"*den ('ayağını denk al!' ikazı) başka bir şey değildi. Şu dünya düzeni *"veriyorum ki karşılığında sen de bir şeyler veresin!"* (*do ut des*) üzerine kurulmuştu. Doğu düşüncesinde bunun sayısız örnekleri vardır. En çarpıcısı, Akıl Tanrısı Ea'nın bir toplantıda öfkelerine kapılıp insanları yok etmeyi teklif eden meslektaşlarına "bırakın şu insanları da bize hizmet etmeye, kul köle olmaya devam etsinler! Aksi takdirde içimizden kim çift sürecek, hamur yoğurup ekmek yapacak?" ikazıdır.

Falcılık, bir bakıma doğa güçleri karşısında çaresiz kaldığını gören insanın kaderine boyun eğmeyerek yaşam savaşı verme azminin bir sonucudur. Kader ve kısmet yerine zekâsını, yaratıcılığını, iradesini, teknik olanaklarını ve bilim-

* Hitit Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü ve Hitit Uygarlığı Araştırma Merkezi Müdürü, Ulukavak Mah. Çiftlik Çayırı Cad. No. 61, TR-19030, Çorum, ahmunal43@gmail.com

sel yeteneklerini içgüdüsel yaşam tutkusuyla bağdaştırıp var olma savaşı veren *homo sapiens*'in yarattığı bir pseudo-bilimdir. Evet, sahte bir bilimdir, hatta bilimdışı bir dramadır, ama belirli prensipleri ve kaideleri vardır ve bunlar binlerce yıldan beri işlemektedir. Asla modern *kuantum teorisi*'nin yöntemleri esas alınarak incelenemez. Falcılık her şeyiyle inkâr edilse bile, binyıllarca insana verdiği umut, yaşam gücü ve en önemlisi tıpkı büyücülükte olduğu gibi doğa ve insan bilimlerine yaptığı sayısız katkı asla göz ardı edilemez.

"Falcılık, kehanet, gelecekten haber verme" anlamına gelen Latince *oraculum* (Grekçe *manteíon*), *os "ağız" ve orare "konuşma"*dan türetilmiştir. Grekçe "falcı" anlamına gelen *chresmologos* yanında *"vecde gelmiş, çılgın"* anlamında *mantis* de kullanılır.

Falcılık, Gelecek Korkusunu Yenmek, Tanrıların Gizli Niyetlerini ve Bilinmeyeni Öğrenmek Amacıyla Kullanılıyor

Elimizde çoğu devlet adamının ortak kaderi ölme ve öldürülme korkusu paranoyaklık ve hipokondriyaklığın Hitit krallarının da korkulu rüyaları olduğunu gösteren yeterince belge vardır. *"Ey beyim Ay Tanrısı, hangi konuda sana dua etmek üzere geldimse beni iyi dinle! [Ey beyim] Ay Tanrısı, eğer bir fal işareti vermiş olmak[la] benim sonumun geleceğini belirttiysen, şimdi bak, ben kendi yerime geçecek birisini (tarpalli-, substitut olarak) veriyorum. Onu al [ve beni rahat bırak!]* (KUB 24.5 Öy. 7-11; Kümmel 1967: 7 vdd.).

Felaket haberinin hangi medyumla iletildiği konusunda aynı metin grubunun altyazısı şu olasılıkları sayar:

"Eğer krala ister rüya, ister ciğer falı, isterse kuş falı aracılığıyla öleceği işareti verilmişse veya uğursuz bir fal işareti ona kendisini göstermişse, buna karşı yapılacak ayin şöyledir..." (KBo 15.2 Ay. 5 vdd).

Kötü ruhlar tarafından öldürüleceği evhamına kapılan kral, çırılçıplak soyulur ve bir mağarada saklanırken, tüm kraliyet elbiseleri *PUHU, nakkušši-, tarpalli-* (hepsi de "kralın yerine geçen, onu temsil eden kimse") denilen bir savaş tutsağına giydirilir, tahta oturtulur, sonra da öldürülür ve *"işte kralımız öldü"* diye kötülük ve hastalık demonlarının gözleri boyanırdı. *"Ölüm aldatmacası"* (*Todesüberlistung*) denen bu yöntem Hindistan ve Tibet gibi başka kültür çevrelerinden de iyi bilinmektedir.

Falcılığın Kullanım Alanları

Her konuda temkinli davranan Hitit kralları falcılara danışıp tanrı iradesini ve tutumunu önceden öğrenmeden bir adım dahi atmamışlardır. Danıştıkları ve metinlere geçen konuların belli başlıkları, askeri seferlerin zamanının, takip edilecek yolların ve stratejik ayrıntıların ve kışın geçirileceği garnizonların belirlenmesi, geçmişte olmuş bitmiş tarihî olaylar ve şahsiyetlerle ilgili

skandal, cinayet ve haksızlıklar, salgın hastalıkların ne zaman ve nerede çıkacağı, nedenleri ve önleme yöntemleri, vassal kralların sadık kalıp kalmayacakları, kral veya kraliyet ailesi mensuplarının ne zaman ölececkleri, tanrı öfkesinin veya kötü işaretlerin sebepleri ve giderilmesi, tapınak ve başka yerlerde kaybolan, eskiyen veya çalınan eşyaların aranıp bulunması, ayin ve bayramlarda yapılacak tadilatların tanrılar tarafından onaylanıp onaylanmadığı, faili meçhul cinayetler, atalarının mezarlarının haydutlar tarafından talan edilmesi, koyun çalan hırsızların yakalanması, kraliçelerin güç ve ihtiras uğruna yaptıkları entrikalar, seksüel suçlar, tacizler, hayvanlarla ilgili cinsel cürümler, bu arada Arzawalı erkeklerle cinsel ilişkide bulunup yıkanmadan tapınaklara giren ve tanrıları kızdıran fahişeler, tapınakta fuhuş işlenmesi, insanların aldatılması, tanrı heykellerinin tahrip edilmesi, tanrı heykellerinin değerli kakmaları ile kült aletlerinin çalınması, dedikodular, saray entrikaları, oğlan çocukların kadın kılığına sokularak ajan olarak saraya sızdırılmaları, karşılıklı suçlamalar, rüyalar, inşaat faaliyetleri, ölülere dokunup kirlenen kişiler, bir kimsenin öldürülerek cesedinin tarlalara atılması, domuz ve köpeğin pis hayvan olarak tapınaklara girmeleri, tapınak vakfına ait ağaçların izinsiz kesilmesi ve tarlalarının ekilip biçilmesi, bir rahibin gittiği meyhaneden içki çubuğu çalması, kurban, bayram ve adakların ihmal edilmesi ve daha birçokları vardır. III. Hattušili, tanrısından hangi ay ve gün öleceğini bile fal aracılığıyla öğrenmek istemektedir. Bir başka metinde ise, gözlerinden rahatsız olan kralı tedavi edecek doktorlar ve verilecek ilaçlar dahi, fal sorularının içeriğini oluşturmaktaydı. İmparatorluk Dönemi'nde falcılara danışmadan asla askerî seferlere çıkılmazdı. Ele geçen uzun fal soruları, neredeyse Hitit genelkurmayı harekât dairesinin planları gibidir (En uzun olan metinler arasında, Nerik'in Kaškalılardan geri alınmasıyla ilgili sorularla dolu KUB 5.1 ve KUB 22.25 vardır, Ünal 1974: 32 vdd., von Schuler 1965: 176 vdd.).

Hile, sahtekârlık, aldatmaca, adam kandırma, göz boyama, dalavere, kin ve nefret de insan tabiatının ayrılmaz bir parçasıdır, ama asıl fenomen, onun bütün bu musibetleri, insanlık, dindarlık, tanrı ve insan sevgisiyle birlikte, yanyana aynı kalbin içinde barışık(!) biçimde saklamasını becerebilmesidir. İnsan çıkarları uğruna yeri geldiğinde vicdanını devredışı bırakabiliyordu. Katı din kurallarından ve baskılardan kurtulmak isteyen Hititler de kendilerince aldatmaca ve yutturmaca yöntemleri geliştirmişlerdi. Eğer birtakım ayinlerin kutlanması gereken kutsal bir dağ tam o anda düşman işgali altındaysa, o dağın bir modelini yapıp ayinleri orada yapmak yetiyordu. Bazı kişiler ya batıl inançları ve saflıklarından ya da işlerine öyle geldiğinden devletler hukukuna bağlanmış kararlarını veya yasal yükümlülüklerini kuş falına baktırarak "kuşa çeviriyorlardı" ki, böylesi sahtekârlıklar bile antlaşma hükümleri arasına sıkıştırılmıştır.

Fal Metinlerinin Dili ve Yazısı

Hitit fal metinlerinin dili de, yazısı da öteki metinlerdekinden oldukça farklıdır. Çoğu yerde anlaşılması güç bir dilde ve kötü el yazısıyla yazılmıştır. Kuş fallarındaki bozuk yazı düzeni ve dildeki kargaşa, daha açık arazide zapta geçirilirken stenografi kullanılmasından kaynaklanıyordu. Nitekim arazide müsvedde olarak kullanılan pusulalar eve gelince temize çekildikten sonra çöp çukurlarına atılmıştır. Falcılara eşlik eden kâtipler, fal sorularını ve elde edilen sonuçları anında yazıya aktarmak zorundaydılar. Gözlenen ve dikte ettirilen hareketlerin hızı çoğu kez bir futbol maçından daha yavaş değildi. Ayrıca, çiviyazısıyla yazmak alfabeyle yazmaktan çok daha meşakkatliydi ve uzun zaman alırdı! Dolayısıyla bir stenograf gibi rapor tutmuş olmaları takdirimizi kazanmaktadır. "*Elini ağzıyla eşit hızla hareket ettirebilen kâtip, gerçek kâtiptir*" diyen Sümer atasözünü yerine getiren kimseler, işte bunlardır.

Fal Soruları Bir Tür Özel Yetkili Mahkemelere Dönüşüyor

Fal formülleri iki esas kısımdan oluşur: Soru ve ona doğru yanıt bulabilmek için yürütülen teknik kısım. Soru realitedir, toplum veya insanı o an ilgilendiren konulara dönüktür, problemleri, dertleri ve tüm olumsuz durumları kapsar. Teknik kısım ise, sorulara yanıt aranırken kullanılan fal yöntemleridir, okültizmle ilgilidir, karmaşıktır, kriptiktir, sadece ve sadece ehliyet sahibi kişiler tarafından anlaşılabilir. Uzun yıllar fal metinlerinin ihmal edilmesine neden olacak kadar sıkıcıdır ve fazla bir şey öğretmez. Soruyu yönelten kimsenin bu teknikleri anlamasına gerek yoktur.

Bizim asıl odak noktamız olan soruların içeriğidir, çünkü burada serpiştirilen bilgiler asla manipüle edilmemiş, resmî tarih yazıcılığı sansüründen geçmemiş saf hammaddeler gibidir. Bu gerçekçiliğin karmaşık birtakım dinî, psikolojik ve sosyolojik sebepleri vardır. Hititler bir hastalık veya kötülük ortaya çıktığında, bunun insanlara kızmış bir tanrı veya demonlar gibi güçler tarafından yapıldığını zannederlerdi. Kötülüğü yaratan gücün kim olduğunu, hangi tanrının hangi nedenden kızdığını hangi yöntemler kullanılarak yatıştırılabileceğini ve tekrar barışık hale getirilebileceğini bulup çıkarabilmek için çokyönlü fal soruları yöneltilir ve inanılmaz bir inat, sabır ve safdillilikle tatmin edici sonuç çıkarılıncaya kadar didinilirdi. Sorulara doğru yanıt aranırken her olumsuz yanıt alındığında, alternatif sorular yöneltilir, böylece Hitit sarayında veya hastalanan kişiyle ilgili son zamanlarda yapılmış yanlışlıklar, hatalar veya işlenen günahlar birer birer sayılır, her defasında tanrıya "bu yüzden mi kızdın?", diye sorulurdu. Alınan yanıt olumsuz ise, bu defa başka hatalar ve günahlar sayılmaya devam edilir, konular dallanıp budaklandıkça bir zincirin halkaları gibi ana konuyla ilişkisi olmayan başka bir sürü olumsuzluk

Fig. 1: Boğazköy'de ele geçen ciğer modeli; KBo 7.5 (Çorum Arkeoloji Müzesi)

birer birer ortaya çıkar ve büyük bir titizlikle kayıtlara geçirilirdi. Yani fal metinlerinde; skandallar, entrikalar, ayıplar, cinayetler, hırsızlıklar, haydutluklar, namussuzluklar, kısacası bir nevi gayri resmî tarih saklıdır.

Fal tekniklerini kavrayabilmek için soruşturma ortamı, soruşturmayı yürüten uzmanlar ve yaratılan atmosferi çok iyi tasavvur etmek gerekir. Bir defa tüm olaylar çok iyi psikoloji bilen ve neredeyse kriminoloji uzmanı denebilecek kişilerden oluşan özel soruşturma kurulları ve fal rahipleri tarafından büyük bir titizlikle araştırılır, hatta arşiv çalışmaları bile yapılır, sayısız tanık dinlenir, olaylara adı karışan kişilere yemin ettirilerek konuyla ilgili ifadeleri alınırdı. Gerçek olaylar bulunup ortaya çıkarılıncaya kadar yüzlerce soru sorulur ve titizce araştırmalar yapılırdı. İşin en iyi tarafı, bu soru ve yanıtların protokollerinin tutulmuş, yani soruşturmaların stenografistler tarafından yerinde ve anında zabıtlara geçirilmiş olmasıdır. Elde edilen yanıtların doğruluğundan emin olmak için alternatif sorular yöneltilmiş, gerekli karşı kontroller yapılmıştır. Bu ölüm-kalım savaşında "*yanılmak insana özgüdür*" düşüncesinden yola çıkan kral, falcılara güvenmez, ciğer üzerinde tespit edilen fal işaretlerinin (Fig. 1) açıklamalı olarak kendisine gösterilmesini isteyebilirdi.

Fal Uzmanları

Böylesine karmaşık ve dallı budaklı bir alanda, konuyla uğraşan uzmanların sayısı elbette pek fazlaydı. Unutmayalım, falcılık da tıpkı büyücülük gibi iyi kazanç sağlayan bir meslekti ve çok sayıda kişi bu pastadan payına düşeni almak istiyordu. Uzman kişilerin pek çoğu Babil kökenliydi ve Hurriler aracılığıyla Hatti'ye aktarılmıştı. Bu meslek grupları şunlardır: ^{LÚ}HAL "*kâhin, sihirbaz, ciğer ve talih falcısı*", ^{LÚ}MUŠEN.DÙ, ^{LÚ}IGI.MUŠEN "*kuş yakalayıcısı, falcısı*", ^{SAL}EN-SI "*kadın rüya falcısı, kâhin*", ^{LÚ}AZU "*doktor, ciğer falcısı*", ^{SAL}ŠU.GI "*yaşlı kadın, falcı, talih falcısı, yılan falcısı, büyücü*", ^{LÚ}*AŠĪPU "büyü uzmanı*".

Fal Çeşitleri

Anahatlarıyla falcılık iki ayrı türden oluşur. Birincisine kehanet de denir (Hititçe *šagai-* = GISKIM, *omen*) ve tanrıların kendiliklerinden verdikleri (*signa oblativa*) şifreli ve karmaşık işaretlerin geleceğe dönük yorumuyla uğraşır. Bu kehanet usulü Hurriler aracılığıyla Mezopotamya'dan alınmıştır. Hurriler en başta yıldız gözlemleri (astroloji), *bārûtu* ve doğum omenlerini tercih ederlerdi (Kammenhuber 1974: 159, Kammenhuber 1976: 66-65). Dolayısıyla Boğazköy arşivlerinde Babilce ve Hititçe yanında Hurrice omen metinlerinin de bulunması, bizi şaşırtmıyor (Kammenhuber 1976:67).

İkinci yöntem ise tanrıların gönüllü işaret (*fulmen*) vermekte geç kaldıklarında veya insanlar işaretleri algılayıp yorumlamakta yetersiz kaldıklarında uygulanır ve buna "talep edilen işaret" (*signa impetrativa,* Hititçesi *ariyašeššar*) denir. Fal ile omina arasındaki fark, özlü ve isabetli olarak "*fal (orakel) yapmacık olarak devreye sokulan omen'dir*" şeklinde ifade edilmiştir (Goetze 1957: 148).

Kendiliğinden Verilen Doğal İşaretlerin Gözlem ve Yorumuna Dayanan Falcılık (*Omen*)

Etobur olması insanı tarihöncesi çağlardan beri hayvan anatomisi ve iç organlarıyla uğraşmaya zorlamıştır. Karaciğer, bağırsak, böbrek, dalak ve işkembedeki sıradışı şekilleri fark etmesi, onun en başta hayvan ahşasını araştırmasına ve yorumlanmasına (*haruspex*) yardımcı olmuştur. Bunun yanında insanoğlu, insan ve hayvanların eksik doğum yapmalarını ve Mezopotamya coğrafya ortamı ve ikliminin sağladığı kolaylıklar sonucu gökte cereyan eden çeşitli olayları, yıldızların hareketlerini ve daha birçok şeyi, tanrılar tarafından verilmiş ikaz işaretleri olarak algılamış ve yorumlamıştır. Kâhinlerin yüzyıllar boyu süren uğraşıları sonucu Babil'de kendiliğinden ortaya çıkabilecek bütün doğa olayları ayrıntılarıyla birlikte gözlemlenmiş, falcılık açısından yorumlanmış ve kanonik listeleri çıkarılmıştır (Boissier 1935, Rochberg 2004. Boğazköy'deki omen çeşitleri için bkz Kammenhuber 1976: 66 vdd.). Sonuçta ortaya el kitap-

ları çıkmıştır ve Hititler bunları ya olduğu gibi almışlar ya da Hititçeye tercüme etmişlerdir. Yaptıkları eklemelerle Babil falcılığından ayrıldığı noktalar vardır.

Hitit zekâsında "ruh" ve "ruhanilik" açısından gözle görülür bir eksiklik vardır. Pratik düşünmeleri bakımından Romalılara çok benzerler. Maddecilik, sabırsızlık ve hiç vakit kaybetmeden anında uygulamaya geçme tutkusu kendisini falcılıkta da gösterir. Hitit falcılığı sadece idareci zümrenin gereksinmeleriyle sınırlı olmakla da Babil falından ayrılır. Soruları, olayları sürekli olarak güncel tutar. Ortaya çıkabilecek her yeni durumda ve her türden yeni sorulara fal aracılığıyla cevap arayabilecek yapıdadır, yani dinamiktir; buna karşın Babil'de her şey kalıplaşmıştır.

Her iki sistemde de Hellenistik ve Roma Dönemi Batı ve Güney Batı Anadolu'sunda Delphi'de fala baktırma lüksünden yoksun fakirlere hizmet veren "ticarî" amaçlı "halk falcılığı" yoktur. Unutmayalım ki, tıpkı büyücülük gibi Hattuša'da fala baktırmak sıradan insanların ödeyemeyecekleri kadar pahalıydı.

Hititlerin üstünlükleri kendisini, yapmacık fal dediğimiz ve yerli Anadolu kökenli olan bilhassa "talih ve kuş falları" ile Hurri etkisiyle doğan "yılan falı"nda gösterir.

Gözlemlenen Olaylar

Gözlemlenen tabiat olayları arasında deprem gibi jeolojik veya tektonik felaketler, sel baskınları, aniden esen rüzgârlar, ay tutulması, ayın işaret vermesi, güneş tutulması veya başkaca işaretler vermesi, çok sayıda yıldızlar, yıldız kaymaları ve verdiklerine inanılan işaretler, aldıkları biçimler, insan ve hayvanlarda eksik doğum ve doğum sırasında ortaya çıkabilecek anormallikler ve fizyonomik özellikler, yaratıkların doğdukları ay ve gün, tıbbî olaylar, rüyalar, takvime dayalı fal işaretleri, hayvanların uzuvlarını hareket ettirme biçimleri, kurban hayvanlarının iç organları, ciğer, mide, bağırsak ve ödlerinin normalden ayrılan durumu ve özellikleri, ciğer modelleri (Fig.2), insanın günlük yaşamında karşılaştığı olaylar, eve girildiğinde karşılaşılan olağanüstü durumlar, mesela yatak altında böcek kaynaşması, yağ döküldüğünde veya damlatıldığında aldığı şekiller, arı ve yılan gibi çeşitli hayvanların hareketleri, haşerelerin belirmesi, uykuda bir insanın ağzından salya akması, rüya falı (*oneiromantia*) vardır. Hitit falcıları Babil ciğer falını öğrenmekte epeyce zorlanmış olacaklar ki, Babilli meslektaşlarının ezbere bildikleri ayrıntıları somutlaştırabilmek için çok sayıda ciğer modelleri üretmiş ve bunlar üzerinde egzersiz yapmışlardır. Boğazköy kazılarında bu modellerden çok bulunmuştur (Güterbock 1987: 147-153, Schwemer 2002: 140-144). Unutmayalım; bu modeller, Etrusk Piacenza bronz ciğer modelinden 1200 sene daha eskidir (Fig. 3).

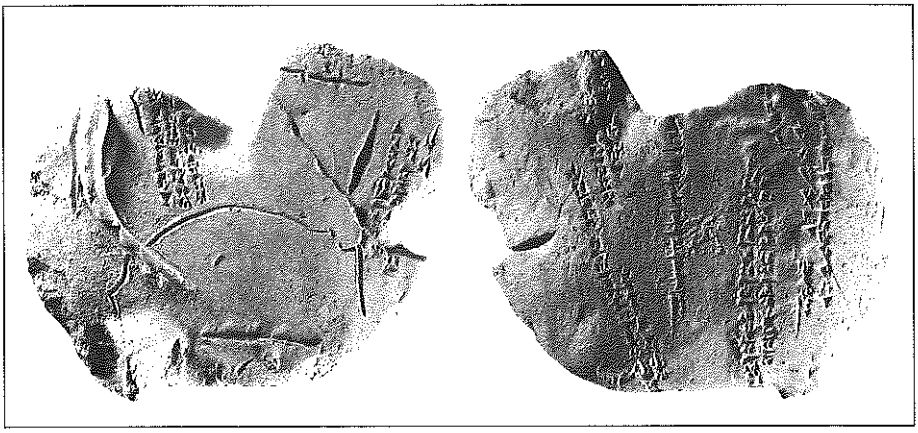

Fig. 2: Boğazköy'de ele geçen ciğer modeli
(a) ön yüz, (b) arka yüz; KBo 7.7 (Boğazköy Kazısı Arşivi)

Yukarıda değindiğimiz dil özellikleri yanında fal metinlerinde kullanılan terminoloji karmakarışıktır, çoğu Babilcedir ve Hurriler aracılığıyla Hititlere geçmiştir. Ancak metinlere yakından bakıldığında Hititlerin körü körüne her şeyi olduğu gibi almadıkları, bazı konularda seçici davrandıkları görülür. Hayvanların iç organlarında gözetlenen anormal ayrıntılar Babil'de tüm inceliklerine kadar verilirken, Hititlerde ayrıntılı anatomi bilgisi eksikliği buna engel olmuştur. Hititler aşırı kuşkuları sonucu, aynı olayın araştırılmasında tek bir fal sonucuna bel bağlamayıp, başkaca fal türlerini de devreye sokarak olayın doğruluğunu kontrol ederlerdi. Fala baktıracak kişi merasimin başında hazır bulunur, elini koyunun üstüne koyar ve *"eğer dilerse ciğer falına da baksınlar"* der, ama falın akışını etkileyecek hiçbir eylemde bulunmazdı, zaten bulunamazdı da, çünkü falın bakıldığı yerde değildir, koyun ondan uzak bir yere götürülür, orada kurban edilir ve ahşasına bakılırdı.

Doğum Falı

İnsan ve hayvanlarda doğum sırasında ortaya çıkan anormalliklere dayanarak kehanette bulunulurdu:

"Eğer bir kadın doğum yaparsa ve o (çocuk) kör ise, evin sahibi hiçbir zaman başarıya ulaşamayacaktır. Eğer bir kadın doğurur ve çocuk daha ana rahmindeyken ağzını açar ve konuşursa, Fırtına Tanrısı ülkeyi çarpacaktır. Eğer bir kadın doğum yaparsa ve (çocuğun) başı tıpkı bir arslanınki gibiyse, [düşman ülkesinin] kralı ülkede bulunacaktır. Eğer bir kadın doğurur ve onun diş etleri çekilmiş ise, talihli bir yaşamı olacaktır" (KBo 6.25 + KBo 13.35 II 3 vdd.; ayrıntılı bilgi için bkz. Riemschneider 1970, 2004).

Ay Tutulması Falı

Ay tutulmasıyla ilgili Hititçe metinlerden bazı pasajlar aşağıdaki gibidir:

"Eğer ayın on altısında ay ölürse (tutulursa), kral kendi ülkesini mahvedecektir. Başka bir gerçek ülkenin (kralı) gelip tahtı ele geçirecektir. Eğer ayın yirmisinde ay tutulursa, sürgündeki prens geri dönecek ve babasının tahtını ele geçirecektir" (KUB 8.1 II 5 vdd).

"Eğer ayın yirmi birinde ay tutulması olursa, prens babasının tahtını elden çıkaracaktır(?). Eğer ayın on altısından yirmi birine kadar yarımay incelirse ve dolunay doğuncaya kadar ay tutulması olursa, askerler isyan edeceklerdir. Eğer ayın altısında ay tutulursa, ülkede salgın hastalık çıkacaktır" (KUB 8.1 II 9 vdd).

Güneş Tutulması Falı

Yıldızlar Anadolu semalarında da en az Mezopotamya'daki kadar parlak ışıldar, ama Hititler Babillilerin aksine astronomik gözlem tutkunu olmamışlardır. Astronomik falların hepsi de Babil kanonik listelerden hazır olarak alınmıştır. Güneş tutulmasıyla ilgili falcılık dışında sadece bir kez kayıt vardır, ama anlam ve tarihi tartışmalıdır. Bazı araştırmacılara göre bu tutulma, II. Muršili'nin saltanatının onuncu yılında Doğu Anadolu'daki Azzi Ülkesi'ne karşı düzenlediği bir sefer sırasında olmuştur. Yapılan hesaplar, kesin tarihin ya 13 Nisan 1308 ya da 24 Haziran 1312'de olduğunu göstermiştir (KUB 14.4 IV 25-26; Haas 1994: 27). Tabii ki dehşet veren böyle bir olay, sıradışı bir fal işareti olarak algılanmış, Babilli Anakraliçe (Tawananna) ile Muršili arasında başlayan ve o sıralarda doruğuna ulaşan iç çekişmelerle ilişkilendirilmiş, kuş ve ciğer fallarının desteğiyle de yapılan ayrıntılı araştırmalar, Muršili'nin değil, Tawananna tarafından lanetlenen kraliçe Malnigal'in hayatının tehlikede olduğunu göstermiştir (KUB 14.4 IV 25-26). Nitekim yoğun lanetler ve belki de güneş tutulmasının yarattığı dehşet ve telkin sonucu o zavallı kadın bir süre sonra ölecektir.

Güneş tutulmasıyla ilgili öteki örnekler ise şunlardır:

"Eğer ikinci ayda güneş işaret verirse, açlık baş gösterecek ve ülke küçülecektir" (KUB 8.18 (+) KUB 8.11 + KUB 8.19 vdd.).

"Eğer güneş yukarıda kuyruklu yıldızla (wannuppaštali-) buluşursa, karanlıklar içinde olan ülke refaha kavuşacaktır" (KUB 43.2 + Ay. 5 vdd.).

Yıldız Falı

Örnek:

"Eğer göğün ortasında büyük yıldız belirir ve (kuyruğu) uzarsa ve batarsa, düşman (işgali) sona erecek ve o ülkede barış hüküm sürecektir" (KUB 43.2 + Öy. II 1 vdd.).

Deprem Falı

Örnek:

"Eğer ayın altısında deprem olursa, tahıl sıkıntısı baş gösterecek, adı duyulmamış bir düşman [ülkeyi işgal edecektir]" (KUB 8.28 Öy. 4-6 ve aynı falın Akkadçası KUB 37.163 ve 164 (?); Ünal 1977: 443-444).

Fizyonomi ve Haşere Falı

Örnek:

"Eğer bir insanın dili burnuna değecek kadar uzanıyorsa, onun [mal ve mülkü?] yok olacaktır" (KUB 43.8 II 7a-7b).

"Eğer sehpanın altında haşereler zıplarsa, o sehpa paramparça olacaktır" (KUB 34.22 Öy. I 7-9).

Yatak Falı

Fal çeşitleri arasında çok az bilinen bir tanesi de "yatak falı"dır (*šašta-*, KUB 18.11, KUB 50.90, KUB 6.27 8-9, KUB 16.40 obv.? 5-6; Hoffner 1993: 116-119, CHD S2 2005: 307, Beal 2001: 66-67, Hazenbos 2003: 11 vd., Bawanypeck 2005: 281 ve 295 vdd.).

"Eğer bir insan yatakta uyursa ve ağzından sağ yanağından aşağı doğru salya akarsa, o insanın başına bir şey gelmeyecek, her şey onun lehine işleyecektir. Eğer bir insan yatakta uyursa ve salya onun sol yüzünden aşağı akarsa, mahkemelik insanın işleri yolunda gidecektir. Eğer bir insan yatakta uyursa ve onun sağ eli veya ayağı uyuşursa, o insan öfkelenecektir. Eğer bir insan yatakta uyursa ve onun ya sağ eli veya ayağı, ya da sol eli veya ayağı uyuşursa, o insan iyilik görecektir. Eğer yataklar bir insanı aşağıdan yukarı dürter ve o sola doğru kayarsa, o insan öfkelenecektir" (KUB 29.9 I 9 vdd.).

Bir metinde koçun yatakta yaptığı hareketlerin gözetlenmesine anlam vermek zordur.

Rüya Falı

KUB 18.11 aslında yatak falı olarak kabul edilir. Ancak, istiareye yatıp zorlanarak rüya görmek ve geleceği okumak (*incubatio*) bir tür rüya falı olarak da yorumlanabilir.

Yapmacık Olarak Yaratılan İşaretlerin Yorumuna Dayalı Falcılık (*signa impetrativa*)

Tanrının kendiliğinden işaret vermediği veya tanrı kararlarının çok daha öncelerden öğrenilmesi gereken durumlarda hiç zaman kaybetmeden yapmacık yöntemlere başvurulur. Bu fal türleri şöyledir:

Talih Falı (KIN, *aniyat-*, *aniur*)

Yerli Anadolu kökenli olduğu anlaşılan bu falın teknik olarak nasıl işlediği maalesef hâlâ bilinmemekle birlikte, yeterince bölümlere ayrılmış bir oyun tahtası üzerine zar atmak, bakla taneleri veya mikado oyun çubukları atıp onların bölümlere dağılmasından ortaya çıkan kombinasyondan birtakım sonuçlar çıkarmak gibi bir teknik kullanılmış olacaktır (Ünal – Kammenhuber 1974: 157 vdd., Archi 1974: 113-144, Orlamünde 2001: 295-311). "Oyun taşları"nın üzerindeki alan "figürler" iyi ve kötü olarak iki genel kategoriye ayrılmakta, araştırılacak konu fal sorusu şeklinde formüle edilmekte, iyilerin çoğunlukta olduğu durumlardan olumlu sonuç (*evet*), kötülerin çoğunlukta olduklarından da olumsuz sonuç (*hayır*) çıkarılmaktaydı. Çok sayıda nesne ve soyut kavram maddeleştirilmiş, tıpkı satranç taşları gibi tek tek isimlendirilmiş ve bu oyun tahtalarının üzerine atılmış veya delikten deliğe hareket ettirilmiştir. İmparatorluk Dönemi'ndeki kadar yaygın olmasa bile Eski Hitit Dönemi'nden beri bilindiğini, sadece teknik kısmın yazılı olduğu küçük bir metin göstermektedir (KBo 18.151, Ünal – Kammenhuber 1974: 157 vdd., Soysal 1997: 301-339, van den Hout 2001: 423-440). Talih falının en yaygın kullanıldığı yer, askerî seferlerle ilgilidir: "*Kral ve kraliçe kışı Ankuwa kentinde geçirmek istiyorlar. (Ey tanrılar eğer) Ankuwa'yı uygun buluyorsanız ve kral ve kraliçenin başı için her şey kesinlikle iyi olacaksa, talih falının sonucu "evet" olsun!*" (KBo 18.144, 1 vdd.).

"*(Onun) saldırıp saldırmayacağı konusu fal aracılığıyla ayrıca sorulsun. O, Daššenatta kentinin içinden barış içinde geçecek ve Kaštariyapa'da bir tepenin önünde geceyi geçirecektir. Temetti (ise) daha önceden Haharwa Dağı'nın askerlerine ve Kaštariyapa'ya karşı savaşacak, oradan hareketle Hatenzuwa'ya geçecektir. Oradan da Tapilušša'ya gidecek, ama tekrar Gašga Ülkesi'nin içine girmeyecektir. Hatenzuwa'ya varınca, Nerik kentinin içine girecek ve kenti tahkim edecektir. Düşmana hemen saldıracak mıyım, yoksa Bereket Bayramı'nı (purulli-) hemen kutlayacak mıyım veya tanrıyı alıp götürecek ve kutlayacak mıyım, bunları Nerik'e varınca fal aracılığıyla araştıracağım. Şimdi talih falı olumlu olsun! Meclis doğruluğu ve sağlığı aldı ve onlar krala verildi. İkinci günde Talih Tanrıçası kalktı, iyilik ve Savaş Tanrısı'nı aldı ve onlar Hatti Ülkesi insanlarına verildi. Üçüncü günde tanrılar kalktılar ve savaş ve askerî seferi aldılar ve onlar tekrar tahta geri (verildiler). Olumlu!*" (KUB 22.25 Öy. 13 vdd.).

Kuş Falı

Kuş falcılığı (MUŠEN) da tamamıyla Anadolu'da doğmuş ve gelişmiştir ve buradan aslen Anadolu kökenli olan Etrüskler vasıtasıyla İtalya'ya kadar yayılmıştır. "*Hurri* kuşu falı" Mari metinlerinde de geçtiği için, kuş falının kökeninin Suriye olduğu ileri sürülmüşse de (Nougayrol 1967: 23-38, Durand 1988: 38,

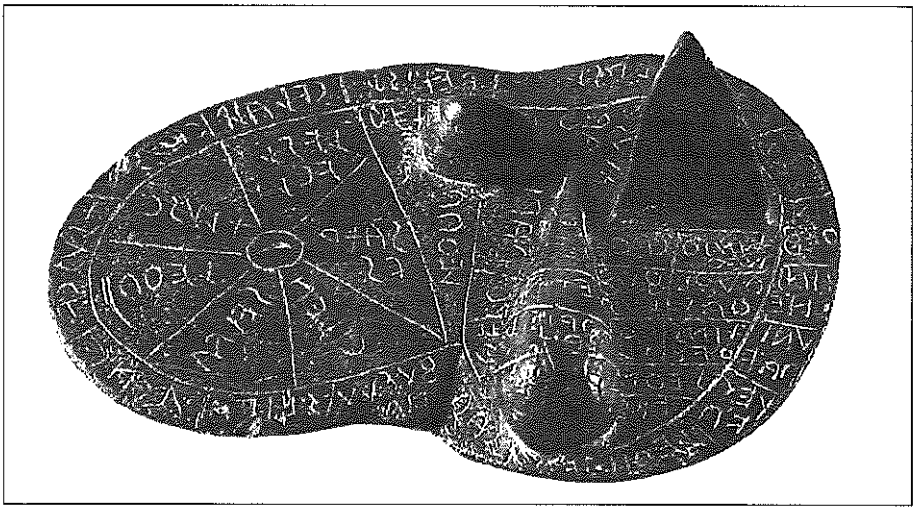

Fig. 3: Piacenza tunç ciğer modeli.

1997: 273-282), bu bir yanılgıdır, çünkü aşağıda değineceğimiz gibi toy kuşunun (*HURRI*) uçuşlarına değil, büyüklüğü dolayısıyla tıpkı koyunlar gibi ahşasına bakılırdı. En başta güvercin ve toy olmak üzere kafeslerde beslenen kuşlar söz konusudur. Öteki fal türlerinde görülen Mezopotamya hâkimiyeti ve terminoloji burada söz konusu değildir.

Kuş falcılığında Anadolu yanında Kizzuwatna-Kilikya etkilerini de gözardı etmemek lazımdır. Kizzuwatnalılar, Babil etkisiyle de kuşları çoğu kez duman kurbanı olarak yakmışlardır. Kuş adlarının Hurri ve Luwi kökenli olması ve *HURRI* "toy" kuşu falı gibi hususiyetler, bizi hep Kizzuwatna'ya götürür. *HURRI* kuşunun ne olduğu uzun uzun tartışılmıştır. Kanımızca tıpkı koyunlar gibi ahşasına bakıldığı göz önünde tutulduğunda, Kilikya ve Suriye'nin endemik kuşlarından olan toydan başka bir kuş olamaz (Härle 1981: 297). Büyüklükleri kazların dört misli kadar olabilirdi. Kilikya'nın kuş zenginliği Amik ovasındaki Alalah'ta bulunan bir mektuptan da anlaşılır. O sıcak topraklardan Hitit kralına gönderilen kuşlar Hattuša'ya varıncaya kadar telef olmuş ve kokuşmuşlardır (*arha harrantes̆*). Metinde yenilemediklerinden söz edilmesine rağmen anlaşılan bu kuşlar yüksek damak tadına sahip büyük kral tarafından etleri yenmek için değil, falcılıkta kullanılmak üzere canlı olarak gönderilmişlerdi (Ehelolf 1936: 72 vdd.).

Kuş Falı Teknisyenleri (*augures*) Kimlerdi?

Böylesine çetrefil fal teknikleri ve *pseudo-ornithologic* gözlem yöntemleriyle uğraşan en az iki adet mütehassıs vardı: ^{LÚ}MUŠEN.DÙ (ve onunla aynı şeyi yapan

ve metinlerde çok az geçen ^{LÚ}IGI.DÙ) ve ^{LÚ}IGI.MUŠEN. Yaptığı işlere bakılarak ^{LÚ}MUŠEN.DÙ "*kuş falcısı*" veya "*kuşçu, kuş yakalayan kimse, avcı*" olarak tercüme edilebilir, Hitit yasalarında eğitilmiş (*annanuwanza*) böyle bir uzmanın 25 şekel (250 gr) gümüş gibi oldukça fahiş fiyata satıldığı yazılıdır. Sıradan herhangi bir şahıs, bir "kuş falcısı" satın alamayacağına göre, burada söz konusu olan meslek erbabı mutlaka günlük yaşamda daha pratik kullanım alanları olan "*kuşçu, kuş yakalayan kişi*" olacaktır. Bu ikili meslek grubu arasındaki görev paylaşımı ve meslek dallarında ihtisaslaşma şöyle bir tarihî gelişme göstermiş olmalıdır: ^{LÚ}MUŠEN.DÙ başlangıçta sadece kuş avlamak ve belirli amaçlar için canlı olarak yakalamakla uğraşıyordu ve onun kuş falcılığı yeteneği ikincil olarak sonradan gelişmişti. Ancak uzun uğraşılar, deneyimler ve dağda bayırda yaptığı gözlemler sonucu kuşları tanıyıp iyi bir "ornitolog" olduktan sonra, kuş falına bakmak onun ikinci mesleği haline geldi. Bu görevi dışında bir de din personeli içinde kadrolaşınca, ona aslî görevleri arasına ayrı bir uğraşı sahası olan büyü ayinleri yapma yetki ve sorumluluğu da verildi. Artık o bir devlet memuru olmuştu. Bu sıfatıyla bayramlara katılıyor ve törenlerde ve falcılıkta gerekli canlı kuşları sağlıyordu. Canlı kuş sıkıntısı çekildiğinde büyü ayinlerinde kullanılacak kilden kuş modellerini de o yapıyordu. Sonradan yerli Anadolu ve Babil etkisiyle kuş falcılığının önemi iyice artıp yaygınlaşınca, ^{LÚ}MUŠEN.DÙ artık iyice gelişmiş ve bir pseudo-bilim haline gelmiş fal tekniklerine ayak uyduramaz oldu, her şeye yetişemedi ve görevi özel eğitimden geçmiş olan bir mütehassısa, ^{LÚ}IGI.MUŠEN'e devredildi.

Fal Ekipleri Hitit Genelkurmayının Ayrılmaz Bir Parçasıydı

Romalı *augures* o kadar tembelleşmişlerdi ki, acil durumlarda dağ bayır kuş aramak yerine sefere çıkarken, fal kuşu olarak kullandıkları tavukları kafeslerde birlikte götürüyorlardı. Tavuk İtalya'ya ilkin Yunanlılar aracılığıyla gelmişti. Hamur lapasını iştahla yemeleri hayra, tersini yapmaları da şerre yorumlanırdı, ama *augur*lar tavukları aşırı doyurmak veya aç bırakmak suretiyle kehanetleri istedikleri gibi manipüle ediyorlardı. Romalılardan yüzyıllarca önce, Hititli *augur*lar da o sıralar Anadolu'da henüz bilinmeyen tavuk yerine yukarıda bahsi geçen ^{LÚ}MUŠEN.DÙ'nun yakaladığı bazı fal kuşlarını seferlere götürüyorlardı. Yanlarına kuş almasalar da falcılar en azından kuş falına bakmak üzere seferlere katılmak zorundaydılar. II. Muršili'nin 19. yılında yazdırttığı bir metni burada örnek vermek isteriz:

"*Bak şimdi nasıl Beyim güçlü Fırtına Tanrısı nasıl önümden gidip bana yol açıyor ve beni kötülüklere değil de, iyiliklere bırakıyor! Taggašta kentine karşı sefere çıktığım sırada yürüyüşe devam edecektim ki, Taggaštalıların bana karşı çok sayıda pusu kurmuş olduklarını (öğrendim), (çünkü) benim için bir kuş yükseldi* (veya *'bir kuş beni durdurdu'). Ben (yürümekte) tereddüt edince, Taggašta'nın yardımcı kuvvetleri benim önümde*

artık pusu kuramadılar. Taggašta'nın yardımcı birlikleri dağılınca, benim için bir kuş salıverildi ve Taggašta'ya karşı yürüdüm" (KBo 5.8 I 12-23).

Hitit genelkurmayında kuş falcıları bulunduğuna dair anahtar kayıt, *ammukma IŠTU* MUŠEN *tarnattat* / *"ama benim için bir kuş salıverildi, kuş falına bakıldı"* ibaresidir (KBo 5.8 I 23). Büyük bir ihtimalle pusu kuran düşman askerlerinin ürküterek havaya uçurduğu kuşları gören Muršili pusunun farkına varmış (Beal 1995: 551, Krş. Hazenbos 2007: 95) ve ancak düşmanlar dağıldıktan ve kuş falına baktırdıktan sonra Taggašta'ya girmiştir. Bir başka araştırmacı ise benzer bir şekilde metni, yerine kuşun kalktığını gören Muršili'nin ihtiyatlı davranarak durması üzerine Taggaštalı düşmanın yardımcı kıtalarının dağıldığı şeklinde yorumlar.

Fal Kuşları

Hitit falcılığında gözetlenen fal kuşunun (*aves augurales*) sayısı kırk beşi geçiyordu (Ünal 1973:30-31). Bu sayı kartal, balık kartalı, karga, baykuş, kızıl şahin, akbaba ve yeşil ağaçkakandan oluşan Etrüsk ve Roma fal kuşlarından altı misli daha fazladır! Gözlenen hareketler kadar, kuşların isimlerini belirlemek de zordur. *pattarpalhi-* "geniş kanat" gibi etimoloji yaparak anlam belirlemeler gülünç sonuçlar doğurmuştur. Anlamı bilinen kuşlar arasında sadece kartalın olduğu, araştırıcının cesaretini gerçekten kırıyor.

Öyle görünüyor ki, kuşlar yanında tilki (KA_5.A) ve sıradan fare (PÉŠ.TUR, *mašhuil-*) ve ^{PÉŠ}*kanpiku-*, ^{PÉŠ}*gapart(a)-* gibi fare çeşitleri de gözetleme alanına tesadüfen girdiklerinde dikkate alınıyorlardı. Ama her iki hayvanın da kendileriyle olan benzerlik yüzünden isimlendirilmiş kuş olmaları daha büyük bir ihtimaldir. Bilhassa "fare", kendisine aşırı derecede benzeyen ve mistik görünümü ve gece uçuşlarıyla dikkat çeken yarasa (Sumerce ŠU.TIN) olmalıdır (Haas 2010: 151 vdd). Tilkiye benzeyen kuş hangisiydi, bilemiyoruz, ama puhu kuşu veya baykuşlardan birisi üzerinde durulabilir. Hititçede *"uçmak"* ve *"yüzmek"* fiillerinin bilinmemesi, bunun yerine sadece *"gitmek"* fiilinin kullanılması, tür belirlemedeki güçlükleri daha da artırmaktadır. Sadece *urayanni-* denilen iki kuş hareketlerinin gözlenmesi yanı sıra *aves ascines* (ötüşüne göre fala bakma) olarak karşımıza çıkar.

Fal kuşları arasında çok az geçen uğurluları (MUŠEN$^{HI.A}$ SIG_5^{TIM}) yanı sıra *"uğursuz kuş"* (*idaluš* MUŠEN) denen cinsler vardı ve bunların verdikleri işaretler ölüm başta olmak üzere çok kötü ve korkunçtu. Anlaşılan bizdeki kara kargalara benziyorlardı. Nitekim bir büyü ayininde seyahat esnasında *"uğursuz kuş"* gören kişiye neler yapması gerektiği anlatılmaktadır. Ayinler arasında bir köpek ve keçinin ortasından ikiye ayrılarak kesilmesi, etlerinin çiğ ve pişmiş olarak karıştırılması ve bir yerlere atılması vardır. Anlaşılan uğursuzluk yaratan demonlar ve kötü ruhlar arasında köpek eti yiyenler de vardı ki, kö-

pek eti onlara sunuluyordu. Ama bu ayini katartik temizlik, kapıdan geçerken "Lymata"ların da geride bırakıldığı, köpek etinin öfkelenmiş kötü demon Heptatları yatıştırmak için verildiği şeklinde yorumlayanlar da vardır (Bawanypeck 2005: 296). Bu yoruma göre "kötü kuşlar"dan kasıt, kuşların kendi yapılarına dönük bir şey değil, onların gözetlenmesinden çıkan sonuçlar ve *augur*ların yanlış gözlem, yorum ve başkaca hatalardan dolayı suç işlemiş olmaları ve tanrıların öfkelenmiş olmalarıdır. Bir başka metinde "*kötü kuşlar*", "*uğursuz rüyalar*"la yan yana yer alır. "*Kötü kuşlar*" tanrıları kızdırabilecek kadar ayinsel kirliliğe neden olabilmekteydi. Bir başka metinde ise "lanet"le eşdeğerlidir.

Gözlem yapılacak alan (*auguruculum, templum*) parsellenip, işaretleniyor

Kuş hareketlerinin gözlendiği alanlar, yerleşim yerleri ve insanlardan uzaklarda, kuşların bol olduğu, rahatça uçup konabilecekleri açık arazideydi. Bölümler "olumlu/uğurlu" ve "olumsuz/uğursuz" diye iki esas sahadan oluşuyordu. Nasıl ki oyun tahtası üzerinde hareket ettirilen taşlar vardı, arazide bunların yerini gökte uçan veya yerde yürüyen kuşlar tutuyordu. Elimizde bir tablet üzerinde bir *auguruculum*'un nasıl olduğunu gösteren bir çizim vardır (KUB 49.60, Archi 1975: 150 dpn. 87, Ünal 1989: 507, Beal 2001: 59-83). Maalesef yarısı kırık olmakla birlikte bölümler arasında "*ırmak*" (İD) ve "*yol*" (KASKAL) açıkça seçilebilmektedir. Anadolulu *augur*lar tıpkı Romalı meslektaşları gibi bu alanın tam ortasında bir kulübede veya çardakta saklanıyorlar ve kuşların sağ, sol, ön ve arka taraflar yanında hangi bölümler üzerinde uçuştuklarını gözetliyor ve yanlarındaki kâtiplere anında dikte ettiriyorlardı.

Et Falı

Bir başka fal çeşidi, metinlerde "et" veya "deri" falı (KUŠ, ZU, TE) olarak geçer. Terminoloji yine Babilcedir (Schuol 1994: 73 vdd., 247 vdd.). Bu da kehanet (omen) falcılığının aksine, tesadüfen değil, sırf bu amaçla kesilen hayvanların iç organlarına bakılarak yapılan faldır.

Et falına örnek:

"Majesteleri bu sene kışı Hattuša'da geçirmek istiyor. Eğer majesteleri yukarıda Hattuša'da (ikamet ettiği sürece), majestelerinin elinden çıkabilecek bir günahtan korkmamızı gerektiren bir şey yoksa, et falı iyi olsun!"(KUB 5.3 + I 1-5).

Kuş falı ve omen tekniklerinin karıştırılması yüzünden kuş falcılığı içeren, ama omen teknik terminolojisinin kullanıldığı çok az sayıda örnek vardır. Metin ayrıca aile hukukuyla da ilgilidir (KBo 13.71; Archi 1982: 293 dpn. 47, Ünal 1998a: 112 vd. dpn. 1 ve KUB 18.1; Archi 1975: 126).

Su Yılanı Falı (*Lecanomancie*)

Bu fal türü Hititler tarafından daha az uygulanmıştır (Laroche 1958: 150 vd., Lèfevre-Novaro – Mouton 2008: 7-51). Hepat ve Šarruma'nın rol oynaması dolayısıyla Hurri kökenli olduğu sanılır. Sonradan Likya'daki Sura kentinde kullanılmaya devam etmiştir. Anlaşılabildiği kadarıyla su yılanları *"ocak, yaşam, direk, uzun yıllar, çeşitli tanrıların bölümleri, hastalık, kurak yer, ölüm, palla, üzüntü, neşe, tapınak, tanrı bayramları, isyan, kovuk/delik, gelecek, kiriş, önemli yer, ciddi yer, tanrı atlarının yeri, Ištar'ın ciddi yeri, Kummannu Fırtına Tanrısı'nın ciddi yeri, Kader Tanrıçası'nın ciddi yeri, Halep Fırtına Tanrısı'nın ciddi yeri, Ay Tanrısı'nın ciddi yeri, sarayın ciddi yeri, çeşitli dağlar, ölüler, geri verme, kapı, insan eli, bereket, tabu yer, kral kapısı, hamur(?) (ešna-), Šarruma'nın iç odası, günah, yemin sahibinin steli, hapishane"* gibi çok sayıda parsellere bölünmüş bir havuzun (*altanni-*) içine bırakılmışlar ve yaptıkları hareketlerden fal sonuçları çıkarılmıştır. Gözlenen hareketler şunlardır: su yılanının bir balığı yakalayıp yutması, ağzını açması, geri dönmesi, bir başka yılanı yakalayıp götürmesi, çok çeşitli yerlerde saklanması, ocağın üstünde bir şeyi yakalaması, balığı yakalayıp kapıya götürmesi, göz yakalaması/ısırması.

Su yılanı falına bir örnek:

"Kummaha kentinde niye sürekli olarak uğursuz fal işaretleri hâsıl oldu? Onlar orada hangi kötülüğe işaret etmiş olabilir? Şimdi (tanrılar) tekrar hangi fal işaretini vermek istiyorlar? Şimdi Majestenin başının kötü yılanını ve... baş yılanını ...ilgili yerlere salıverdik.... Yukarıda uzun yıllarda... Yılan gitti (ve) 'ciddi' olan bölümde saklandı... Olumlu" (IBoT 1.33 Öy. 1 vdd.).

KAYNAKLAR

Archi, A. 1974 "Il sistema KIN della divinazione ittita", *OrAnt* 13: 113-144.

1975 "L'ornitomanzia ittita", *SMEA* 16: 119-180.

1982 "Hethitische Mantik und ihre Beziehungen zur mesopotamischen Mantik", H. Kühne – H.-J. Nissen – J. Renger (eds.), *Mesopotamien und seine Nachbarn 26. RAI*, Berlin: 279-293.

Bawanypeck, D. 2005 *Die Rituale der Auguren*, (*THeth* 25), Heidelberg.

Beal, R. H. 1995 "Hittite Military Organization", J. M. Sasson (ed.), *CANE* 1: 545-554.

2001 "Hittite Oracles", L. Ciraola-J. Seidel (eds.), *Magic and Divination in the Ancient Worlds*, Brill:57-81.

Boissier, A. 1935 *Mantique babylonienne et mantique hittite*, Paris.

Durand, J.-M. 1988 "Introduction générale sur la devins", *ARM* 26/1: 3-68.

1997 "La divination par les oiseaux", *Mari, annales de recherches interdisciplinaires* 8: 273-282.

Ehelolf, H. 1936 "Kleine Beiträge", *ZA* 43 (*NF* 9): 72-84.

Goetze, A. 1957 *Kleinasien*², München.

Güterbock, H. G. 1987 "Hittite Liver Models", F. Rochberg-Halton, (ed.), *Language, Literature and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner*, *AOS* 67: 147-153.

Haas, V. 1994 *Geschichte der hethitischen Religion*, *Leiden-New York-Köln.*

2010 "Hethitische Fledermäuse?", J. C. Fincke (ed.), Festschrift für Gernot Wilhelm anläßlich seines 65. Geburtstages am 28. Januar 2010, Dresden: 151-154.

Härle, G. 1981 "Erinnerungen einer deutschen Arztfrau an ihren Aufenthalt in Maraş 1906-1909", F. K. Dörner (ed.), *Vom Bosporus zum Ararat*, Mainz.

Hazenbos, J. 2003 "*Wir stellten eine Orakelfrage*", *Untersuchungen zu den hethitischen Orakeltexten*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Leipzig.

2007 "Der Mensch denkt, Gott lenkt. Betrachtungen zum hethitischen Orakelpersona"I, C. Wilcke (ed.), *Das geistige Erfassen der Welt im Alten Orient*: 95-109.

Hoffner. H. A. 1993 "Akkadian šumma immeru Texts and their Hurro-Hittite Counterparts", Mark E. Cohen – D. Snell – D. Weisberg, *The Tablet and the Scroll, Near Eastern Studies in Honor of William W. Hallo*, Bethesda: 116-119.

van den Hout, Th. 2001 "Bemerkungen zu älteren hethitischen Orakeltexten", Th. Richter *et al.* (eds.), *Kulturgeschichten Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken: 423-440.

Kammenhuber, A. 1974 "Historisch-geographische Nachrichten aus der althurrischen Überlieferung, dem Altelamischen und den Inschriften der Könige von Akad für die Zeit vor dem Einfall der Gutäer (ca. 2200/2136) I", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 22: 157-247.

1976 *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, (*THeth* 7), Heidelberg.

Kümmel, H.M. 1967 *Ersatzrituale für den hethitischen König*, (*StBoT* 3), Wiesbaden.

Laroche, E. 1958 "Leconomancie hittite", *RA* 52: 150-162.

Lèlevre-Novaro, D. – A. Mouton 2008 "Aux origines de l'ichthymancie en Anatolie ancienne: sources textuelles et données archéologique", *Anatolica* 34: 7-51.

Nougayrol, J. 1967 "'Oiseau' ou oiseau?", RA 61: 23-38

Orlamünde, J. 2001 "Überlegungen zum hethitischen KIN-Orakel", Th. Richter *et al.* (eds.), *Kulturgeschichten Altorientalische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken: 295-311.

Riemschneider, K. K. 1970 *Babylonische Geburtsomina in hethitischer Übersetzung*, (*StBoT* 9), Wiesbaden.

2004 *Die akkadischen und hethitischen Omentexte aus Bogazköy*, (*DBH* 12), Dresden.

Rochberg, F. 2004 *The Heavenly Writing. Divination, Horoscopy and Astronomy in Mesopotamian Culture*, Cambridge.

von Schuler, E. 1965 *Die Kaškäer*, Berlin.

Schuol, M. 1994 "Die Terminologie des hethitischen SU-Orakels. Eine Untersuchung des mittelhethitischen KBo XVI 97 unter vergleichender Berücksichtigung akkadischer Orakeltexte und Lebermodelle, I-II, *AoF* 21: 73-124, 247-304.

Schwemer, D. 2002 "Leberschau, Losorakel, Vogelflug und Traumgesicht", *Die Hethiter und ihr Reich. Volk der 1000 Götter, Stuttgart*: 140-144.

Soysal, O. 1997 "KBo XVIII 151 Hakkında Bazı Düşünceler", *Archivum Anatolicum 3, Emin Bilgiç Anı Kitabı*: 301-339.

Ünal, A. 1973 "Zum Status der 'augures' bei den Hethitern", *RHA* 31: 27-56.

1974 *Hattušili III. Teil I: Hattušili bis zu seiner Thronbesteigung*, (*THeth* 3), Heidelberg.

1998a "Ein Vogelorakel aus Boğazköy mit pseudo-rechtlichen Bemerkungen über Familienrecht (KUB 43.22 + = Bo 854 mit Dupl. KBo 13.71)", *AoF* 25: 112-118.

1989 "Drawings, Graffiti and Squiggles on the Hittite Tablets-Art in Scribal Circles", K. Emre – M. Mellink – B. Hrouda – N. Özgüç (eds.), *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor Tahsin* Özgüç, Ankara: 505-513.

Ünal, A. – A. Kammenhuber 1974 "Das althethitische Losorakel KBo XVIII 151, *KZ* 88: 157-180.

Hititlerde Rüya

AHMET ÜNAL*

İnsan ruh halinin karmaşık bir ürünü olan rüya fenomeni çeşitli kavimlerde değişik şekillerde algılanır, yorumlanır ve Anadolu dahil Eski Doğu kültür tarihinde din ile *okült* bilimler arasında belirsiz bir konumu vardır (Oppenheim 1956, Kammenhuber 1976, Zgoll 2006, Noegel 2007, Mouton 2007a). Modern Batı'da psikoloji bilimi Sigmund Freud'u temel alarak bireyin yakın veya uzak geçmişte yaşamış olduğu bilinçaltı olaylarının, bilinç üstüyle çatışması sonucu ortaya çıktığını öne sürer. Oysa çok eski devirlerde rüyanın uyuyan kişiye bir dış kaynak tarafından gönderildiğine inanılıyordu. Bu kaynak ise çoğu kez üstün doğa güçleri ve tanrılardır. Bu bakımdan rüya, rüya gören kişinin insan dışı kimseler, tanrı ve olaylarla ilişki kurmasından başka bir şey değildir (Beckman 2010: 26). Rüyaların insan psikolojisindeki kendine has ve gizemli (enigmatik) yeri, sebepleri, etkileri ve yorumları bugün bile birer fenomen olduğuna göre, acaba eski insanların nazarında nasıldı? Nasıl algılanıyordu, nasıl yorumlanıyordu, sebepleri nasıl açıklanıyordu gibi sorular, bunca araştırma, yorum ve tabirlere rağmen yanıtlanabilmiş değildir. Kesin bir şey varsa o da rüyaların, ilgili şahsın ve toplumun ruh dünyasını, uğraşısını veya sosyolojik ve psikolojik problemlerini, korkularını, sevinçlerini, endişelerini ve özlemlerini deşifre etmede önemli bir ipucu vermesidir.

Hititlerde rüya fenomeni kendisini değişik şekillerde ifade eder. Şimdiye kadar yüzün üzerinde rüyayla ilgili metin yeri varsa da (Beckman 2010: 26), bunların devirlere göre yayılışı dengesizdir. Rüyalardan bahseden veya rüya raporları içeren metinlerinin kesin kronolojik sıralaması henüz yeterince araştırılmamış olmasına rağmen, bildiğime göre Eski Hitit Çağı'nda hiç kayda geçmemiş olması dikkat çekicidir. Tarihte rüya literatürünün kayıtlara girmediği dönemlerin bulunması kadar doğal bir şey olamaz. Durum bir bakıma moda veya edebî akımlara bağlıdır ve belirli dönemlerde herhangi bir edebiyat türünün olmaması kadar tabiidir ve o anda politik gücü elinde tutan kişi veya kişilerin dünya görüşü veya din anlayışıyla ilgilidir. Eski Hitit Çağı gibi Yeni Assur Çağı da bunlardan biridir. Eski Hitit kralları I. Hattušili ve I. Muršili'nin Babil, Halep, Haššu, Uršu, Hahhum ve Alalah'ı işgal etmekle ilgili arzu rüyaları görmediklerini hiç kimse iddia edemez, ne var ki

* Hitit Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü ve Hitit Uygarlığı Araştırma Merkezi Müdürü, Ulukavak Mah. Çiftlik Çayırı Cad. No. 61, TR-19030, Çorum, ahmunal43@gmail.com

bu rüyalarını kayda geçirmemişlerdir. Akkad kralları Naramsin ve Sargon'a ait efsanevî *šar tamhari* metinlerinin içeriğini bilen I. Hattušili kuşkusuz, Sargon'un arzu rüyalarını da biliyordu. Ama kendi rüyalarını kayıt altına aldırtamamıştı. Demek ki o devirde insanın mahrem dünyasını ilgilendiren diğer başka olay ve yaşantı gibi, rüyaları da kayda geçirme alışkanlığı henüz yaygınlaşmamış, yani rüya literatürü henüz doğmamıştı; bunun için Hurri ve Mısır dâhil, dış etkilerin gelişmesi beklenmiş olmalıdır.

Eğer metin tarihlemesi doğruysa, kronolojik olarak en eski rüyanın geçtiği zaman dilimi, Orta Hitit kralı I. Tuthaliya devridir. Metinde, Kara Tanrıça'nın (DINGIR.GE_6) rüya vasıtasıyla insanlara çok uğursuz bir mesaj ilettiği anlatılmaktadır. Bir kütüphane fişinde (KUB 8.71 16 vdd.), çok sayıda başkaca büyü ayini yanında "Gece Tanrıçası"nın veya "Kara Tanrı"nın rahibi Walkui'nin de bir büyü ayininden söz edilir. Ayin, Korkunç Gece ve Karanlıklar Tanrıçası'nın, bir kimsenin rüyasına girmesi durumunda uygulanıyordu ve iyi bir talih eseri olarak bazı kısımları bağımsız ritüel metinlerinde korunmuştur (KUB 55.24). Aynı kral "atalar evinde" (^{É}*huhha-*) rüyasında Fırtına Tanrısı'nın Urpara kentinde Fırtına Bayramının kutlanmasıyla ilgili olarak şimşekler çaktırdığını anlatır (Bo 3857 Ay. IV 2 vdd., Taracha 2000: 23).

Şu an elimizde mevcut kanıtlara göre rüya literatürünün Hatti Ülkesi'ne, Hurriler üzerinden üç ayrı dalga halinde ulaştığı anlaşılır. Birinci dalga yukarıda sözünü ettiğim Hurri/Kizzuwatna kökenli hanedan mensubu I. Tuthaliya, ikinci dalga yine Hurri/Kizzuwatna kökenli Puduhepa, üçüncü dalga ise Hurri etkisi altında olan çeviri literatürdür. Hitit rüya literatürü, Puduhepa başta olmak üzere, belirli tarihî isimlerle sıkı sıkıya bağlıdır. Rüyaların kayda geçirildiği metin türleri ise; fal ve adak metinleri, ayinler, dualar, mitolojik metinler, mektuplar ve tarihî metinlerdir (Mouton 2007a: 315).

Hitit çiviyazılı metinlerinde Hititçe, Sümerce ve kısmen Akkadça karışımı sözcüklerden oluşan epey gelişmiş bir rüya terminoloji semantiği mevcuttur. Rüya, düş karşılığı olarak *tešha-, duntarriyašha-, zašhai-*, MA.MÚ, Ù ve Ù.NUN kelimeleri kullanılır. Bu sözcüklerin aynı zamanda "uyku" anlamı da vardır. En yaygın şekliyle bir Hititli doğrudan "rüya görür" (*zašhain auš-*, Akkadça *AMĀRU*), "(bir şey onun) rüyasına girer" (*tešhaniya-*), "rüya vasıtasıyla bir şeyi görür" (*tešhit/tešhaz/zašhiyaz auš-*), bir şey, bir tanrı "ona rüyada kendisini gösterir, düşüne girer" (*tešhaniya-*, Ù-*a-*), nihayet bir tanrı "ona bir rüya takdim eder, uzatıp verir" (*tešhan ANA ... para ep-*) veya "(tanrı bir şeyi) rüya vasıtasıyla gönderir"(*tešhit uiya-*). Tanrı, rüyada bir insanla konuşabilir, ona mesaj iletir (*zašheya mema-*) veya ondan herhangi bir nesne veya bir şey yapması istenir (*kaneš-, wek*). İyice bilinçaltına yerleşmiş olaylar semptomatik hal alınca, uzunca bir süreyle rüyaya girer (*memiaš tešhaniškiuwan dai-*) (Beckman 2010: 26) ve

ilgili şahıslarda ciddi ruh sağlığı sorunları yaratır. Rüya yorumlarıyla uğraşan kişi "fal bakıcısı, rüya tabircisi"dir (^{SAL}ENSI). Daha sonra bahsedileceği gibi rüya düşkünü kraliçe Puduhepa'nın bizzat kendi hizmetinde çalışan rüya tabircisi vardı ve bu da Gazzuwalla'nın karısıydı (KUB 48.118, 1 vdd). Bir başka rüya tabircisi daha tanıyoruz; onun adı Zulki idi ve Hurrice ortamda tanrılaşmış bir ENSI olarak karşımıza çıkar (Collins 2002: 224-241).

Hititlerde rüya, tanrı iradesini önceden öğrenmekte en önemli rol oynayan medyumlardan biriydi. Rüyanın kendiliğinden tezahür etmediği ve acil bir konunun araştırılması gerektiğinde Klasik Devirlerdeki "tapınak uykusu"na benzer şekilde niyet tutulur ve tapınak avlusu veya bir başka sakin ve kutsal alanda *inkubasyon*a (istiare) yatılır ve dilenen mesaj ulaşıncaya kadar beklenirdi. İstiareye yatmaya Hititçede *šuppa šeš-* "temiz, kutsal uyumak", *tešhaš šuppuwar* "uykunun temizliği, kutsallığı" ve *šuppa šeššuwar* "kutsal uyku" denirdi. Bir doğum ayininde, bunun eşanlamlısı olarak "doğum evi meselesinin ne olduğunu rüya vasıtasıyla görmek için gider" ibaresi kullanılır (*nu-za-kán kuit kuit ŠA ^{É}šinapši uddar tešhit uwanna paizzi*, KBo 17.65 Ay. 17-18, Beckman 1983: 132 vdd.). İstiare görevini yerine getirecek kişinin her bakımdan pak, bilhassa ritüel açıdan temiz olması gerekirdi (Goetze 1957: 148 ve dpn. 6). Zaten ilgili konu *inkubasyon*a yatan kişinin bilinçaltına iyice girdiği ve izdüşümü yaptığı için, anında izlenim rüyası olarak görülmesi ve dilenen mesajın alınması mümkündü. İddia edilenin aksine (Haas 1994: 623), istiareye yatılan yerin tapınaklardaki kutsal odanın hemen bitişiğinde olduğuna dair hiçbir ipucu yoktur.

Hititçede anlamı ve işlevi çok tartışmalı meslek sahibi ^{LÚ}DINGIR^{LIM}-*niyanza* (*šiuniyanza*) istiareyle görevli şahıs olabilir. İşlevi tartışmalı bu meslek sahibi, Luwicedeki ^{LÚ}*maššanami* ve Hiyeroglif Luwicesindeki CORNU+CAPUT-*mi-i-ša* (Tell Ahmar) ile eşitlenmiştir. "Tanrı adamı, vecde gelmiş kimse" olarak çevrilen bu mesleğin (Goetze 1957: 147 vd.), hangi görevi icra etmek olduğu ayrıntılarıyla her ne kadar bilinmese de, kutsal kitaplardaki peygamberlerle karşılaştırılmıştır. Böyle bir kimse hayal görme, gaipten sesler işitme, vecde gelip tanrıyı içinde hissetme veya rüya aracılığıyla tanrı iradesini öğrenip insanlara ilettiğini sanmasından dolayı "tanrı sözcüsü" olarak da çevrilmiştir (Prechel 2008: 219). Bu suretle tanrının vecde gelen bu kişinin ağzından doğrudan konuştuğuna inanılırdı. Ama ne yazık ki, sadece üç dua metninde geçen bu kişinin *kognitif* (bilişsel) rüyaları nasıl gördüğü, şimdiye kadar belgelenmemiştir.

Rüya, insanı gizemlerle dolu bir dünyaya götürür. Bu dünya bir bakıma ölüler dünyasının ön odası veya öbür dünyaya açılan pencere gibi bir şeydi (Mouton 2007a: 317). Özellikle rüyada ölmüş kimselerin görülmesiyle, ölüler dünyasının eşiğine gidildiğine inanılırdı ve böyle durumlarda karşı önlem olarak büyü ayinleri yapılırdı. Tıpkı vecde gelme durumunda olduğu gibi, rüya gören kişinin tanrıya iyice yaklaştığına ve onunla doğrudan ilişki

kurduğuna inanılırdı. Öyle ki, rüyayı gören kişi tanrıdan aldığı mesajları artık başkalarına aktarabilir (Goetze 1957: 147 vd.) ya da aldığı emirleri kendisi yerine getirebilirdi. Alınan mesajları umursamamanın, ceza gerektirdiği düşünülürdü. İçine düştüğü ruh sıkıntısı ve hastalıkların sebeplerini öğrenmek ve buna göre önlem almak isteyen prens Kantuzzili'nin durumu klasik örneklerden birisidir:

"Benim (koruyucu) tanrım [şimdi] bana kalbinin içini tamamen açsın ve bana bütün günahlarımı söylesin ki onların ne olduklarını bileyim. Tanrım bana rüyada günahlarımın ne olduklarını söylesin ki onları kabulleneyim. Veya bir kâhin bana söylesin veya Güneş Tanrısı'nın bir falcısı ciğere bakarak bana söylesin. Tanrım bana [kalbinin içini] tamamen açsın ve bana tüm günahlarımı söylesin ki onların ne olduklarını bileyim (ve kefaret verebileyim)" (KUB 30.10 Öy. 24-28).

Tanrısı, büyük bir ruhsal bunalım içinde olduğu anlaşılan Kantuzzili'nin bu ihtiraslı ve sıradışı isteklerini yerine getirdi mi getirmedi mi, bilmiyoruz. Elimizde rüya, ciğer falı veya fal işaretleri vasıtasıyla ilahî bir kader olarak kralın öleceği bildirildiğinde uygulanan uzunca bir *substitusyon* (vekil) ayini vardır ve tabletin altyazısına göre tedavisi çok uzun sürüyordu (KBo 15.2 Ay. 5-9, Kümmel 1967: 50-110, Haas 1994: 208-209). Aynı gruba dahil bir tablet parçasında, kralın ölüm kararının Yeraltı Güneş Tanrısı'nın da katkılarıyla Yeraltı Tanrısı EREŠ.KI.GAL tarafından bir rüya ile iletildiği anlaşılıyor. II. Muršili veba dualarından birinde ise, vebanın nedenlerinin tanrılar tarafından bir mesaj rüyası vasıtasıyla "herhangi birisine" bildirilmesini istemektedir.

Rüyalar, II. Muwatalli tarafından bir başka konuda araç olarak kullanılmıştır. Duasında o zamanlar kendisini rahatsız eden, ancak mahiyeti bilinmeyen olumsuz bir durumun rüya vasıtasıyla bertaraf edilmesini şu ifade ile istemektedir: *"(ey tanrım) bu meseleyi rüya vasıtasıyla temizle, ortadan kaldır!"* (KBo 11.1 I 38-42).

Rüya mesajı üç türlü alınabilir: sözlü, görüntülü ve hem sözlü, hem de görüntülü. Tabii ki şahsî ve politik çıkar ve ihtiraslar uğruna uydurulan rüyalar da vardır ve III. Hattušili ile eşi Puduhepa bu konuda en iyi örnekleri ortaya koymuşlardır. Pek çoğu Oppenheim tarafından (Oppenheim 1956: 197) *message dreams* olarak tasnif edilen bu rüyaların bazıları ya bilinçaltına işlediği için gerçekten mesaj olarak algılanmıştır ya da uydurulmuştur. Unutmayalım ki bireysel bir deney olan rüyanın, gerçek olup olmadığı hiçbir şekilde kontrol edilemez. Bazı rüyalarda mesajı ileten tanrının kimliği çoğu kez bilinmez. Böyle durumlarda tanrının kimliğini öğrenmek için talih falına (KIN *aniyat-*) başvurulur. Örneğin bir metinde kraliçenin rüyasına giren tanrının Nerik kenti Fırtına Tanrısı mı, Zawalli mi, Lawazantiya kenti Šauša'sı (İštar) mı olduğu araştırılmaktadır.

Hititlerde tanrıların rüya vasıtasıyla ilettiği her mesaj ciddiye alınır ve harfiyen yerine getirilirdi. Buna örnek teşkil edecek ifade şu şekildedir: *"Ey*

Güneş Tanrısı, rüya vasıtasıyla iletmiş olduğun mesajı senin için tümüyle yerine getirdik" (HT 76 (+) Bo 6678 Ay. III 12-15). Bazı rüyalar *okült* (mistik) bilimlerin en önemli özelliklerinden birini taşırdı, yani *kriptik* (dolaylı) idi, ya mesajın niteliği anlaşılmazdı ya da birden fazla anlamı olabilirdi; böyle durumlarda ve tanrının tam olarak neyi kastettiğini tespit etmek amacıyla, mesaj fal vasıtasıyla ayrıca araştırmaya tabi tutulurdu. Böyle bir metinde *"Tanrı herhangi bir yangın konusunu mu ifşa etmek istedi?"* diye sorulur (KUB 5.11 I 44, 56, VI 49). III. Hattušili'ye, koruyucu tanrıçası rüyasında "evin barkınla birlikte benim kölem olacaksın!" diye buyurduğunda, Hattušili bunu hiç vakit kaybetmeden yerine getirmiştir (Hatt. III 4-5). Bir fal metninde Mala isimli bir kadının, kraliçenin (Puduhepa) *hekur*-evinde altından bir çelenk yaptırdığı ve Arušna kenti tanrısının onu kendisinden istemesine rağmen vermediği, aksine onu idarecinin evinde saklamayı sürdürdüğü, onun yerine gümüşten bir sahtesini yaptırdığı anlatılır (Ünal 1978: 56-59, Ünal 1983: 45, 58). Bir başka metinde Harranaziti'nin karısıyla ilgili gördüğü bir rüyanın salgın bir hastalığa delalet edip etmediği sorulmaktadır (Mouton 2007b: 551-555).

Rüyalarla alınan mesajlar yanında, korkunç olayların yarattığı travmalar da önemli rol oynar. Örneğin; II. Muršili bir Batı Anadolu seferi sırasında Eşme ve Kula civarındaki "yanmış topraklar"da (*Katekaumene*) tanık olduğu ufak çaplı bir volkan patlaması yüzünden büyük bir dehşet yaşamıştır (Ünal 2003: 27-28). Bu korku kendisinde yüz felcine ve dil tutulmasına neden olmuştu. Bu yaşantı o kadar *semptomatik* hale gelmişti ki, yıllarca rüyasına girmeye başladı ve Hurri usulü bir büyü ayiniyle tedavi edilmek üzere Kizzuwatna'ya gitmesi gerekmişti.

Rüya literatürü çok karmaşık bir konudur. İyi ve tatlı, yani ferahlatıcı, teskin edici ve iyi haber dolu (*šanezzi tešha-*) rüyalar ile kötü ve uğursuz mesajlar içeren rüyalar metinlere yansıyan türlerdir. *šanezzi tešha-* "tatlı uyku" anlamına da gelebilir. Mesela Nerik kentinin Fırtına Tanrısı, sevgilisi Tešimi'nin kucağında yatmış ve "tatlı bir uyku" çekmekte veya içkiyi fazla kaçıran dev yılan Hedammu'yu "tatlı bir uyku" bastırmış ve "eşek ve sığırlar gibi" horul horul uyumaktadır. İyi rüyanın bir benzeri "rüya aracılığıyla iyi şeyler iletmek"tir. İyi rüyalar güzel şeyleri müjdelerken, kötüleri (*idalu tešha-*) hayra alamet olmayan felaket habercisidir ve kötü rüyaların büyü vasıtasıyla yaratıldığı iddia edilmiştir (Mouton 2010a: 41 vdd., Mouton 2010b: 517). Bir rüya metninde kraliçe Puduhepa, Lawazantiya'da kötü rüyalar aracılığıyla kral ve prenslerin başına uğursuz bir şeylerin gelip gelmeyeceğinin bildirilip bildirilmediğini araştırır. Aynı metnin devamında kraliçenin Manayara kentinde kötü rüyalar gördüğünden söz edilir. Kötü rüya görmek mutlaka psikolojik rahatsızlıklar sonucu ortaya çıkıyordu ve buna Hititler de aynı teşhisi koymuşlardı. Hattuša arşivlerinde çok sayıda tedavi ayinleri korunmuştur. Bunlardan birisi Bappi

adlı bir kadının, GAZBA'nın neden olduğu kötü rüyalar nedeniyle ve öbürü ise *uykusuzluk* (*insomnia*) sırasında görülen kötü rüyalar nedeniyle uygulanan tedavilerdir. Katalog metinlerinden, kötü rüyaların yol açtığı rahatsızlıkların tedavisinde çok sayıda büyü ayinlerine başvurulduğunu öğreniyoruz. Bir kütüphane etiketinde Halep'li Ehaltešub tarafından yazılmış ve bir erkek ve kadının sürekli kötü rüya görmesine karşı bir büyü ayininden söz edilmektedir. Metinde "nefret ve zarar verici büyü"den de söz edilmektedir. Ne yazık ki ayinin kendisi elimize geçmemiştir. Pala kökenli bir ayinde tanrıların korku ve sıkıntıyla birlikte kötü rüyaları da bertaraf ettikleri yazılıdır. Başkaca büyü ayinlerinde çok sayıda uğursuz şey yanında, kötü rüyaların da alınıp götürüldüğü anlatılır. Bir tanrının rüyada bir insana kızmış gözükmesi de kötü rüyalar arasında sayılmalıdır ve buna karşı yukarıda da adını zikrettiğimiz Bayan Bappi, bir büyü ayini yazmıştır. Nihayet kötü rüyaların niçin görüldüğü ve neye delalet ettiği fal vasıtasıyla araştırılmaktadır. Metinde "kötü" sözcüğü geçmese de, rüyasında sürekli ölü ruhu gören bir kişi de, bir büyü ayini vasıtasıyla psikolojik tedaviye tabi tutulmuştu, çünkü bu tür rüya gören kişiler, kısa zamanda ölecekleri evhamına kapılırlardı.

Rüyaların en çok suiistimal edileni, yukarıda değindiğimiz gerçek mi yoksa sahte mi oldukları denetlenemeyen rüyalardır. Temel ilke, döndürülecek dalaverelere ilahî bir buyruk görüntüsü vermektir. Her ne kadar tuhaf gözükse de, eskiler daha o dönemlerde böyle dalavereleri yutturmasını çok iyi becermişlerdir. Böyle rüyaları en çok suiistimal eden kişi III. Hattušili'dir. Yukarı Ülke valiliğiyle ilgili olarak başdüşmanı Arma-Tarhunta'nın malına mülküne haciz koymasını, Tanrıça Šaušga ona rüyasında emretmişmiş! İlgili ifade şöyledir: "*Tanrıça bana Arma-Tarhunta'nın evinin paylaşılması konusunda rüya vasıtasıyla bir şey buyurmuştu ve ben de onu reddetmedim*" (KUB 21.17 Öy. II 9-10). Bu rüya ya sahtedir ya da yapacağı eyleme kendisini iyice kaptırmış birinin bilinçaltına işlemiş arzusunun rüya şekline girmiş tezahüratıdır. Hattušili zaman zaman yaptığı eylemlerin tanrı buyruğu doğrultusunda olduğu konusunda o kadar ileri gitmektedir ki, Puduhepa ile evlenmesini bir rüya aracılığıyla ona tanrısının buyurduğunu yazmaktadır.

Sıradan insanların rüyaları prensipte yazıya geçirilmemiştir. Ancak bir metinde bir "onbaşı"nın (^{LÚ}UGULA.10) rüyasından söz edilmesi ilginçtir. Bir başka rüya gören özel kişi de bir muhafız alayı kumandanıdır. Nuwašarpa, Šuhera, UR.MAH isimli özel kişilerin rüyaları da kayda geçirilenler arasındadır. Rüyanın bunca önemine karşın Hititlerde tüm bu işleri üstlenmiş bir rüya tanrısı *Morpheus* yoktur.

Puduhepa ve kocası III. Hattušili, rüyalarının pek çoğunu yazıya dökmekle, Hattuša'da yeni bir metin, edebiyat veya daha doğrusu propaganda türünün ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Onların devrine gelinceye kadar rüyalar

hiçbir zaman böylesine ayrıntılarına kadar, ne güncel yaşamda rol oynuyor, ne de böylesine titizlikle kayıtlara geçiriliyordu. Bu bağlamda, III. Hattušili'nin gördüğünü söylediği ve kayıtlara geçirdiği rüyaların eski dünyada bir benzeri yoktur. Bunların pek çoğu *oneiromancy* (rüya mesajı) niteliği taşır ve okuyanlarda sanki bizzat kendisi istiareye yatmış izlenimi uyandırır. En başta aşağıda değineceğim ve uydurma olması muhtemel *kolektif* rüyalar gelir. Benzeri olmayan bir başka rüya daha vardır. Buna göre Hattušili marazlı bir çocuk iken, koruyucu tanrıça Ištar bir rüya aracılığıyla, onu babası Muršili'den kendisine rahip olarak vermesini talep etmiş, yoksa başka türlü hayatta kalamayacağını söylemiştir. Tanrıça bunu yaparken, Hattušili'nin ağabeyi Muwatalli'yi aracı olarak kullanmış ve o da gidip babasına bu mesajı iletmiştir. Rüyanın görülüş şekli çok karmaşıktır ve üç tür açıklama olasılığı vardır. Ya Muwatalli bir rüya görmüş ve gidip içeriğini ve tanrı buyruğunu babasına anlatmıştır ya da rüyayı gören Muršili'dir ve oğlu onun rüyasına girmiştir. Ancak bir büyük kralın mutlak gücü dikkate alındığında, bir prensin böylesine önemli içeriği olan bir rüyayı babasına telkin edemeyeceği açıktır. Bu nedenle rüya gören kişi kesinlikle Muršili'dir. Peki Muwatalli'nin buradaki rolü nedir? O bir aracıdır, tanrı mesajını ulaştıran kişidir. Ama tanrıça burada doğrudan Muwatalli'nin ağzından konuşmakta ve Muršili'ye iletilmesi dileğiyle "*hasta oğlunu bana ver!*" mesajını vermektedir (Hatt. I 13 vdd., Ünal 1974: 45-46). Bu durumda Muwatalli'nin tanrısallığı temsil eden geçici bir figür olduğu öne sürülmüş ve Homeros destanlarındaki *eidolon* denen hayalî rüya figürleriyle kıyaslanmıştır (Oppenheim 1956: 198). Bundan da anlaşılıyor ki, nasıl ki tanrılar günlük yaşamda insanlar arasında tezahür etmezler (*theophonie*), aynı şekilde rüyalarda da insanlara nadiren gözükürlerdi.

Puduhepa'nın ilk bakışta çoğu karmakarışık gibi görünen rüyalarını yazdırmasının, kendisi ve o zamanki Anadolu toplumları açısından elbette çok derin nedenleri vardı, ama perde arkasında gizli bu muammaları çözmek mümkün değildir. Her şeyden önce karmaşık ruh dünyası, yani psikolojisi devreye girmektedir. Rüyaları tanrı iradesinin bir başka tezahürü olarak algılamış olması ve ciddiye alması elbette önemli bir etkendi. Her halükârda bu değerli ve özgün metinleri okuyan, tarihçilere "iyi ki yazdırmış!" demekten başka bir şey kalmaz, çünkü karmaşık bu rüyaların tabirine bakarak (tabii eğer bu mümkünse!) onun içinde bulunduğu insanî ve psikolojik sıkıntıları ve yine içinde yaşadığı toplum yapısını geniş çapta aydınlatabilmekteyiz [ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal (baskıda)].

Antik, bilhassa Eski Yakındoğu'da rüyaların görüldükleri biçimde anlatılmadıkları veya yazıya geçirilmedikleri, belirli bir edebî kalıp (*topos*) içine sokuldukları, dolayısıyla S. Freud'un yöntemleri kullanılarak bunların modern anlamda yorumlarının yapılamayacakları, böyle olsa bile rüyayı gören kişinin

psikolojik durumunu yansıtamayacakları ileri sürülmüşse de (Oppenheim 1956:185), Puduhepa'nın rüyaları, zaten belirttiğimiz gibi öbürlerininkine benzemez, manipüle edilmemiştir ve dolayısıyla en azından bazılarının Freud tarzında yöntemlerle analizi yapılabilir. Klasik rüyaların aksine bir edebiyat türü haline getirilip yayınlanmamış, gözden geçirilmemiş olmaları büyük bir nimettir. Kısmen Herakleitos'un "*Uyanıkken hepimiz tek bir ortak dünyada yaşarız; oysa uyurken herkesin kendine ait özel bir dünyası vardır*" tespiti açısından bakıldığında, Puduhepa'nın rüyaları bize onun gerçek dünyasının içine sızabilmek için bir başka pencere açar.

Puduhepa, rüyalarıyla kendi başına Eskiçağ'ın tüm kadınlarından ayrılmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, Hattuša'da onun etkisiyle rüyalara dönük tüm tabular yıkılmış, rüyalar artık kâtiplerin ve kâhinlerin keyiflerine veya edebî kalıplara, bazı istisnalar dışında politik amaçlara göre veya kehanet beklentilerine alet edilip kalıplara sıkıştırılarak değil, neredeyse oldukları gibi yazıya geçirilir olmuştur.

Puduhepa'ya özgü çok çeşitli rüya türleri ve uygulama pratikleri vardır. Birkaç kırık metne göre rüyaların gümüş ve altından modellerini yapıp; tanrıçaya, Kummanni'nin Hepat'ına adayan da odur (Ünal 1987: 485-486). Tipik olanlardan bir tanesi, kocası Hattušili'nin otobiyografisinde anlatılır. Bu rüya, eski Yakındoğu'da bir kadının gördüğü ilk rüya olması bakımından da benzersizdir (Oppenheim 1956: 197). Ištar sayısız kereler kocası ve öteki devlet erkânı yanında onun da rüyasına girer ve kocasına tüm Hatti Ülkesi'ni vereceğini müjdeler. Aynı tanrıça kocası Hattušili'nin düşmanlarına da rüyada gözükür ve kendi güçlerinin iyice tükenmiş olduğunu, bütün Hatti Ülkesi'nin Hattušili'ye döndüğünü söyler. Her iki rüyanın da sahte olduğu kesindir. Doğru olsalar bile, gene bir arzu rüyası söz konusudur ve rüya, kocasının gördükleriyle bir paralellik teşkil eder. Elbette bu durum Hitit kraliçelerinin sosyal ve politik makamları ve bunların kapsadığı alanla yakından ilgilidir. Mezopotamya ve Mısır kadınlarından bu beklenemezdi.

Benzer bir rüyayla yüzyıllarca sonra Yeni Assur kralı Assurbanipal ile kardeşi Šamaššumukin arasındaki iç savaş sırasında karşılaşıyoruz, ama kesin bir etkileşim söz konusu değildir. İsyanın merkezi Babil'de genç bir adam rüya görür. Rüyasında kendisine hiç de alışık olunmayan bir yöntemle, yani bir yazıt üzerinde bir haber beyan edilir. Ay Tanrısı heykelinin kaidesi üzerinde yer alan bir yazıtta, asilerin asla başarıya ulaşamayacakları haberi yer alır ve Babil'de vuku bulacak yangın, açlık ve salgın hastalıklar sonucu asilerin er geç Assurbanipal'a teslim olacakları anlatılır. Nitekim takip eden olaylar, yazıtta anlatılanların aynısıdır (Oppenheim 1956: 201-202). Assurbanipal'in bir başka kolektif rüyasında ise, Arbela Ištar'ı Idide Irmağı'nı geçmekten korkan Assur askerlerine rüyada gözükür ve *"ben kendi yarattığım Assurbanipal'in önünde*

yürüyeceğim!" der. Bu rüyaya inanan askerler ırmağa atlarlar ve geçerler (Oppenheim 196: 249). Rüyanın, Musa'nın Kızıldeniz'i geçmesiyle olan benzerliği dikkat çekicidir.

Puduhepa'nın bir başka rüyasının anlatıldığı metinde, Hatti'deki yoğun işleri dolayısıyla uzun yıllar memleketine gidemeyen bir kadının baba ve vatan hasretinin yankılarını bulmak mümkündür:

"[Kraliçe] Nerik'ten [Hattuša'ya geldiğinde], kraliçe (bir süre) Hattuša'da kaldı. Kraliçe Hattuša'dan aşağıya indi ve Zithara kentinde bazı ayinler yaptı. Ve kraliçe kara toprak için "Göz Yaşları Ayini" (düzenledi). Bir de rüya gördü: 'Rüyamda babam sanki hayattaymış gibi gözüküyordu. Orada hiç durmadan babasının eski bir kuyusundan su çekiyordu. Suyu yukarı çekerek çıkarıyordu. (Bunu yaparken de) hiç durmadan şöyle deyip duruyordu: 'Niçin ona (kuyuya?) karşı mücadele ettim ki? Niye onun suyunu çıkardım ki? Niye onun içindeki kurdu yukarı çektim ki?' Bu kurt canlı [mı] veya [cansız] mı, šanduriša- hayvanı [canlı mı] veya cansız mı, ona [haber verdiler]. Babam sürekli [niye] o šanduriša'yı yukarı çektim ki?' deyip duruyordu..." (KUB 31.77 Öy. I 8 vdd.).

Hattušili ve Puduhepa'nın en sık kayda geçirilen rüyaları, hiç kuşkusuz adaklarla ilgili olanlardır. Bu rüyalarda kraliçe şartlı olarak (*do ut des*) belirli taleplerinin yerine getirilmesi durumunda tanrılara adaklar vaat eder. Çok sayıda istekleri arasında kocasının ayaklarındaki ateşin geçmesi, kocasının sağlıklı kalması, kötü rüyaların bertaraf edilmesi ve mahiyeti bilinmeyen adaklar bulunur.

Yine Puduhepa ile ilgili olarak kayda geçirilmiş mahkeme tutanakları vardır. Bu tutanaklarda, kraliçe rüyalarını yazıya döktürmüştür (Beckman 2010: 30). Buna göre kraliçenin Ankuwa'da gördüğü bir düşte, en başta mabeyinci, tahta tablet başkâtibi ve çok sayıda başka yüksek dereceli memurlar, kralın huzuruna çıkmış orada durmaktadırlar. Aralarında Marašanda isimli bir yüksek memur da vardır. Tıpkı bir Babilli gibi giyinmiş olup, beden kılları çok uzamıştır. Unutmayalım Hitit erkeklerinde sakal, bıyık ve büyük bir olasılıkla gür göğüs kılı olmadığından veya Assurluların aksine bütün kıllarını traş ettiklerinden, ismine bakarak bir Hititli olduğu anlaşılan kıllı sakallı bu adam egzotik bir görünüm arz etmiştir.

Hititler bazı yaratıkların yer aldığı korkunç rüyaları da kaydetmişlerdir. Arslan başlı, ellerinden yılanlar sarkan, göğsünde bir köpek eniğiyle bir domuz yavrusunu emziren cinler, sık sık Hitit insanının rüyasına girerdi. Mezopotamya sfenkslerine, gece bastırıp herkes yatağa girdiğinde cinlere ve Mısır Anubis'lerine (çakal başlı, insan gövdeli yaratıklar) benzeyen bu yaratıklar, Hititlerin de dudaklarını uçuklatırlardı.

Yukarıda bahsedilen ve Puduhepa'nın rüyasının yer aldığı mahkeme zaptının devamında, kraliçe Ankuwa'dayken bir prens rüyasına girer ve kraliçeye

sataşır, ona *"haydi ayağa kalksana! Seninle hesaplaşacağım! Evine neler gönderdin bakayım?"* der. Prens kraliçeyi alır ve derin siloların bulunduğu bir yerlere götürür. Meğer bu siloların içi ta eskilerden boşaltılmıştır. Burada sözü edilen ekin ambarları, son yıllarda Boğazköy poternli kapı altlarında, kuzey yamaçtaki poternli sur içinde, Büyükkaya'da, Alaca Höyük, Kalehöyük ve Kuşaklı'da açığa çıkarılan dev silolara benzemekteydi. Rüyada görülen toprak çukurların içerisinde ayrıca ağaçtan ambarların olduğu yazılıdır. Onların içlerinde ise bayatlamış incirler ve küflenmiş kuru üzümler vardır. Prens siloların başında kraliçeye kafa tutmaya ve *"bunları niçin boşalttın?"* diye sorgulamaya başlar. Ondan, kaybolan yiyeceklerin aranmasını ve telafi edilmesini ister. Hattuša'nın sert ikliminde yetişmeyen bu tropik yemişler, ona belki de memleketi Lawazantiya'dan hediye olarak gönderilmişti. Sıradan bir prens, yemişlerin nerede saklandığının hesabını soracak kadar ileri gidebildiğine göre, söz konusu metin kraliçenin yaşlandığı bir döneme ait olmalıdır.

Cinsellikle ilgili rüyalar bütün dünyada sansüre uğramıştır ve genelde "kötü, uğursuz rüya" (*idaluš teššaš*) damgasını yemiştir (Oppenheim 1956: 227). "Kötü rüyalar"ın en azından bazılarının büyü vasıtasıyla yaratıldığı öne sürülmüşse de (Mouton 2007a: 54 vd., Mouton 2010b: 517), telkin dışında kalan tekniklerin nasıl işlediğini açıklamak zordur. Buradaki metin yeri de kısmen sansür edilmiş rüya raporlarından birisidir ve kraliçenin rüyasında delikanlıların ($^{LÚ.MEŠ}$GURUŠ) kendisine Yamina (bir başka yerde Layuna) kentinde, banyo evinin (*tarnu-*) arkasında sarkıntılık ettiklerini anlatır (Güterbock *apud* Oppenheim 1956: 227). Metin, delikanlılardan her birisinin teker teker kraliçeyi rahatsız ettiğini açıkça ortaya koymaktadır: *"delikanlıların hepsi de teker teker sürekli olarak sıkıştırdılar"*. Söz konusu rüyanın S. Freud'e göre tabiri yapıldığında, kraliçenin cinsel açıdan tatminsiz bir kadın olduğu sonucu çıkarılabilmektedir. Belki de kraliçe gerçekte böyle bir tacize maruz kalmıştı ve rüyasına girecek kadar bilinçaltına işlemişti ve söz konusu rüya bir "intiba rüyası"ndan başka bir şey değildi.

Elimizde II. Muršili ile IV. Tuthaliya arasındaki döneme tarihlenmesi mümkün olan, ilgili devirde vuku bulan kült ve adak ihmallerine ışık tutacak bilgiler içeren, bir rüya metni vardır ve tabircisi başka yerden tanımadığımız bayan Hepapiya'dır (de Roos 2007a: 633-636, de Roos 2007b: 80). Rüya metninde Hakpiš ve Išuwa krallarının geçmesi, metni III. Hattušili devrine tarihlememize yardımcı olur.

Rüyalar Sümerce, Akkadça ve Hurrice çevirilerden de Hitit edebiyatına girmiştir. En eskisi geç devir kopyalarından bildiğimiz Akkad kralı Sargon'un Anadolu seferleri sırasında görülen rüyalardır. Enlil Purušhanda kralı Nurdahhe'nin (Nurdagan) rüyasına girer ve ona kahraman Sargon'un kendisine karşı sefere çıktığını bildirir. Burada Ištar, krala zafer vaat etmektedir ve kral şükran borcu-

nun karşılığı olarak tanrıçaya kapı yapısında yetişmiş bir yılgın ağacı kestirerek silah yaptırmıştır (Haas 1994: 341 ve dpn. 219). Tercüme edebiyatından birisi de Gilgamiš Destanı'dır. Burada Enkidu Gilgamiš'e gördüğü bir rüyasını anlatır. Anu Enlil'e Alu boğalarını ve Hubaba'yı öldürdüğünü ve kimin ormanlarda sedir ağaçlarını kestiğini sorar (Stefanini 1969: 40-47).

Hurriceden aktarılmış Avcı Kešši Masalı'nı içeren metinde, Kešši'nin başına gelenler, aşırıya kaçan bir aşk macerası sonucu mesleğini ve tanrı ayinlerini ihmal eden birisinin gördüğü korku rüyalarıdır (Ünal 1994: 851 vdd., Hoffner 1990: 67 vd.). Kešši reşit olunca, annesine bakmak ve geçinmek için bir avcı olmuştu. Kötü kalpli Udupšarri'nin de etkisiyle onun kız kardeşi Šintalimeni isimli güzel bir kızla evlenmişti ve bu aşk macerası neredeyse onun sonunu getirmişti. Gönlünü kıza o derece kaptırdı ki, onun kucağından bir türlü ayrılamadı. Tanrıları ve kurbanları da ihmal etti, annesinin nasihatlerine kulak vermedi. Sonunda açlık kapıya dayanınca sevgilisini bırakıp ava çıkmaya mecbur kaldı, ama ihmalkârlığına ve annesine yaptığı itaatsizliğine kızan tanrılar, ormanlarda bütün hayvanları onun gözünden sakladılar. Aç susuz günlerce dağ bayır dolaştı, bir şey vuramadı. Utancından eli boş köyüne de dönemedi, hastalandı ve üç ay boyunca hep öyle dağ bayır dolaştı durdu. Bir gün baygın düştü kaldı ve karabasanlar görmeye başladı; metin yeri bu kısımda kırıktır ama, içerik aşağı yukarı şöyle tamamlanabilir. Baygın ve bitkin yatarken, tıpkı Güneş Tanrısı ve İnek Masalı'nda olduğu gibi canavarlar, zehirli yılanlar ve yırtıcı kuşlar onu tam yiyeceklerken, babası olan tanrı onu bir dağın zirvesinden gözetlemektedir. Hemen gelip "ne yapıyorsunuz? Onu niye yiyeceksiniz!" diye paltosunu üzerine siper eder ve onu kurtarır. Kurtulan Kešši evine döner ve yaşadığı bu macera ve korkuların etkisiyle sürekli kötü rüyalar, karabasanlar görmeye başlar. Gördüğü rüyaların sayısı Eski Doğu'da yuvarlak bir rakam olan yedi olmalıdır, ama pek çoğu kırıktır. Üçüncü rüyasında kırık muhtevada Natara Dağı geçer. Dördüncü rüyasında kocaman bir bazalt kayanın gökten düştüğünü ve her şeyi mahvettiğini görür. Beşinci rüyasında tanrısal babasını ocağın başında ateşi karıştırırken görür. Bu rüya Kešši'nin "ocağının söneceği"nden korktuğu şeklinde yorumlanmıştır (Haas 1994: 269). Yedinci rüyasında kent kapısından dışarı çıkarak aslanların peşinden koştuğunu görür. Burada geçen kapı, bir bakıma öbür dünyaya açılan yerdir, yani ölümle ilgilidir (Haas 1994: 280). Kapının önünde gördüğü yılan ve sfenksler de korkutucu rüyalardır. Ertesi sabah rüyalarını yorum yapması için annesine anlatır. Annesi "ot nasıl yetişir, ırmak nasıl akarsa" gibi benzetmeler yaparak rüyaları yorumlar, ama metin kırıktır. Sonunun ne olduğunu bilmiyoruz, yine de onun da başka benzeri masallarda olduğu gibi meşhur bir adam veya bir kral olduğu kesindir.

KAYNAKLAR

Beckman, G. 1983 *Hittite Birth Rituals*, (*StBoT* 29), Wiesbaden.

2010 "On Hittite Dreams", I. Singer (ed.), *Ipimati kistamati pari tumatimis Luwian and Hittite Studies Presented to J. D. Hawkins on the Occasion of his 70th Birthday*, Tel Aviv: 26-30.

Collins, B. J. 2002 "Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult", P. Mirecki – M. Meyer (eds.), Magic and Ritual in the Ancient World, Brill: 224-241.

Haas, V. 1994 *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden – New York – Köln.

Hoffner, H. A. 1990 *Hittite Myths*, Atlanta.

Goetze, A. 1957 *Kleinasien*², München.

Kammenhuber, A. 1976 *Orakelpraxis, Träume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, (*THeth.* 7), Heidelberg.

Kümmel, H. M. 1967 *Ersatzrituale für den hethitischen König*, (*StBoT* 3), Wiesbaden.

Mouton, A. 2007a *Rêves hittites. Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, Brill, Leiden.

2007b "Au sujet du compte rendu oraculaire hittite KBo 18.142, D. Groddek – M. Zorman (eds.), *Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beiträge Silvin Košak zum 65. Geburtstag*, (*DBH* 25), Wiesbaden: 551-555.

2010a "Les 'mauvais rêves' en Anatolie hittite: mise en contexte", Jean-Marie Husser – A. Mouton (eds.), *Le cauchemar dans lessociétés antiques. Actes des journées d'étude de l'UMR 7044*, (15-16 Novembre 2007), Strasbourg, Paris: 41-52.

2010b "Hittite Witchcraft", A. Süel (ed.), *Acts of the VIIth International Congress of Hittitology* (25-31 August 2008, Çorum), Ankara: 515-528.

Noegel, S. B. 2007 *Nocturnal Ciphers: The Allusive Language of Dreams in Ancient Near East*, New Haven.

Oppenheim, A. L. 1956 *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East*, *TAPS* 46, Philadelphia.

Prechel, D. 2008 "'Gottesmänner', 'Gottesfrauen' und die hethitische Prophetie", WO 38: 211-220.

de Roos, J. 2007a "A New Fragment of KUB 15.5+", M. Alparslan – M. Doğan-Alparslan – H. Peker (eds.), *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan / Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol*, *VITA*, İstanbul: 633-636.

2007b *Hittite Votive Texts*, Leiden.

Stefanini, R. 1969 "Enkidu's Dream in the Hittite Gilgamesh", *JNES* 28: 40-47.

Taracha, P. 2000 *Ersetzen und Entsühnen. Das mittehethitische Ersatzritual für den Grosskönig Tuthalija (CTH *448.4) und verwandte Texte*, Brill.

Ünal, A. 1974 *Hattušili III. Teil I- Hattušili bis zu seiner Thronbesteigung*, Band 1: Historischer Abriss, (*THeth* 3), Heidelberg.

1978 *Ein Orakeltext über die Intrigen am hethitischen Hof (KUB XXII 70 = Bo 2011)*, (*THeth* 6), Heidelberg.

1983 *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni, (KUB XXII 70=Bo 2011)*, Ankara.

1987 *Review of KUB 55*, *BiOr* 44: 473-486.

1994 "Hethitische Mythen und Epen", O. Kaiser (ed.), *TUAT* III/4: 802-865.

2003 *Hititler Devrinde Anadolu* 2, İstanbul.

(baskıda) *Eskiçağ Anadolu Toplumlarında Kadın Anayanlı Hitit Kraliçesi Puduhepa ve Zamanı*, Çorum.

Zgoll, A. 2006 *Traum und Welterleben im antiken Mesopotamien*, (*AOAT* 333), Münster.

Üretim ve Toplum Düzeni

Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret

METİN ALPARSLAN*

Coğrafi Şartlar

Anadolu'nun coğrafi konumu bilindiği gibi iki kıtayı, Avrupa ve Asya'yı, birleştiren bir köprü durumundadır. Bu nedenle, tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin uğrak ve yerleşim yeri olmuştur. Anadolu'nun fiziksel coğrafyasına baktığımızda, kuzeyinde, Karadeniz'e paralel olarak uzanan sıradağları, güneyinde yine denize paralel uzanan Toros Dağları yer alır. Böylece, Hitit Devleti'nin kurulduğu iç kesimi, kuzey ve güneyden ayrılmış ve bu yönlerden ulaşılması zor bir bölge haline gelmiştir. Aynı şekilde Anadolu'nun iç kısımları da dağlar tarafından bölünen birbirinden kopuk ovalardan oluşur. İç Anadolu'nun kışları genellikle sert geçtiğinden, kışın dar vadileri takip eden yollar geçilmez hale gelir ve ovalar arasındaki bağlantılar tamamen ortadan kalkar. Bu zorluk, devleti bir arada tutmayı zorlaştırdığı gibi, ekonomik açıdan da çeşitli zorluklar getirir. Fernand Braudel'in bir sözü şöyle der: *"Yüksek rakımlarda yaşamaya, alçak rakımlarda ilerlemeye çalışırlar"*. Hititlerde de durum en başta farklı değildi. Devletleşme sürecinin Mezopotamya'ya göre daha geç başlamasının nedeni de muhtemelen buydu. Her ne kadar yeraltı zenginlikleri açısından üstün olsa da, yaşamın kaynakları olarak görülebilen tahıl ve suyun yönetimi Mezopotamya'da çok daha kolaydı. Bu nedenle Hititler, devletlerini sağlam temellere kurmak için öncelikle yaşamayı güvence altına almaya çalışmışlardır. Mükemmele yakın bir organizasyon sayesinde bunu başarınca, Hititler ilerlemeye başlamışlardır.

Tarım

Hitit ekonomisinin en önemli öğesi tarımdı. Tarımsal ürünler Hititler için sadece ticareti yapılabilen ya da zenginlik sembolü olan mallardan biri değildi. Tarımsal ürünler devletin devamını sağlayan adeta yaşamın ön şartıydı. Anadolu'da tarım büyük ölçüde yağmura bağlı olduğundan, başarılı biçimde sürdürülmesi epey zordu. 1-2 yıl üst üste yeterli yağmur olmaması sadece insanları değil, Hitit Devleti'ni de zor duruma sokabiliyordu. Bu nedenle güçlü bir devletin kurulabilmesi için öncelikle besin üretiminin güvence altına alın-

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Ana Bilim Dalı 34134-İstanbul, metinalparslan@gmail.com

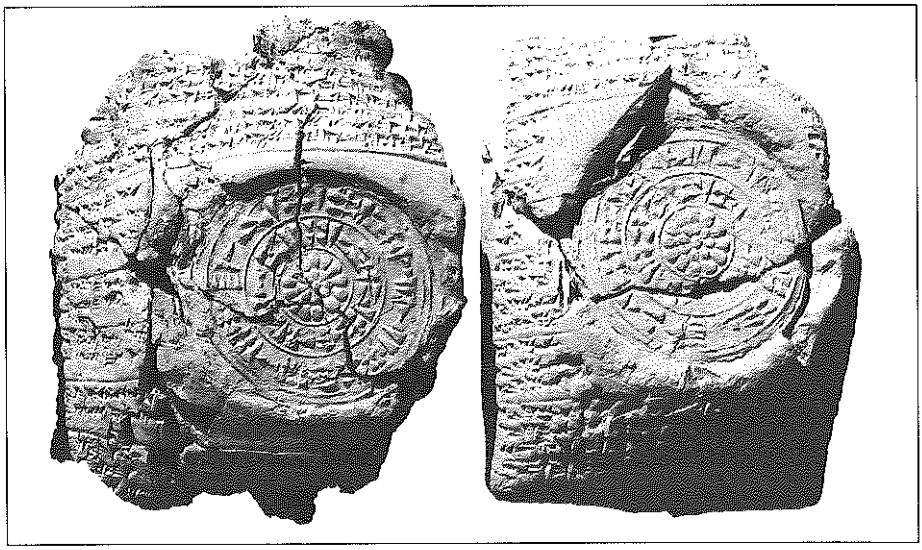

Fig. 1: Hattuša'da bulunmuş Toprak Bağış Belgeleri (Boğazköy Kazısı Arşivi)

ması gerekiyordu.

Hititçe çiviyazılı metinlerde "arazi ve tarla" kelimeleri için genellikle Sümerce A.ŠÀ ideogramı kullanılmaktadır. Hitit arazilerini ise üç farklı gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup saraya ait topraklardı. Bu toprakların, angarya (*šahhan*-ve *luzzi*-) karşılığında özel kişilerin kullanımına verilmesi mümkündü. İkinci grup tapınağa ya da kentlere ait topraklardı (Klengel 2006: 3). Üçüncü grup ise şahıslara, kral tarafından bağışlanan topraklardı. Özellikle Hitit başkenti Hattuša'da ele geçen toprak bağış belgeleri bu grup toprakların somut kanıtlarıdır (Fig. 1).

Hitit kanunlarında toprak ve mülkiyeti ile ilgili birçok paragraf bulunmaktadır. Bir maddede (§168) bir arazinin sınır ihlali suçu söz konusu edilmiştir. Kanuna göre arazi sınırı ihlal eden kişi doğru sınırı çekmekle beraber 1 koyun, 10 ekmek, 1 kap KA.GAG-birası cezası ödemekle ayrıca, araziyi dinsel açıdan temizlemekle cezalandırılıyordu (Hoffner 1997: 134 vd.). Bu maddeden mülkiyetin devlet güvencesi altında olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Metinlerden öğrenildiğine göre özgür bir çiftçi 4 gün kendisi için, 4 gün ise tımar arazisi için çalışırdı (Reyhan 1998: 486).

Yukarıda bahsettiğimiz toprak bağış belgelerinden topraklar hakkında farklı ayrıntıları öğrenmemiz mümkündür. Anlaşılması zaman zaman çok zor olan bu tür metinlerde arsalar özellikleriyle (üzüm bağı, incir ağacı, harman yeri gibi), konum özellikleriyle (ormanın arkasında, üzüm bağının arkasında gibi) ve ölçüleriyle kaydedilmişlerdir. Bu tür belgelerden sadece arazilerin değil, araziye ait bütün alet edevatın, hayvanatın ya da çalışanlarının da kral

tarafından kişilere devredildiği anlaşılmaktadır. Devredilen mülkün normal koşullarda geri alınması ya da başka kişiler tarafından istenmesi mümkün değildi. Böyle durumlara engel olmak için bu tip belgelere özel bir madde ekleniyordu: *"Gelecekte ... kişiye ve onun oğullarına kimse itiraz etmesin!"* Buradan mülkün babadan oğula miras bırakıldığı da anlaşılmaktadır. Bu gibi miras yoluyla sahip olunan araziler için kanun maddeleri de vardır (§46).

Tarımı yapılan tahıllar arasında en önemlileri arpa ve buğdaydır. Tahıl yanı sıra bağcılık ya da bahçecilik de yaygındı. Üzüm, elma, incir, zeytin ve nar yetiştirildiği gibi mercimek, nohut, bakla, burçak, kimyon, salatalık, kişniş, pırasa, soğan, sarımsak, safran, maydanoz da yetiştirilmekteydi (Klengel 2006: 11-13).

Başta tahıllar olmak üzere birçok zirai ürünün depolanması gerekiyordu. Gerek tohumluk için olsun gerek kışın kullanmak üzere olsun bu İç Anadolu iklim koşullarında bir zorunluluktu. Başkent Hattuša'da bu iş için inşa edilen çok sayıda magazin binası ve yeraltı tahıl depoları ele geçmiştir. Büyük Tapınak'ın çevresinde yer alan magazinlerde yere gömülmüş olarak ortaya çıkarılan küplerden her biri yaklaşık 2000 lt kapasitedeydi (Klengel 2006: 17). Tapınağın çevresinde yer almasından dolayı buraya depolanan tahılın tapınağa ait topraklardan elde edildiği düşünülebilir. Magazinlerin yanı sıra tahıl depolamak için Hattuša'da çok sayıda yeraltı silosu ele geçmiştir. Büyükkale ve poternli duvarın yanında ortaya çıkarılan bu yeraltı siloları sayesinde çok miktarda tahıl hava almaksızın uzun süre depolanabiliyordu (Fig. 2) (Seeher 2000). Hattuša dışında (Kaman-Kalehöyük, Alaca Höyük, Šarišša/Kuşaklı) ele geçen benzeri silolar, tahıl depolamanın devletin organizasyonu altında gerçekleştiğini göstermektedir. Bölünmüş, ulaşımı zor bir coğrafyada bu, devlet tarafından alınmış zorunlu bir önlem gibi görünmektedir (Schachner 2011: 238 vd.).

Hitit kanunları arasında tarım ile ilgili bazı fiyatlar zamanın ölçüleriyle ve günümüz karşılıklarıyla şöyledir (Hoffner 1997: 7-10):

	Gümüş Fiyatı (*şekel*)	**Gümüş Karşılığı (gram)**
3600 m^2 sulanmış ekin alanı (§183)	3	37,5 gr
1 şişe saf zeytinyağı (§181)	2	25
50 lt şarap (§183)	0,50	6,25
150 lt buğday (§183)	1	12,5
200 lt arpa (§183)	0,50	6,25

Hayvancılık

Hitit ekonomisinin dayandığı ikinci önemli öğe, hayvancılıktır. Metinlerden anlaşıldığına göre hayvancılığı iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup, güçlerinden faydalanılan hayvanlardır. At besleme bunların başında yer alır.

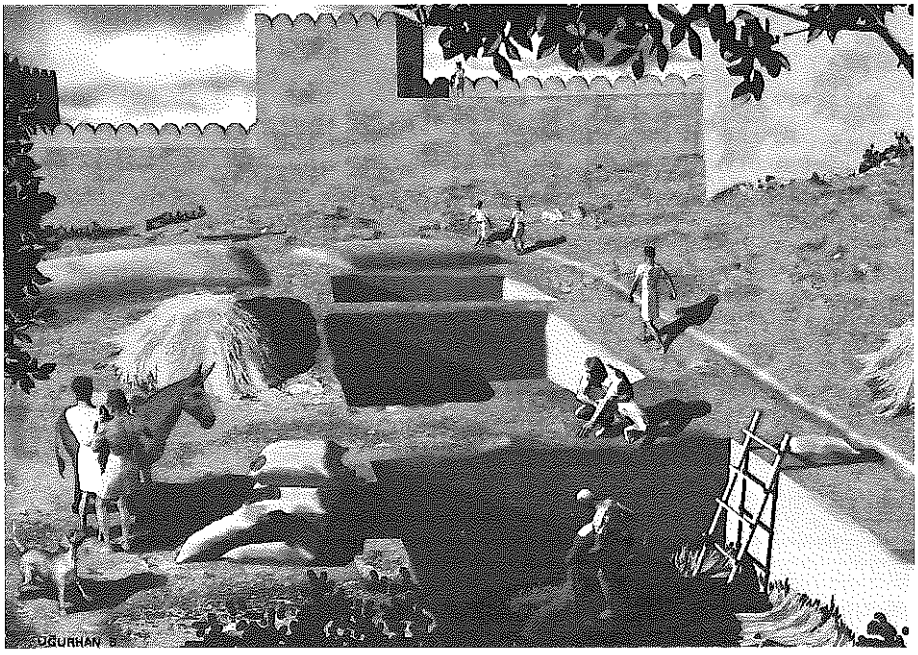

Fig. 2: Hattuša'da bulunmuş yeraltı tahıl silolarının yeniden yapılandırılması (Boğazköy Kazısı Arşivi)

Hitit metinlerinde özellikle savaş arabalarında kullanılan atların eğitimi hakkında geniş bilgiler verilmektedir. Bu uzun süren eğitimden olsa gerek, atlar arasında en değerlisi koşum atıydı. Et olarak en çok koyun tüketiliyordu, bu hem metinlerde hem de kazılar sırasında ele geçen hayvan kemiklerinden anlaşılmaktadır. Etin yanı sıra elbette koyunun postundan da yararlanılıyordu. Hayvan yetiştiriciliği yönünden ayrıca keçi, sığır ve domuz önemliydi (Klengel 2007: 156-161). Kanunlarda en yüksek fiyat biçilen hayvan katırdı (40 şekel). Fiyatın yüksekliği belki katırların yük hayvanı, koşum hayvanı ve binek hayvanı olarak kullanılabilmesi ile açıklanabilir. Ekonominin temel taşları olarak bütün bu hayvanlar Hitit kanunlarında güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Örneğin, bir domuzun çalınması 6 şekel gümüş ile cezalandırılıyordu (§82). Bir katırın çalınması durumunda ise hırsız, katırın iadesi ile beraber, katırın iki katı değerinde ceza da ödemesi gerekiyordu (§70).

Hayvancılık içinde bir başka önemli üretim kolu ise arıcılıktır. Hititlerin en eski mitolojilerinde bile arı kayda değer bir rol oynamaktadır. Bal Hititler için önemliydi ve ekmeklerde olduğu gibi (ballı ekmek, tatlı ekmek gibi) başka yemeklerde de kullanıldığını anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra balmumunun da yaygın olarak kullanıldığını düşünebiliriz (Klengel 2007: 167 vd.).

Hitit kanunları arasında hayvancılık ile ilgili bazı fiyatlar zamanın ölçüleriyle ve günümüz karşılıklarıyla şöyledir (Hoffner 1997: 7-10):

	Gümüş Fiyatı (*şekel*)	Gümüş Karşılığı (gram)
Koşum Atı (§180)	20.00	250.00
Bir yaşında dişi at (§180)	15.00	187.50
At (§180)	14.00	175.00
Bir yaşında erkek at (§180)	10.00	125.00
Sütten kesilmiş erkek ya da dişi at (§181)	4.00	50.00
Katır (§180)	40.00	500.00
Saban öküzü (§178)	12.00	150.00
Boğa (§178)	10.00	125.00
Gebe inek (§178)	8.00	100.00
Yetişkin inek (§178)	7.00	87.50
Bir yaşında saban öküzü veya inek (§178)	5.00	62.50
Sütten kesilmiş dana (§178)	4.00	50.00
Dana (§178)	2.00	25.00
Koyun (§179)	1.00	12.50
Keçi (§179)	0.66	8.25
Kuzu (§179)	0.50	6.25
Oğlak (§179)	0.25	3.13
1 maşrapa domuz yağı (§181)	1.00	12.50
1 maşrapa bal (§181)	1.00	12.50
1 (kalıp) peynir(§181)	0.50	6.25

Yeraltı Zenginlikleri ve Metal İşçiliği

Bugün de olduğu gibi, yeraltı zenginlikleri ekonomik açıdan önemli bir güç unsuru oluşturmaktadır. Anadolu, yeraltı zenginlikleri açısından epey zengindi. MÖ II. binyılda kullanılan ve dolayısıyla ihtiyaç duyulan metallerin çoğu, Anadolu'nun değişik yerlerinde bulunmaktaydı. Özellikle gümüş ve bakır yatakları Anadolu'da çok sayıda mevcuttu. Bakır, bilindiği gibi tunç alaşımını elde etmek için gerekli madenlerdendir. Bu nedenle de alet yapımı için en önemli madenlerden birini teşkil ederdi. Bu madenlerin yanı sıra altın, demir gibi önemli madenler de Anadolu'da bulunuyordu. Bu açıdan Anadolu'nun, güney komşularına göre (Mezopotamya, Suriye) daha zengin olduğu görülmektedir. Yukarıda değinilen tuncun başka bir bileşeni olan kalayın, Anadolu'da bulunup bulunmadığı hâlâ tartışma konusudur. Bugüne kadar kalayın doğudan (Afganistan ya da İran) geldiği kabul edilmekteydi. Ancak Bolkar Dağları'nda bulunan Kestel Madeni ve henüz yeni keşfedilen ve Kayseri yakınlarında yer alan kalay yatakları dikkate alındığında, kalayın Anadolu'daki varlığını kabul etmek yanlış olmayacaktır. Madenlerin MÖ II. binyılda işlenip işlenmediği sorusu ise, hâlâ cevaplanmayı beklemektedir (Alparslan 2010: 2-4).

Metal, Hitit Devleti için stratejik açıdan son derece önemli bir ekonomik maddeydi (Alparslan – Doğan-Alparslan 2011). Ödeme aracı olarak bir metalin

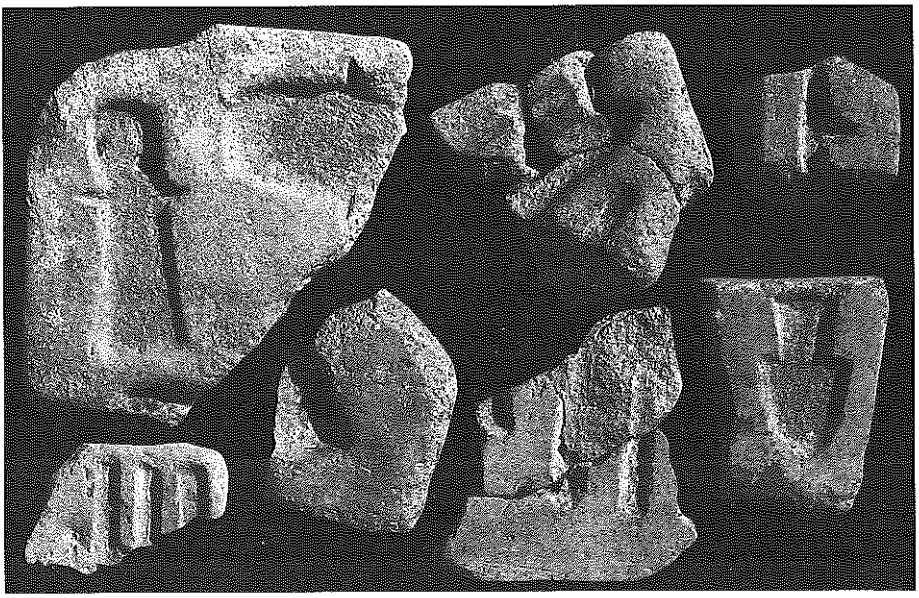

Fig. 3: Hattuša'da bulunmuş tunç alet dökme kalıpları (Boğazköy Kazısı Arşivi)

kullanılıyor olması bunun en güzel göstergesidir. Metal işi ile uğraşanlar ise, metinlerde sıkça bahsedilen zanaatkâr grubunu teşkil eder. Hititler döneminde bakır ve tunç en çok kullanılan metallerdendi. Demir ise henüz günlük yaşamda kullanılamayacak kadar değerli sayılmaktaydı. Ayrıca altın, gümüş ve kalay gibi metallerin adları da yazılı belgelerde sıkça geçmektedir. Zanaatkârların çalışmalarının ve iş tekniklerinin anlatıldığı yazılı belgeler henüz bulunmadığından, bu konuda sınırlı bir terminolojiye sahibiz. Özellikle envanter ve idari metinlerden edindiğimiz bilgiler sayesinde az önce saydığımız metalleri nasıl işledikleri hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz. Buna göre, metalleri önce erittiklerini, daha sonra birtakım kalıplara döktüklerini, metaller üzerinde soğuk ya da sıvı haldeyken çalıştıklarını söyleyebiliriz (Siegelová 1993: 112-118, Doğan-Alparslan 2003: 39 vd.).

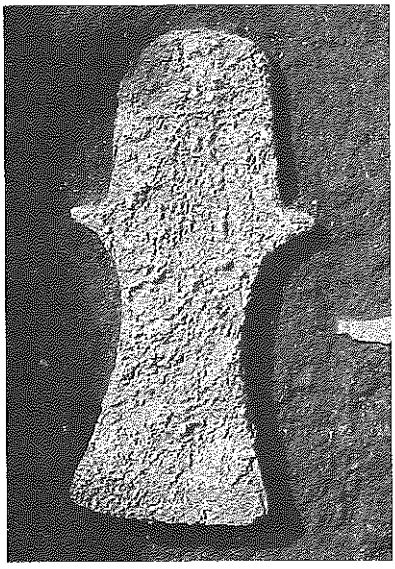

Fig. 4: Hattuša'da bulunmuş tunç balta (Boğazköy Kazısı Arşivi)

Altın, gümüş gibi değerli bazı metalleri işleyenler ve bu metaller üzerine değerli taşlar yerleştirenler, bizim bugün kuyumcu olarak tanımladığımız meslek grubuna girer. Kuyumcular, sarayda sta-

tüleri oldukça yüksek zanaatkârlardı. Bunu düşünmemize, metinlerde isimlerinin sıkça geçmesi sebep olmaktadır. Örneğin; Dunwa-LUGAL-ma, Ehli-Kušuh, Zuzuli, Pupuli, Mutta, Zuwali, Palla adındaki kuyumcular özellikle idari metinlerde geçmektedir. Piha-muwa adını ise, mahkeme tutanaklarında kuyumcuların başı olarak görmekteyiz (Klengel 1996: 271, dpn. 32). Mesleği kuyumculuk olan Pupuli ve Zuzuli'ye ait olduğu düşünülen mühürler, Büyük Tapınak'ın bir depo odasında bulunmuştur. Pupuli ve Zuzulli bu mühürlerinde, kâtip olarak görünmektedir (Siegelová 1986: 121, dpn. 9). Görüldüğü gibi zanaatkârlara zaman zaman idari bazı görevler de verilebiliyordu. Metal işi ile uğraşanlar ordu için gerekli silah ve miğfer üretimi (Figs. 3, 4), bazı nesnelerin kaplanması gibi işleri yerine getiriyorlardı. Bununla birlikte tapınak için bazı tanrı heykelciklerinin yapımı ve kaplanması, mühürlerin yapılması ya da kültsel işlevi bulunan bazı kapların yapılması gibi devlet ve tapınak için önemli faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bir idari metinde, kuyumcuların Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı için bir bilezik siparişi veren kişiye, bileziği teslim ettiklerinden bahsedilir (Siegelová 1986: 334-335). Sınır Beyleri için yazılan enstrüksiyon metinlerinden öğrendiğimize göre, metal işçileri kale ve sur yapımında da çalıştırılıyordu (Klengel 1996: 268, dpn. 16).

Elbette metal ile uğraşanlar dışında da önemli meslekler vardı. Deri işçiliği (kunduracı, kemer/kayış imalatçısı gibi), ahşap işçiliği (marangoz, ok imalatçısı, ormancı gibi), taş işçiliği (taşçı, mühürcü, duvarcı gibi), dokuma işçiliği (terzi, dokumacı gibi), çanak çömlek işçiliği, çamaşırcılık, bira imalatçılığı ve fırıncılık gibi meslekler çiviyazılı belgelerden bilinmektedir.

Hitit kanunları arasında zanaatkâr ve işçilik ile ilgili bazı fiyatlar ve ücretler zamanın ölçüleriyle ve günümüz karşılıklarıyla şöyledir (Hoffner 1997: 7-10):

	Gümüş Ücreti (*şekel*)	**Gümüş Karşılığı (gram)**
Eğitilmiş zanaatkâr (§176)	10.00	125.00
Erkek işçi (30 günlük; §150)	1.00	12.50
Kadın işçi (30 günlük; §150)	0.50	6.25
Hasat kaldırmak için erkek tarım işçisi (30 günlük; §158)	1.25	15.63
Hasat kaldırmak için Kadın tarım işçisi (30 günlük; §158)	0.5	6,25
100 mina (50 kg) ağırlığında bronz kutu imali için metal ustası ücreti (§160)	12.5	156.25
2 mina (1 kg) ağırlığında bronz balta yapımı için metal ustası ücreti (§161)	0.33	4.13
3 mina (1 kg) ağırlığında bakır balta yapımı metal ustası ücreti (§161)	0.125	1.56

Savaş Ganimeti

Hitit ekonomisini zaman zaman ayakta tutan çok önemli bir başka etmen, seferler sonucunda elde edilen ganimetlerdir. Hitit Devleti'nin kuruluşundan itibaren ganimetler, Hitit ekonomisi için büyük önem taşıyordu. İlk Hitit kralı olarak kabul edilen I. Hattušili ilk seferlerini o dönemin zenginlik coğrafyası konumda olan Güneydoğu Anadolu-Suriye bölgesine yapmıştır. Kendisinden sonra Hitit tahtına geçen I. Muršili ise, aynı siyaseti izleyerek Babil'e kadar ilerlemiş ve zenginliği ile efsaneleşen kenti fethederek yağmalamıştır. Bu seferlerin tamamıyla ganimet toplamak için düzenlenmiş olduğu yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Öyle ki I. Hattušili yapmış olduğu Güneydoğu seferinde Hahhu kentinden elde edilen ganimeti şu şekilde saymaktadır (CTH 4): *"İki yük arabası altın, gümüşten iki mayaltum-arabası, altından bir masa, Hahhu'nun tanrıları, gümüşten güçlü bir boğa, ön kısmı gümüşten bir gemi. (Bunları) Büyük Kral Tabarna Hahhu kentinden aldı ve Güneş tanrıçasına yukarı getirdi."*

Hitit kralları çoğu seferlerinden, altın gümüş gibi kıymetli malların yanısıra Sümerce "NAM.RA" olarak yazılan ve genellikle "sivil esir" şeklinde çevrilen kitleleri de çekirdek ülkesine getirmekteydi. Sadece II. Muršili Annalleri'nde on binlerce *sivil esir*in değişik bölgelerden Hattuša'ya getirildiği kaydedilmiştir. Bu sivil esirler, savaş ganimetinin bir parçasıydı ve genellikle ucuz işgücü olarak nispeten boş bölgelere yerleştirilmek üzere getirilirdi. Bu sayede Hitit kralları, farklı alanlarda eğitilmiş kitlelerden faydalanabiliyordu.

Ağırlık Ölçüleri

Eskiçağ'da ağırlık ölçüleri kentlere ve bölgelere göre farklılık göstermektedir. En çok kullanılan ölçü birimleri *mina* ve *şekel*dir. Örneğin bir Babil *minas*ının yaklaşık yarım kilo ettiği, kazılar sonucunda ele geçen ağırlıklardan bilinmektedir. Bir *mina* ise yerine göre 40-60 *şekel*e denk gelir. Ölçülerin daha kolay anlaşılması için Babil ve Hitit ağırlık ölçü sisteminin yaklaşık değerlerini bir tablo ile göstermekte fayda vardır:

Babil Ağırlık Ölçüleri:
1 talent .....60 mina.....30 kg
1 mina.....60 şekel .....500 gr
1 şekel .....8,3 gr
Hitit Ağırlık Ölçüleri:
1 talent .....60 mina.....30 kg
1 mina.....40 šekel.....500 gr
1 şekel.....12,5 gr

Ticaret

Hititler döneminde ticaret "değiş-tokuş" usulü ile yapılıyordu. O halde ödeme aracı olarak her şey kullanılabilirdi. Bir inek ya da bir çuval buğday başka bir malın satın alınması için kullanılabilirdi. Fakat yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, değerli metaller zamanla ödeme aracı olarak önem kazanmıştır. Hititler döneminde de gümüşün ayrı bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkündür. Gümüşün yanında ise altın, tunç ve tahılın da önemli bir yeri olduğu görülür. Ödeme aracı olarak kullanılan değerli metallerin formu değişiklik gösterir. Halkalar yanında, metallerin şekli çubuk veya külçe de olabilirdi. Değerli metallerin daha sık kullanılmaya başlanmasının en önemli nedeni kuşkusuz taşınma kolaylığı idi (Alparslan 2010: 8 vd.).

Hitit Devleti'nin kurulmasından önceki Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda olduğu kadar olmasa da, Hitit döneminde de bir dereceye kadar ticaret yapıldığı söylenebilir. Tüccarların, Hitit Devleti'nin koruması altında oldukları, elimize geçen kanun metinlerinden anlaşılmaktadır (Hoffner 1997: 19 vd.): *"Eğer biri bir tüccarı öldürürse, o 100 mina gümüş ödesin ve onun evine baksın. Eğer bu, Luwiya'da (Arzawa) ya da Pala'da olursa, o, 100 mina gümüş ödesin ve malları yerine koysun. Eğer bu Hatti Ülkesi'nde olursa, o kendisi bahsedilen tüccarı (gömülmesi için) getirsin/götürsün"* (§5).

Bu paragraftaki anlatıma göre, bir tüccarı öldürmek olağanüstü büyük bir suç sayılmaktadır. 100 mina gümüşün yaklaşık 4000 koyuna ya da 400 sığıra denk geldiği düşünüldüğünde, bu cezanın ne denli ağır olduğu daha da iyi anlaşılmaktadır. Aynı paragraftan, elimizde iki kopya bulunmasına karşın, cezanın mantıksız olacak derecedeki ağırlığı nedeniyle, yazmanın bir hatası olabileceği düşünülmektedir. Ama ne olursa olsun bir tüccarın öldürülmesinin büyük bir suç olduğu gerçeğini de kabul etmemiz gerekir. Aynı maddenin daha geç versiyonunda geçen *"biri bir tüccarı, malların arasında öldürürse"* ibaresi ise, "soygun, gasp" gibi suçların tarifi olmalıdır. Bu suçun ne ceza gerektirdiği, metnin kırık olmasından dolayı anlaşılmamaktadır.

Hitit kralının koruması altındaki Hititli tüccarlarının yanı sıra, yabancı tüccarların da bulunduğunu biliyoruz. Hitit kralı III. Hattušili'nin, Babil kralı II. Kadašman-Enlil'e gönderdiği bir mektuptan, Amurru ve Ugarit bölgelerinde sıkça Babilli tüccarlara yapılan saldırılar ve cinayetler meydana geldiğini öğrenmekteyiz. Babil kralı bu durumu doğrudan Hitit kralına rapor etmiştir. Hitit kralının cevabı ilginçtir, ona göre bu suçun cezası bellidir; katil, ölen tüccarın ailesine teslim edilir, onlar ise ya belli bir miktar gümüşü kabul ederler ya da katili öldürürler. Hitit kralı ölen tüccarın akrabalarının kendisine başvurmaları durumunda, konu ile şahsen ilgilenebileceğini de belirtmektedir (Klengel 1979: 80).

Yukarıda, her ülkenin değişik ağırlık ölçülerine sahip olduğuna değinmiştik. Bu nedenle bazı antlaşmalarda hangi ağırlık sisteminin kullanılacağı özellikle

belirtilmeliydi, aksi halde bu istenilmeyen sonuçlara yol açabilirdi. Hitit kralı I. Šuppiluliuma, Amurru kralı Aziru ile yaptığı bir antlaşma metninde (CTH 49), Aziru'nun ödemesi zorunlu olan yıllık verginin *"Hattili tüccarların ağırlıkları ile"* tartılması gerektiğini özellikle belirtmektedir. Aynı ifade, Hitit kralı I. Šuppiluliuma ile Suriye'de yer alan Nuhašše kralı Tette arasında yapılan bir antlaşmada da görülmektedir (CTH 53). Burada, yıllık vergi olarak belirlenmiş olan iyi kalitede 300 *şekel* altının, Babil ölçü sistemine göre yaklaşık 2490 gr, Hitit ölçü sistemine göre ise yaklaşık 3750 gr olduğu düşünüldüğünde, bu hususun ne denli önemli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır (Alparslan 2011: 29 vd.).

Hitit metinlerinden, en azından bir kısım tüccarların kral veya tapınak için çalıştıkları bilinmektedir. *"Majestenin tüccarları"* olarak adlandırılan bu tüccarların görevi, Hitit kralına vergi ya da hediye olarak yollanan ve genellikle değerli metallerden, taşlardan ya da boyanmış giysi ve kumaşlardan oluşan malları kontrol etmek ve belki onları Hattuša'ya ulaştırmaktı (Klengel 1979: 78).

Hitit Devleti'nin, ticari alanda bazı düzenlemeler gerçekleştirdiği yazılı belgelerden bilinmektedir. Hitit Ülkesi'nin kuzeyinde hayatlarını boylar halinde sürdüren Kaškalı bir grup ile Hitit kralı arasında yapılmış bir antlaşmanın metninde (CTH 138), Hitit kralının, *Dost Kaškalı* tüccarların sadece Hitit sınır beyi tarafından belirlenen yerlerde ticaret yapabilecekleri konusunda ısrar ettiği görülmektedir. Bu metinde Kaškalı tüccarların Hitit bölgelerinde, belli bazı sınırlamalarla da olsa, ticaret yaptıkları açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Bugünkü Suriye'de yer alan Ugarit'in ele geçirilişinden sonra, Hitit-Ugarit ticari ilişkileri de doğal olarak artmıştır. Hititlerin Akdeniz'e açılan kapısı ise Ura Limanı idi. Bu nedenle Hititlerin bütün deniz ticareti de Ura üzerinden yapılmaktaydı. Ugarit ile ilgili bir metne göre, Uralı tüccarlar, Ugarit'te fazlasıyla gayrimenkul ve arsa satın almışlardır, ayrıca Ugarit halkına faizli borç vererek onları kendilerine bağlamışlar ve halkı mağdur etmişlerdir. Bu duruma engel olmak amacıyla, III. Hattušili bir ferman çıkarmıştır ve Uralı tüccarların sadece yaz aylarında, yani ticaret yapma döneminde, Ugarit'te kalma hakkına sahip olduklarını buyurmuştur. Gayrimenkul satın almalarını ya da faizle borç vermelerini ise yasaklamıştır (RS 17.130 +dupl., Klengel 1979: 78).

Hitit kralı ticareti, başka bir ülkeyi baskı altında tutabilmek için de kullanabiliyordu. Böyle bir durum, Šaušgamuwa Antlaşması adlı politik içerikli bir metinde (CTH 105) görülmektedir. Hitit kralı IV. Tuthaliya ile Amurru kralı Šaušgamuwa arasında imzalanan antlaşma şöyledir: *"Assur kralı majesteme nasıl düşman ise, o sana da aynı şekilde düşman olsun. Senin tüccarın, Assur Ülkesi'ne gitmesin! Onun tüccarını ise, ülkene bırakma, senin ülkenden de geçmesin! Fakat eğer o senin ülkene gelirse, onu yakala ve onu majesteme gönder"*.

Buna ek olarak Hitit kralı, Ahhiyawa gemilerinin de (ya da bu gemilerle getirilen malların) Assur'a gitmesini yasaklıyor ve Assur ile savaş içinde ol-

duğunu tekrar belirtiyor. Bu antlaşma, MÖ II. binyıl ticaretinin, bugün de olduğu gibi, siyasi ilişkilerden etkilenebileceğini gösteren en güzel örneğidir. Belgeden anlaşıldığına göre Hitit Devleti, savaş içinde olduğu Assur'a bir ticari ambargo uygulamakta ve Assur Devleti'ni zayıflatmaya çalışmaktadır.

KAYNAKLAR

Alparslan, M. 2010 *Eski Anadolu'da Ticaret (M.Ö. II. Binyıl)*, İstanbul.

Alparslan, M. – M. Doğan-Alparslan 2011 "Symbol der ewigen Herrschaft: Metall als Grundlage des hethitischen Reiches", Ü. Yalçın (ed.), *Anatolian Metal V. International Symposium*, (13-15 November 2008), Bochum: 79-84.

Doğan-Alparslan, M. 2003 "Hitit Dönemi'nde Esnaf ve Zanaatkârlar", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Kongre Bildirileri*, (09-10 Mayıs 2002), İstanbul: 37-48.

Hoffner, H. A. 1997 *The Laws of the Hittites*, Leiden - New York - Köln.

Klengel, H. 1979 "Handel und Kaufleute im hethitischen Reich", *AoF* 6: 69-80.

"Handwerker im hethitischen Anatolien", *AoF* 23: 265-277.

2006 "Studien zur hethitischen Wirtschaft, 2: Feld- und Gartenbau", *AoF* 33: 3-21.

2007 "Studien zur hethitischen Wirtschaft, 3: Tierwirtschaft und Jagd", *AoF* 34: 154-173.

Reyhan, E. 1998 "Hititler'de Toprak Tahsisi", A. Süel (ed.), *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology*, (Çorum 16-22 September 1996), Ankara: 481-489.

Schachner, A. 2011 *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München.

Seeher, J. 2000 "Getreidelagerung in unterirdischen Grossspeichern: zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausendv. Chr. am Beispiel der Befunde in Hattuša", *SMEA* XLII/2: 261-301.

Siegelova, J. 1986 *Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts-und Inventardokumente*, Praha.

1993 "Metalle und Metalurgie. A", *RlA* 8, 1/2: 112-119.

Hitit Yasaları

BELKIS DİNÇOL*

Hitit hukuku ve uygulaması hakkında bilgi edindiğimiz belgeleri öncelikle yasalar, bunun dışında fermanlar, yönetmelikler, mahkeme tutanakları gibi metinler oluşturur. Hitit dilinde adalet veya adil davranış *handandatar,* yapılması doğru olmayan davranışlar, yasaklar ise *natta ara* "doğru değil" sözcükleri ile ifade ediliyordu. Metinlerde soyut olarak hukuk ve yasa terimlerinin karşılığı yoktur. Buna karşın, çoğunlukla yasalar kadar güçlü olan töre/gelenek için *šaklai-* sözcüğü kullanılmaktaydı. Günah ve suç kavramları ise henüz birbirinden ayrılmadığından aynı kelimelerle ifade ediliyordu (*waštul-/waštai-* "günah, suç"). Yasal dava ve mahkeme kararı Sümerce DI/DI.KUD, Akkadça *DINU,* Hititçe *hanneššar* ile ifade edilmektedir. Bir kimsenin suçlu olup olmadığı hakkındaki karar yargı tarafından veriliyordu. Adli derecelenmede en yüksek otoriteyi, baş yargıç olarak kral temsil ediyordu. Özellikle ölüm cezası gerektiren ya da karmaşık olan davalar kralın mahkemesinde (LUGAL-*aš aška* "kral kapısı" veya KÁ É.GAL "saray kapısı" yani sarayda) görülüyordu ve bazıları için son söz krala ait oluyordu. Adli derecelendirmede ikinci sırayı kararlarına itiraz edilemeyen ^{LÚ}DUGUD denilen görevli alıyordu. Ayrıca her yerleşim yerinin yaşlıları ve askeri valiler davalara bakıyordu (Dinçol 2003: 20-21) Yargının adil bir şekilde yürütüldüğü, ele geçen önemli bir davaya ait tutanaklardan anlaşılmaktadır.

Boğazköy kazılarında kanun maddelerini içeren ve toplam 200 madde/paragraftan oluşan iki farklı seri ele geçmiştir (Fig. 1). Bunlar, Eski Hitit Devleti dönemine ait olup, çeşitli zamanlarda kopyaları yapılarak çoğaltılmış birçok versiyonları vardır. Yasanın, imparatorluğun son evrelerine tarihlenen, paralel bir versiyonu da bulunmaktadır. Birinci seri (madde 1-100) *"eğer bir adam"*, ikinci seri ise (madde 101-200) *"eğer üzüm bağları"* sözleri ile başlamaktadır (Yasaların çeşitli tarihlerde farklı bilim adamları tarafından metin edisyonları yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hrozny 1922, Neufeld 1951, Friedrich 1971, Imparati 1992, Hoffner 1997). Ayrıca, yalnızca çeviri çalışmaları da bulunmaktadır (von Schuler 1982, Haase 1984, Hoffner 1997).

200 maddelik bir kodeksin Hitit hukukunda suç sayılan bütün eylemleri kapsamadığı açıktır. En azından birinci serinin üçüncü bir tabletinin daha

* Emeritus Prof. Dr. Belkıs Dinçol, İstanbul Üniversitesi, Hititoloji Ana Bilimdalı
belkisdincol@gmail.com

Fig. 1: Hitit Yasalarını içeren tabletlerden (birinci seri) birinin ön yüzü (KBo 6.3)
© Olaf M. Teßmer/SMB-Vorderasiatisches Museum Berlin

olduğu, Boğazköy arşivlerine ait bir kitaplık etiketindeki şu ifadeden anlaşılmaktadır: *"üçüncü tablet, eğer bir adam"* (ABoT 52). Bazı bilim adamları Hitit yasalarının Urnammu (Fig. 2) ve Hammurabi (Fig. 3) yasaları gibi bir kodeks sayılamayacağını, bunların zaman içersinde karşılaşılan çeşitli suçların unutulmaması için bazı krallar tarafından yazdırılan maddeler olduğunu öne sürmüştür (Korošec 1982: 296). Kanımızca bu tespit doğru değildir. Hitit yasaları da, Mezopotamya'nın yukarıda adı geçen yasaları gibi bir "kodeks" olarak kabul edilmeyi hak etmektedir. Hitit yasalarının çıkış noktasının da öbürleri gibi sözlü töre hukuku olduğu anlaşılıyor. Çünkü elimizdeki en eski nüshada, daha önceki bazı uygulamalara göndermeler yapılıyor. Yasanın bazı maddelerinde cezaya ilişkin *"eskiden (karu) şöyle yapılırdı, şimdi ise (kinun=a) böyle yapılır"* şeklinde ifadeler kullanıldığını görüyoruz. Bu karşılaştırmalardan, yasaların yazımında eskiye göre daha insancıl bir yaklaşım izlendiği ortaya çıkıyor. Ör-

neğin; cezalarda indirime gidiliyor, ölüm cezaları kısıtlanıyor, bazı suçlara verilen işkence ile öldürme cezaları kaldırılıyor. Sakatlama cezaları yalnızca kölelere veriliyor. Metinlerden örnek vermek gerekirse;

> (§7) *"Eğer bir kimse hür bir adamı kör eder veya dişini kırarsa, evvelce 1 mina (yak. 40 şekel) verirlerdi. Şimdi ise 20 şekel verir ve (zarar gören) bunun (tazmini) için onun evine bakar (parna=šše=a šuwayezzi)".*
>
> (§166-167) *"Eğer bir kimse (tarlada ekilmiş) tohum üzerine (kendi) tohumunu serperse, onun boynunu bir saban üzerine koyarlar ve bir çift öküzü sabana koşarlar; birinin yüzünü bir tarafa ötekinin yüzünü öbür tarafa çevirirler; Adam öldürülür, öküzler de öldürülür. Tarlayı önce eken kimse onu (ekini) alır. Eskiden böyle yapılıyordu. Şimdi ise, adamın yerine bir koyun, öküzlerin yerine iki koyun alırlar; 30 ekmek ve üç testi ... birası verir ve (araziyi[2]) yeniden arındırır. Tarlaya ilk tohumu eken onu (ekini) biçer".*

Paragraf 25'te suçlunun zarar verdiği kişiye ödediği tazminat azaltıldığı gibi, evvelce devlet tarafından alınan 3 şekel gümüş miktarındaki ceza da kaldırılıyor. Sonuçta, bu reformist uygulamaları ve genel olarak ılımlı ceza anlayışı sayesinde, Hitit yasalarının, dönemin öteki yasalarına göre daha gelişkin bir hukuk düzeyine ulaştığını söyleyebiliriz.

Yasa tabletlerinde, prolog ve epilog yoktur. Bu nedenle, hangi kral tarafından yazdırıldığını ve tanrıların kendisine yasama yetkisini nasıl verdiğini öğrenemiyoruz. Ancak başka metinlerden, ülkede adaleti sağlayanın güneş tanrısı olduğunu bildiğimiz için, kralı görevlendirenin de bu tanrı olduğunu söyleyebiliriz. Bir dua metninde ona şöyle seslenilmektedir: *"Ey Güneş Tanrısı! Ülkelerin törelerini sen tayin edersin".* Güneş tanrısı aynı zamanda yargıç olarak, *handanza hannešnaš išhaš* "hükmün adil efendisi" sıfatıyla tanımlanmaktadır. Hititler, tanrılarının *"kendi ağzıyla konuşamayan"* sığırın bile haksızlığa uğramasına izin vermeyen adil efendiler olduklarına inanırlardı. Adaletin sağlanması tanrısal bir işlev olmakla birlikte, Hitit yasaları, büyücülükle ilgili birkaç madde dışında, sivil hayata dair suçları kapsar. Etkileşim içinde oldukları Mezopotamya toplumlarının yasaları gibi, Hitit yasaları da *casuistic* biçimde düzenlenmiş derlemelerdir. Bu sistemde, suç sayılan eylemler ve bunlarla ilgili yaptırım/cezalar tek tek sıralanmaktadır. Genelleştirilmiş hukuk kuralları halinde değillerdir. Yasalarda, genel sakatlama diye bir madde yoktur, her uzva yönelik sakatlama için ayrı bir madde vardır. Suç ve cezalar toplumun iki farklı katmanı olan hürler ve köleler için farklı olarak saptanmıştır. Kölelere verilen cezalar hürlere verilenin yarısı kadardı. Aynı şekilde, kölelere karşı işlenen suçların cezası da yarıya ya da daha aza indirilmişti:

> *(§11) "Eğer bir kimse, hür bir adamın kolunu veya bacağını kırarsa, ona 20 şekel gümüş verir ve (zarar gören) bunun (tazmini) için onun evine bakar".*

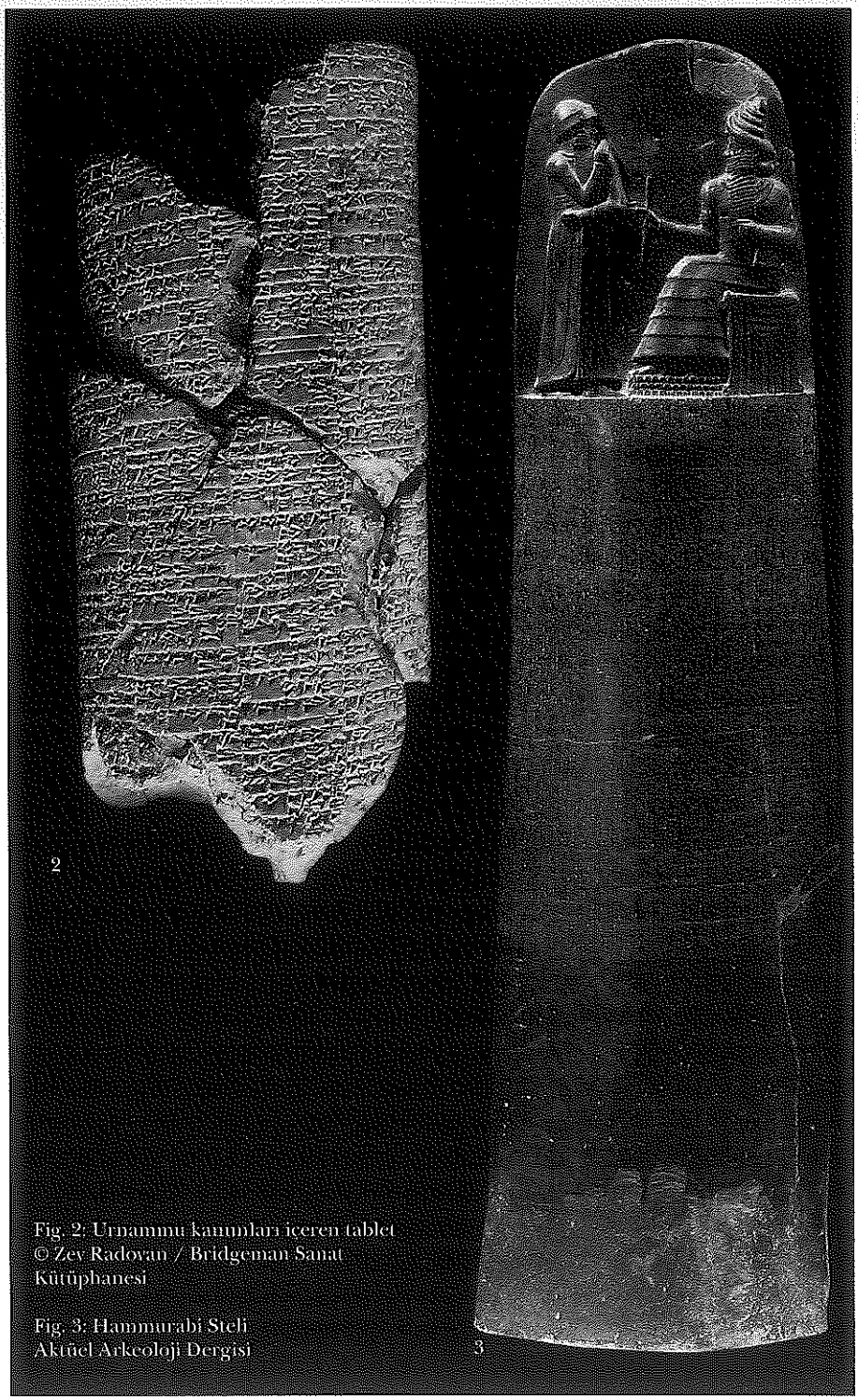

Fig. 2: Urnammu kanunları içeren tablet
© Zev Radovan / Bridgeman Sanat Kütüphanesi

Fig. 3: Hammurabi Steli
Aktüel Arkeoloji Dergisi

(§12) "Eğer bir kimse, bir kölenin kolunu veya bacağını kırarsa, ona 10 şekel gümüş verir ve (köle) bunun (tazmini) için onun evine bakar".
(§13) "Eğer bir kimse hür bir adamın burnunu ısırırsa, 1 mina gümüş verir ve bunun (tazmini) için onun evine bakar".
(§ 15) "Eğer bir kimse hür bir adamın kulağını yırtarsa, 12 şekel gümüş verir ve bunun (tazmini) için onun evine bakar".
(§16) "Eğer bir kimse bir kölenin veya bir cariyenin kulağını yırtarsa, 3 şekel gümüş verir".

Hitit hukukunda bazı istisnalar dışında cezaların bireysel olduğu anlaşılmaktadır. Ceza, suçu işleyen kişinin kendisine veriliyordu. Ama yasanın, babaya işlediği bir suç karşılığında çocuklarını tazminat olarak verme hakkını tanıması gibi durumlar, adaletin yanlış uygulamalara da gidebildiğini gösteriyor. Kabile yaşamından kaynaklanan katı töre kuralları olarak, Assur ve Babil yasalarına yansıyan *kısasa kısas* (*talion*) uygulaması Sümer kralı Urnammu'nun yasalarında olduğu gibi, Hitit yasalarında da yer almaz. Bu uygulama, suçluya, mağdura verdiği zararın aynısını, ceza olarak vermeye dayanır. Bu da belki zarar gören tarafın intikam duygularını tatmin eder, ama ikinci bir mağdur yaratmanın dışında bir işe yaramaz. Oysa bu cezanın tazminat olarak verilmesi durumunda zarar gören taraf maddi bir desteğe kavuşur. Bu görüş Hitit yasalarının temelini oluşturmaktadır. İnsan öldürme dahil, hemen tüm suçlarda ceza olarak tazminat öngörülmüştür. Bu da, eşya, hayvan, toprak, köle ve hatta bir aile bireyi olabilirdi.

Hitit yasalarında ölüm cezaları asgari düzeye indirilmiştir. Ancak, devlet otoritesine karşı gelme, kara büyü ve aile içi yasak cinsel ilişkiler gibi suçlarda başvurulan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. §173'te kralın hükmüne karşı çıkan birinin evinin harabeye döneceği, adli davalara bakan bir yüksek görevlinin ($^{L\acute{U}}$DUGUD) kararına karşı gelenlerin ise, kafalarının kesileceği hükmü bulunmaktadır.

Her iki yasa serisindeki 200 paragrafın içeriği şöyle özetlenebilir (Hoffner 1997: 13-14):

(§1-6) Adam öldürme; (§7-18) kişiye zarar verme (yaralama sakatlama); (§19-24) kaçak köleleri barındırma, el koyma, adam kaçırma; (§25) ammeye ait bir kabı veya su kaynağını kirletme; (§ 26-36) evlilikle ilgili yasalar; (§37-38) *šardiyaš* (yardımcı, kurtarıcı) yasaları; (§39-41) feodal yasalar, tımar hakları; (§42-44) adam öldürmede iki özel durum; (§45) bir şey bulma ve sahibine verip vermeme (§46-56) daha fazla feodal yasa; (§57-92) hayvan çalma ve yaralama; (§93-97) ev soyma, hırsızlık; (98-100) kundaklama; (§ 101-113) ağaç, bitki çalma, ekili yerleri tahrip etme; (§ 114-118) kırık; (§119-120) kuş çalma; (§121-144) (genellikle tarımla ilgili) alet edevat çalma, aletlere zarar verme;

(§145-149) sözleşmede ihmaller; (§150-163) ücret, kira, (insan, hayvan ve alet kullanımında tazminat), kiralanan hayvan ve mülkün kötü kullanımı; (§164-170) kutsal müeyyidelerle ihtiyaç gösteren bazı suçlar; (§171) bir annenin oğlunu önce reddedip sonra tekrar mirasına alması; (§172) kıtlıkta aç birine yardım; (§173) kralın ya da adli davalara bakan üst düzey görevlinin (^{LÚ}DUGUD= Hititçesi *nakkiš*) kararlarına karşı gelme; (§174) kasıtsız adam öldürme; (§ 175) karışık bir evlilik durumu; (§176-186) eşya fiyatları; (§ 187-200) cinsel suçlar.

§1-6'da ele alınan adam öldürme ile ilgili maddelerden Hititlerin, kaza sonucu adam öldürmeyi kasıtlı cinayetten ayırt ettiği ve bu durumda ceza indirimine gittiği anlaşılmaktadır: *"eğer bir kimse hür bir adama veya kadına vurursa ve o ölürse, (eğer) eli suç işlerse (keššaršiš waštai), onu (ölüyü resmi makamlara) götürür ve iki kişi verir. ...".* (Kavga sonucu adam öldürme durumunda tazminat miktarı 4 kişidir). Yasaların tüccarların hayatını koruma konusunda hassas davrandığı verilen cezaların ağırlığından anlaşılıyor:

> (§5) *"Eğer bir kimse (Hititli) bir tüccarı öldürürse 100 mina gümüş verir ve bunun (tazmini) için onun evine bakar. Eğer Luwi veya Pala ülkesinde ise, 100 mina gümüş verir ve onun malını tazmin eder. Eğer Hatti ülkesinde ise tüccarı (ölüsünü resmi makamlara) götürür."*

Hitit hukukunun faili meçhul cinayetlerde olay yerinin yakın çevresini sorumlu tuttuğu §6'dan anlaşılmaktadır. Cinayet bir tarlada işlenmişse tazminatı tarla sahibi, açık arazide ise fal yoluyla saptanacak bir köyün halkı ödemektedir.

§26-36 Hitit aile hukuku konusunda oldukça iyi bilgi edinmemizi sağlıyor. Buna göre, aile düzeni ataerkildir. Babanın aile bireyleri üzerinde kesin bir hâkimiyeti olduğu anlaşılıyor. Başka bir erkekle yakaladığı eşini öldürme hakkına sahiptir. Çünkü tüm Eski Önasya toplumlarında olduğu gibi Hititlerde de kadın sahiplenilecek bir mal olarak görülüyordu. Baba, çocuklarını işlediği bir suçun karşılığında tazminat olarak verebilirdi.

Evlilik kurumu günümüzde Anadolu'da hâlâ yürürlükte olan uygulamaya benzer şekilde işliyordu. Önce kıza söz kesiliyordu, arkadan nişanlılık dönemi ve son olarak da evlilik devreye giriyordu. Ama evliliğin gerçekleşmesi için erkeğin kızın ailesine başlık (*kušata*) ödemesi gerekmekteydi. Buna karşılık kız da erkeğin evine çeyiz (*iwaru*) getiriyordu. Bazı yasa maddeleri bu işlemler sırasında oluşabilecek adli sorunlara çözüm getirmeye yöneliktir:

> (§28) *"Eğer bir kız bir adama söz verilmişse, bir başkası onu kaçırırsa (kendi isteği ile), kaçırır kaçırmaz birinci adam her ne ödedi ise onu tazmin eder. (Kızın) anne ve babası tazmin etmezler... O tazmin etmezse, eğer onu baba ve annesi başka bir erkeğe verirlerse, tazminatı (ilk adama) baba ve anne*

öderler. Eğer baba ve anne (bunu yapmayı) reddederse, onu ondan (kaçıran adamdan) ayırırlar".

37. paragrafta kız kaçırma sırasında takipçiler ve kaçıranlar arasında iki veya üç adamın öldürülmesi durumunda tazminat ödenmeyeceği öngörülmüştür. Yasa bunu kuraldışı bir durum sayar ve kaçırana *"sen kurt oldun"* der. (§ 29) *"Eğer bir kadın bir adama bağlanmışsa (nişanlanmışsa) ve onun için başlık ödemişse, baba ve anne sonradan muhalefet ederlerse onu adamdan ayırabilirler (ama) başlığı iki misli tazmin ederler".* Hitit geleneğinde, evlenen kız normal olarak evlendiği erkeğin evine giderdi. Bununla beraber, damadın, kızın baba evine içgüveyi (^{LÚ}*antiyant-*) olarak girmesi de mümkündü. §27'ye göre evli bir kadın kocasının evinde ölürse, çeyizi adama kalırdı. Eğer kadın babasının evinde ölürse ve çocukları varsa, kocası çeyizi alamazdı.

Yasalar, kölelerle hürlerin evlenmesine izin veriyordu: (§ 34) *"Eğer bir köle (hür) bir kadına başlık öder ve onu eş olarak alırsa, kimse onun (kadının) sosyal statüsünü değiştiremez".* Aynı şekilde, hür bir erkek, köle bir kızın babasının evine içgüveyi olarak girebilirdi. Hür erkekle evli bir köle kadının boşanması durumunda mal varlığı eşit olarak bölüşülmekte, çocukları erkek alırken, bir erkek çocuk kadına verilmektedir (§31). İlgili bir madde olmamakla birlikte hür kadınların da boşandıklarında, en az bu kadarını aldıklarını söyleyebiliriz.

187.-188. paragraflar sığır ve koyunla işlenen cinsel suçları ele alır. Bunlar "yasak cinsel ilişki" (*hurkel*) sayılır ve cezası ölümdür. Suçlu kral kapısına götürülür; onu öldürmek veya affetmek konusunda kral karar verir, ama suçlu kralın huzuruna çıkamaz. Çünkü suçlunun dinsel olarak kirlettiği sığır ve koyun, eti yenen hayvanlardır. §199'da ise mekruh sayılan domuz ve köpek ile cinsel ilişki suç sayılır ve ölümle cezalandırılır. Nedeni ise bu kez insanın dinsel olarak kirlenmesidir. Buna karşın at ve katırla cinsel ilişkiye girmek suç değildir ama bunu yapan kişi rahip olamaz (§200).

189-198. paragraflar, insanlar arasındaki cinsel suçları ele alır. Bunların başında *ensest* (birinci derecedeki akrabalar arasında cinsel ilişki) gelmektedir. Yasa maddelerinde bunlar *hurkel* (yasak cinsel ilişki) olarak tanımlanır ve ne ceza verileceği belirtilmez. Çünkü bu büyük günahın cezasının ölüm olduğu toplum tarafından biliniyor olmalıydı. Hitit kralı I. Šuppiluliuma kızını verdiği Doğu Anadolu'daki farklı geleneklere sahip Azzi-Hayaša Devleti kralı Hukkana ile yaptığı antlaşmada, şu uyarıda bulunuyor: *"Hitit ülkesinde şu töreye (šaklai-) uyulur. Bir erkek kız kardeşi ve kuzeni ile cinsel ilişkiye giremez".*

(§189) *"Eğer bir adam kendi annesi ile günah işlerse, yasak ilişkidir. Eğer bir adam kendi kızı ile günah işlerse, yasak ilişkidir. Eğer bir adam kendi oğlu ile günah işlerse, yasak ilişkidir".* Bir oğlun, babası hayatta iken üvey annesi ile ilişkiye girmesi *hurkel* iken babanın ölümünden sonra suç sayılmıyordu (*UL haratar*) (§190).

Bir adamın, kardeşinin sağlığında onun karısı ile ilişkide bulunması yasaklandığı halde (§195a), ölen bir adamın karısını kardeşinin, babasının hatta amcasının alması serbestti (§193). *Levirat* denilen ve kadınla birlikte kocasından kalan malın da ailede kalmasını sağlayan bu uygulama, Hitit toplumunun çokeşli olduğunun da göstergesidir. Hür bir erkeğin ayrı şehirlerde oturan bir anne ve kızları ile cinsel ilişkide bulunması suç değildi ama, her ikisi aynı yerde iseler ve adam onların akraba olduğunu biliyorsa, bu, yasak cinsel ilişki sayılıyordu (§191). Yasa, tecavüz ile ilgili konuyu şöyle formüle ediyor:

> (§197) *"Eğer bir adam bir kadını dağda yakalarsa (ve ona tecavüz ederse), adamın suçudur; o öldürülür. Eğer (onun) evinde yakalarsa, kadının suçudur; kadın öldürülür. Eğer onları adam (kadının kocası) zina halinde yakalarsa ve onları öldürürse, onun suçu yoktur".*
>
> (§198) *"Eğer onları saray kapısına (yani kralın mahkemesine) götürür ve 'karım ölmesin!' derse, karısını sağ bıraktırır. Âşığını da sağ bıraktırır. (Sonra koca), karısının başını örter"* (bu yorum için bkz. Tsevat 1975, Hoffner 1997: 226) *"Eğer derse ki: ikisi de ölsün! 'tekerleği döndürürler' (hurkin halienzi,* anlamı tam bilinmeyen bir ifade. Belki "mahkemeye çağırmak, davayı başlatmak" şeklinde açıklanabilir). *Kral onları ister öldürür isterse sağ bırakır".*

Zina, bütün Eski Önasya yasalarında çok ağır bir suç olarak görülürdü ve kocanın, karısını ve âşığını öldürme hakkı olduğu kabul edilirdi.

Mezopotamya'da olduğu gibi Hititlerde de kara büyü yapmak, kralın yargısını gerektirecek kadar ağır bir suçtu. Zaten Hitit toplumu, genel bir kavram olarak büyünün çok etkili bir kötülük aracı olduğuna inanırdı. Yasada konuyla ilgili birkaç madde şöyledir:

> (§111) *"Eğer bir kimse (büyü amacıyla) kilden bir tasvir yaparsa, bu büyücülüktür. Kralın mahkemesine (gidecek bir davadır)".*
>
> (§44b) *"Eğer bir kimse bir şahsa arındırma ritüeli yaparsa, (bu işlem sonunda ortaya çıkan) artıkları yakma yerine götürür. Eğer onları bir başkasının tarlasına veya evine götürürse, büyücülüktür. Kral mahkemesine (gider)".*

Her ne kadar büyü kapsamına alınmasa da, kötü niyetli bir davranış da cezalandırılıyor:

> (§170) *"Eğer hür bir adam bir yılanı öldürürse ve (bu sırada) başka birinin adını söylerse, 1 mina gümüş verir; eğer (bunu yapan) bir köle ise, o öldürülür".*

Mülkiyetin korunması ile ilgili yasa maddelerinde tespit edilen cezalar, genellikle tahribe uğrayan, kaybolan veya kullanılmaz duruma gelen malın

yerine yenisinin konması ve değerinin tazmin ettirilmesi ilkesine dayanmaktaydı. Mülkiyete taşınamaz mallar, ekinler, hayvan varlığı, köleler de dahil edilmişti. Bu arada dikkate değer bir başka husus da tazminat miktarlarının belirlenmesi sırasında yanlışlık yapılmaması için, kaybolan veya çalınan malın değerinin, özellikleri sayılarak saptanıyor olmasıdır (Dinçol 1990: 92).

Bu arada, yasaların eski versiyonunda bazı maddelerde görülen ve zarar gören tarafın suçludan tazminatı almasını garantileyen, günümüzdeki haciz ile karşılaştırılabilecek bir uygulama dikkat çekicidir. Bu hukuki durum, *parnaššea šuwayezzi* terimi ile ifade edilmektedir. Çeşitli bilim insanları tarafından farklı şekillerde yorumlanan bu ifadede yönlendirici olan *šuwayezzi/šuwaizzi* çekiminin hangi fiile ait olduğudur. Önceleri bunun *šuwai-* "itmek" fiilinden geldiği düşünülüyordu ve *"onu evine iter"* (Friedrich 1971: 88-90) ya da "(böylece suçu) evinden uzaklaştırır" (Imparati 1992: 189-194) şeklinde çeviriler yapılıyordu. Starke bu çekimin, *šuwaya-* "bakmak, gözaltında tutmak" fiiline ait olduğunu saptamıştır (Starke 1977: 36 vd.). Buna göre çeviri *"ve onun evine bakar/onun evini gözaltında tutar"* şeklinde yapılmaktadır. Açıklayıcı şekilde yazarsak *"(zarar gören taraf, bedelin gecikmesi durumunda) onun (suçlunun) evine bakar"*. Yani, eğer yasanın öngördüğü bedel ödenmezse, başka bir hukuki belgeye gerek kalmadan, suçlunun mal varlığında bedel arama hakkına sahiptir (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Haase 1980: 93-98, Hoffner 1997: 168-169) Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait Kültepe metinlerinde, buna benzer bir uygulama *BITAM DAGALU "eve bakmak, gözaltında tutmak"* terimi ile ifade edilmektedir.

KAYNAKLAR

Dinçol, A. 1990 "Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi", *AnAr* XII: 83-100.

Dinçol, B. 2003 *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, İstanbul.

Friedrich, J. 1971 *Die hethitischen Gesetze*, Leiden.

Haase, R. 1980 "Gedanken zur Formel parnasseja suwaizzi in den hethitischen Gesetzen", *WO* 11: 93-98.

1984 *Texte zum hethitischen Recht*, Wiesbaden.

Hoffner, H. A. 1997 *The Laws of the Hittites*, Leiden-New York-Köln.

Hrozny, F. 1922 *Code Hittite provenant de l'Asie Mineure (vers 1350 av. J.-C.), Transcription, traduction française*, Paris.

Imparati, F. 1992 *Hitit Yasaları*, (Çev. E. Özbayoğlu), Ankara.

Korošec, V. 1982 "Die hethitischen Gesetze in ihren Wechselbeziehungen zu den Nachbarvölkern", *Berliner Beiträge zum Vorderen Orient (Recontre Assyriologique International 25, Berlin 1978)*, Berlin: 295-309.

Neufeld, E. 1951 *The Hittite Laws*, London.

von Schuler, E. 1982 "Die hethitische Gesetze", *Rechts-und Wirtschaftsurkunden, Historisch-Chronologische Texte*, (*TUAT* I/1), Gütersloh: 96-123.

Starke, F. 1977 *Die Funktionen der dimensionalen Kasus und Adverbien im Althethitischen*, (*StBoT* 23), Wiesbaden.

Tseval, M. 1975 "The Husband Veils a Wife", *JCS* 27: 235-240.

Hitit Sanatının Gelişimi ve Toplumsal İşlevlerine Dair

ANDREAS SCHACHNER*

Mezopotamya ve Mısır kültürlerinden farklı olarak Hitit kültürüne ait günümüze ulaşan sanat eseri sayısı nispeten azdır. Bilim insanlarınca büyük bir bölümü Hattuša'daki kazılarda ortaya çıkmış olan bu buluntuların, ilk başlarda Hitit Devleti ile yakın bir ilişki içerisinde olduğu kabul edilmiştir. Hitit sanatının Eski Anadolu insanı tarafından nasıl algılandığı ve bu eserlerle ne tür bir mesajın iletildiği sorusuna çoğu zaman cevap aranmazken, değerlendirmeler genelde ikonografiyi ve kronolojiyi tanımlamaya yönelikti (Özyar 2006, Darga 1992, Bittel 1976, Akurgal 1961). Ancak bu dönem sanatının, sanatçının kişisel dışavurumu olmaktan çok, devlete bağlı bir iletişim sisteminin parçası olarak, sistemin merkezindeki siyasi, ideolojik ve dini bir içeriğe sahip olduğunu kabul etmek gerekir. Yazılı aktarımlar ve arkeolojik malzemenin korunagelme durumu ve buluntuların neredeyse hiçbirinin güvenli olarak tarihlenememesi, Hitit sanatının gelişimini anlamayı, toplum içerisindeki işlevi ve anlamı üzerine yorum yapmayı daha da güçleştirmektedir.

Hitit sanatının esaslarını kavrayabilmek için öncelikle MÖ 2. binyılın ilk üç yüz yılına denk gelen Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na (Kārum Dönemi) bakacak olursak, bu dönem sanatının merkezî bir devlet etkisi altında kalmaksızın geliştiği görülür. Bulunan eserlerde kullanılan üslup ve betimlenen konuların yerel kökenli olanlarının yanısıra, büyük bir kısmının Suriye ve Mezopotamya gibi güneydeki gelişkin kültürlerden alınmış olması (Kulakoğlu – Kangal 2010), dönemin –yazılı kaynaklardan da bilinen– siyasi ve etnik çeşitliliğini yansıtmaktadır (Lumsden 2008). Hitit Dönemi'nde muhtemelen bilinçli bir şekilde oluşturulmuş ve iktidarın gücünü sergilemeyi amaçlayan toplumsal mekanizmalar, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda henüz etkin olmadığından, halkı etkilemeyi hedefleyen anıtsal nitelikli sanat eserleri bu dönemin Anadolusuna hâlâ yabancıdır.

Kārum Dönemi kent devletlerinden, MÖ 17. yy içerisinde Hitit Devleti'nin tümüyle oturmuş bir imparatorluğa dönüşüm süreci, gerek tarihsel gerekse arkeolojik birçok açıdan halen belirsizdir. Kārum Dönemi'ne ait herhangi

* Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi, İnönü Cad. No:10, TR-34437 İstanbul, schachner@istanbul.dainst.org

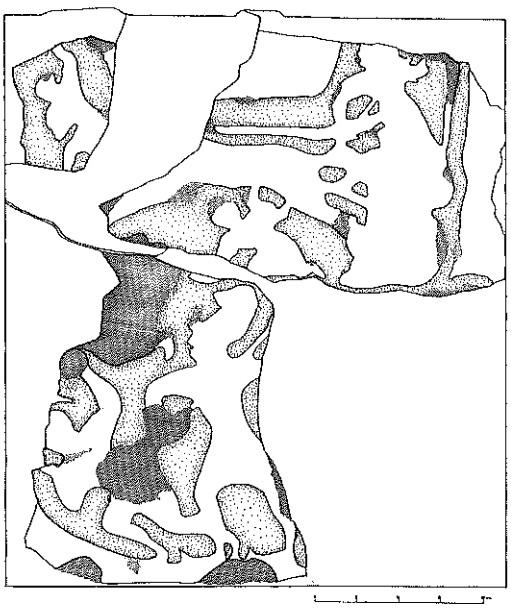

Fig. 1: Hattuša'da Büyükkale'de Eski Hitit Dönemi'ne ait savaş sahnesi betimlenen kabartma

bir anıtsal eser bilinmezken, Boğazköy'de konteksti kesin olmamakla birlikte Büyükkale'de üzerindeki boya izlerinden, belki renkli olduğu anlaşılan alçak bir kabartma ele geçmiştir (Bittel 1984: 91-98 Abb. 2). Eski Hitit Dönemi'ne ait olduğu tahmin edilen bu kabartmada hareketli bir üslupta at arabalı bir savaş sahnesi yer almaktadır (Fig. 1). Hitit döneminin daha sonraki betimlerinden belirgin bir şekilde ayrılan bu eserde dikkat çeken nokta, bu örnekte de kralın henüz vurgulanmadığıdır.

Çok iyi korunmamış, ancak benzer şekilde hareketli ve çok figürlü bir üslupta yapılmış ve ikincil olarak kullanıldığı bir ortamda bulunmuş başka bir kabartma yine Boğazköy'den bilinmektedir (Neve 1982: 57 Abb. 23). Her ikisi de üslup ve konuları itibarıyla Hitit Devleti'nin kuruluşundan tahminen MÖ 16. yy'ın ortalarına kadar süren bir geçiş dönemini temsil ederken, bölgelerarası ilişkileri de yansıtmaları, Hitit dünyasının, halen Kārum Dönemi'nden devam eden ve Doğu Akdeniz'i kapsayan bir ilişki ağının parçası olduğuna işaret etmektedir. Örneğin atlı savaş arabasının dinamik betimi, Mikene'de V no.lu kuyu mezarında bulunmuş taş bir levhadaki resme yakından benzemektedir (Hiesel 1975: 517 Nr. 454). Aynı mezar steli ve Ege menşeili birçok başka eserde görülen meander motifinin, Anadolu gliptik sanatında benzerleri bulunmaktadır. MÖ 16. yy'ın ortasına ya da ikinci yarısına tarihlenen Hüseyindede'de bulunmuş vazo üzerindeki boğa atlama sahnesinin Doğu Akdeniz'de birçok yerde benzerleri bilinmektedir (Sipahi 2001).

Gerçek anlamda özgün bir Hitit sanatından bahsedilmesi ancak MÖ 16. yy'ın ikinci yarısından sonra mümkündür. En erken örneklerine, en ünlüleri İnandıktepe (Fig. 2) (Özgüç 1988), Bitik (Özgüç 1957: Abb. 1-2) ve Hüseyindede'de (Sipahi 2001) bulunan ve üzerlerindeki kabartma sahneleri dolayısıyla daha önceki dönemin eserlerinden bariz bir şekilde ayrılan, vazolara bakacak olursak, bu eserler sayesinde Kārum Dönemi'nden farklı olarak, İç Anadolu'nun tümünü kapsayan ama onun dışındaki bölgelerle neredeyse

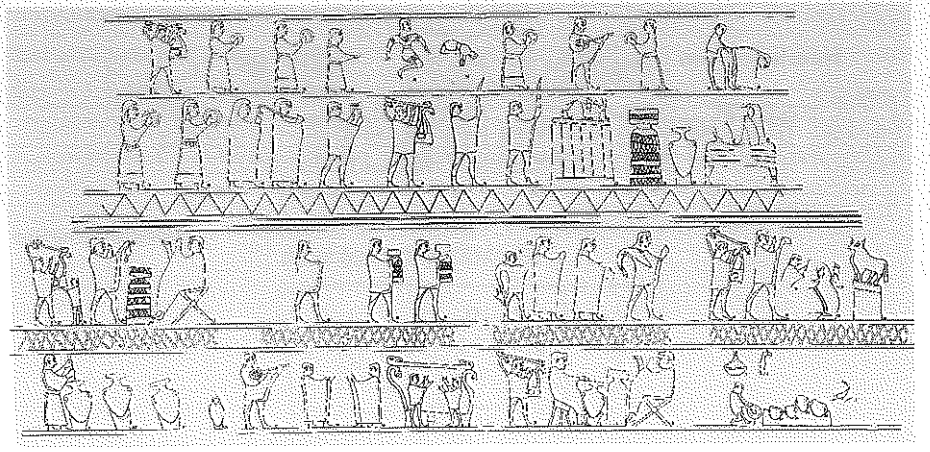

Fig. 2: İnandıktepe'de bulunan kabartmalı vazo (Özgüç 1988'e göre)

hiç ilgisi olmayan homojen bir üsluba ve büyük ölçüde standartlaşmış bir ikonografiye sahip olduğu görülür. Bu özellikler aynı zamanda Hitit sanatının ilerleyen dönemlerdeki gelişimi için de temel oluşturmuştur.

MÖ 16. yy sanatındaki bu standartlaşma eğilimi, yeni kurulan devletin, egemenliği altındaki toplumları kapsayan bir iletişim aracı haline gelecek ortak bir betim dili yaratma çabasının yansımasıdır (genel olarak: Schachner 2009 ve 2010). Üslup ve içerik olarak birbirine benzer betimlerin Hitit çekirdek bölgesinin tümünde MÖ 16. yy'ın ikinci yarısında karşımıza çıkması, bu yeni tasvir dili aracılığıyla Orta Anadolu içerisindeki dini ve kültürel farklılıkların aşılmasının amaçlandığına işaret etmektedir. Yine bu sayede, söz konusu eserlerin izleyicileri arasında ortak bir kimlik bilincinin ve Hitit Devleti'ne bağlılık hissinin oluşturulması amaçlanmış olmalıdır.

Hitit sanatının toplum için ne anlam ifade ettiği halen büyük ölçüde belirsizdir. Vazo resimlerinde işlenen konular ilk etapta dini içerikli de olsa ilk kez bir kral tasviri ile karşılaşılmaktadır. Bu dönem örneklerinden bazılarında görülen ikonografik özelliklerin yanı sıra, çoğunun –örneğin; İnandıktepe'de olduğu gibi– yerel soyluların konutlarındaki dindışı kontekstlerde bulunmuş olması, bu eserlerin dini bayram ritüellerinde kullanıldığına işaret etmektedir. Bu bayramlar aslen dini içerikli olmasına rağmen, halkın, soyluların himayesi altında bir araya geldiği birer etkinlik olarak, özellikle de tasvir edilen kralın himayesinde sosyal bağların güçlenmesine katkıda bulunmuş olmalıdır. Bu çerçevede, söz konusu figürlü sanat eserleri ve bu eserlerde kullanılan homojen betim dilinin, müşterek konuların aktarılmasını ve ortak bir Hitit kimliğinin oluşturulmasını sağladığı anlaşılmaktadır.

Hitit sanatının tarihsel gelişimi, pek çok eserin *in situ* olarak bulunmamış olması veya bir yazıt taşımaması nedeniyle, halen birçok detayda kesin olarak

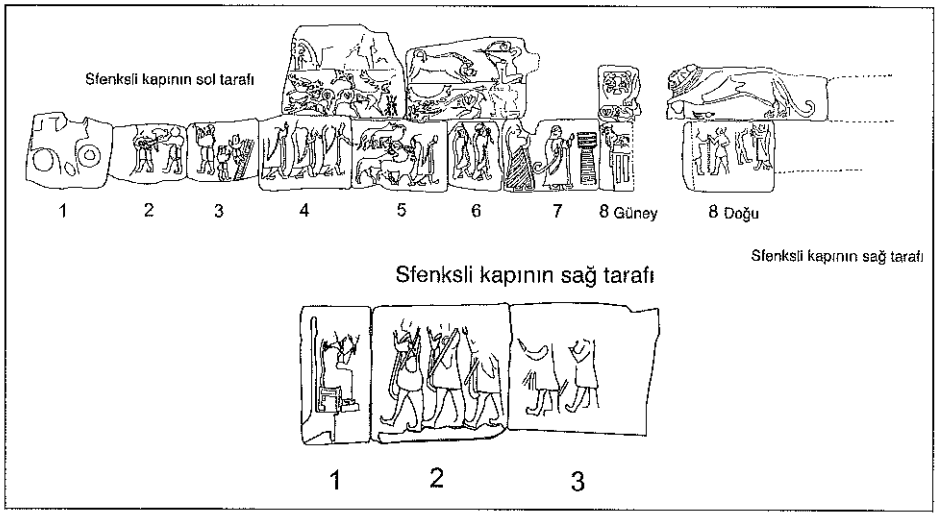

Fig. 3: Alaca Höyük, Sfenksli Kapı'nın sağında ve solundaki kabartmalar

takip edilememektedir. Ancak bazı yeni bulunan eserler ve yavaş yavaş daha da iyi anlaşılan Hitit başkentinin kronolojik gelişiminin ışığında, bazı yeni düşünceler ortaya konulabilir (Schoop – Seeher 2006; Schachner 2011a).

Hitit sanatının gelişimi açısından yukarıda bahsi geçen vazoların yanı sıra Alaca Höyük'teki Sfenksli Kapı'nın iki tarafını süsleyen kabartmalar özel bir yere sahiptir (Fig. 3) (Mellink 1970). Kapının sağ tarafında iki sıradan oluşan frizin alt şeridinde İnandıktepe Vazosu'ndaki sahneye benzer bir şekilde, sıranın sağında kült faaliyetleri, sol kenardaki hokkabaz ve akrobatların şenlikleriyle tamamlanmaktadır. Sahnenin sağında ilk kez bir kral, Fırtına Tanrısı'nı sembolize eden boğanın önünde ana figür olarak betimlenerek ön plana çıkarılmıştır.

Kapı girişinin sağındaki kabartmalarda ise, aynı karakteristik üslupta tören alayının oturan bir tanrıçaya yönelik halde betimlendiği sahneler yer alırken, kapının sol tarafında bulunan üst sıradaki kabartmalar, gerek üslup, gerekse içerik bakımından önemli farklılıklar göstermektedir: bir yabandomuzu ve geyik avı sahnesi yer almaktadır. Alçak kabartma olarak işlenmiş olmasının yanı sıra, üslup bakımından da her iki taraftaki alt sıralara göre çok daha hareketli olan bu betim, yukarıda bahsedilen ve Boğazköy'de ele geçen erken dönem kabartmalarla benzeşmektedir.

Alaca Höyük kabartmasının tarihlemesi tartışmalıdır. Zaman zaman bu kabartmaların imparatorluğun geç safhasında yapıldığı önerildiyse de, geçtiğimiz yıllarda Kayalıpınar'da (Müller-Karpe 2009: Fig. 19), MÖ 15. yy'a ait Orta Hitit tabakasında bulunmuş ve oturur halde sağa dönmüş bir tanrıçanın betimlendiği bu kabartma, söz konusu frizin nispeten erken bir döneme ait olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, Alaca Höyük kabartmasının, genel gö-

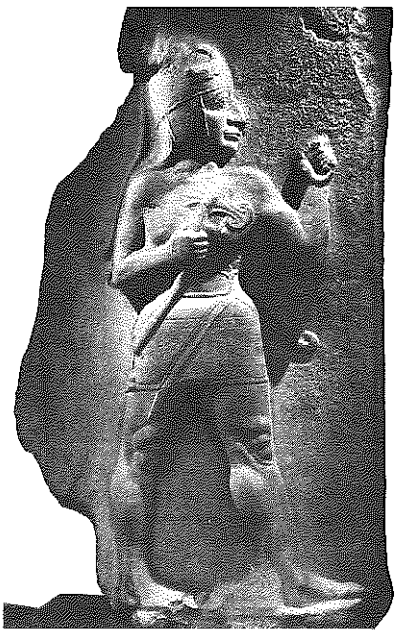

Fig. 4: Schimmel kolleksiyonundaki riton © Metropolitan Sanat Müzesi

rüşün aksine MÖ 14. yy yerine –İnandıktepe Vazosu ile olan konu benzerliği doğrultusunda– MÖ 15. yy'a, hatta MÖ 16. yy'ın son dönemlerine ait olması mümkündür.

Alaca Höyük ve Kayalıpınar kabartmalarına benzer tasvirler Hitit sanatında sadece Yazılıkaya ve Gâvurkalesi kaya kabartmasında görülür. Her ikisinin tarihlenmesi bilim insanları tarafından tartışılmaktadır. Yazılıkaya'da A odasının girişinin sağında yer alan tasvirler (Seeher 2011), MÖ 3. binyıldan itibaren açık hava tapınma yeri olarak kullanılan bu alanın, MÖ 13. yy'ın ortalarına tarihlenen ve günümüze dek korunmuş betimlerden, daha eski bir kullanım safhasına ait olduğunu düşündürür. Gâvurkalesi'nde, tarihlenmesine yardımcı olacak herhangi bir ipucu bulunmamış olmasına karşın, kabartmaların konusu (Kohlmeyer 1983: 43-48 Abb. 16 Taf. 19-20), öteki anıtsal taş eserlerden çok farklı olan üslubu ve kayanın üzerindeki yapının, mimari açıdan, Boğazköy'de bir ihtimalle MÖ 15. yy'da inşa edilmiş Yenicekale ile ortak özeliklere sahip olması, Orta Hitit Dönemi'ne tarihlenmesi gerekliliğini akla getirmektedir.

Alaca Höyük Sfenksli kapının sağında ve öbür anılan yerlerde görülen tasvirlerin, konu itibarıyla, daha çok MÖ 3. binyılın sonu ile 2. binyılın başlarında

5

6

Fig. 5: Hattuša'da Kral Kapısı'ndaki tanrı kabartması

Fig. 6: Hattuša'da 5 nolu tapınağın bir ek binasında bulunan ve Tuthaliya adlı bir kralı betimleyen kabartma

Mezopotamya ve Suriye mühür sanatında ve Kārum Dönemi'nde bu bölgelerden etkilenmiş Kültepe mühürcülüğünde yaygın olup ancak, Anadolu sanatına aslen yabancı olan bir konuyu sergilemesi, Hitit Dönemi içerisinde nispeten erken bir tarihe ait olduğuna dair bir başka delildir. Bahsedilen eser gruplarının tarihlenmesi tartışmalı kabul edilirse, benzer konulu sahnelerin Hitit İmparatorluk Dönemi'nde kullanılmadığı anlaşılır. Buna karşın İnandıktepe vazosu ya da Alaca Höyük kabartmalarında görülen sunak sahneleri, MÖ 14. ve 13. yy'da değiştirilmiş şekillerde de olsa görülmektedir (örn. Schimmel Koleksiyonu'nda bulunan riton üzerinde: Fig. 4).

Hitit sanatındaki tasvir dilinin gelişimi Alaca Höyük kabartmalarındaki değişimde de izlenebilmektedir: Bu betimlerde kralın giderek ön plana çıktığı, ayrıca gerek Alaca Höyük gerekse Kayalıpınar'da, yan yana yerleştirilmiş büyük taş blokların ilk kez halka açık alanlarda kullanıldığı görülür. Ayrıca bu yeni yöntem, kabartmaların yan yana yerleştirilmesi, işlenen betimlerde, mekânsal ve zamansal olarak birbirini takip eden hikâyelerin ve mesajların aktarılmasına imkân sağlamıştır. Bu da –mekânlarda kullanılan vazolardan farklı olarak– Orta Anadolu'da, en geç MÖ 15. yy itibarıyla sanatın halka açık alanlarda sergilendiğinin göstergesidir.

Özellikle bulunduğu stratigrafik ortam nedeniyle kesin tarihlenmesi mümkün olan Kayalıpınar kabartması, işçiliği bakımından Boğazköy'deki Hitit kabartmalarında –özellikle de Kral Kapısı'ndaki tanrı betimi (Fig. 5) ile 5 no.lu Tapınak'ta ortaya çıkan Tuthaliya stelinde (Fig. 6)– görülen ve neredeyse yüksek kabartma olarak tanımlanabilecek üslupla benzeşmekte ve bu yönüyle MÖ 13. yy'a tarihlenen Yazılıkaya'daki daha alçak bir üslupta yontulmuş kabartmalardan ayrılmaktadır. Bu üslup benzerliklerinin yanı sıra, söz konusu kabartmalarda görülen –örneğin; Kral Kapısı'ndaki tanrının elinde betimlenmiş ve en yakın benzerleri Ortaköy'deki Orta Hitit Dönemi'ne ait taş örneklerden bilinen balta gibi– ikonografik detaylar, bu anıtların nispeten erken bir döneme ait olma ihtimaline işaret etmektedir (Schachner 2011b: 208).

Yukarıda sözü edilen kabartma sahneli frize ek olarak, Alaca Höyük'teki Sfenksli Kapı, kapı pervazlarını oluşturan devasa blokların önyüzüne tam plastik olarak işlenmiş sfenks kabartmalarıyla bezenmiştir. Yekpare bloklardan oluşan kapı kanatlarının bu şekilde bezenmesi, anıtsal Hitit sanatının karakteristik özelliklerinden biri olup, benzer örnekler sadece Hattuša'da Aslanlı Kapı, Sfenksli Kapı ve Kral Kapısı'ndan da bilinmektedir.

Bugüne kadar Boğazköy'de, Alaca Höyük, Kayalıpınar ya da Ortaköy kabartmalarına benzer şekilde binalarla bağlantılı eserlerin ortaya çıkmaması, ilk bakışta şaşırtıcı olabilir. Ancak bu tasvirlerle başkent Hattuša'nın dışında Hitit krallarının hükmettikleri topraklarda ortak bir kültür ve zihniyetin yayılması hedeflendiğine göre bu tür eserlere başkentte gerek olmadığı açıktır.

Hitit Sanatının Gelişimindeki İkinci Aşama: İmparatorluk Dönemi

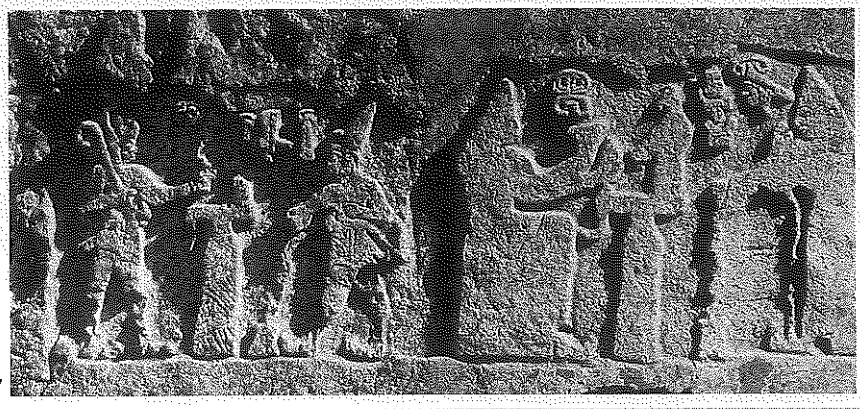
Hitit sanatının bu aşamada (MÖ 14. ve 13. yy'larda) yeni bir yöne doğru değiştiği anlaşılır. Anıtsal taş kabartmalar arasında hikâyeler anlatan örnekler, tek bir figürü –ya kralı ya da bir tanrıyı– ön plana çıkartanlara göre neredeyse hiç kullanılmıyor. Bu gelişme, sanatın konu itibarıyla artık tek bir figürle aktarılabildiği bir hale sokulduğu anlamına gelir (Figs. 5-6). Buna paralel olarak Hitit sanatının aynı motif ve betimleme formlarının, değişik ebatlar, pek çok şekil ve malzemede de kullanıldığı göze çarpar. Başkentin dışındaki şehirlerde ağırlıklı olarak dini törenleri anlatan betimler bulunduysa da, aynı dönemde veya az bir süre sonra kurulan Boğazköy Yukarı Şehir'deki 2 ve 3 no.lu Tapınaklar ile Büyükkale'deki III no.lu tabakada ele geçen aslan ve sfenks figürleri, büyük şehir kapısında görülen kabartmalar gibi, bu tür anıtsal bezeme formlarının Hattuša'da çok daha önce özellikle Suriye'de olduğu gibi kapı geçişlerinin korunması için kullanıldığına, dolayısıyla edip, tamamen farklı bir işlevine işaret etmektedir.

Taş eserler üslup ve ikonografi itibarıyla neredeyse tamamıyla özgün Hitit geleneğini temsil etmelerine karşın, elimizdeki buluntulara göre MÖ 14. yy'da görülen bir başka sanat grubunun gelişiminin değerlendirilmesi son derece güçtür. Boğazköy'de duvar resmi örneklerinin epey az ve küçük parçalar halinde sadece Büyükkale ve Yukarı Şehir'deki bazı yapılarda günümüze ulaşması (Neve 1993: Abb. 75), öncelikle bu tür duvar süslemelerinin Hitit başkentinde kullanıldığını göstermektedir. Bu parçalar üzerindeki motif ve desenlerin tespit edilmesi neredeyse imkânsız olsa da, ele geçen fragmanlardaki renk seçimi, tanımlanabilen betim parçaları ve teknik özellikler, genel olarak Doğu Akdeniz duvar resimlerini çağrıştırmaktadır. Buluntuların son derece az olmasının yanısıra, duvar resimlerinin ait olduğu kontekstler için mutlak bir tarihleme yapılamaması, şüphesiz Hitit eliti tarafından yürütülen bölgelerarası ilişkilerin teknik, içerik ve zamansal açıdan daha kapsamlı bir şekilde irdelenmesine engel olmaktadır.

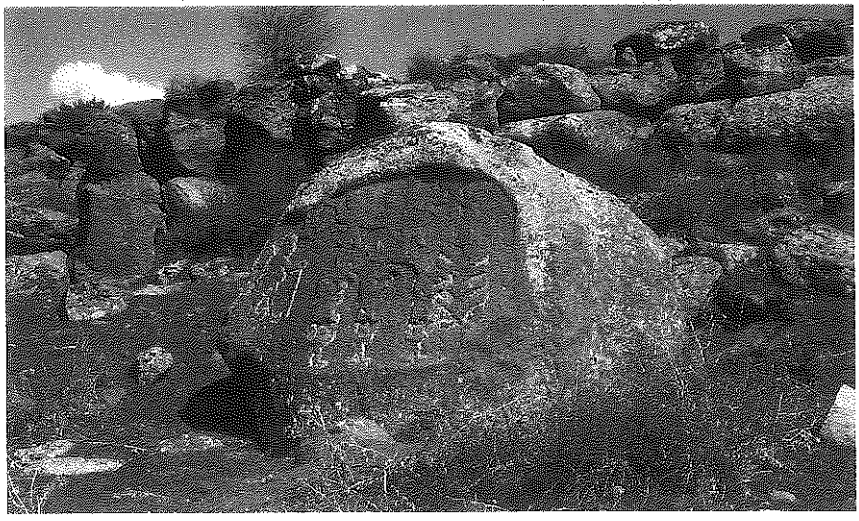
İki boyutlu kabartmalar birbirinden farklı kontekstlerde karşımıza çıkarken, üçboyutlu anıtsal ölçekli tam plastik eserler çok az sayıda günümüze ulaşmıştır. Alaca Höyük'te bulunan yaklaşık 2 m yüksekliğindeki bir torso, eserin orijinal yeri bilinmemekle birlikte, Hitit sanatında bir tanrı (?) heykelinin nasıl betimlendiğini göstermesi bakımından önemlidir (Koşay – Akok 1973: 78-79 Pl. 40-41). Boğazkale'nin 4 km kuzeyinde yer alan Yekbaz'da bulunmuş ve aslen Yazılıkaya B Odası'nı süslediği tahmin edilen benzer bir heykele ait kaide ise, bu tür anıtsal eserlerin –bu örnekte Kral IV. Tuthaliya'nın heykelinin– orijinal konumları hakkında fikir vermektedir. Aşağı Şehir'de devşirme olarak kullanılmış olduğu anlaşılan, Eski ya da Orta Hitit Dönemi özelliklerine sahip bir kadın heykeline ait baş kısmı ise, kadın figürlerinin de erken dönemlerden itibaren kullanıldığını göstermektedir (Bittel 1976: 255).

Hitit İmparatorluk Dönemi'nin son yarım yüzyılında Boğazköy'de ve bazı başka kentlerde doğal kaya yüzeylerindeki anıtsal nitelikli hiyeroglif yazıtlar, devletin ideolojisini ifade eden yeni bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır). İlk aşamada hikâyeler anlatmayı amaçlayan sanat, sonrasında sadece bir stel üzerinde en önemli figüre indirgenmiş ve en son aşamada resimlerin kullanılmasından tamamen vazgeçilmesiyle, Hitit Dönemi boyunca devam eden bir soyutlaşma trendi göstermektedir.

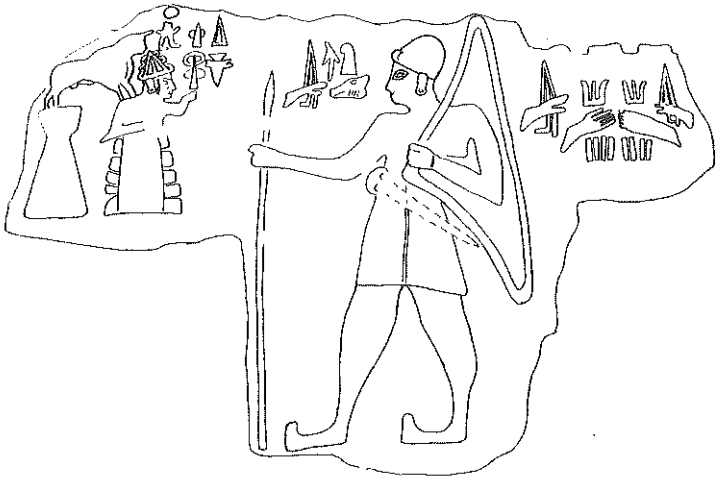
Hattuša'da anıtsal sanat eserlerinin neredeyse tümü –günümüzde halen Büyük Tapınak'ın önündeki meydanda bulunan ve kısa kenarlarında dört aslan kabartması yer alan taş tekne ya da kaide dışında – ya Yukarı Şehir'deki anıtsal mimaride ya da Büyükkale'deki İmparatorluk Dönemi sarayında bulunmuştur. Bu doğrultuda, anıtsal nitelikli eserlerin yaygınlaşmasının, Orta Tunç Çağı'ndan farklı olarak, merkezî devletin gücünü temsil etmek bu gücü göstermek üzere ortaya çıkmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Ancak Eski ve

7

8

9

Fig. 7: Fraktin kaya kabartması

Fig. 8: İmamkulu kaya kabartması

Fig. 9: Hanyeri kaya kabartması

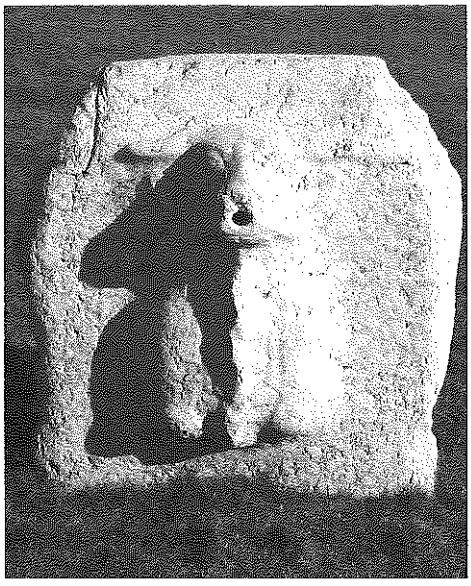

Fig. 10: Altınyayla steli

Fig. 11: Arifegazili boğa başlı çeşme

özellikle Orta Hitit Dönemi'nin eserlerine karşın kralı ya da bir (hava) tanrısını tasvir eden steller dahil olmak üzere anıtlar, şehirde genel olarak kapalı mekânlarda bulunmuştur. MÖ 13. yy'ın ikinci yarısında Hititlerin son kralları döneminde kurulan 2 no.lu oda ve Nişantepe üzerindeki yapıtların anlamı ile tarihsel çerçevenin kurulma sebepleri göz önünde tutulursa, bunların da "halka açık" bir şekilde kullanılmadığı düşünülebilir.

Başkentteki bu gelişmeye paralel olarak, yerel kentlerde Hitit İmparatorluk Dönemi'nin son 150 senesine tarihlendirilebilen her hangi bir eser tespit edilememiştir. Söz konusu buluntuların Hattuša'daki konumlarını genel olarak değerlendirdiğimizde, Orta Hitit Dönemi'nden farklı olarak en azından kentlerde artık herhangi bir kitleyi etkilemeye gerek olmadığını ve söz konusu resimlerin, yapılan ritüeller çerçevesinde betimlenen unsurun (tanrı ya da kral) sembolik ve temsili anlam taşıdığını düşünmek gerekir.

Hattuša Dışındaki Anıtlar

İç Anadolu'da, Hitit şehirleri dışında birçok yerde, özellikle MÖ 13. yy'da değişen ebat ve şekillerde pek çok anıtsal nitelikli eserin bulunması, Hitit İmparatorluk Dönemi'nin en belirgin unsurlarından biridir. Bunlar, Hitit kentleri çevresindeki stellerde, çoğunluğu doğal alanlarda olmak üzere kent merkezlerinin dışında temsili anıtlarda kolaylıkla görülebilecek

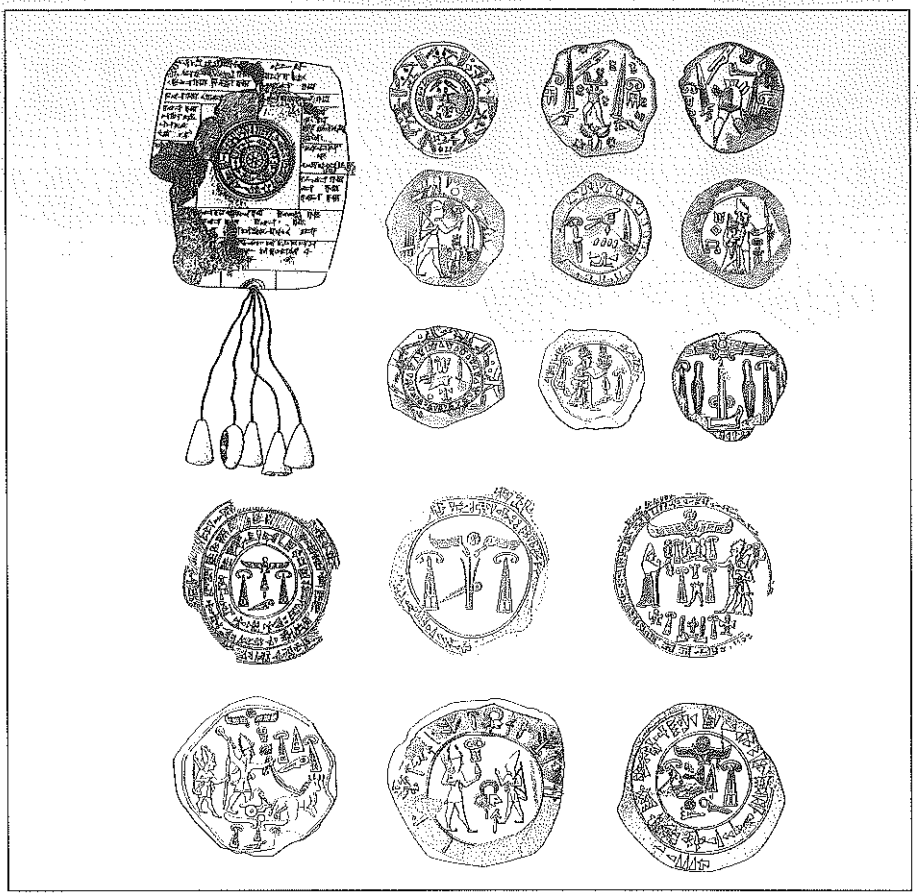

Fig. 12: Damga mühür baskılarından örnekler

yerlere kazınmış kaya kabartmaları şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Ehringhaus 2005). Bu eserler sayesinde kentsel yaşam zihniyetinin ve devlet ideolojisinin, şehir merkezlerinin ne kadar dışına taşındığı da görülebilir (Figs. 7-9). Bu kaya kabartmaları ve öteki münferit buluntular, Hitit kültürünün İmparatorluk Dönemi'nin son yüzyılında Orta Anadolu'da ne denli etkili olmaya çalıştığını gözler önüne serer. Ancak imparatorluğun yıkılmasının ardından Hitit kültürünün herhangi bir iz bırakmadan tümüyle yok olması, aslında Hitit kültürünün kendi döneminde Anadolu'daki yaşamı ne kadar az etkilediğine de işaret etmektedir.

Steller ve boğa başıyla süslenmiş çeşme başlarından hiç biri orijinal yerinde bulunamadığı için, işlevleri hakkında fazla bilgimiz bulunmamaktadır (Figs. 10-11). Buna karşın kaya kabartmaları ise, kral figürleri veya dini sahnelerin doğal alanlardaki kayalıklara işlenerek ölümsüzleştirilmesini sağlıyordu (Seeher 2009). Stellerden farklı olarak kaya kabartmaları, Hitit maddi kültürünün

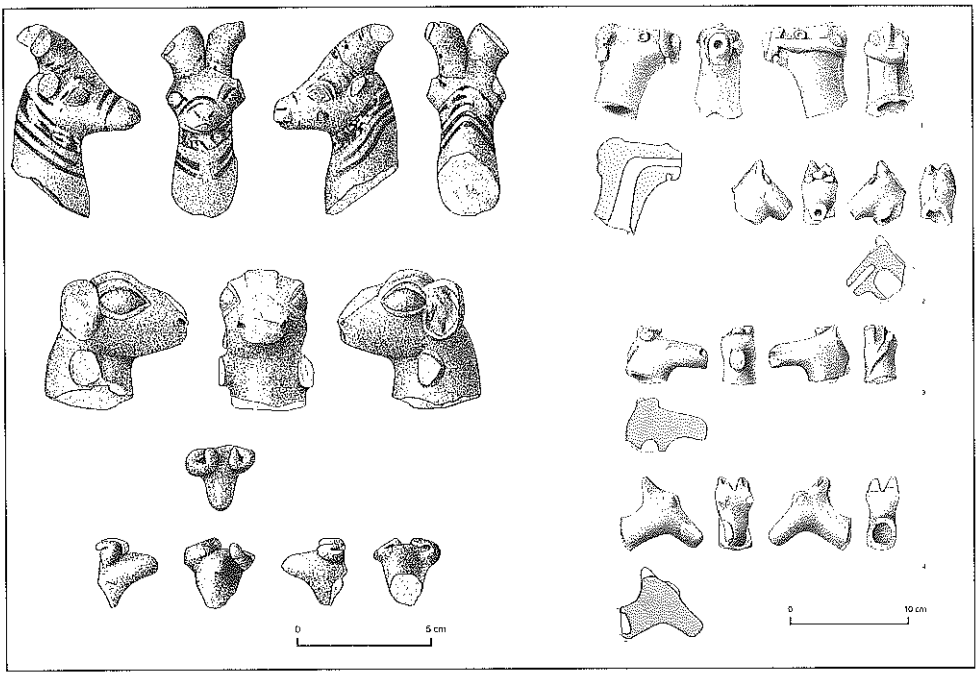

Fig. 13: Hattuša'da çeşitli yerlerde bulunan pişmiş topraktan hayvan figürleri

yoğun olarak bulunduğu çekirdek bölgenin sınırında ya da dışında yer almaktadır (Glatz – Plourde 2011). Hatta çoğu (Fraktin, İmamkulu, Taşçı, Hanyeri, Sirkeli gibi) Hitit yol ağı kapsamındaki geçitlerde ya da başka belirgin noktalarda olmakla birlikte, kabartmaların bilinçli şekilde kentsel sistemin dışında, doğal alana yerleştirildiği ve burada Hitit medeniyetinin başarıları ve kralın meşruluğunun sonsuzlaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Hitit Sanatının Bir Başka Boyutu

Hitit sanatı sadece devlet gücünün temsil edilmesine yönelik anıtsal eserlerle sınırlı değildir. İşlevleri her zaman tespit edilememekle birlikte, farklı içeriklere sahip birçok betim de Hitit yaşamının hemen hemen her alanında ve toplumun her seviyesinde karşımıza çıkmaktadır.

Bazı örneklerle Hitit sanatının ne denli geniş bir yelpazeye sahip olduğunu göstermeye çalışacağım: İşlevsel olarak devletle yakından ilişkili olmakla birlikte, toplumun farklı kademelerindeki görevliler tarafından yaygın biçimde kullanılan özgün bir sanat türü, betimlerle ve kısa yazıtlarla bezenmiş damga mühürlerdir (Fig. 12). Ele geçen damga mühürlerin yanı sıra bullalar üzerinde tespit edilmiş çok sayıda mühür baskısında işlenen konuların da, resmi sanat geleneğiyle örtüştüğü görülmektedir. Hatta –örneğin; arabasında be-

Fig. 14: Hattuša Büyükkale'de bulunan boğa heykellerin bulunuş şekli

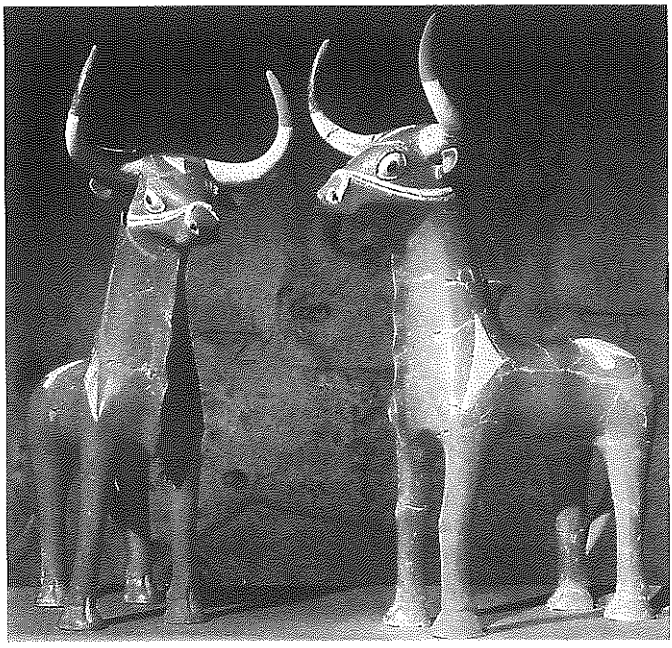

Fig. 15: Hattuša Büyükkale'de bulunan boğa heykelleri

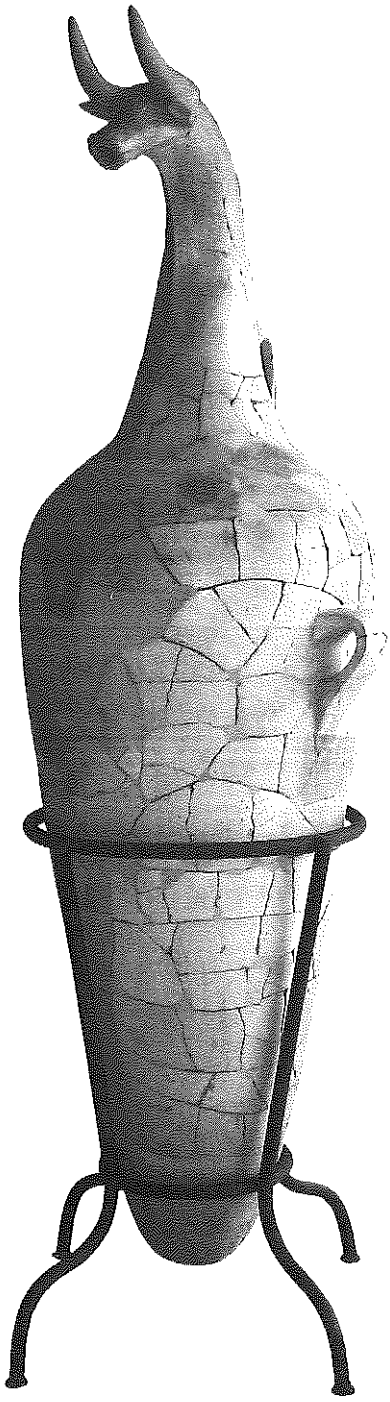

Fig. 16: Hattuša'da Sarıkale vadisinin güneyinde bulunan boğa başlı vazo

timlenmiş olan Halep'in Fırtına Tanrısı, koruyucu tanrısı tarafından kucaklanan ya da mızrağı ve omzundaki yayıyla betimlenen kral resimleri gibi– bazı sahneler, mühürlerde kullanılan betimlerin, kabartmalardaki betim dünyasıyla karşılıklı bir etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu nedenle mühür sanatının, iktidarı temsil eden devlet sanatıyla, mühür sahibinin kişisel tercihleri arasında bir kesişim noktası oluşturduğu söylenebilir. Ancak anıtsal sanat eserlerinden farklı olarak, farklı sosyal kesimler tarafından kullanılabilen ve uzak coğrafyalara ulaşabilen mühürler, konu repertuvarı büyük ölçüde merkezî idare tarafından belirlenen Hitit ikonografisinin, imparatorluk içerisinde geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır. Dolayısıyla damga mühürlerin idarî birer araç olmanın ötesinde, üzerlerindeki betimler aracılığıyla –en azından devlet görevlileri arasında– ortak bir Hitit kimliğinin oluşması ve yayılmasına dolaylı olarak katkıda bulunduğu söylenebilir.

Mühürler gibi küçük ölçekli terrakottalar, sanatın, toplumun nispeten geniş bir kesimi tarafından nasıl kullanıldığına ışık tutar. Kārum Dönemi itibarıyla hayvan biçimli kapların sevilerek kullanıldığı bilinirken; bu örneklerin, kökeni Neolitik Dönem'e uzanan bir Anadolu geleneğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Hitit Dönemi'nde çok sayıda küçük ve bireysel bir şekilde işlenmiş hayvan figürinlerinin –sıklıkla betimlenmiş boğalara ek olarak keçi, koyun ve atgiller– yanı sıra (Fig. 13), büyük boyutlu boğa ve aslan figürleri de karşımıza çıkmaktadır.

Fig. 17: Hattuša Sarıkale vadisinde bulunan bir figürin başı

Bu buluntular arasında en iyi bilinen örnekler, Büyükkale'de ve Kuşaklı/Šarišša'da çiftler halinde bulunmuş olanların yanı sıra birçok yerde de tek olarak bulunan Fırtına Tanrısı Tešup'u simgeleyen boğa figürleridir (Figs. 14-15) (Bittel 1983: 96-98; Müller-Karpe 1998: 116-119 Abb.17-18). Sıklıkla karşımıza çıkan aslan betimlerinin de olasılıkla bir savaş tanrısını sembolize ettiği ve dolayısıyla boğa figürleri gibi dinî bir anlama sahip olduğu düşünülmektedir. Mevcut bilgiler doğrultusunda, tanrıların büyük ölçekli pişmiş toprak figürler halinde betimlenmesinin özellikle Orta Hitit Dönemi'ne kadar geçerli olduğu; İmparatorluk Dönemi'nde (yak. MÖ 1350'den itibaren) ise bu tür büyük hayvan figürlerinin ancak anıtsal nitelikli kapların bir parçası olarak karşımıza çıktığı söylenebilir (Fig. 16).

Söz konusu hayvan figürinlerinin sadece çok küçük bir bölümünün güvenilir bir buluntu konteksti içerisinde ya da iyi korunagelmiş halde ele geçmiş olması, bu eserlerin işlevinin belirlenmesini güçleştirmektedir. Sarıkale'nin

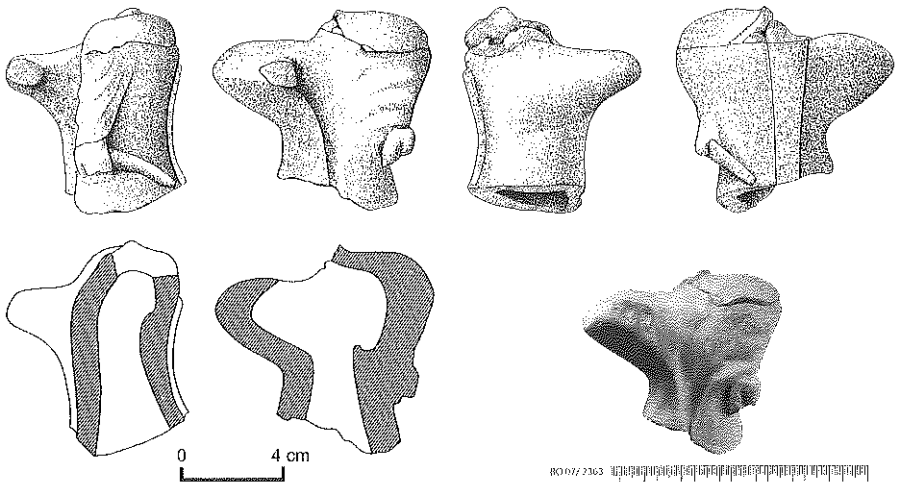

Fig. 18: Hattuša Sarıkale vadisinde bulunan bir figürinin gövdesi

Fig. 19: Hattuša Sarıkale vadisinde bulunan bir pişmiş toprak figürini

Fig. 20: Ahurhisar heykelciği

Fig. 21:
Doğantepe'de bulunmuş tunç Fırtına Tanrısı heykeli
Fotoğraf/Photo: Şevket Dönmez

batısındaki vadide bulunan moloz tabakalarındaki sınırlı bir alanda, bir arada ortaya çıkan ve yukarıda sözü edilen hayvan figürlerinin yanısıra ender rastlanan insan biçimli figürinler de içeren bir buluntu grubunun olasılıkla, dini törenleri ve ritüelleri yöneten bir rahibe ait olduğu düşünülmektedir (Schachner 2008: 127-129). Günümüzdeki "voodoo" (vudu) ayinlerini çağrıştıran bazı ritüeller sırasında, kişiyi temsil etmek amacıyla kullanılan bu heykelciklerde, insan betimleriyle birlikte hayvan figürlerinin de önemli bir rol oynadığı, yazılı kaynaklardan bilinmektedir.

Hitit yerleşimlerinde ele geçen buluntular arasında, insan biçimli terrakotta figürinlere son derece az rastlanır. Sarıkale'nin batısındaki vadide bulunan iki pişmiş toprak figürin, parçalar halinde korunagelmiş olmalarına rağmen özel bir öneme sahiptir (Figs. 17-18). Orijinal yüksekliğinin 20 cm dolayların-

da olduğu tahmin edilen bir figürine ait gövde kısmı, aynı alanda ele geçmiş bir başka figürine ait baş, Hitit kültürünün etkili olduğu alanda ele geçen tam plastik heykelciklerin ender örneklerindendir. Her ikisi de şimdiye kadar sadece kabartmalardan bildiğimiz betimlerin üçboyutlu olarak da işlendiğini göstermesi dolayısıyla büyük önem taşır.

Gerek ikonografik gerekse üslup açısından devlet himayesindeki Hitit sanatı geleneklerine bağlı olduğu açıkça görülen bu örneklerin yanı sıra, ele geçen az sayıda buluntu, bu kuralların dışına çıkan, daha basit nitelikli sanat eserlerinin de varlığına işaret etmektedir. Yine Sarıkale'nin batısında ortaya çıkan pişmiş toprak bir figür (Fig. 19), daha önce ele geçmiş olan, fakat parçalar halinde korunagelmiş olması sebebiyle yeterince yorumlanamayan benzer parçalar hakkında da daha doğru bir fikir vermektedir.

Aynı durum metal figürinler için de geçerlidir. Örneğin Ahurhisar (Fig. 20), Dövlek ve Doğantepe'de (Fig.21) ele geçen heykelciklerde görüldüğü gibi resmi sanat geleneğiyle örtüşen eserlerin yanı sıra, gerek Hattuša'da gerekse eyaletlerde, ikonografik ve üslup bakımından, ana akım eserlerden belirgin şekilde ayrılan, daha basit figürinler de karşımıza çıkmaktadır. Farklı malzemelerden yapılmış olan bu eserlerin tümü, Hitit yaratıcılığının ve sanatsal becerisinin değişik katmanlarını oluşturmakta ve farklı kullanım biçimlerini yansıtmaktadır.

Sonuç

Günümüze ulaşmış Hitit sanat eserleri kendi dönemlerinde toplam üretilenlerin sadece bir kesitini temsil etse de toplu halde bakacak olursak, Hitit sanatının anahatları şu şekilde tanımlanabilir: Gerek merkezi yönetim tarafından belirlenen, kendi içerisinde bütünlük gösteren bir üslup ve ikonografyaya sahip ve büyük ölçüde Orta Anadolu'yla sınırlı kalmasına rağmen ele geçen buluntuların yoğunluğu dolayısıyla baskın olduğu anlaşılan anıtsal sanatlarda; gerek özel şahıslara ait mühürler ile sivil ve dini içerikli, küçük ölçekli sanat eserlerinde, Hitit Devleti'nin resmi üslubunun ve homojen bir betim dilinin etkili olduğu görülmektedir.

Hitit sanatının çok daha az bilinen ve sadece münferit buluntular sayesinde tespit edilebilmiş bir başka dalı ise kullanılan betim dili ve üslubu bakımından son derece sade formları ile dikkati çeker. Asıl işlevi ve ortaya çıkış koşulları henüz bilinmemekle birlikte, bu parçaların bir tür "halk kültürü" olarak tanımlanması mümkündür. Büyük bir ihtimalle birbirinden açıkça farklı olduğu görülen bu iki anahat, sanatın farklı sosyal ortamlarda da kullanıldığına yorumlanabilir.

Hitit motif repertuvarını oluşturan öğelerden bazılarının kökeni Eski Anadolu sanatına uzanmakla birlikte, Hitit Dönemi sanatı, özgün ve kendi içeri-

sinde bütünlük gösteren bir üslup, homojen ve yeni betim diliyle dikkati çeker. Bu kapsamda, sadece betimlenecek konuların değil, bunların betimlenme biçimlerinin de devlet elitleri tarafından belirlendiği anlaşılmaktadır. Hitit sanatında, MÖ 16. yy'dan itibaren giderek artan ve belirgin olarak görülebilen bu homojenleşmenin gerisinde, devletin, sanat eserleri üzerindeki betimleri ve bu resimlerin anlamı ve mesajını kontrol ederek sistematik bir şekilde hâkimiyeti altına alma çabası yatmaktadır. Krallığın giderek merkezîleşmesi, devlet gücünün temsil edilmesine yönelik standart formların gelişmesini sağlamıştır.

Hitit İmparatorluğu döneminde kullanılan formlar ve konular değişen toplumsal gereksinimlere uyarak geliştirilmiştir. Mimarlık ve özellikle başkentin gelişimi dikkate alındığında, devlet sanatlarındaki bu ilerlemenin, metropolün gelişimi ve buradaki anıtsal nitelikli yapıların inşasına paralel bir gelişim sergilediği görülmektedir. Hitit sanatı MÖ 2. binyılın ikinci yarısında gelişen ve merkezi iktidarın sahip olduğu gücün sergilenmesini amaçlayan bir sistemin ayrılmaz parçalarından birini oluşturmaktadır. Bütün sanat eserleri –zaman içerisinde sayıları belirgin bir şekilde artan ve birden fazla bölgeye yayılmış kral betimleri gibi– Hitit kralını ve kralın hâkimiyet iddiasını meşru kılmayı sağlayan faktörlerdir.

Özellikle İmparatorluk Dönemi'nde Hitit sanatında kullanılan öğelerden sadece çok azında –örneğin; sfenkslerde ve kanatlı güneş kursunda– bir derecede yabancı etkisi, özellikle de Suriye etkisi görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu yabancı öğelerin birebir kopyalanmak yerine Hitit betim diline uyarlanması, Hitit sanatının gerek içerik, gerekse ikonografya ve üslup açısından büyük ölçüde özgün bir nitelik kazanmasını sağlamıştır.

Hitit sanatçıları kimi zaman eski gelenekleri sürdürmüş, kimi zaman –özellikle de imparatorluğun güneyindeki– komşu kültürlerden etkilenerek bunlara ait betim unsurlarından bazılarını doğrudan benimsemiş olsa da, resmi sanatın gerek içerik, gerekse üslup bakımından kendi içerisinde bir bütünlük taşıması, Hitit sanatının, nihayetinde Anadolu'ya özgü ve Hitit Devleti'nin ideolojisine sıkı sıkıya bağlı, İç Anadolu kökenli bir gelişime sahip olduğunu göstermektedir.

Hattuša merkezli sanat, Hitit sanatının betim dünyasını örnek alan Anadolu'daki diğer MÖ 2. binyıl devletleri için de belirleyici nitelikteydi. Bu doğrultuda, gerek Batı Anadolu'daki Arzawa'da (Karabel, Karakuyu, Suratkaya) gerekse –Tarhuntašša'nın bir bölümünü oluşturduğu kabul edilen– Orta Anadolu Platosu'nun güneybatı bölgelerinde (Eflatun Pınar, Fasıllar [Fig. 22], Hatip) saptanan kaya anıtları, MÖ 14. ve 13. yy'larda en azından zaman zaman siyasi bağımsızlıklarına sahip olduğu bilinen bu devletlerin, Hitit sanatını ne denli yakından izlediğini ve kültürel açıdan nasıl örnek aldığını kanıtlamakta-

Fig. 22: Fasıllar Anıtı

dır. Aynı zamanda tabii ki bu sanatın içinde kullanıldığı sosyal ve siyasi model de alınmıştır.

Kaya kabartmalarının MÖ 13. yy'da bu derece popüler olması, siyasi olarak Hattuša'daki merkezi iktidardan büyük ölçüde bağımsız olan kralların da (örn. Hatip'te Tarhuntašša Kralı Kurunt(iy)a; Karabel'de Arzawa / Mira kralı Tarkasnawa benzer anıtlar yaptırmasına sebep olmuştur. Hatta Hitit geleneğindeki bu kişisel temsil örneklerinin, söz konusu anıt türünün olasılıkla MÖ 12. yy'ın sonlarında ve özellikle de MÖ 9. yy'dan itibaren Assur kralları tarafından benimsenmesinde etkili olduğu tahmin edilebilir.

Hitit sanatı, kökleri Anadolu'nun erken dönem kültürlerine uzanmasına rağmen, bölgedeki Hitit egemenliğinin sona ermesinin ardından Orta Anadolu'da anıtsal mimari gibi neredeyse hiç iz bırakmamıştır. Müteakip Demir Çağı'nda anıtsal nitelikli sanatların Anadolu'da yeniden canlanması, uzunca bir zamanın ardından, ancak MÖ 8. ve özellikle de MÖ 7./6. yy'larda gerçekleşmiştir. Bu dönem sanatının, gerek üslup gerekse içerik bakımından, tamamen ait olduğu yeni dönemin geleneklerine ayak uydurmak durumunda olduğu görülmektedir. Sadece, Hitit kaya kabartmaları ve anıtsal yazıtları, yaratıldıkları tarihten yüzyıllar sonra, Demir Çağı'nda da benzer kabartmaların (İvriz Kabartması gibi) ve Suvasa, Karaburna, Acıgöl ve Tabal Beyliği sınırları içerisinde kalan birçok başka yerde karşımıza çıkan, Luwi hiyeroglifleriyle kaleme alınmış yazıtların ortaya çıkmasını tetiklemiş olabilir.

Buna karşın imparatorluğun, Toroslar'ın doğu ve güneyinde yer alan bölümlerinde merkezî yönetimin çökmesinin ardından varlığını bağımsız yerel beylikler halinde sürdüren Hitit eyaletlerinde, Hitit İmparatorluk Dönemi sanatının üslup ve ikonografik özelliklerinin bazılarının etkili olmaya devam ettiği görülür. İmparatorluğun yıkılmasının ardından, bu bölgedeki –örneğin; Malatya, Karkamış, Halep, Ain Dara'daki– yerel beylerin, İmparatorluk Dönemi'nde sadece Büyük Kral'a mahsus olan tasvir biçimlerini, kendi betimleri için kullanmaya başladıkları bilinmektedir. Hitit sanatının, özellikle de İmparatorluk Dönemi boyunca bu bölgelerde neredeyse hiç iz bırakmadığı hatırlanacak olursa, bu değişim daha da çarpıcı bir anlam kazanır. Bu durum, İmparatorluk Dönemi'nde adeta Hitit Büyük Kralı'nın tekelinde olan ikonografik repertuvarın söz konusu bölgelerdeki yerel beyler tarafından kullanılabilmesinin, merkezi idarenin fiilen ortadan kalkması sonucunda mümkün olabildiğini göstermektedir. Daha sonraki yüzyıllarda (MÖ 10. ve 8. yy'lar arasında) Demir Çağı beylikleri devraldıkları mirası devam ettirememişlerdir; Hititlere özgü tasvir biçimleri zamanla Arami ve Assur etkisi altında kalarak yeni form ve içerikler kazanmış ve sonunda Hitit geleneğinden bütünüyle kopmuştur.

KAYNAKLAR

Akurgal, E. 1961 *Die Kunst der Hethiter*, München.

Bittel, K. 1976 *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrhunderts vor Christus*, München.

1983 *Hattuscha. Hauptstadt der Hethiter*, Köln.

1984 "Ein älter-hethitisches Relief von Büyükkale", K. Bittel (ed.), *Boğazköy VI. Funde aus den Grabungen bis 1979*, Berlin: 91-98.

Darga, M. 1992 *Hitit Sanatı*, İstanbul.

Ehringhaus, H. 2005 *Götter, Herrscher, Inschriften, die Felsreliefs der hethitischen Grossreichszeit in der Türkei*, Mainz.

Glatz, C. – A. Plourde 2011 "Landscape Monuments and Political Competition in Late Bronze Age Anatolia: An Investigation of Costly Signaling Theory", *BASOR* 361: 33-66.

Hiesel, G. 1975 "Kretisch-mykenische Kunst", W. Orthmann (ed.), *Der Alte Orient*, Propyläen Kunstgeschichte 18, Berlin: 493-520.

Kohlmeyer, K. 1983 "Felsbilder der hethitischen Grossreichszeit", *ActaPraehistA* 15: 7-112.

Koşay, H.Z. – M. Akok 1973 *Alaca Höyük Kazısı. Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan, 1963-1967 çalışmaları ve keşiflere ait ilk rapor*, Ankara.

Kulakoğlu, F. – S. Kangal (eds.) 2010 *Anatolia's prologue Kultepe Kanesh Kārum : Assyrians in Istanbul*, İstanbul.

Lumsden, S. 2008 *Material Culture and the Middle Ground in the Old Assyrian Colony Period*, C. Michel (ed.), Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli, Leiden.

Mellink, M. 1970 "Observations on the sculptures of Alaca Hüyük", *Anadolu* 14: 15-27.

Müller-Karpe, A. 1998 "Untersuchungen in Kuşaklı 1997", *MDOG* 130: 93-174.

2009 "Recent Research on Hittite Archaeology in the 'Upper Land'", F. Pecchioli Daddi – G- Torri – C. Corti (eds.), *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Perspectives in Light of Recent Research*, Rom: 109-118.

Neve, P. 1982 *Büyükkale. Die Bauwerke*, Berlin.

1993 *Hattuša, Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, Mainz.

Özgüç, T. 1957 "The Bitik Vase", *Anadolu* 2: 57-78.

1988 *İnandıktepe*, Ankara.

Özyar, A. 2006 "A Prospectus of Hittite Art based on the State of our Knowledge at the Beginning of the 3rd Millennium", D. Mielke – J. Seeher – U. Schoop (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie*, (Byzas 4), Istanbul: 125-148.

Schachner, A. 2008 "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 2007", *AA* 2008/1: 113-161.

2009 "Das 16. Jahrhundert v. C. – eine Zeitenwende im hethitischen Zentralanatolien", *IstMitt* 59: 9-34.

2010 "MÖ 16. Yüzyıl: Hitit Anadolusu'nda bir Dönüm Noktası", A. Süel (ed.), *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara: 661-692.

2011a "Von einer anatolischen Stadt zur Hauptstadt eines Großreichs – Entstehung, Entwicklung und Wandel Hattušas in hethitischer Zeit", *Mesopotamia* 46: 79-101.

2011b *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*, München.

2012 "Gedanken zur Datierung, Entwicklung und Funktion der hethitischen Kunst", *AoF* 39: 130-166.

Schoop, U.-D. – J. Seeher 2006 "Absolute Chronologie in Boğazköy-Hattuša: Das Potential der Radiokarbondaten", D.P. Mielke – U.-D. Schoop – J. Seeher (eds.), *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie*, (Byzas 4), Istanbul: 53-76.

Seeher, J. 2009 "Der Landschaft sein Siegel aufdrücken. Hethitische Felsbilder und Hieroglypheninschriften als Ausdruck des herrscherlichen Macht- und Territorialanspruchs", *AoF* 36: 119-139.

2011 *Taşa yontulmuş tanrılar. Hitit kaya tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul.

Sipahi, T. 2001 "New evidence from Anatolia regarding bull-leaping scenes in the art of the Aegean and the Near East", *Anatolica* 27: 107-125.

Taşa Oyulmuş Suretler: Hitit Kaya Anıtları

ÖMÜR HARMANŞAH*

Eskiçağın kaya anıtları, simgesel anlamlarla yüklü, kültürel açıdan önem taşıyan ve coğrafi bakımdan stratejik mahallerde anakaya yüzeylerine oyulmuş görsel betim ve yazıtlardır. Bu anıtlar, Eski Yakındoğu'nun Tunç ve Demir çağlarında, Zagros Dağları'nın yerli halkı Lulubilerden Akkad krallarına, Elam prenslerinden Assur ve Pers hanedanına, Anadolu'da Hitit imparatorlarından İran'da Sasani efendilerine kadar, siyasi iktidarların elinde ideolojik olarak nüfuzlu ve görsel olarak etkili bir anıtsal mekân kurma ve yurt tutma teknolojisi olarak da anlaşılabilir (Seeher 2009). Kayaya oyulan anıtlar, bir yandan yerel jeolojinin ağır bir ritimle sonsuzluğa uzanan zamansallığını kendine mal ederken, bir yandan da içerdiği resimler, yazıtlar ve hatta kaya oyma mezarlarla eski kuşaklara, atalara ve kutlu bir toplumsal geçmişe atıfta bulunarak kendi derin tarihselliklerini kurarlar. Bir yanıyla geçmişe, öte yanıyla geleceğe hükmetme kaygısı ile inşa edilmiş bu anıtlara, içinde yer aldıkları peyzajlar ve mahaller kapsamında bakıldığında, anıtların ayrıca dinsel ayinlerin ve devlet törenlerinin yapıldığı gözde mekânlar olageldiğini de görüyoruz. Anadolu'da da, Geç Tunç Çağı'nın sonlarında Hitit İmparatorluğu'nun aşağı yukarı son iki yüzyılı yaşanırken, Hitit kralları ve Hitit Devleti ile çağdaş başka krallık ve beyliklerin belli bir görsel ve yazınsal dili paylaşan sayısız kaya anıtını inşa ettiğini gözlüyoruz. Özellikle su pınarları, derin kanyonlu nehir vadileri, önemli dağ geçitleri ve dağlık peyzajlarda anıtsal kaya kütleleri gibi jeolojik olarak ayrıksı ve kültürel inanışlar çerçevesinde kutsal mahallere inşa edilen bu anıtlar, Eflatunpınarı ve Yalburt Yaylası gibi anıtsal havuz yapıları ile birlikte Anadolu yarımadası kırsalında kültürel peyzajın önemli birer unsuru olmuşlardır. Yer yer kentsel mekânda da ifade bulan MÖ 14. ve 13. yy'ların kaya anıtları zaman zaman Luwi Hiyeroglifli yazıtlar içerirler ve aynı zamanda bugün akademik çevrelerde genellikle Hitit saray kültürü ile özdeşleştirilen bir görsel ikonografi ve üslubu sergilerler. Bu yazıda Hitit kaya anıtları üzerine süregelen akademik çalışmalarda, özellikle bu anıtları katalogvari bir üslupla sunan çalışmalar (Kohlmeyer 1983, Ehringhaus 2005) ve son yıllarda yayımlanmış olan daha seçici yoruma yönelik

* Joukowsky Institute for Archaeology and the Ancient World, Brown University, Providence RI, USA, omur_harmansah@brown.edu

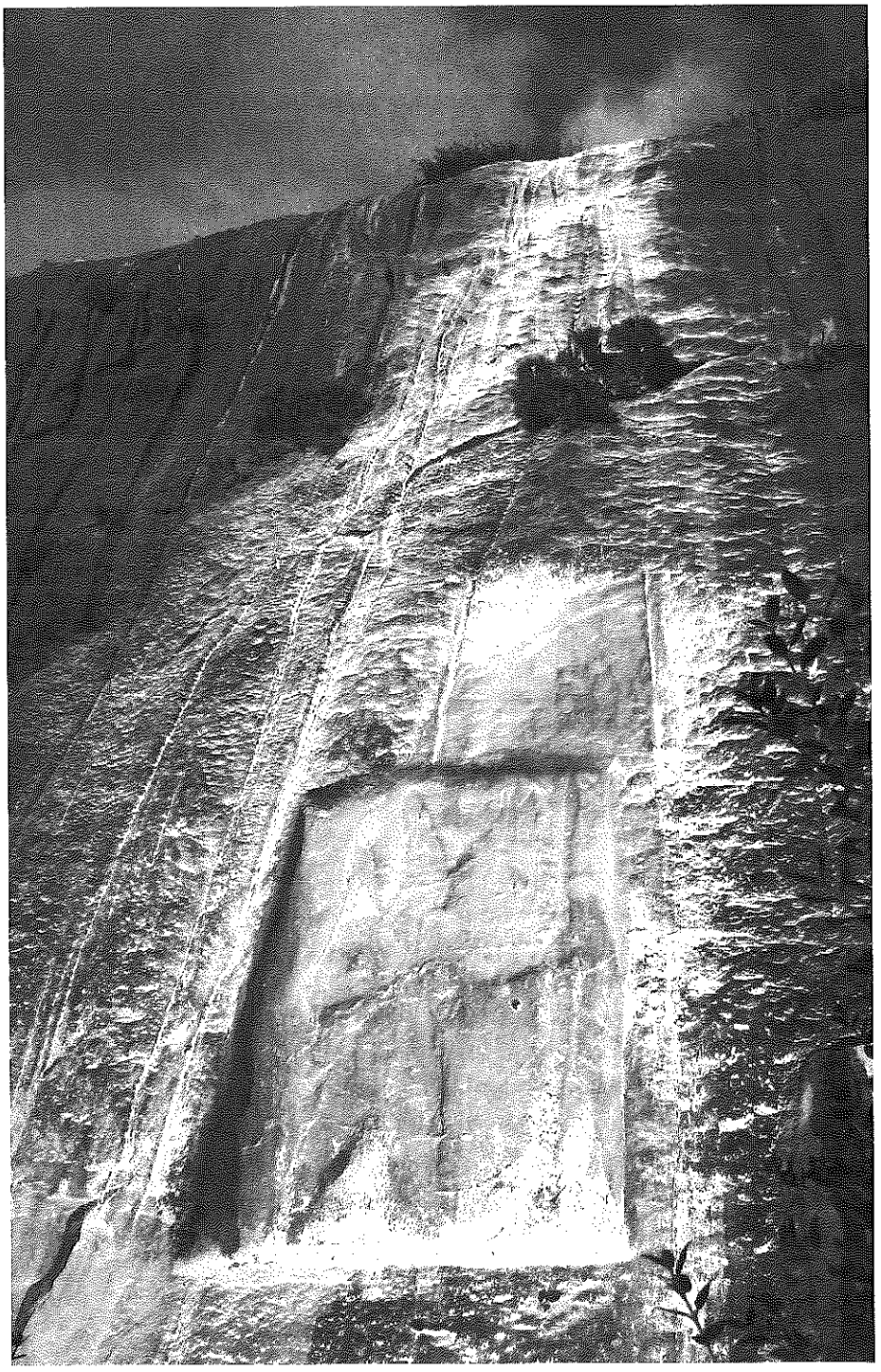

Fig. 1: Karabel A Kaya Kabartması (Ö. Harmanşah)

Fig. 2: Fıraktin Kaya Kabartması (Ö. Harmanşah)

çalışmalarda (Glatz 2009, Glatz – Plourde 2011, Ullmann 2010, Seeher 2009 ve 2011, Bonatz 2007) genel olarak gözlenen yaklaşımlar ve bu anıtların işlevleri ve kültürel anlamlarına dair ortaya sunulan öneriler irdelenerek, anıtlar çevresinde oluşan arkeolojik, sanat tarihsel, antropolojik ve tarihsel tartışmalar gözden geçirilecektir.

Halikarnassoslu tarihçi Herodotos, eserinin ikinci kitabında İyonya'da; biri Efes ile Foça arasında, öbürü Sardes ile İzmir arasında olmak üzere iki adet kayaya oyulmuş betim gördüğünü söyler, tanımlarını verir ve betimleri Mısır kralı Sesostris'e atfeder (Herodot, 2.106.1-15) [(Ullmann (baskıda)]. Oysa bugün Herodotos'un o zamanlar görüp etkilendiği bu anıtlardan birinin, Torbalı-Kemalpaşa yolu üzerindeki önemli bir geçide yerleştirilmiş Karabel A olarak bilinen anıt olduğu düşünülmektedir ve aslında Hititlerin Büyük Kralı'na öykünen bir üslupla Arzawa Ülkesi'ndeki Mira'nın kralı Tarkasnawa tarafından MÖ 13. yy sonlarında yaptırılmış olduğu bilinmektedir (Hawkins 1998a) (Fig. 1). Yakın zamana kadar ikonografik ve görsel betim özellikleri ve hiyeroglif yazıtı göz önüne alınarak bir Hitit kraliyet anıtı olduğu düşünülen Karabel'in –her ne kadar Tarkasnawa, Boğazköy'de bulunmuş mühür ve mühür baskılarından da bilinen önemli tarihsel bir kişilik olsa da– aslında yerli bir kral tarafından yaptırıldığını Hawkins'in yakın dönemdeki çalışmasından

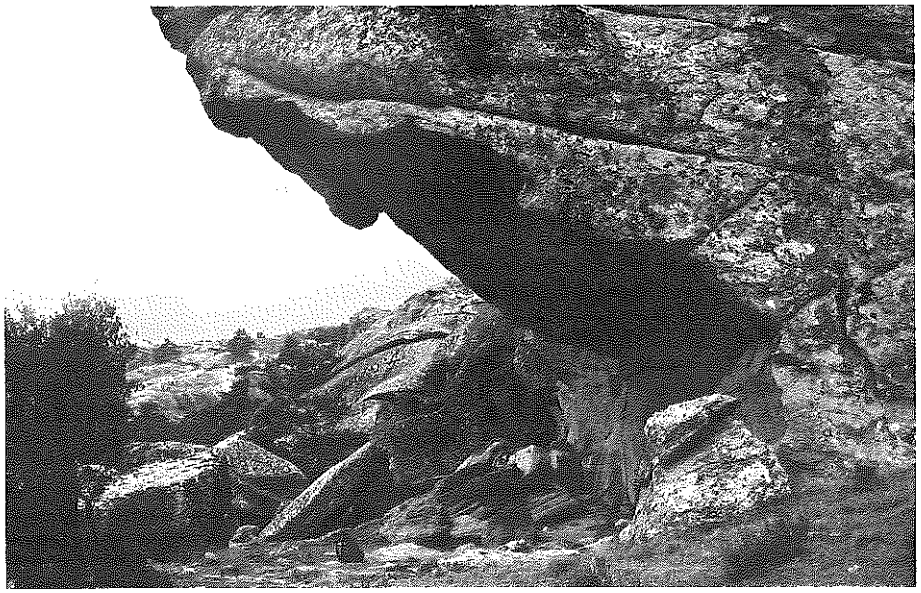

Fig. 3: Latmos Dağı'nda Suratkaya Korunağı (Ö. Harmanşah)

öğreniyoruz. Bunun ötesinde tek ve anıtsal bir kabartma olarak bilinegelen Karabel Geçidi'nde, aslında bir dizi kabartma ve yazıt olduğunu da biliyoruz (Hawkins 1998a: 8, Ehringhaus 2005: 90- Karabel B, Karabel C1-2. Bu anıtlar yol yapımı çalışmalarında imha edilmiştir). Dolayısıyla bu mahallin yerli krallar tarafından sıkça ziyaret edilerek tekrar tekrar işlenen, uzun soluklu bir tarihi süreçte etkin olmuş bir kutsal/siyasi alan olduğu söylenebilir. Buna çok benzer durum, Sirkeli'de II. Muwatalli ile ilişkilendirilen Hitit Dönemi kabartmalarında, Lübnan'da Nahr-el Kalb'te (Volk 2008), Birkleyn'deki Dicle Tüneli Asur kabartmalarında (Harmanşah 2007) ve Tabal Ülkesi Warpalawaš'ın anıtlarının izlendiği İvriz'de [Harmanşah (baskıda)] gözlenir. Dolayısıyla kaya anıtlarının işlendiği mahallerin birden fazla kazıma ve yeniden işleme olayına tanık oldukları görülmektedir. Bu veri de bizlere, metodolojik olarak, aslında kaya anıtlarının işlev ve anlamının makro-ölçekli, tepeden inme, ağ odaklı yaklaşımlarla değil, daha çok, her bir anıtı kendi yerel peyzajı kapsamında irdeleyen, bölgesel dinsel inanışlar ve siyasi dinamikler çerçevesinden ele alan, böylelikle de anıtların içinde yer aldıkları mahallerin soykütüğünü çıkarmaya yeltenen çalışmalarla anlaşılabileceğine işaret ediyor.

Karabel örneği bizlere kaya anıtlarına ilişkin akademik yaklaşımlar, yorumlar ve araştırma yöntemleri ile ilgili önemli ipuçları verirken, Anadolu'nun Geç Tunç Çağı kaya anıtlarının doğasına da ışık tutmaktadır. Bugüne kadar kaya anıtları genellikle sanat tarihsel ve epigrafik/filolojik çalışmaların ilgi odağı olmuş, bu anıtlar üzerindeki tartışmalar çoğunlukla ikonografi ve gör-

sel üslup ile tarihsel coğrafya soruları çevresinde şekillenmiştir. Metodolojik olarak gayet sınırlı olan bu çalışmalardan çıkan sonuç genellikle kaya anıtlarının kraliyet ve devlet iktidarlarının toprak sınırlarının kaygısıyla stratejik coğrafyalara inşa ettikleri ve iktidarlarını peyzaj içerisinde görselleştirdikleri ve törenselleştirdikleri anıtsal unsurlar olarak görülmüşlerdir (Glatz 2009, Seeher 2009). Bu anıtların görsel ve yazınsal repertuvarında kral imgesi, giyimleri, duruş ve jestleri, taşıdıkları törensel silahlar ve başka aletler aracılığı ile genellikle tanrısal bir nitelik kazanır (Bonatz 2007). Aslına bakılırsa bu anıtlarda kral ve tanrı betimlerinin birbirlerine yaklaştığı, aralarındaki farkın muğlaklaştığı görülür. Karabel A, Hatip, İmamkulu (Fig. 5) ve Hanyeri kabartmalarında betimlenen kişiler, bu çok özel görsel dil içinde ne kadar kral, ne kadar tanrıdır? Aslında bu muğlaklık tam olarak da bu anıtların amaçladığı şey olabilir. Ne de olsa Hitit kralları öldüklerinde tanrılaşmaktadırlar. Kayaya oyulan imgelerin etkenliği de –bir kralı da tasvir etse– gücünü bu tanrısallaşmış ikonografiden alır. Fıraktin kaya anıtına da konu olmuş olan libasyon ve adak sahnelerinde ise kral ve tanrı aynı görsel anlatı sahnesinde bir araya gelirken, her iki antropomorfik gövde ortak bir imgelemin konusu olur (Bonatz 2007: 112) (Figs. 2). Fıraktin anıtında hem kral Hattušili, hem de kraliçe Puduhepa soylu bir çift olarak sırasıyla Fırtına Tanrısı ve Güneş Tanrıçası'nın karşısına çıkarlar, onlara uygun adaklarını sunarlar.

Hititologlar geçtiğimiz yıllarda Hitit metinlerinde, özellikle de Luwi Hiyeroglifli anıtsal yazıtlar, siyasi anlaşma metinleri, kült envanterleri ve ayin metinlerindeki bazı ifadelerle kaya ve pınar anıtlarının ilişkisini kurmuşlardır. Hitit metinlerindeki 'Ebedi [Kaya] Zirve[si]' ya da *hekur*-kayası (NA^4.hekur. $SAG.US^U$), örneğin, Boğazköy'deki *Nişantaş* anıtı benzeri kayaya oyma anıştırıcı (*kommemoratif*) anıtlarla ilişkilendirilmiştir. Metinlere göre, bu anıtlar kraliyet soyundan atalara adanmış anıtlar olmakla birlikte bir mezar içermeleri gerekmez (Taracha 2009: 134; van den Hout 2002: 74-75; *hekur* kelimesinin etimolojisi için bkz. Puhvel 1991: 287-89). *Hekur*- kayası aynı zamanda "kaya oyma tapınak alanı" olarak da çevrilmektedir ve Boğazköy'ün hemen dışındaki Yazılıkaya gibi açık hava tapınakları ile ilişkilendirilmektedir (Puhvel 1991: 287). Bu terim sıklıkla "Kutsal Taş Ev" ($É.NA_4$ $DINGIR^{LIM}$) ya da *hešti*- evi ile karşılaştırılır ki her ikisi de açıkça ölü gömme enstelasyonları ile ilişkili olmalıdır (Hawkins 1998b: 71). Boğazköy'deki *Südburg* kutsal havuz kompleksinin 2. Taş Oda duvarlarına işlenmiş 13. yy krallarından II. Šuppuliluima'nın 6 satırlık Luwi Hiyeroglifli yazıtında, anıtın kendisinden "Yerin (Yeraltının) Kutsal Yolu" (DINGIR.KAŠKAL.KUR) şeklinde bahseder (Hawkins 1995). Öteki Hitit ve Hurri metinlerinden bilinen bu ifade, tanrılar ve ölmüşlerin mekânı yeraltı dünyasının kapıları farz edilen kutsal su pınarları, mağaralar, obruk ve düdenler gibi karstik jeolojik unsurlar ile ilişkilendirilmiştir. Muhtemelen bu

anıtın mağarayı andıran mimarisinde bu jeolojik oluşumlarla mimetik bir bağ kurulmaktadır.

Boğazköy'un hemen dışında inşa edilmiş Yazılıkaya kaya oyma tapınak kompleksi, kayaya işlenmiş görsel anlatıların kurduğu ve tanımladığı bir anıtsal mekân olarak belki de, en iyi bilinen ve en karmaşık örneğini sunar. Bu "doğal" tapınak alanı törensel bir cadde ile Boğazköy'e bağlanmaktaydı ve eskiçağda muhtemelen güçlü bir pınarın yer aldığı ve doğal kayalıkların tanımladığı bir mekânda inşa edilmişti. Mekân temel olarak, kaya yüzeylerine imparatorluk coğrafyasının dört bucağından gelmiş onlarca tanrı ve tanrıçanın, onların iştirak ettiği şenlik ve törenlerin, kozmolojik tablolarla dünyanın sağlam ve güvenilir dengesinin betimlendiği güçlü tasvirlerin kaya yüzeylerine derince işlenmesi ile kurulmuştur. Hitit hanedanının cenaze ayinleri ile ilişkilendirilen *hekur*- kayası da muhtemelen Yazılıkaya kompleksinin bir parçası olmalıydı (van den Hout 2002). Nitekim 17. yy'dan 13. yy'a uzanan zaman içinde Boğazköy ile Yazılıkaya arasındaki cadde boyunca gelişen anıt-mezarlı kentsel peyzaj da bu savı destekliyor. Tapınak alanının iki ayrı mekânında duvarlara kazınmış sahnelerde "kutsal divan" oluşturan imparatorluk tanrıları resmedilmiştir. Hiyeroglif yazıtlı lejantları başuçlarına işlenmiş bu tanrılar, Hurri dinine önemli göndermelerde bulunurlar ve dolayısıyla Hurri kült pratiklerinin Hitit devlet dinine olan derin etkisini sergilerler. Oldukça uzun ve dar olan B Odası'nın duvarında izlenebilen, koruyucu tanrısı Šarruma'nın himayesinde tasvir edilen kral IV. Tudhaliya ile yere saplanan kılıç gövdeli yeraltı tanrısı Nergal kabartma betimleri, tapınak külliyesinin bir anıt-mezar işlevi gördüğüne de işaret eder. Odanın kuzey ucunda, yerinde ele geçen heykel kaidesi, burada muhtemelen anıtsal bir kral heykelinin de yer almış olduğu bilgisini verir. Pek çok bilim insanına göre, Hattuša ve Yazılıkaya AN.TAH. ŠUM ya da KI.LAM gibi kentin önemli bayramları süresince, törensel yürüyüşlerle birbirlerine bağlanmaktaydı (Bonatz 2007: 116).

İmparatorluk coğrafyasının farklı mikro-peyzajlarında inşa edilmiş Hitit kaya anıtları, yukarıda sözü edilen krallık ideolojisinin ya da ona öykünen daha marjinal Anadolu devletçik ideolojilerinin, taşrada siyasi ifade bulduğu anıtlardır. Savaşçı emareleri ve silahlarıyla donanmış kral ikonografisini kullanan Karabel A, Hanyeri, Hatip ve Hemite gibi anıtlar buna örnek teşkil eder. Bu anıtlar, IV. Tuthaliya'nın Ilgın'da Gâvur Dağı'ndaki bir su pınarında inşa ettirdiği uzun yazıtlı Yalburt Yaylası kutsal havuzundan da iyi bilinen askeri iktidar, savaş ve toprak elde etmeyi içeren şiddete dayalı siyasetinin bir miktar parçası olarak görülebilir. Nitekim Lee Ullmann doktora tezinde kaya anıtlarının, söz konusu askeri siyaset ve ordu güzergâhları ile bağlantısını başarıyla irdelemiştir (Ullmann 2010). Böylelikle görülür ki bu anıtların, coğrafi kapsamları ve peyzaj ile olan ilişkilerine değinmeden, yapılan salt ikonografik incelemesi ve dolayısıyla ortaya çıkan siyasi okuması bize bu anıtlarla ilgili tat-

Fig. 4: Latmos Dağı'nda Suratkaya Hiyeroglif Yazıt (Ö. Harmanşah)

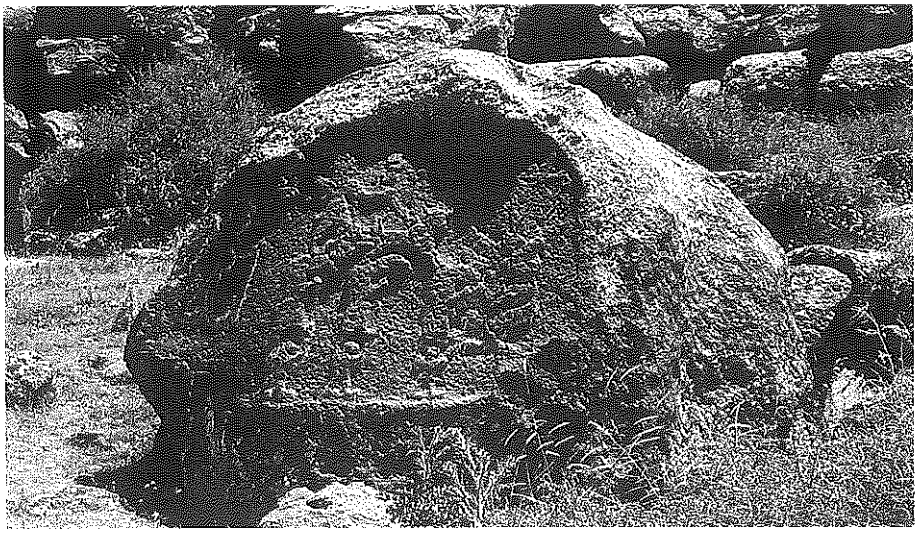

Fig. 5: İmamkulu Kaya Anıtı (Ö. Harmanşah)

min edici bir fikir vermez. Ayrıca, Manisa yakınlarındaki Akpınar, Beyköy'deki Yumrukkayalar, Latmos Dağı'ndaki Suratkaya kaya korunağı (Figs. 3-4), Develi'de Zamantı Vadisi'ndeki Taşçı ve İmamkulu anıtları, Beyşehir'deki Eflatunpınarı gibi anıtlarda gözlenen, yukarıda sözü edilen ideolojik şablonlara hiç mi hiç uymayan görsel düzenlemeler, tipolojik yönden sanat tarihsel

yaklaşımları alabildiğine zorlar. Bu anıtların her birisi nevi şahsına münhasırdır ve işlendikleri coğrafi mahalde, o bölge için, tek olarak inşa edilmişlerdir. Ayrıca da belli ikonografik şablonlara bağlı hiçbir kraliyet mührünün kopyası değildirler.

Hitit dünyasında İkkuwaniya olarak bilinen Konya ve çevresinin hemen dışında, Hulaya Nehir Ülkesi'nin kuzeydoğusunda, bölgenin en önemli pınarlarından birine, Tarhuntašša kralı Kurunta'nın zanaatkârları tarafından kazınmış olan Hatip kaya anıtının yerel jeolojik oluşumlarla ilişkisi, yanı başında yer alan yapay mağara ve dahası anıtın bulunduğu dik kayalığın üzerindeki geometrik planlı Geç Tunç Çağı yerleşimi, anıtın anlaşılmasında ikonografi ve yazıt kadar önemlidir (Bahar 1996). Bir ucunda Fıraktin anıtı, öbür ucunda Hanyeri anıtı bulunan Zamantı Suyu boyunca işlenmiş, İmamkulu ve Taşçı anıtlarını da içeren bir dizi anıtın her birinin kendi başına görsel ve işlevsel özelliklerinin ötesinde, Zamantı vadisi tarafından belirlenen bir rota boyunca birbirleri ve yerel kültürel coğrafya ile olan ilişkileri ve uzaklıkları önem kazanır. Kayseri İli Develi İlçesi yakınlarındaki Fıraktin anıtı, bu bir dizi anıtın ilkini temsil eder. Zamantı Suyu ve kolları, heybetli Erciyes Dağı'nın eteklerinde Develi Ovası'ndan, yarı volkanik bir peyzaj içerisinden, yüksek kayalıklı kireçtaşı-ignimbrit kanyon içerisinden akar. Bu bölge pınarlar bakımından zengindir ve vadi Geç Tunç Çağı, Demir Çağı ve Roma Dönemi'nde sürekli olarak yerleşim görmüştür. Fıraktin anıtı, Zamantı Suyu'nun kollarından birinin üzerinde, volkanik bir kaya yüzeyi üzerinde, Erciyes Dağı'na nazır bir konumda işlenmiştir. Kabartmanın hemen üzerindeki ignimbirit-pomza kayalık platformu üzerinde yürüyenler, pek çok dairesel kayaya oyma libasyon kâselerini görebilirler. Benzer kayaya oyma ritüel unsurlara, Sirkeli'deki II. Muwatalli kabartmalarının hemen üzerindeki kayalarda da rastlanır (van den Hout 2002: 90). M.Ö. 13. yy'a tarihlenen kabartmada, Luwi Hiyeroglifli yazıtın da tanıklık ettiği gibi Hitit Kralı III. Hattušili ve kraliçe Puduhepa, Fırtına Tanrısı Tarhunzas ve oturur konumdaki Hepat'a libasyon yaparken tasvir edilmişlerdir. Yazıtta "Tanrı olmuş olan, Kizzuwatna'nın kızı, büyük kraliçe" denmektedir ki bu ifade kraliçenin ölmüş olduğuna işaret eder. Buna benzer bazı kaya kabartmalarının ölmüş atalarla kurduğu ilişkiye bakılırsa, bu anıtların hiç değilse bir kısmının Hitit İmparatorluk Dönemi metinlerinden bilinen "Kutsal Taş Ev" ($É.NA_4.DINGIR^{LIM}$) ile ilişkilendirilmesi mümkündür. Ancak bu anıtlar sadece bir mezar anıtı değillerdir, vergiden muaf tutulmuş, dinsel, yönetsel ve başka işlevleri yerine getiren personeli ile kendi kendine yeten kurumlardır (van den Hout 2002).

Zamantı Suyu vadisi boyunca izlediğimiz her bir kaya anıtı birbirinden epey farklı arazilerde, farklı görsel ölçütlerle inşa edilmiştir. Bunlardan Taşçı anıtı, hiyeroglifli yazıt içermekle birlikte öbürlerine nazaran epey mütevazı bir karakterdedir ve dar bir kanyon içerisinde bugün görülebilmesi epeyce zor bir öl-

çekte, kayaya kabartmasız olarak, hiç de anıtsal olmayan bir üslûpta işlenmiştir. İmamkulu Köyü'nün hemen dışındaki İmamkulu kabartması, zengin bir pınar mahallinde, önündeki ovaya hâkim bir konumda ve Fıraktin'deki gibi dik bir anakaya duvarın önünde, ancak Fıraktin'den farklı olarak anakaya duvara değil, kendi başına duran iri bir kaya kütlesine işlenmiştir. Anakaya üzerindeki platformda da kabartma yakınlarında kayaya oyma libasyon kâseleri gözlenir. Vadinin Akdeniz'e açıldığı Gezbel Geçidi'ndeki Hanyeri kabartması ise geçidin güney kıyısında ve yine derin ve dik bir nehir vadisini görür. Hanyeri anıtı da bir pınar gözü ile ilişkilendirilir. Görsel tasvirleri bakımından, dağ tanrıları ve yerel krallık imgelerini bir araya getiren karmaşık Hanyeri ve İmamkulu anıtları birbirleri ile ilişkilendirilirken, Fıraktin anıtı doğrudan Boğazköy'ün tanrılaşan soylularına ithaf edilmiştir. Taşçı anıtı ise mütevazılığı ile işlevsel ve görsel olarak öteki anıtlarla pek karşılaştırılamaz.

Sonuç olarak, burada bahsi geçen bütün anıtlar farklı şekillerde yerel jeoloji ve kırsal peyzajla son derece özel bir ilişkiye girer. Anıtların pek çoğunda, gerek yerel gerek Hattuša hükümdarları, anıtların ikonografisini kurarken kendi siyasi imgelerini yerel coğrafyanın farklı tanrıları ile bir araya getirerek, siyasi-dinsel bir görsel dile sahip kült alanları kurmayı denemişlerdir. Anıtların hemen hepsinin nehirler, pınarlar ve öteki karstik jeolojilerle olan doğrudan ilişkisi epey çarpıcıdır ve bu unsur da aslında her bir anıtın yerel peyzaj kapsamları içerisinde, mikro-coğrafya ölçeğinde anlaşılması gerektiğini açıkça gösterir. Önümüzdeki yıllarda akademik alanda, kaya anıtları üzerine yapılacak çalışmaların sanat tarihsel, epigrafik ve tarihi coğrafya odaklı tartışmalardan daha çok, yerel peyzajların ve mikro-coğrafyaların kültürel tarihine eğilen ve bu anıtları toplumsal pratiklerin kümelendiği önemli kolektif bellek mekânları olarak algılayan çalışmalara yönelmesi beklenmelidir.

KAYNAKLAR

Bahar, H. 1996 "Konya-Hatip'te Bulunan Yeni Bir Hitit Anıtı/Ein Neues Hethitisches Dekmal in Konya-Hatip", *Arkeoloji ve Sanat* 73: 2-8.

Bonatz, D. 2007 *Representations of Political Power: Case Histories from Times of* "The divine image of the king: religious representation of political power in the Hittite Empire", M. Heinz – M.H. Feldman (eds.), *Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*, Eisenbrauns, Winona Lake: 111-136.

Ehringhaus, H. 2005 *Götter, Herrscher Inschtriften: Die Felsreliefs der hethitischen Großreichzeit in der Türkei*, Mainz am Rhein.

Glatz, C. 2009 "Empire as Network: Spheres of Material Interaction in Late Bronze Age Anatolia", *Journal of Anthropological Archaeology* 28: 127-41.

Glatz, C. – A.M. Plourde 2011 "Landscape monuments and political competition in late Bronze Age Anatolia: an investigation of costly signaling theory", *Bulletin of the Schools of Oriental Research* 361: 33-66.

Harmanşah, Ö. 2007 "Source of the Tigris: event, place and performance in the Assyrian landscapes of the Early Iron Age", *Archaeological Dialogues* 14.2: 179-204.

(baskıda) "Stone worlds: technologies of rock-carving and place-making in Anatolian landscapes", A. Bernard Knapp – Peter van Dommelen (eds.), *Cambridge Handbook of the Bronze Age - Iron Age Mediterranean World.*

Hawkins, J. D. 1995 *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (SÜDBURG)*, StBoT Beiheft 3, Wiesbaden.

1998a "Tarkasnawa King of Mira, 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", *AnSt* 48: 1-31.

1998b "Hattusa: home to the thousand gods of Hatti," J. G. Westenholz (ed.), *Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions*. Bible Lands Museum, Jerusalem: 65-82.

Kohlmeyer, K. 1983 "Felsbilder der hethitischen Großreichszeit," *Acta Praehistorica et Archaeologica* 15: 7-153.

Puhvel, J. 1991 *Hittite Etymological Dictionary: Volume 3: Words Beginning with H*. Berlin and New York.

Seeher, J. 2009 "Der Landschaft sein Siegel aufdrücken – hethitische Felsbilder und Hieroglypheninschriften als Ausdruck des herrscherlichen Macht- und Territorialanspruchs", *AoF* 36: 119-139.

2011 *Gods Carved in Stone: The Hittite Rock Sanctuary of Yazılıkaya*. İstanbul.

Taracha, P. 2009 *Religions of Second Millennium Anatolia*. Wiesbaden.

Ullmann, L. 2010 *Movement and the Making of Place in the Hittite Landscape*, Unpublished PhD Dissertation, New York: Columbia University.

(baskıda) "The Significance of Place: Rethinking Hittite Rock Reliefs In Relationship to the Topography of the Land of Hatti", Ö. Harmanşah (ed.), *Of Rocks and Water: Towards and Archaeology of Place*, Joukowsky institute Publications.

van den Hout, T. 2002 "Tombs and Memorials: The (Divine) Stone House and Hegur Reconsidered", K. Aslıhan Yener – Harry A. Hoffner Jr. (ed.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock*, Winona Lake: 73-91.

Volk, L. 2008 "When memory repeats itself: the politics of heritage in post civil war Lebanon", *International Jornal of Middle East Studies* 40: 291-314.

Hititlerde Müzik ve Dans

BELKIS DİNÇOL*

Müzik kelimesi, Eski Yunan mitolojisindeki Zeus'un kızları olan tanrısal şarkıcılar Mousa'lardan kaynaklanır. Her biri, bir güzel sanat dalının tanrıçası olan bu kız kardeşler, şenliklerde çalgılar çalıp şarkılar söyleyerek tanrıları eğlendirirlerdi. Müzik, binyıllardan bu yana insan-oğlunun da sevinçli ve kederli anlarında kendini ifade etmek için kullandığı bir yol olmuştur. Gerçekten de insanın yaşamında müzik kadar önemli bir yer tutan hiçbir sanat yoktur.

Üyesi oldukları Eski Önasya'nın öteki toplumları gibi, Hititlerin de dinsel uygulamalarının pek çok bölümüne müziğin eşlik ettiği görülmektedir. Çünkü müzik, tanrıları mutlu kılar ve onlar için yapılan törenlerin daha görkemli olmasını sağlar. Tanrısal gücün ve uygarlığın sembolü sayılan müziğin, Mezopotamya ve Mısır'da koruyucu tanrıları vardı.

Hititlerde müzik kullanımı konusunda bilgi edinmemizi sağlayan kaynakların başında filolojik olarak, çiviyazılı kil tabletler, arkeolojik olarak ise dinsel törenlerin betimlendiği boyalı ve kabartmalı vazolar ve orthostatlar gelir. Hititlerin başkenti Hattuša'daki (günümüzde Boğazköy) devlet arşivlerinde bulunan binlerce tabletin büyük çoğunluğunu dinsel içerikli metinler oluşturur. Bu belgeler, resmi karakterli olmaları nedeniyle ancak devletin dinsel uygulamalarındaki, yani kültteki, kurallara bağlı yoğun müzik kullanımı hakkında bilgi verirler. Şüphesiz, halkın günlük yaşamında, daha basit düzeyde de olsa müziğin önemli bir yeri vardı ama ne yazık ki bu konuda belgeler suskundur.

Hitit müziği en iyi şekilde, *bayram ritüeli* olarak adlandırdığımız metinlerde belgelenmiştir. Devlet kültünün önemli bir bölümünü oluşturan, öncelikle kral, olmazsa kraliçe ya da bir prens, o da olmadığı takdirde yüksek düzeyde bir rahip ya da rahibe tarafından yönetilen çok sayıdaki dinsel bayramın uygulanışını ayrıntılarıyla anlatan bu metinlerin, bir tür yönetmelik ya da uygulama protokolü olduklarını söyleyebiliriz. Tapınaklar ve bazı kutsal alanlarda yapılan, halkın katılamadığı, ancak gerektiğinde bir kısım önemli misafirlerin gelebildiği bu törenlerin pek çok safhasına müzik eşlik etmektedir. Özellikle, tanrılara sıvı veya katı kurban sunarken ve özel bir uygulama

* Emeritus Prof. Dr. Belkıs Dinçol, İstanbul Üniversitesi, Hititoloji Ana Bilimdalı
belkisdincol@gmail.com

olan "kral ve kraliçenin tanrıları içmesi" sırasında müziğin yoğun bir şekilde devreye girdiği gözlenmektedir. Ayrıca, kralın tören gereği farklı mekânlara gidiş gelişleri ya da tanrı heykelciklerinin bir yerden başka bir yere götürülmesi gibi eylemlere de müzisyenler katılmaktadır.

Müzik, törenlerde farklı biçimlerde uygulanabiliyordu:

1) Enstrümantal olarak, yani şarkı söylenmeksizin. Buna rezitasyonlar (ezberden konuşma), ritmik olarak el çırpma (bazı görüşlere göre bağırma) da katılabiliyordu.

2) Müzik aleti/aletleri eşliğinde solo ya da koro halinde şarkılar ve ilahiler okunarak. Bu arada bazı mitoslar da şarkıya uyarlanarak okunabiliyordu.

3) Çalgı ve şarkılara tek veya grup halinde yapılan dansları katarak. Bunlara zaman zaman akrobasi gösterileri ve sembolik dövüşler de eklenebiliyordu.

Kültte görevli çok sayıda profesyonel müzisyen ve şarkıcı bulunmaktadır. Bunların başında Mezopotamya kaynaklarından da bildiğimiz ^{LÚ}NAR=^{LÚ}*kinirtalla* "müzisyen, şarkıcı" gelir. Bunlar başta lir olmak üzere hem müzik aletlerini çalar, hem de şarkı söylerler. Aynı şekilde önemli bir görevli de ^{LÚ}GALA=^{LÚ}*šahtarili* "kült şarkıcısı"dır. ^{LÚ}*halliyari* "şarkıcı, müzisyen", ^{LÚ}ŠÌR=^{LÚ}*išhamatalla* "erkek şarkıcı" (kelime *išhamai-* fiilinden türetilmiştir) ve ^{MUNUS}ŠÌR=^{MUNUS}*išhamatalla,* "kadın şarkıcı" da yine üst düzeydeki müzisyenlerdir. Hititçede "şarkı söylemek" için *išhamai-/ išhamiya-* fiili kullanılır, bu aynı zamanda "müzik yapmak, müzik aleti çalmak" anlamlarını da ifade eder. Metinlerden çeşitli şehirlerin genç kız ve kadın şarkıcılarının olduğunu ve bunlardan oluşan korolar bulunduğunu öğreniyoruz. Profesyonel müzisyenler dışında örneğin ^{LÚ}ALAM.ZU$_9$ "komedyen", ^{LÚ}A.ZU "hekim", ^{MUNUS}SANGA "rahibe" gibi farklı işlevleri olan bazı görevliler de, bazen müzik aletleri çalıp şarkı söyleyebiliyordu. Şarkılara çoğunlukla lirin eşlik ettiği görülmektedir. Şarkılar, hem erkek hem de kadın şarkıcılar tarafından solo veya koro halinde söylenebilmekte ve Hititçe, Luwice, Hattice, Hurrice gibi farklı dillerde olabilmekteydi. Bunu en iyi şekilde *"Nerikli kadınlar Hattice, şarkı söylerler"* ya da *"müzisyen Hurrice şarkı söyler"* gibi ifadelerden anlamaktayız. Hatti ve Luwi kökenli ritüellerde bir veya daha fazla şarkıcı tarafından söylenen bir şarkının bir kısmının veya tümünün koro tarafından tekrar edildiği bir nakarat uygulaması görülür. Metinlerde, şarkıların çoğunlukla yalnızca adları verilir: "kutsal şarkılar", "Fırtına Tanrısı'nın şarkısı", "savaşın yüreklendirici şarkıları", "tanrının ayaklarının yıkanmasının şarkısı", "Taha Dağı'na çıkmanın yedi şarkısı", "denizin şarkısı" gibi.

Kültte görevli müzisyenlerin nerede ve nasıl bir eğitim aldıkları konusunda metinlerde herhangi bir bilgi yoktur. Ama profesyonel olanların Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi, tapınak ve saray okullarından yetiştiğini, ayrıca, ^{LÚ}NAR, ^{LÚ}GALA ve ^{LÚ} *halliyari* gibi üst düzeydekilerin rahip sınıfından ol-

duğunu söyleyebiliriz. Kültte görevli kadın müzisyenlerin ise, erkeklerle aynı türde eğitim alıp almadıklarını bilemiyoruz. HT 2 metninde Hattuša'daki saray ve tapınaklara bağlı birçok kadın şarkıcı sayılmaktadır. Bunlar, çeşitli şehirler ve özel mülkiyet sahipleri tarafından bu kurumlara verilmiştir. Sayılan şehirlerde bu şarkıcıların nasıl yetiştirildikleri ya da nasıl işe alındıkları hakkında hiçbir bilgi yoktur. Müzisyenlerin ve kültteki birçok görevlinin ve bazı müzik aletlerinin adlarının logografik olarak yazılması, Hitit müziği üzerindeki Mezopotamya ve Suriye etkisinin göstergesidir. Daha sonra göreceğimiz gibi Hititler tarafından kullanılan enstrümanların çoğu da zaten Mezopotamya kökenlidir. Tapınak ve saraylardaki müzisyenler arasında GAL $^{LÚ.MEŠ}$NAR "müzisyenlerin başı" unvanının gösterdiği gibi hiyerarşik bir düzen vardır. Tören sırasındaki rezitasyonlar ^{LÚ}*kita-* "rezitasyon rahibi, ezbere okuyan kişi" tarafından yapılırdı. $^{LÚ/MUNUS}$*palwatalla-* ise "el çırpmak" veya "bağırmak" gibi farklı anlamlar verilen *palwai-* eylemini icra ederdi.

Bayram törenlerinin çeşitli safhalarında karşımıza çıkan çok sayıdaki müzik sahnesinden seçtiğimiz bazı örnekleri vermenin, farklı uygulamaları anlama açısından yararlı olacağı kanısındayız. Örneğin; *"Kral ve kraliçe otururak tanrı Taurit'i içerler. Büyük lir çalgısı çalarlar; şarkı söylemezler; kurban ekmeği yoktur"* (KBo 4.9 Ay. 30-32). *"kral ve kraliçe otururak güneş tanrısını içerler. Kült şarkıcıları şarkı söylerler. Çalpara ve tef çalarlar ve el çırparlar"* (KUB 25.1 Ay. VI 25-30). *"Kaniš şehrinin müzisyen/şarkıcıları ($^{LÚ.MEŠ}$NAR) lir çalarlar ve şarkı söylerler"* (KBo 15.33+35 Ay. III 6). *"Ondan sonra ise kral otururak Fırtına Tanrısı'nı ve wašezzilli'yi içer. Saray görevlisi pencereden dışarı altın bir išgaruh kabıyla libasyon yapar. Kült şarkıcıları şarkı söyler, davul ve çalpara çalarlar"* (KBo 20.61+34, 185 Ay. 44-49). *"Köpek adamlar ulurlar, bir takarmu-ekmeğini parçalar ve onu bir askos üzerine koyar. Yerin şarkıcıları (=yerel, muhtemelen törenin yapıldığı tapınağın kült görevlileri) içeri gelirler, bir kez ocağın etrafında dönerler ve şarkı söylerler"* (KUB 55.43 Ay. IV 26-29). *"Kral arabaya oturur. Kraliçenin arabasını halentuwa yapısının kapısının önünde döndürürler ve kraliçe arabaya oturur; kralın arkasından gider. Kült şarkıcıları ve davulcu kadınlar kralın önünden ve arkasından koşuştururlar. Sürekli davul ve çalpara çalarlar ama şarkı söylemezler"* (KBo 10.24 Ay. IV 5-21). *"Müzisyen/Şarkıcılar, davul çalgıcıları ($^{LÚ.MEŠ}$BALAG.DI) ve katra-kadınları şarkı söylerler"* (KBo 21.34+ Öy. II 26).

Dinsel törenlerdeki müzik sahnelerine zaman zaman dansın da eşlik ettiğini söylemiştik. Danslar, genellikle kadın veya erkek profesyonel dansçılar tarafından tek veya gruplar halinde yapılırdı. Metinlerden belirli kurallara göre dans edildiğini anlıyoruz. Özel dans terimleri ve tarzları bulunmaktadır. Örneğin; *tarku(wai)/tarwišk-* "dansetmek", *weh-* ve *nai-* "dönmek", *wahnu-* "etrafında dönmek"; ayrıca, "yerinde dans etmek" "geriye ve dışa doğru dans etmek"; "Lahšan şehri tarzında dans etmek" gibi. ^{LÚ}HUB.BI/BÍ "dansör"

gibi profesyonel tapınak dansçıları dışında rahibeler, komedyen/soytarılar, şarkıcılar gibi başka bazı görevlilerin, beylerin, hatta kraliçenin bile törenin akışı içinde dans ettiği görülmektedir. Bazı metin yerleri şöyledir: *"Ondan sonra ise koruyucu tanrının müzisyen/şarkıcısı lir çalar, Anunuwa şehri adamları onun yanında yürürler ve ses sopalarını birbirine vururlar ve şarkı söylerler. Ondan sonra komedyenler gelirler, el çırparlar ve dans ederler"* (KBo 10.25 VI 9-18). *"Kral, kraliçe ve 'tanrının kız kardeşine (özel bir rahibe türü) kadehleri verdikleri zaman, lirleri çalar davullara vururlar (ve) hapi-adamları dans ederler"* (KUB 20.32 III 10-12). *"Kraliçe reverans yapar, sonra mantoyu omzuna tutar, kâhin ona baltayı verir, kraliçe (tekrar) reverans yapar ve tanrının önünde dans eder"* (KUB 45.32 III 6-8). *"Altı kadın kralın karşısında sıraya dizilirler, el ele tutuşurlar ve sessizce dans ederler. Oldukları yerde bir sağa bir sola dönerler. Yüzleri krala çevrilmiştir, krala arkalarını dönmezler"* (KUB 20.38 Öy. 10-17). Ištanuwa bayram ritüellerinde bir hekim (^{LÚ}A.ZU) majik ve şamanist anlamı olan ilginç bir şarkı ve dans gösterisi yapar. İlgili metin yeri şöyledir: *"Hekim, bir tefi (huhupal) ...'den alır ve onu sürekli olarak çalar (vurur). Tanrılara Ištanuwa şehri tarzında şarkı söyler. İki bakır iğne alır, bunlar kutsal ekmeğe ve biraya sokulmuştur. Onları masaya koyar. Onları bir adam kaldırır. Hekim ayağa kalkar ve ocağa doğru dört kez koşarlar, (hekim) tef çalar ve şarkı söyler. Dört kez koştuktan sonra, hekim iki iğne alır ve kendine batırır. Sonra, tefi alır ve masanın önünde danseder. Üç kez döndükten sonra iğneleri çıkarır ve şarap içer"* (KUB 41.15+ I 13-21). Bayram törenlerinin akışı içinde kurt, köpek, leopar, aslan ve ayı gibi hayvan giysili ve maskeli dansçılar bu hayvanların seslerini taklit ederek danslara katıldıkları gibi, avcı ve av rollerini oynayarak sahne gösterisi de yaparlardı. Bu ritüellerin oldukça eskiye dayandığı söylenebilir. Örneğin; *"Sonra iki kurt adam tanrının önünde dans ederler, tapınak fahişeleri de (bir rahibe grubu) karşıda dans ederler. Tanrı Tetewatti'nin rahibesi ve tapınak fahişelerinin başı önden koşarlar ve dans ederler"* (KBo 23.97 8-10). *"Yerlerinde dönerler ve pars tarzında dans ederler, ellerini havaya kaldırırlar ve el çırparlar"* (KBo 10.23 III 1-5). Şarkı ve müzik eşliğinde yapılan sahne oyunlarına örnek olarak Hurri kökenli *(H)išuwa* Bayramı'ndan bir bölüm verebiliriz: *"üç davul çalgıcısı ($^{LÚ.MEŠ}$BALAG.DI) fırtına tanrısının (heykelinin) önünde savaşır gibi hareketler yaparlar ve (Sembolik olarak) Fırtına Tanrısı ile savaşırlar. (Bu sırada) davulcular 'savaşın şarkısını' söylerler, davul ve çalpara çalarlar. Bir davulcu da tapınağın içinde durarak boynuz üfler"* (KBo 10.52+ Ay. V 3-10).

Bayramlar dışında müziğin kullanım alanlarından biri ölü kültüdür. Ölü yakma törenlerindeki kurban sunma işlemleri sırasında müzisyenler lir çalıp şarkı söylerler: *"Ondan sonra ölünün ruhu (için) üç defa içer. Müzisyen/Şarkıcı saz eşliğinde şarkı söyler. Sonra ölünün adını çağırır. Saki bir kurban ekmeğini parçalara ayırır"* (KUB 30.25+ Ay. 19-21). Mitolojik metinlerde de müziğin kullanıldığı ilginç pasajlar karşımıza çıkmaktadır. *Ullikummi* Şarkısı'nda, aşk ve savaş tan-

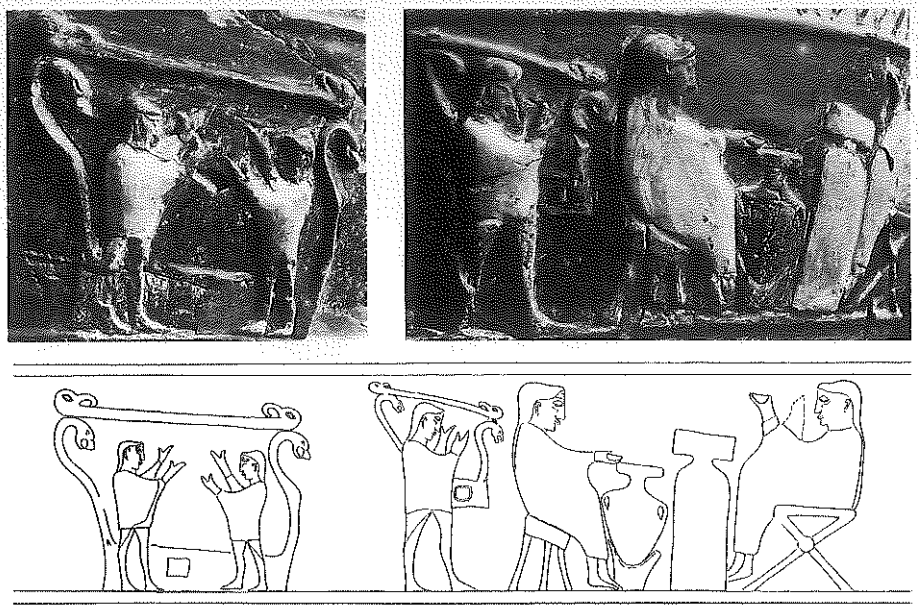

Fig. 1: İnandık vazosu. Büyük lir ve orta boy lir çalan müzisyenler
(Özgüç 1988'e göre)

rıçası Ištar, Fırtına Tanrısı'nın emriyle eski baştanrı Kumarbi'nin intikam almak için denizin ortasında yarattığı Ullikummi adlı canavarı öldürmek için sahile gider. Sahile gelmesini sağlamak için ona davul ve çalpara çalarak şarkı söyler. Oysa canavar kör ve sağırdır, onu ne görebilir ne de duyabilir.

Metinlerde gördüğümüz müzik ile ilgili sahnelerin bir kısmı arkeolojik belgelere de yansıtılmıştır. Özellikle, Eski Hitit Dönemi'ne ait boyalı ve kabartmalı kült vazolarında dinsel bayram törenlerinin çeşitli safhaları betimlenmiştir. Bunlarda, tek veya grup halinde çeşitli çalgılar çalan müzisyenler, dansçılar ve akrobatlar sıkça görülmektedir. İnandık vazosunun alt frizinde yer alan ve bir tanrı ile tanrıçanın katıldığı ziyafet sahnesine bir lir çalgıcısı eşlik etmektedir (Fig. 1). Bu sahnenin solunda ise, iki erkek tarafından çalınan insan boyundan büyük bir lir, dans eden iki kadın ile bir erkek saz çalgıcısı betimlenmiştir. İkinci frizde sağda bir erkek tarafından, kaide üzerinde duran Fırtına Tanrısını temsil eden boğa heykeline içki sunulmaktadır. İçki sunan figürün arkasında ise lir çalan bir müzisyen yer alır. Frizin en solundaki sahnede de lir eşliğinde, oturan bir tanrıya elindeki gaga ağızlı testiden içki sunan bir figür betimlenmiştir. Üçüncü frizde kutsal yatak üzerinde oturan tanrı çiftine doğru ilerleyen tören alayında çalpara çalan iki kadın ve bir lir çalgıcısı, önlerindeki tapınak tasvirinin üzerinde ise, saz ve çalpara çalan iki müzisyen arasında muhtemelen dans eden bir figür görülür. Dördüncü frizdeki kutsal birleşme sahnesine çalpara çalan iki kadın ile aralarında bir sazcı, arkaların-

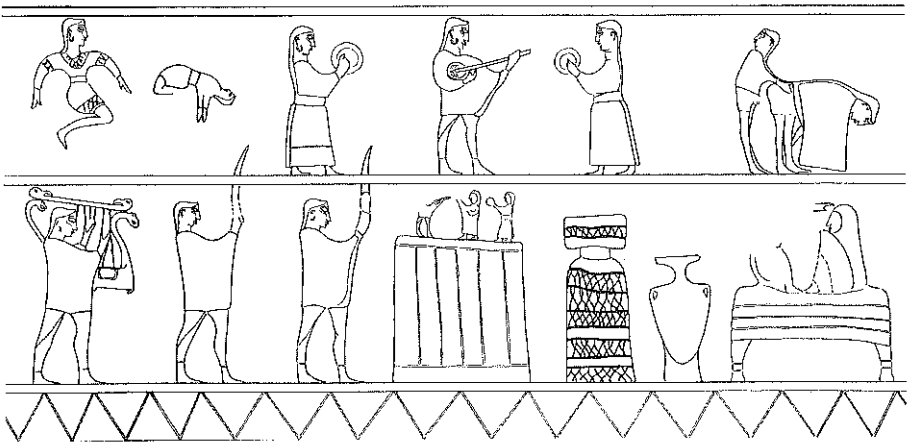

Fig. 2: İnandık Vazosu üzerinde yer alan kabartmalı friz betimlerinin çizimi (Özgüç 1988'e göre)

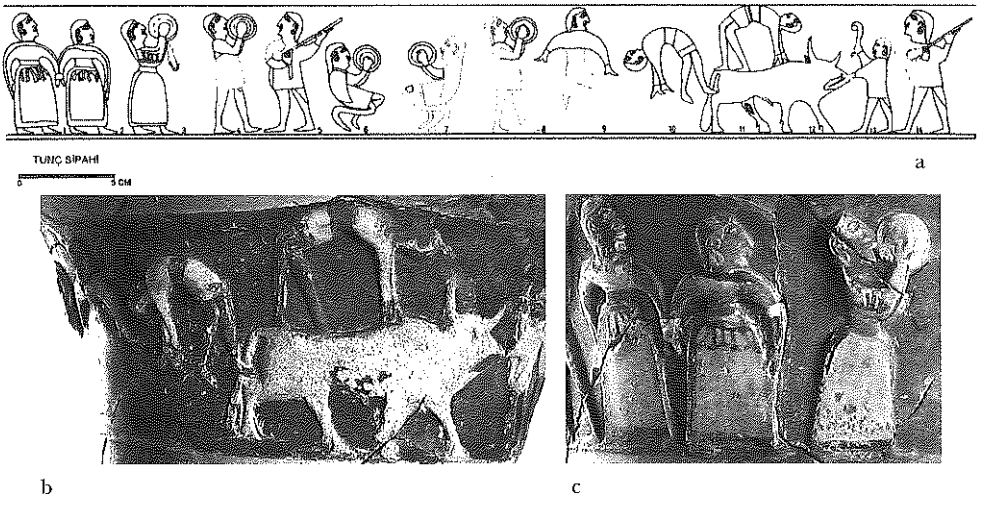

Fig. 3a-c: Hüseyindede Küçük Vazo ve üzerindeki kabartmalı friz (Hüseyindede Kazısı Arşivi)

da iki akrobat ve dans eden bir kadın ile çalpara çalan iki kadın ve bir sazcı eşlik etmektedir (Fig. 2). Bitik, Boğazköy, Alişar ve Eskiyapar kazılarında ele geçen bu türden dinsel vazo parçaları üzerinde de çeşitli enstrümanlar çalan ve dans eden figürler vardır. Bu konuda güzel iki örneği, son yıllarda Sungurlu İlçesi, Hüseyindede Tepesi'nde ele geçen iki kabartmalı vazo oluşturur. Küçük olanın boyun kısmındaki frizde betimlenen kült töreninde, sol başta el ele tutuşmuş iki dansçı kadın figürü bulunmaktadır (Fig. 3a). Bu dans biçimi bize yukarda verdiğimiz, altı kadının kralın önünde yaptığı dansı hatırlatıyor. Onların önünde sırayla, çalpara çalan bir kadın ve bir erkek, bir sazcı, çömel-

Fig. 4a-c: Hüseyindede Büyük Vazo ve üzerindeki kabartmalı frizler
(Hüseyindede Kazısı Arşivi)

miş olarak karşılıklı çalpara çalan iki erkek, arkasında ayakta çalpara çalan bir erkek müzisyen betimlenmiştir (Fig. 3c). Onun önünde ise çok güzel bir akrobasi performansı sergilenmektedir (Fig. 3b). Bu, Ege ve Suriye örneklerinden tanıdığımız "boğa üzerinde durma/boğa üzerinden atlama" sahnesidir: Bir dansçı/akrobatın müziğin ritmiyle, önce durduğu yerde zıplayarak boğanın arka bacağına basıp geriye doğru havada takla atması ve son hareket olarak da, yandan boğanın üzerine çıkıp ters köprü kurup durması, üç figür aracılığıyla gösterilmiştir. Frizdeki son figür, bu sahneye eşlik eden saz çalgıcısıdır. Büyük olan vazonun üzerinde ise, dört frize ayrılmış bir dinsel bayram töreni canlandırılmıştır (Fig. 4c). İkinci frizin son sahnesinde metinlerde anlatıldığı gibi, müzik eşliğinde bir libasyon sahnesi yansıtılmıştır: Oturan bir tanrıya, başında diadem olan bir kişi (bir asil) tarafından sıvı kurban sunulmaktadır. Onun arkasında duran müzisyen (^{LÚ}NAR) İnandık vazosundaki gibi (Fig. 1) sap uçları hayvan başlı bir lir çalmaktadır. Üçüncü frizdeki tören alayının en sonunda çalpara çalan bir kadınla bir sazcı bulunmaktadır (Fig. 4a-b). Dör-

Fig. 5: Yumruk biçimli gümüş içki kabı ve üzerindeki müzikli sahne
© 2013 Boston Güzel Sanatlar Müzesi

düncü ve son frizde ise, tanrı heykelinin taşındığı arabanın önünde saz çalan iki erkek ile çalpara çalan bir kadın eşliğinde dans eden iki kadın betimlenmiştir. Boston Fine Arts Museum'da bulunan ve üzerinde (muhtemelen II.) Tuthaliya'nın adı olan yumruk biçimli gümüş içki kabı (rython) üzerindeki frizde, kralın müzik eşliğinde Fırtına Tanrısı'na içki sunması işlenmiştir. Müzisyen alayı iki lir ve bir çalpara çalgıcısından oluşmaktadır (Fig. 5).

Hitit yazılı belgelerinde birçok müzik aletinin adı geçmektedir. Bunların tanımlanması, arkeolojik eserler üzerindeki tasvirler ile eşitlenmesi ve günümüzdeki çalgılarla benzerliklerinin saptanması için uzun zamandan beri yapılan çalışmalar sonucunda, birkaç istisna dışında kesin sonuçlara varıldı-

ğını söyleyebiliriz. Hitit metinleri çalgıların yapımları ve teknik özellikleri hakkında bilgi vermezler. Bu konuda bize ancak yapıldıkları maddeleri belirten determinatifler (GIŠ "ağaç, tahta", URUDU " bakır", SI "boynuz") ve birlikte kullanıldıkları fiiller bir dereceye kadar yardımcı olmaktadır. Ama bunlar da kesin tanımlamalar için çok yeterli sayılmazlar. Metinlerde kesin olarak bir çalgı aleti grubuna bağlanabilen tek fiil *üflemeli çalgılar* için kullanılan *parai-/pariparai-* "üflemek" fiilidir. Bunun dışında *hazziya-/hazzik(k)-/hazzišk-* "vurmak, psikato yapmak" fiili daha çok telli çalgılarla kullanılmakla birlikte, başka müzik aletleri ile de belgeleniyor. Bu durum, *hazzik-* verbinin sonradan diğer çalgıları kapsayacak şekilde *çalgı çalmak* anlamında da kullanıldığını gösteriyor. *walh-* "(bir müzik aletine) vurmak" fiili ise genel olarak vurmalı çalgılarla kullanılıyor, ender olarak telli çalgılarla birlikte görülüyor.

Hitit metinlerinde geçen ve arkeolojik malzeme üzerinde belgelenen müzik aletlerini günümüzde kullanılan adlarla şöyle tanıtabiliriz:

LİR: Mezopotamya'da Sümerler tarafından yaratılan bir çalgı olan lir, Hitit Devleti'nin müzik aletleri repertuvarının başında yer alır ve dinsel uygulamaların hemen tümünde kullanılır. Sık sık solo olarak ya da başka çalgılarla birlikte çalınır. Metinlerde adı Sümerce GIŠ ^{D}INANNA "Tanrıça İnanna'nın tahtası" ve Hattice *zinar/zinir* olarak geçer. Hattice adı aynı zamanda törenin akışı sırasında lir ile yapılacak sunumları davet etmek için kullanılan bir ritüel çağrı olarak "müzik!" anlamına da sahiptir: *"Önce aşçı yerini alır. Asa taşıyıcı müzisyen/şarkıcıya (şöyle) söyler: müzik! (zinir). Asa taşıyıcı önden koşturur. Müzisyenler/şarkıcılar lirleri içeri getirirler"* (KBo 21.78+ABoT 13 Öy. II 6-8). Lirler, genel olarak ağaçtan yapılır, dört köşe bir ses kutusu, simetrik ya da asimetrik olabilen iki yan kol ve çeşitli sayıdaki tellerin bağlandığı bir kemer/üst kol ve burgulardan oluşur. Küçük/orta (GIŠ ^{D}INANNA.TUR= *ippizinar*) ve büyük GIŠ ^{D}INANNA.GAL=*hunzinar*) tipleri bulunmaktadır ve *hazzik(k)-* fiili ile kullanılır. Bayram ritüellerinde şarkıcılara eşlik eden çalgılar arasında ilk sırayı lir alır. Lirlerin tören yerlerine taşınması ve çalınması müzisyen/şarkıcıların göreviydi. Tören sonrası tekrar yerlerine götürülürlerdi. Süslü, gümüş kaplamalı olanları vardı. İnandık'ta bulunan Eski Hitit Dönemi'ne ait kabartmalı kült vazosunda dört frize ayrılmış olarak betimlenen kutsal evlilik töreninin çeşitli sahnelerine eşlik eden müzisyenler arasında, altı lir çalgıcısı bulunmaktadır. Birinci frizdeki lir Hitit sanatında eşsizdir. İnsan boyundan büyük olup ayakta duran iki erkek tarafından iki elle ve mızrapsız olarak çalınmaktadır. Asimetrik olup yan kol uçları aslan, üst kol uçları ördekbaşlıdır. Vazonun diğer frizlerindeki müzisyenler aynı lirin taşınabilir orta boyunu çalmaktadır. Bu tip bir lir büyük Hüseyindede Vazosu'nda da betimlenmiştir. Yumruk rythonu üzerindeki lirler ise hiçbir süsü olmayan asimetrik basit lirlerdir.

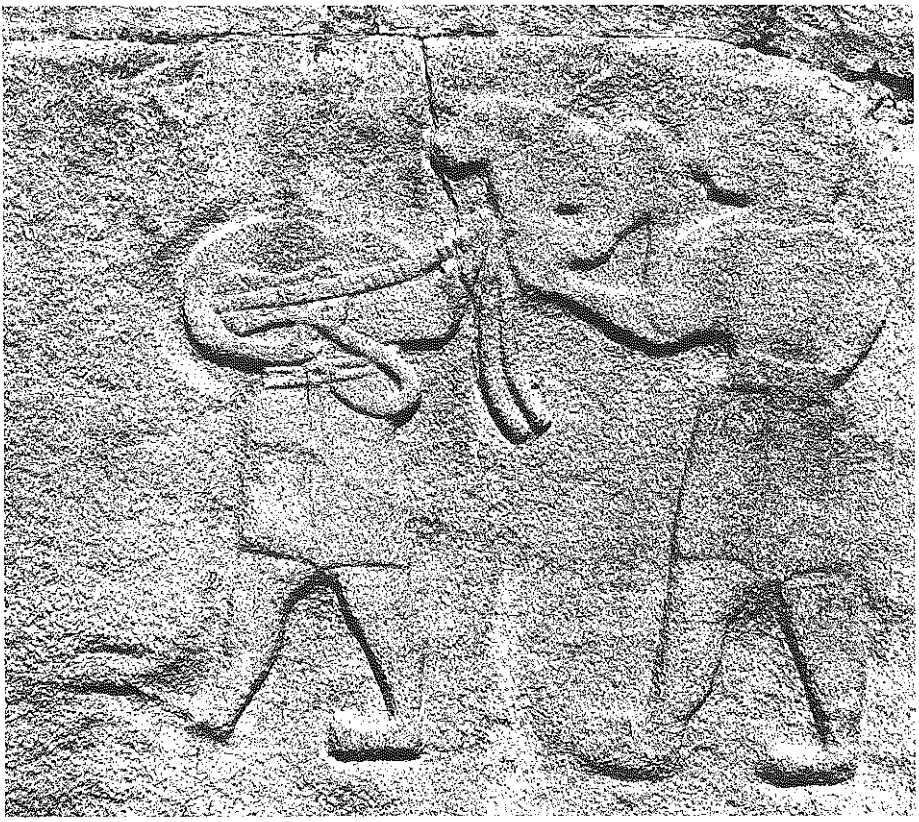

Fig. 6: Alaca Höyük orthostatı üzerinde yer alan sazcı

ARP: Sümerler tarafından yaratılan ilk telli çalgı olan arp, Hitit Devleti'nin müzik repertuarında fazla yer bulmamıştır. Yazılı belgelerde geçen çalgı adları arasında bazı denemelere karşın, kanımızca arp ile eşitlenebilecek bir aday yoktur. Arkeolojik buluntular üzerinde de çok az betimlenmiştir. Hattuša kazılarında ele geçen kabartmalı bir kült vazosu parçası üzerinde, köşeli bir arpın yalnızca üst kısmı sağlam kalmıştır. Hattuša kazılarında ele geçen pişmiş toprak bir figürin, otururak kucağında tuttuğu arpı çalan bir kişiyi betimler. Başı kırık olan figürin MÖ 13. yy'a tarihlenmiştir.

SAZ (İKİ TELLİ/BAĞLAMA): Çağın birçok enstrümanı gibi saz da Mezopotamya kökenlidir. Akkad Krallığı Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Sap üzerinde perdelerinin olması onun arp ve lire göre biçim ve çalış tekniği olarak daha fazla seçenek sunmasını sağlıyordu. Genel olarak iki, en fazla üç telli idiler. Hitit ritüel metinlerinde az görülmesine karşın, arkeolojik buluntular üzerinde sık belgelenmiştir. Farklı görüşler olmakla birlikte, metinlerde geçen ^{GIŠ}TIBULA ile eşitlenmesi genelde kabul görmektedir. Yalnızca *hazzik(k)- /*

hazzišk- fiili ile kullanılması ve eşliğinde şarkı söylenmesi de bu tezi destekler. Hitit sazlarının karakteristik özelliği küçük, yuvarlak veya oval bir ses gövdesine ve ince, oldukça uzun bir sapa sahip olmalarıdır. Erkek müzisyenler tarafından mızrapla veya mızrapsız olarak çalınabilirler. Samsat kazılarında bulunan Eski Hitit Dönemi'ne ait bir vazo parçası üzerinde, dört köşe bir panoda ayakta duran ve ince, çok uzun saplı bir saz çalan, muhtemelen gezginci bir sazcı betimlenmiştir. İnandık ve Hüseyindede Vazolarındaki sazcılar aynı tip sazlar çalmaktadır. Yalnızca, küçük vazodaki bir çalgıcının saz çalan elinin bileğinden bir şerit aşağıya doğru sallanmaktadır. Hattuša ve Alişar kabartmalı vazo parçaları üzerindeki sazların ise farklı olarak sap uçlarından aşağı sarkan püskülleri bulunmaktadır. Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait Alaca Höyük orthostatlarında sahnelenen dinsel törende betimlenen sazcı alışılmışın dışında, gitara benzer bir gövdeye ve nispeten kısa bir sapa sahiptir (Fig. 6). Bunun, gitarın öncülü olduğu konusunda bazı öneriler varsa da biz bunu gerçekçi bulmuyoruz. Çünkü Anadolu'da olmasa da Mısır ve Mezopotamya sanatında benzer sazlar betimlenmiştir. Sazın göğüs kısmında iki tarafta beşer adet ses deliği net bir şekilde görülmektedir. Perdeler sap üzerinde ikişer çizgi ile gösterilmiştir. Sazcının elindeki mızrap bir bant ile beline bağlanmıştır. Sap ucunda püskülleri vardır.

DAVUL: Davulun Hitit yazılı belgelerinde sık geçen$^{(GIŠ)}$*arkammi-* ile eşitlenmesi Hititologların çoğu tarafından kabul edilmektedir. *walh-* "(bir müzik aletine) vurmak" fiili ile kullanılması da bu görüşü destekler. Dinsel törenlerde lir ve çalpara ile çok sık çalındıkları görülmektedir. Büyük ve küçük tipleri bulunmaktadır. Kendi adını taşıyan kadın ve erkek çalgıcıları ($^{LÚ/MUNUS}$*arkammiyala-*) vardır. İmparatorluk döneminde, arkeolojik olarak –kesin olmayan– tek örneği bir Hattuša vazo parçası üzerinde görülür. Bunda, büyük bir davulun çemberinin bir kısmı olarak yorumlanabilecek çizgiler görülmektedir. Bazı Hititologlar tarafından arp ile eşitlenmek istenen ^{GIŠ}BALAG.DI enstrümanının, *arkammi*'nin Sümerce karşılığı olduğuna inanan meslektaşlarımıza katılıyoruz. Çünkü her ikisi de, çiviyazılı metinlerde hiçbir zaman birlikte bulunmadıkları gibi, vurmalı çalgılara özgü *walh* - fiili ile kullanılır.

TEF: Hitit metinlerinde tefin karşılığı olarak birkaç isim öne sürülmüştür: ^{GIŠ}BALAG.DI, *galgalturi* ve tarafımızdan teklif edilen $^{(GIŠ)}$*huhupal*. Lallupiya şehri bayram törenlerinde *huhupal* hem çalınır hem de içki içmek için kullanılır. Kanımızca, tekyüzlü tef (Eski Önasya'da çiftyüzlü de olabilir) bu şekilde kullanmaya uygun bir enstrümandır. Benzer bir teklif de *huhupal*'in tekyüzlü silindirik bir davul olabileceği şeklindedir. MÖ 12. yy'ın başlarına tarihlenen Hattuša menşeli bronz bir figürin, tef çalan bir erkeği tasvir etmektedir. Tef tasvirlerine Geç Hitit Dönemi kabartmalarında sık rastlanır.

ÇALPARA/ ZİL: Hitit yazılı belgelerindeki müzik aletleri arasında çalpara ile eşitlenmek istenen iki aday vardır. Determinatifine göre bakırdan yapıldığı anlaşılan ^{URUDU}*galgalturi* ve *huhupal*. Kanımızca, çalpara ile *galgalturi* eşitliği, belgeler tarafından daha çok desteklenmektedir. Çalpara, ortalarında ip deliği olan düz kenarlı bir çift kâseden oluşur, bazen ikisi bir kayışla birbirine bağlanır. Kabartmalı vazolarda çok sık betimlenmiştir.

FLÜT/(ÇİFTE OBUA): Hitit yazılı belgelerinde iki üflemeli çalgının adı geçer. Bunlardan biri Mezopotamya kaynaklarından bildiğimiz GI.GÍD (=uzun kamış) "flüt"tür. Bunun, aynı zamanda obua için de kullanıldığını düşünebiliriz. SÌR fiili ile kullanılır. Kendi adı ile belirtilen özel çalgıcıları vardır (LÚ GI.GÍD) Hitit Devleti'ne ait arkeolojik belge olarak, Korucutepe kazılarında bulunan bir kap parçası üzerinde betimlenen bir flütist figürü ve Hattuša kökenli olup Louvre Müzesi'nde bulunan iki bronz figürin gösterilebilir. MÖ 12. yy'ın başına tarihlenen figürinler, üflemeli çalgı çalan müzisyenleri betimler. Geç Hitit Dönemi kabartmalarında çifte obua sıkça belgelenmiştir.

BOYNUZ: Metinlerde ^{SI}*šawatar/šawitra-* olarak geçer. Müzik yapmaktan çok törenlerdeki birbirinin ardından gelen ritüel işlemlerin ve şarkıların başlatılması gibi amaçlara hizmet eder. Üflemek (*parai-/pariparai-*) fiili ile kullanılır. İmparatorluk Dönemi'nde tasvirine rastlanmazsa da Geç Hitit Dönemi kabartmalarında bir kez betimlenmiştir.

SİSTRUM: Tanrıları çağırmak veya kötülükleri uzaklaştırmak gibi majik amaçlarla kullanılan bu enstrüman metinlerde geçen ^{GIŠ}*mukar* ile eşitlenmektedir. Çalmakla ilgili hiçbir fiille kullanılmaz. Hitit Devleti zamanına ait arkeolojik belgeler arasında orijinal kalıntısına ya da tasvirine rastlanmamıştır. Hitit öncesinde, Eski Tunç Çağı'na ait Alaca Höyük ve Horoztepe kral mezarlarında (MÖ 3. binyıl) güzel örnekleri bulunmuştur.

Yazılı belgeler, Hitit devletinde kullanılan ses sistemi hakkında herhangi bir bilgi vermez. Bununla birlikte, aynı kültür çevresi içinde bulunduğu Eski Mezopotamya'da, Eski Babil Dönemi'nden ve hatta Sümerlerden beri var olan sistemle aynı olduğunu varsayabiliriz. Özellikle son yıllarda yapılan çalışmalar, Mezopotamya müziğinin günümüzdekine benzer yedi basamaklı bir ses sistemine sahip olduğunu göstermiştir.

KAYNAKLAR

Badalí, E. 1991 *Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite*, (*THeth* 14/1), Heidelberg.

Boehmer, R.M. 1983 *Die Reliefkeramik von Boğazköy, Boğazköy-Hattuša* XII, Berlin.

Dinçol, B. 1998 "Beobachtungen über die Bedeutung des hethitischen Musikinstruments ^{GIS}*huhupal*", *Anatolica* 24: 1-5.

2001 "Anatolia", § 4 (ii): Literary Evidence", S. Sadie – J. Tyrell (eds.), *The New Grove Dictionary of Musik and Musicians*, 2nd Edition London, New York: 594-596, 603.

2003 *Eski Önasya ve Mısır'da Müzik*², İstanbul.

2006 "Eski Önasya'da Müzik Aletleri", *Klasik Filoloji Seminerleri* I, İstanbul: 1-20.

Güterbock, H. G. 1995 "Reflections on the Musical Instruments *arkammi, galgalturi* and *huhupal* in Hittite" Th. van den Hout – J. de Roos (eds.), *Festschrift Philo H. J. Houwink ten Cate, Studia Historiae Ardens*, İstanbul: 57-72.

Güterbock, H. G. – T. Kendall 1995 "A Hittite Silver Vessel in the Form of a Fist", J. B. Carter – S. P. Morris (eds.), *Festschrift E. Townsend Vermeule, The Ages of Homer*, Austin, Texas: 45-60.

Haas, V. 1994 *Geschichte der hethitischen Religion*, Leiden-New York-Köln.

de Martino, S. 1989 *La danza nella cultura ittita*, Firenze.

1995 "Music, Dance and Processions in Hittite Anatolia", J. M. Sason (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East* IV, New York: 2661-2669.

1997 "Musik. A III. Bei den Hethitern", *RlA* 8, 7/8: 483-488.

2002 "Song and Singing in the Hittite Literary Evidence", E. Hickmann *et al.* (eds.), *Studien zur Musikarchäologie* III: 623-629.

Özgüç, T. 1988 *İnandıktepe*, Ankara.

Pecchioli-Daddi, F. 1982 *Mestieri professioni e dignità nell'Anatolia ittita*, Roma.

Polvani, A. M. 1997 "Appunti per una storia della musica cultuale ittita: Lo strumente *huhupal*", *Hethitica* 9: 171-179.

1988 "Osservazioni sul termine ittita $^{(GIS)}$*arkammi*", *Oriens Antiquus* 27: 211-219.

Schuol, M. 2004 *Hethitische Kultmusik-Eine Untersuchung der Instrumental-und Vokalmusik anhand hethitischer Ritualtexte* (Orient-Archäologie Band 14).

Sipahi, T. 2008 "Hüseyindede Vazosu-Hitit Sanatında Yeni Bir Sahne", *Aktüel Arkeoloji* 7: 66-73.

Yıldırım, T. 2008 "Hüseyindede Vazosu-Eski Hitit krallık Çağı sanatına Yeni Bir Katkı", *Aktüel Arkeoloji* 7: 56-65.

Yakındoğu coğrafyası MÖ 2. binyılda Mısır, Babil, Assur gibi dönemin süper güçlerine ev sahipliği yapıyordu. Hitit devletinin kurucusu ve aynı zamanda devletin başkenti Hattuşa'ya da adını veren I. Hattušili, Anadolu, Mezopotamya ve Nil Vadisi'nde hüküm süren bu süper güçlerle giriştiği mücadele sonucu, Anadolu'da yeni bir gücün doğmasını sağlamıştır: Hitit Krallığı. Onun döneminde Hititler, sistemli biçimde devletleşme sürecini tamamlayarak sınırlarını genişletmişler ve Anadolu'yu MÖ 2. binyılın ekonomik ve kültürel cazibe merkezine dönüştürmüşlerdir. Bu dönüşümün altında Hititlerin askeri, siyasi, ticari ve hukuki enstrümanları etkin biçimde kullanmaları yatmaktadır.

Kitapta, devlet yapılarını yaklaşık 450 yıl sürdürerek insanlık kültür tarihine pek çok yenilik getiren Hititlerin tarihini, yasalarını, sanatını, mimarisini, ekonomisini, siyasi, dini ve sosyal yaşamını irdeleyen ve her biri alanında uzman araştırmacılar tarafından kaleme alınan 22 makale okuyucuya sunulmaktadır.

Kapak fotoğrafı: İnandık Vazosu. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

ISBN: 978-975-08-4471-3

9 789750 844713

35 TL

KDV'den muaftır.

THG
0285326
SCY